

—॥ श्री ॥
॥ काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला ॥

३८

(व्याकरणविभागे सप्तमं पुष्पम्)

श्रीवररुचिप्रणीतः

प्राकृत-प्रकाशः

श्रीभामहकृत'मनोरमा'व्याख्यासहितः

महामहोपाध्याय-

श्रीमथुराप्रसाददीक्षितविरचित-

'चन्द्रिका'- 'प्रदीप'-संस्कृत-हिन्दीव्याख्याद्वयोपेतः

श्रीमदुदयरामशास्त्रिडबरालकृत-

टिप्पणीपरिशिष्टाभ्यां विभूषितः

साहित्याचार्य-

श्रीजगन्नाथशास्त्रिहोशिङ्गमहोदयेन

भूमिकादिभिः सम्भूष्य सशोभितः

बौखम्बा-संस्कृत-सोरीज-आफिस, वाराणसी-१

प्रकाशक—

चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस

वाराणसी-१

वि० सं० १०१६

(पुनर्मुद्रणादिका सर्वेऽधिकारा प्रकाशकाधीना)

The Chowkhamba Sanskrit Series Office

P O. Box 8, Varanasi (India)

1959

(परिवर्द्धित चतुर्थ संस्करणम्)

मूल्य ५)

मुद्रक—

विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

ई० १९५९

प्रस्तावना

श्रीमद्वाग्देवताऽनुराजनविमलमतीनां प्रेक्षावतां सुचिदितमेवैतच्छब्द धर्माधिकारमोक्षा-
णावतुर्णां वर्गस्य प्राप्तये एव यतितव्य सर्वैः । तत्प्राप्त्युपायाश्च बहुवोऽसङ्ख्यैः प्रबन्धैः
प्रतिपादिता अपि भृदुबुद्धीनां क्रीडनैकमनोऽनुरागिणां न तथोपकर्तुं शक्ता यथा
दृश्यकाव्यानि । तानि हि ऋदिति दर्शनमात्रेणैवानन्दसन्दोहजनकानि सदुपदेशं
प्राहयन्ति । तदुक्तं नाट्याचार्येण श्रीमता भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे प्रथमेऽध्याये—

ब्रह्मोवाच—

सर्वशास्त्रार्थसम्पन्न सर्वशिष्यप्रवर्तकम् ।

नाट्याख्य पञ्चम वेद सेतिहास करोम्यहम् ॥ १५ ॥

पुनश्च तत्रैव ब्रह्मणो दैत्यसान्त्वनावसरे—

भवतां देवतानां च शुभाशुभविकल्पकैः ।

कर्मभावान्वयापेक्षी नाट्यवेदो मया कृतः ॥ ७२ ॥

नैकान्ततोऽत्र भवता देवानां चापि भावनम् ।

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यभावास्तुकीर्तनम् ॥ ७३ ॥

धर्माधर्मप्रवृत्तानां कामा कामार्थसेविनाम् ।

निग्रह दुर्विनीतानां मत्तानां दमन क्रिया ॥ ७५ ॥

देवानामसुराणां च राज्ये लोकस्य चैव हि ।

महर्षीणां च विशेष नाट्य कृतान्तदर्शकम् ॥ ८४ ॥

धर्म्यं यशस्यमायुष्य हितं बुद्धिविवर्द्धनम् ।

लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥ ८६ ॥ इति ।

तानि च सस्कृतमयानि प्राकृतमयानि च भवन्ति, तदाह मुनि —

नानादेशसमुत्थं हि काव्यं भवति नाटके । इति ।

तत्र सस्कृतभाषापरिज्ञानपाणिनीयादिभ्याकरणेन, प्राकृतज्ञानाय च बरहृच्यादीनां
प्रयत्नः । तच्च किमिति कुशीलवाचीनमेव । वयन्तु आचार्याणां वचनोपन्यासेनैवोदात्तमेव ।

अत्र मुनिः—

एतदेव विपर्यस्तं सस्कारगुणवर्जितम् ।

विशेष प्राकृत पाठ्य नानावस्थान्तरात्मकम् ॥ अ० १७, श्लो० २ ॥

तथा च वाक्यपदीये भर्तृहरि — ‘दैवी वाक् व्यवकीर्ण्यमशक्तैरभिधातुभिः ।’ इति ।
कथमिकमशक्तिरिति तु न प्रयत्नावगम्यम् । ‘अम्बान्मेति यथा बालः’ शिक्षमाणः
प्रभाषते ।’ इत्यादिरीत्या देशकालभेदेनैव प्रतीमहे ।

वज्रमभ्यपञ्चाकादिदेशजानां परस्परमेकस्यैव शब्दस्य जागरूकौ महातुच्छारणभेद एव
विप्रतिपन्नानां दुष्टिदौ भविष्यति ।

हेमोऽपि—प्रकृतिः संस्कृतम् । तत्र भवं, तत् आगतं वा प्राकृतम् । इति ।

तथा च गीतगोविन्दे रसिकसर्वस्वः—‘संस्कृतादिप्राकृतम् इष्टं ततोऽप्यभ्रशभाषणम्’ इति ।

शकुन्तलायां शकुनोऽपि ‘संस्कृतात्प्राकृतं श्रेष्ठं ततोऽप्यभ्रशभाषणम्’ इति प्रमाण-
त्वेनोदाजहार—संस्कृताद् श्रेष्ठं प्राकृतं जातम्, ततोऽप्यभ्रश ।

केचित्तु—प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धम् प्राकृतम् । ततश्च वैयाकरणैः साधितं हि
संस्कृतमित्यभिधीयते । अतो न संस्कृतमूलकं प्राकृतम् । प्रत्युत प्राङ्मूलकमेव
संस्कृतम्—इत्याहुः ।

अपरे तु—वेदमूलकमिदम् । तत्तत्त्वनादिप्रत्ययानाम्, अम्हे-अस्मे-आदिपदानां,
लिङ्गवचनविभक्त्यादीनाञ्च वैदिकैः प्रयोगैः साम्यदर्शनात् । एतन्मूलकं च संस्कृतम्—
इति वदन्ति ।

साम्प्रदायिकैस्तुभ्यमपि नाद्रियते—यदि स्वभावसिद्धं प्राकृतम्, तर्हि कोऽसौ
स्वभावः कीदृशश्च, येनेदमेव भाषणं स्यात् किंसमवेतश्च । जनसमवेतश्चेद् ‘दैवी वाग्
व्यवकीर्ण्यम्’ इत्यस्मदभिहिते पक्षपातः । पारमेश्वरे तु स्वभावे वैकल्प्यनोपपद्यते—न ह्यग्नौ
शैत्यं कचिदपि कदाप्युपलभ्यते । एव तत्तद्भाषाभेदं सुतराजोपपद्यते ।

सर्वासामेव भिजानामपि पारमेश्वरस्वभावसिद्धत्वे तु भाषापरिज्ञानिना विदुषा
महान् कोलाहलो भविष्यति ।

अथ च यदीयं भाषा वेदभाषासमुद्भवा तत्समकालिका संस्कृतात् प्राचीना वा
स्वीक्रियते तर्हि पाणिनीयव्याकरणस्याऽपूर्णता स्यात्, तत्र प्राकृतस्याऽव्याकृतत्वात् ।
भगवता पाणिनिना च तत्र तत्र बाहुल्येनाऽपि वैदिकगण्यव्याकृत्या स्वव्याकरणस्य
पूर्णतायाः प्रदर्शनात् । तथा च गावी-गोणी-गोपोतलिकेत्यादीनामपि असाधुशब्दत्व-
व्यवहारो नोपयुज्यते । प्रत्युत संस्कृतादिकृतस्य प्राकृतस्यैव प्राकृतादिकृतस्य संस्कृत-
स्यैवाप्यभ्रशव्यवहारापत्तिः स्यात् । न तथा व्यवहारस्तथाव्युत्पन्नानामपीष्टः । न ह्यस्ति
राजाज्ञा ‘पाणिनीयादिव्याकृतस्य नाऽप्यभ्रशव्यवहारः’ इति ।

लिङ्गवचनसाम्यन्तु न दृढतरं प्रमाणम् । न हि आङ्ग्लभाषाया ‘फादर’ इति
शब्द उच्चारणसौकर्येणोच्चरितस्य पितृशब्दस्य प्रकृतिरिति कोऽपि प्रेक्षावान् मनुते ।
तथा च—‘डटर’ इति शब्द दुहितृशब्दस्य । नच कोऽपि ‘तात’ इत्युच्चारयितव्ये ‘टाट’
इति रटन् भारतीयो बाल आङ्ग्लभाषापाठकस्तद्देशीयो वा गण्यते ।

अस्मै युक्तमुत्पश्याम—प्रकृतिः संस्कृतम्, तत् प्राकृतमिति । तथा च प्राकृतमज-
प्यम्—‘व्याकर्तुं प्राकृतत्वेन गिरं परिणतिं गता’ इति ।

वेदमूलकत्वेऽपि न किमपि प्रमाणम् ।

अस्तु वा यदपि तज्ज्ञानायाऽवश्यं प्रयतितव्यम् । यतोऽग्नौ भाषायां सुललिताः
प्रबन्धाः सन्ति । तदुक्तम्—

‘अहो हस्तं प्राकृतं हरिः प्रियावक्त्रेन्दुसुन्दरम् ।

सूक्तयो यत्र राजन्ते सुधानिष्यन्दनिर्मराः’ ॥ इति ।

तच्च प्राकृत ब्रह्मनिभते—प्राकृत-पैशाची-मागधी-शौरसेनी-भेदेन चतुर्धा । तासु पैशाची मागधी च शौरसेनीविकृती, प्रकृति-शौरसेनीत्युभयत्र दर्शनात् । शौरसेनी संस्कृतविकृतिः प्राकृतवत् । 'प्रकृति' संस्कृतम्—इति दर्शनात् । शौरसेन्यामनुक्तं कार्यं नवभिः परिच्छेदैः प्रतिपादितप्राकृतानुसारि भवति 'शेषं माहाराष्ट्रीयम्' इत्यत्र माहाराष्ट्रीयपदेन तस्यैव ग्रहणात् । तथा च काव्यादर्शे—

महाराष्ट्राशयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । इति ।

हेमस्तु-चूलिकापैशाचिकम् १ आर्यं प्राकृतम् २ अपभ्रंशम् ३ चेत्यधिकमेदैः सप्तधा विभजते ।

तथा च भेदप्रतिपादकानि सूत्राणि—

आर्यम् । ८ । १ । ३ ।

चूलिकापैशाचिके द्वितीयतुर्ययोराद्यद्वितीयौ । ८ । ४ । ३२५ ।

स्वराणां स्वरा प्रायोऽपभ्रशे । ८ । ४ । ३२९ ।

प्राकृतमर्धस्वकारमार्कण्डेयेन भाषा-विभाषा-अपभ्रश-पैशाची-भेदाद् भाषा-चतुर्धा विभक्ता ।

तत्र भाषा—माहाराष्ट्री-शौरसेनी-प्राच्या-अवन्ती-मागधी-भेदेन पञ्चधा ।

अर्द्धमागधी तु मागध्यामेवान्तर्भाविता ।

विभाषा—शाकरी १ चाण्डाली २ शाबरी ३ आभीरिणी ४ शाक्ती (शाक्ती) ५ चेति पञ्चधा ।

अपभ्रंश—आर्दीं द्राविडी च विना सप्तविंशतिधा च विभक्तः ।

अन्या अपि तिस्रो भाषा स्वीकृता—नागर-आचक्षेपनागरभेदेन । पैशाचीभाषा तिस्रसु नागरभाषासु विभक्ता । तद्यथा—कैकेयी १, शौरसेनी २, पाण्डाली ३ च । राम-तर्कवागीशेनाऽपि एवमेव प्रकटितम् । सर्वैरपि प्राकृतवैयाकरणैर्माहाराष्ट्री-पैशाची-मागधी-शौरसेनी चेता प्राकृतभाषा स्वीकृता । काव्यालङ्कारे रुद्रटो भाषाणां तिस्रो विधा प्राह—'प्राकृतं संस्कृतञ्चैतदपभ्रश इति त्रिधा ।' इति ।

काव्यादर्शे दण्डी च—

'तदेतद्वाङ्मयं भूय संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रशश्च मिश्रं चेत्याहुरासाख्यतुर्विधम्' ॥ इति । १ । ३२ ।

चतुर्विधा हि ग्रन्था संस्कृतनिबद्धा केचित्, प्राकृतनिबद्धाः केचित्, केचिदपभ्रंश-निबद्धा, केचिदासां साङ्ख्येयं निबद्धा मिश्रा इत्युच्यन्त इत्यर्थः । 'संस्कृतं सर्गबन्वादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् । आसारादीन्यपभ्रशो नाटकादिषु मिश्रकम्' ॥ इति च ।

पुराणवाग्भटोऽपि बाग्भटालङ्कारे (२ । १) संस्कृतप्राकृतापभ्रशभूतमाधितैतिभेदैश्च चतुर्धा विभजते ।

अर्वाचीनोऽपि अलङ्कारतिलके (१५-३), एवं रुद्रटो काव्यालङ्कारे (२ । ३३

सूत्रे), एवमपभ्रंशविचारस्यावश्यकत्वाद् वररुचिना कथमुपेक्षित इति विप्रतिपत्तौ कश्चिद्—इयमपूर्णतैव वररुचेरिति ।

आवां प्रादुर्भाष एव नेति त्वन्य- ।

अपरे तु—वररुचिना 'दावाद्यो बहुलम्' (४।३३) इति सूत्रकरणादेशाऽपभ्रशोऽपि सगृहीत एव । तस्य च भामहेन आदिशब्दोऽय प्रकारार्थः, तेन सर्व एव देशसङ्केतप्रवृत्ता भाषाशब्दा 'परिगृहीता', इति व्याख्यातत्वात् । अपभ्रशश्च देशसङ्केतप्रवृत्ता एव भाषा । तदुक्तं बृहदारण्यके—

'अपभ्रशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम्' ॥ इति ।

तथा च काव्यादर्शे दण्डी—

'यदा च आभीर्यादयो देशभाषा काव्यनाटकेषु निबद्धास्तदाऽपभ्रशपदेन व्यवहियन्ते ।' तदुक्तम् तैन—

'शौरसेनी च गौडी च लाटी चान्या च तादृशी ।

याति प्राकृतमित्येव व्यवहारेषु सन्निधिमू ॥

आभीरादिगिर' काव्येष्वपभ्रश इति स्मृता ।

शास्त्रेषु सस्कृतादन्यदपभ्रशतयोदितम् ॥' इति । (१ । ३५-३६)

यत्तु अपभ्रशपदेन भारतीया प्रचलिता भाषा गृह्यन्ते, ताश्च निबध्यन्ते काव्य-नाटकेषु । तदुक्तं नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना—

'शौरसेनीं समाश्रित्य भाषा कार्या तु नाटके ।

अथवा छन्दतः कार्या देशभाषाप्रयोक्तृभि ॥' इति । (१७-४६)

अधुना प्रचलिततत्तद्देशभाषास्वपि बह्वदेशे यात्रागन्धर्वगानम्, नैपाले कूर्माचले च हरिश्चन्द्रादिनर्तनम् उपलभ्यत एव । अतोऽपभ्रशस्य प्राकृतपदेन ग्रहीतुमशक्य-त्वादुचित एव तदनुल्लेख प्राकृतप्रकाश इति । तत्तु दण्डिविरोधादुपेत्यम् ।

वररुचिसमयेऽपभ्रशस्य व्यवहारानुदय इति तु न सम्यक् प्रतिभाति ।

'त्रिविधं तच्च विज्ञेय नाट्ययोगे समासत ।

समानशब्दैर्विभ्रष्ट देशीमतमथापि वा ॥'

इति भरतमुनिनाऽपि तस्य प्रदर्शितप्रायत्वात् । यथा 'गौरित्यस्य गावी गोणी गोपोतलिकेत्येवमादयो बहवोऽपभ्रशा' इति भगवता पतञ्जलिना महाभाष्येऽपभ्रशस्य व्यवहृतत्वात् स्वयं दाढेत्यादिसूत्रप्रणयनाच्च स्यादेतत् । सर्वमेवैतद् प्राकृतं तद्भव, तत्सम, देशी चेति त्रिधा विभजन्ते सूत्रयः । तदाह दण्डी—'तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेक प्राकृतकम् ।' इति । तत्र यद्यपि तद्भवप्राकृतव्याकृत्यर्थमेव प्राकृतवैयाकरणानां प्रयत्नः । तदुक्तम्—'अथ प्राकृतम् ।' (८१। १) इति सूत्रे व्याख्यानावसरे हेमेन—'संस्कृतानन्तरं प्राकृतस्याऽनुशासनं सिद्धाध्यमानभेदसंस्कृतयोरेव तस्य लक्षणं न देशस्य-इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृतसमं तु संस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम्' इति । तथापि तत्तत्प्रदेशेषु

बाहुलकेन दैशिकानामप्युल्लेखादैशिकमपि प्रायस्तत्प्रवृत्तेन स्वीकुर्वन्ति । ४।३३ सूत्र-
व्याख्यानावसरे भामहेन देशसङ्केतेत्यादिनैतस्मार्षस्य स्पष्टमुक्तत्वात् ।

हेमोऽप्याह—‘गोणादय’ (८।२।७३) गोणादय शब्दा अनुक्तप्रकृतिप्रत्यय-
लोपागमवर्णविकारा बहुल निपात्यन्ते, तथाया—गौः-गोणी गायी । त्रिपञ्चाशत्—
तेवण्णा । त्रिचत्वारिंशत्—तेआलीसा । इति । तत्समस्तु न संस्कृतात्पृथगिति न
तद्विषयकं प्रयत्नः कस्यापि ।

अथ कोऽयं प्राकृतसूत्रप्रणीता वररुचिः कदा समभवत्, कदा चैतत्सूत्राणि प्रणिनायेति
वृत्तं सम्यक्तया निश्चेतुं न शक्यते । एको वररुचिः सुप्रसिद्धविक्रमराजसमानकालिको-
ऽप्युपलभ्यते । तथाहि—

‘धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासा’ ।

ख्यातो ब्राह्महिरो नृपते सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नवविक्रमस्य ॥’ इति ।

अन्यत्र—

‘पाणिनिं सूत्रकारं च भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।

वाक्यकारं वररुचिम्’ .. .. . . ॥’

इति पाणिनिसमकालिक कात्यायनाऽपराभिधं प्रतीयते । महाभाष्यकारैरपि ‘तेन
प्रोक्तम्’ (४।३।१०७) सूत्रे ‘वररुचिना प्रोक्तो ग्रन्थ वाररुचः’ इति चोदाहृतम् ।
तथा च प्राकृतमञ्जर्याम्—

‘प्रसीदन्तु च वाचस्ता यासां माधुर्यमुच्छ्रितम् ।

प्राकृतच्छप्रना चक्रे कात्यायनमहाकवि ॥

व्याकर्तुं प्राकृतत्वेन गिर परिणतिं गता ।

कोऽन्यः शक्तो भवेत्तस्मात्कवे कात्यायनादते ॥’ इति ।

अथमेव कात्यायनापराभिधं श्रीतसूत्रकार पाणिनीयसूत्रवार्तिककारो रूपमाला-
प्रणीता बृहत्सहितानिर्माता चेत्यत्र दृढतरप्रमाणोऽभावेऽपि विरोधं नाऽऽकलयन्ति
सूरयः । कथासरित्सागरकथामञ्जर्यादावुपवर्णितोऽपि वररुचिर्बिलक्षणप्रतिभाशालित्वेन
नोक्तार्थे विरोधमवतारयतीति विवेचकैर्विवेचनीयम् ।

अन्यो वाच्यः वररुचिः स्यात् । तथाप्येतत्प्रतीयते यदयं सर्वेषु प्राकृतवैयाकरणेषु
प्रथम आचार्यः ।

एतत्सूत्रप्रकाशवृत्तिप्रणीता भामहः कदा समभवत् इत्यप्यतिदुरूहताज्ञतो निर्णेतुम् ।
भामहप्रणीतमलङ्कारलक्षणमप्यस्तीति श्रूयते । स च काश्मीरदेशीयः परमप्राचीन-
श्चेति मल्लकीकरोपाख्यैर्भामनाचार्यैर्निरूपितम् । एतेनापि वररुचे परमपुराणता प्रतीयते ।
इत्यलं पक्षवितेन ।

अन्यत्र प्राकृतसूत्रेषु भाषाबाहुल्येन कार्यवैविध्येन च वररुचेः प्राचीनता प्रदर्श्यते ।
यच्च कार्यं वररुचिना बाहुलकेन आदिशब्देन च सगृहीतं तदर्थमपि अन्येषां सूत्र-

प्रणयनप्रयत्न । आस्तामेतद् । हेमचन्द्रसमये हि विविधभाषां भिन्नरूपा सञ्जाता इति प्रतीयते । तथा च प्राकृतप्रकाशतो विशेषकार्याणां दिग्दर्शनम्—

प्रत्यये कीर्न वा ८ । ३ । ३१ । नीली । नीला-३२-३३ ।

अणादिप्रत्ययनिमित्तो की स्त्रिया वा भवति । साहणी कुरुचरो, साहणा कुरुचरा । घातबोऽर्थान्तरेऽपि ८ । ४ । २५९ । उक्तादर्यादर्थान्तरेऽपि घातबो वर्तन्ते । बलि प्राणने पठित, खादनेऽपि वर्तते । बलह । खादति प्राणन करोति वा । एव कलि. सङ्कथाने सङ्गानेऽपि । कलह । जानाति सख्यान करोति वा ।

विलघुपालभ्योर्भङ्ग आदेश । भङ्गह । विलपति, उपालभते, भाषते वा ।

फक्तेस्त्वक् । यङ्ह । नीवां गतिं करोति विलम्बयति वा । नीहरह । पुरीषोत्सर्गं करोति ।

बहुलम् ८ । १ । २ । बहुलमित्यधिकृत वेदितव्यमापादसमाप्ते ।

लुप्त-य र-व-श-प-सा दीघ ८ । १ । ४३ । प्रकृतलक्षणवशाल्लुप्ता याया उपर्यधो वा येषां शकारवकारसकाराणां तेषामादे स्वरस्य दीर्घो भवति ।

शस्य यलोपे—पश्यति, पासह । रलोपे—विधाम्यति, वीसमह । मिश्रम्—मीस । वलोपे—अश्व, आसो । विश्वास, वीसास । शलोपे—दुश्शासन, दूमासणो । षस्य यलोपे—शिष्य, सीसो । रलोपे—वर्ष, वासो । वलोपे—विष्वक्, वीमु । षस्य—निषिक्त, नीसितो । सस्य यलोपे—सस्यम्, सास । कस्यचित्, कासह । रलोपे—उत्स, ऊसो । वलोपे—निस्व, नीसो । सलोपे—निस्वह, नीसहो ।

न दीर्घाऽनुस्वाराद् ८ । २ । ८२ । इति द्वित्वनिषेध ।

अवर्णो यश्रुति ८ । १ । १८० । कगजेत्यादिना लुकि सति शेषोऽवर्णोऽवर्णात्परो लघुप्रयत्नतरयकारश्रुतिर्भवति । तित्थयरो । सयढ । नयर । इत्यादि । क्वचिदन्यतोऽपि—पियह—इति ।

इत प्राचीनपुस्तकमधिकमशुद्धमासीद् । श्रीमता वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षाणां पण्डितवर-म० म० श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयानां म० म० प० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना च साहाय्येन लिखितपुस्तक जर्मनदेशीयकाबिलमहोदय-सम्पादितपुस्तक च दृष्ट्वा यथामति सावधानं सशोधितम् । तत्सहायेनैव यत्र क्वचिद् टिप्पण्या पाठान्तरेण च संयोजितम् । द्वादशपरिच्छेदवृत्तौ च साहाय्यं प्राप्तम् ।

छात्राणामुपकारार्थं पदमाधुन्वज्ञानार्थं तत्तत्कार्यप्रतिपादकसूत्राणां सख्या कोष्ठ-कान्तरे प्रदर्शिता । अन्यग्रन्थेभ्यः कार्यविशेषाश्च टिप्पण्यां प्रदर्शिता । मानुषमात्रसुलभ-तया दृष्टिप्रमादाज्जातानवधानता क्षन्तव्या विद्वद्भिरिति विज्ञापयते विदुषामनुचर —

अथ नाट्याचार्य-मुनिमतेन भाषाणां भेदप्रदर्शन- पूर्वकं विनियोगः प्रदर्श्यते—

मागध्यवन्तिजा प्राच्या शूरसैन्यर्द्धमागधी ।
 बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥ ४८ ॥
 शबरभाभीरचण्डालसचरद्रविडोद्वजा ।
 हीना वनैचराणां च विभाषा नाटके स्मृताः ॥ ४९ ॥
 मागधी तु नरेन्द्राणामन्तःपुरनिवासिनाम् ।
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिना चार्द्धमागधी ॥ ५० ॥
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा ।
 नायिकानां सखीनां च शूरसेनाविरोधिनी ॥ ५१ ॥
 योधनागरकादीनां दाक्षिणात्याश्च दीव्यताम् ।
 बाह्लीकभाषोदीच्यानां खसानां च स्वदेशजा ॥ ५२ ॥
 शबराणां शकादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः ।
 (श)सकारभाषयुक्तव्या चण्डाली पुष्कसादिषु ॥ ५३ ॥
 अङ्गारकारव्याधानां काष्ठयन्त्रोपजीविनाम् ।
 योज्या शबरभाषा तु किञ्चिद्धानौकसी तथा ॥ ५४ ॥
 गवाश्वाजाविकोष्ठादिघोषस्थाननिवासिनाम् ।
 आभीरोक्ति शबरी वा द्राविडी द्रविडादिषु ॥ ५५ ॥
 सुरङ्गा खनकादीनां सौण्डीकाराश्च (शौण्डिकानां च) रक्षिणाम् ।
 व्यसने नायकानां स्यादात्मरक्षासु मागधी ॥ ५६ ॥
 न वर्बरकिरातान्ध्रद्रविडाद्यासु जातिषु ।
 नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं काव्य भाषासमाश्रयम् ॥ ५७ ॥
 गङ्गासागरमध्ये तु ये देशाः श्रुतिमागताः ।
 एकारबहुला तेषु भाषा तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥
 विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशाः श्रुतिमागताः ।
 नकारबहुला तेषु भाषा तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५९ ॥
 सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु वैत्रवत्युत्तरेषु च ।
 ये देशास्तेषु कुर्वीत चकारबहुलमिह ॥ ६० ॥
 हिमवत्सिन्धुसौवीरान् ये च देशाः समाश्रिताः ।
 उकारबहुलां तज्ज्ञस्तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
 चर्मण्वतीनदीपारे ये चार्जुनसमाश्रिताः ।
 तकारबहुला इत्येतेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥ ६२ ॥
 एव भाषाविधानं तु कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ।
 अत्र नोक्तं मया यच्च लोकाद् ग्राह्यं नुबैस्तु तद् ॥ ६३ ॥

उपोद्घातः

अथाय प्रकाश्यते श्रीवररुचिप्रणीतः प्राकृतप्रकाशो नाम प्राकृतभाषाव्याकरण-ग्रन्थः श्रीभामहनिमित्तया मनोरमाख्यव्याख्यया, महामहोपाध्यायश्रीमधुराप्रसाददीक्षित-विरचितया चन्द्रिकाभिधया सस्कृतव्याख्यया प्रदीपनामकसरलहिन्दीभाषाटीकया च विभूषितो मुद्रापयित्वा । केवल मनोरमाख्यव्याख्यया सह नैकवारमनेकत्र प्राकाश्यमुप-गतोऽयं ग्रन्थः । चौखम्बासस्कृतपुस्तकालयेऽपि वाराणसेये द्वित्रिवारमसौ प्राकाश्यमुप-गच्छन्नेकोपकरणालङ्कृतः श्रीमदुदयरामशालिङ्गबालमहोदयै सम्पादितः । साम्प्रतः तु ततोऽपि वैशिष्ट्यमावहति चन्द्रिका-प्रदीपाख्याभ्यां स-कृत-हिन्दीव्याख्याभ्यां समलङ्कृतः ।

तत्र प्रकृते को नाम प्राकृतशब्दस्यार्थः इति विवेचनाया विदुषा मतद्वयं जागर्ति लोके । तत्र हि प्रकृतिर्नाम सर्वसाधारणो जनः, तथा व्यवहियमाणः वचनरुदम्बकं प्राकृतम् । व्याकरणादिसंस्कारसम्पन्नं तत् सस्कृतमिति प्रथमं पक्षः । ज्जीबालवैधेयादि-भिर्मूर्धितं बोधगम्यतयाद्वीयमाणा भाषा प्राकृताभिधाना सामान्यतया प्रतीयत इति सुस्पष्टं प्रथमपक्षाश्रयिणां सुधिया मतम् । श्रीवररुच्यादिप्राकृतव्याकरणसूत्रप्रणेतृणामन्येषां च सस्कृतप्रणयिना विदुषां 'प्रकृतिः सस्कृतम्, तत् आगतं समुत्पन्नं वा प्राकृतम्' इति मतम् । मतद्वये यत् किमप्येकतरं समीचीनमसमीचीनं वा भवतु मतः, परं प्राकृतपदेन व्यवहियमाणा भाषा काप्यस्तीति न विप्रतिपत्तिः केवामपि विदुषाम् । तस्या एव भाषाया अन्तर्गतानां पदानां व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्त्यः ग्रन्थः प्राकृतप्रकाश इत्यन्वर्थं नाम धत्ते ।

अथ च प्राकृतभाषाया कति के च सूत्रकर्तार इति विषये वररुचि वाल्मीकि-हेमचन्द्र-त्रिविक्रमदेवानां चतुर्णां नामानि सप्रमाणमुपन्यस्यन्ति तद्विदुः । तत्र वररुचि-हेमचन्द्रयोः सूत्रकर्तृत्वमव्याहृतमेव । त्रिविक्रमदेवस्य निजसूत्राणां स्वोपज्ञवृत्तिकर्तृद्वारा सूत्रकर्तृत्वं प्रतिपादयन्ति विचक्षणा, परं कतिचन धीमन्तस्तु हेमचन्द्रकृतसूत्राणामेवेय-मेतत्कृता वृत्तिरिति प्रमाणयन्तो विवदमानाः दृश्यन्ते । रुद्रमणिपुत्रः कश्चिद्वाल्मीकि-कविरप्युपलभ्यते वाल्मीकिनाम्ना, परं स एतत्सूत्रप्रणेतो भवितुं नार्हति । पुष्टप्रमाण-मन्तरा नैतदपि प्रतिपादयितुं शक्यते यत्—आदि-कविर्वाल्मीकिरेवैतन्निर्माता, यद्यपि षड्भाषाचन्द्रिकाकारा श्रीलक्ष्मीधरास्तथा प्रत्यपादयन् । स एवायमिति प्रमाणान्तरैः साधितः स्यात्तर्हि न तत्र विषयेऽस्माकं कापि विप्रतिपत्तिः ।

श्रीवररुचिप्रणीतस्य प्राकृतप्रकाशस्य प्राचीनाख्यतस्यो व्याख्या समुपलभ्यन्ते—
१ मनोरमा, २ प्राकृतमञ्जरी, ३ प्राकृतमञ्जीवनी, ४ सुबोधिनीति । तासु प्राचीनतमा तु भामहविरचिता मनोरमैवैति निर्विवादम् । श्रीकात्यायनप्रणीता प्राकृतमञ्जरी तदुत्तर-कालमाश्रयतीति विद्वन्मतम् । सा च व्याख्या पद्यमयी नवपरिच्छेदात्मिका पूर्वं निर्णय-सागरयन्त्रालय मोहमयीतः प्रकाशिता, परमन्विष्यापि नास्माभिरुपलब्धेति तद्विषये न किमपि बक्तुं पारयामः—चन्द्रिकोद्धृता पद्यपर्णांशास्तत्रत्या उत ततोऽपि प्राचीना

इति । चन्द्रिकाकारैः सजीवनीसुबोधिचन्द्रिकायाः प्रदर्शिता इत्यनुमियुम् । वाराणसे-
सरस्वतीमठन-ग्रन्थमालाया एकोनविंशे पुण्ये भागवतकेन तृतीयतुरीये वसन्तराजकृत-
प्राकृतसजीवनी, सदानन्दनिर्मितसुबोधिनीत्याख्ये व्याख्ये अपि नवमं (अष्टमं) परिच्छे-
दान्ते प्रकाशिते स्तः ।

प्रकरणवशात् प्राकृतव्याकरणविषयकानामेषामन्येषामपि ग्रन्थानां विषये क्षामान्य-
परिचयः प्रदर्श्यते—

१ प्राकृतप्रकाश — श्रीवररुचिप्रणीत प्राचीनतमः । समयोऽपि तु नोपलभ्यते ।
वररुचेर्नाम कात्यायनेन सह सम्बध्यते । कात्यायनेति वररुचेर्गोत्रनामेति केचित् ।
अथवावत् चतस्रः प्राचीना व्याख्याः सन्ति, यासु भागवद्विज्ञानमनोरमा प्रथमा, कात्या-
यनकृता प्राकृतमञ्जरी पथमयी द्वितीया, वसन्तराजनिर्मिता प्राकृतसजीवनी, तृतीया,
सदानन्दप्रणीता सुबोधिनी तुरीया । पञ्चमो तु नव्या प्रकाशयमाना चन्द्रिकाख्या ।

२ प्राकृतलक्षणम् — जण्डकृतम् । विभक्तिस्वरव्यञ्जनविधानात्मकविभागान्वितं कलि-
कातानगरोत्तमं प्रकाशितचरम् । न विशेष समुपलभ्यते ।

३ सिद्धहेमचन्द्रम् — हेमचन्द्रप्रणीतम् । विशालं स्पष्टमध्यपयोगि च । एतस्य
दुर्लभापरपर्याया प्राकृतप्रक्रियावृत्तिनाम्नी व्याख्या उदयसौभाग्यगणिनिर्मिता । एतस्य
समयस्तु ११७२ ईशवीय इत्येतिहासिका ।

४ सक्षितसार — जमदीश्वरकृतम् । समयानुपलम्भः । अस्य तिस्रो व्याख्या
श्रूयन्ते—जमरनन्द-कृता रसवती, जण्डीदेवशर्मकृता प्राकृतदीपिका, विद्याविनोदचार्य-
निर्मिता प्राकृतपादटीका । तिस्रोऽप्येता अमुद्रिताः ।

५ प्राकृतव्याकरणम् — त्रिविक्रमदेवकृतम् । बाल्मीकिसूत्रव्याख्येति केचिन्मतम्,
स्वसूत्रव्याख्येत्यन्यमतम्, हेमचन्द्रसूत्राणां वृत्तिरिति तृतीय मतम् । अस्य समयस्तु
१२३६-१३०० ईशवीयशतकम् ।

६ प्राकृतकृपावतार — सिंहराजनिर्मितः । अस्य सिंहराज त्रिविक्रमग्रन्थस्थसूत्रानु-
यायी १३००-१४०० ईशवीयशतकस्य ।

७ षड्भाषाचन्द्रिका — लक्ष्मीधरनिर्मिता । लक्ष्मीधरस्तु सूत्रकर्तारमादिकविं
बाल्मीकिमेव प्रतिपादयति । समयस्तु १५४१-१५६५ ईशवीय शतकम् । त्रिविक्रम-
सिंहराजलक्ष्मीधरैर्व्याख्यातानि सूत्राणि तु समानान्येव ।

८ प्राकृतसर्वस्वम् — मार्कण्डेयकवीन्द्रकृतम् । आर्याछन्दोमयं स्वोपज्ञवृत्तिसहितम् ।
विशेषस्तु द्रष्टव्योऽन्यत्र ।

९ प्राकृतकल्पतरुः — रामशर्मतर्कवागीशनिर्मितः । पथमयः । एष लक्ष्मीधरकृत-
प्राकृतकामधेनुमाधारीकृत्य निर्मितवानिति स्वग्रन्थे प्रत्यपादयत् ।

एतदतिरिक्ता अपि केचन ग्रन्थाः प्राकृतव्याकरणविषये सन्ति, आसन् वेति
ग्रन्थकाराणामन्येषाणां चोद्धरणमिदं । प्रतीयन्ते । सकर्तृकाणां तेषां नामोल्लेख

एवैतत्पूर्वमेऽलमिति । यथा—१ भरतः (प्राचीनाध्यसास्रकर्ता), २ शाकल्यः, ३ कोहलः, ४ लङ्केश्वरः प्राकृतकामचक्रकर्ता, ५ समन्तभद्रः प्राकृतव्याकरणनिर्माता, ६ नरचन्द्रः प्राकृतप्रबोधकर्ता, ७ कृष्णपण्डितः (शेषकृष्ण) प्राकृतचन्द्रिकारचयिता, ८ नामनाचार्यः प्राकृतचन्द्रिकाकृतः, ९ रघुनाथशर्मा प्राकृतानन्दकृतः, १० नरसिंहः प्राकृतप्रदीपिकायाः कर्ता, ११ विजयवोम्भभूपालः प्राकृतमणिदीपिकानिर्माता, १२ अपर्ययदीक्षितः (अपर्ययजन्) प्राकृतमणिदीपकर्ता, १३ भामकवैः षड्भाषा-चन्द्रिका, १४ ऋगुणाचार्यस्य षड्भाषारूपमालिका, १५ नागोबानात्र षड्भाषासुबन्त-रूपादर्शः, १६ षड्भाषामञ्जरी, १७ षड्भाषावार्तिकम्, १८ षड्भाषासुबन्तादर्शः, १९ शुभचन्द्रस्य प्राकृतव्याकरणम्, २० श्रुतसागरस्य औदार्यचिन्तामणिः, २१ भोजस्य प्राकृतव्याकरणम्, २२ पुष्पवननाथस्य प्राकृतव्याकरणं चेति ।

श्रीभामहनिर्मितमनोरमासहिते श्रीभाररुचे प्राकृतप्रकाशे सूत्राणां पूर्णां संख्यां चतुःशतसप्ताशीतिमिताऽस्ति । सञ्जीवनीसुबोधिन्यनुसारिण्या चन्द्रिकया द्वाविंशति सूत्राण्यधिकानि सगृह्य प्रदर्शितानीति मिलित्वा नवाधिक पञ्चशत सूत्रसंख्या भवति । भामहसम्मतसूत्रेषु नव सूत्राणि चन्द्रिकया न व्याख्यातानीति तत्पक्षे केवल पञ्चशत (५००) सूत्रसंख्येति प्रतिपादनमत्र कौतुकायेत्यलम् ।

श्रीवरकविषये तु केवलमिदमेव ज्ञातुं शक्यते यद्य प्राकृतव्याकरणकृत्सु प्राचीन-तम इति । पाणिनेः सूत्राणामुपरि वार्तिकानां रचयिता कदाचिदयमपि भवितुं युज्यते ।

श्रीभामहविषये परिचयस्त्वित्यम्—बन्यालोके श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यैरलङ्कारशास्त्र-विषयकप्रश्नप्रणेतृत्वेनास्योल्लेखः कृतः, भामहालङ्कारनाम्ना प्रायस्तत्पुस्तकं प्रसिद्धमेव । स एवायं न वेति प्रमाणान्तरानुपलब्धेर्न निर्णेतुं पारयाम ।

प्राकृतमञ्जरीनाम्ना प्राकृतप्रकाशस्य पथमया व्याख्यायाः कर्तुः श्रीकात्यायनस्यापि विषये प्रमाणानुपलब्धभादरूपाकमौदासीन्यमेव । चन्द्रिकाव्याख्यायाः समुद्धृताः पथ-पथांशास्तत्रत्या उताहो तेऽन्यत्रस्था इति न शक्नुमः कथयितुम् । चन्द्रिकायाः तु सञ्जीवनीसुबोधिनीभ्यामुद्धृत्य सगृहीता इति तु कल्पयितुं पारयाम । तयोस्तु कृतं संगृहीता इत्यस्मिन् विषये भौनमेव शरणीकुर्म ।

श्रीवसन्तराजस्य प्राकृतसञ्जीवनीटीकाकर्तृविषये तु वयं सन्दिहाना एव । यतो हि काव्यवेमपालकः कुमारगिरेर्नृपतिरेकः स । विजयभूपते पुत्रः शिवराजस्यानुजः चन्द्र-देवमैथिलाह्वया शकुनार्णवनिर्माता कश्चिदन्यः । सञ्जीवनीकर्ता तुभयोरन्यतरोऽपि नास्तीति प्रतिभाति । किन्नामुप्य विषये किमप्यैतिह्यं नोपालभ्यत इतीव प्राकृतसञ्जीवनी-सम्पादकैरस्मत्सुहृद्वयैः स्वर्गीयश्रीबटुकनाथशर्मभिस्तथा हिन्दूविश्वविद्यालये वाराणसेये प्राध्यापकपदासनैः श्रीबलदेवोपाध्यायशर्मभिश्च स समुपेक्षित एव ।

सुबोधिनीव्याख्याकर्तुः श्रौसदानन्दस्यापि विषये ताभ्यां तत्रैव तथैवाचरितमिति प्रमाणोपन्यासं विना न किञ्चिदपि वक्तुं कोऽपि समर्थः स्यात् । क्वचिच्च भट्टकेशवपुत्रो

मष्टकेशपिता सदानन्द इति समुल्लेखो दृश्यते । परं स एतद्विषयक एवेति कथं निर्णेतुं प्रभवाम ।

अथ चन्द्रिकाख्या व्याख्येयं पञ्चमीति निष्प्रवचम् । एतन्निर्मातारस्तु हरदोई-मण्डलान्तर्गत-भयवन्तनगरवास्तव्याः कान्यकुब्जप्राङ्गणखिस्सिकचूडामणि-श्रीहरि-हरशर्मणा पौत्रा, तद्वितीयपुत्रश्रीबदरीनायशर्मणा पुत्रा, लब्धमहामहोपाध्यायादिसम्मान-सूचकपदवीका श्रीपण्डितमथुराप्रसाददीक्षितमहोदयाः सन्ति, यैश्च वैयक कामशास्त्र-व्याकरण-पाली-प्राकृत-शास्त्रार्थ-नाटकादिभिर्कर्मविषयेष्वनेके ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति, यदन्तर्गता प्राकृतप्रकाशव्याख्येय चन्द्रिका श्रीमता पुरस्ताद् विद्यते । एतत्कुल विद्वत्कुलमिति कथयितुं शक्यते यतोऽस्मिन् कुले विद्वांस एव त्रयः श्रीसदाशिवबैकुण्ठनाथ-रामनाथाख्याः पुत्रा एतेषाम् । श्रीमदयोध्यानाथप्रभृतयो नवपौत्राश्च सन्ति येषु कतिपये विद्वत्कोटिमारूढा अन्ये चारुरुक्षवः । अधिकं तु 'भक्तमुदर्शन'नाटकभूमिकादिभ्योऽव-गन्तव्यम् ।

श्रीडबरालमहोदये प्राकृतपदार्थनिर्बचन, भाषोपभाषाः प्राकृतप्रकाशपुस्तकस्था-धारश्च स्पष्ट स्वीये प्रास्ताविके कृतमिति तत एवावगन्तव्यम् । चन्द्रिकाप्रदीपयोराधा-रश्च ग्रन्थकुल्लेख एवेति न तत्रापि किमपि वक्तव्यमवशिष्टम् ।

एतदुपोद्घातलेखनावसरे श्री प० ल० वैद्यमहोदये सम्पादितं श्रीत्रिविक्रमदेव-निर्मितप्राकृतशब्दानुशासन-मनोरमासहितप्राकृतप्रकाश-पुस्तकद्वयं तथा श्री प्रा० कृ० त्रिवेदिसम्पादितं षडभाषाचन्द्रिकाख्यं पुस्तकमेकमुपलब्धम् । ततश्च भूमिकासामग्री-समग्र इति धन्यवादार्हास्ते । विशेषतः श्रीवैद्यमहोदया ।

शरीरस्यास्वास्थ्येन यत्रतत्र गन्तुमशक्यतया यै साहाय्यं सम्पादितं तेऽस्माक-भागिनेया आयुष्मन्तः साहित्याचार्य-पुराणेतिहासादिशास्त्राचार्या एम्० ए० उपाधि-भाज श्रीबलिरामशास्त्रिभारद्वाजा सरस्वतीभवन वाराणसीपुस्तकालयोपाध्यक्षा, गुरुवद्गुरुपुत्रेष्विति न्यायेन गुरुतुल्या अपि शिष्यत्वं गता आयुष्मन्तः साहित्याचार्या महामहोपाध्यायगुरुवरश्रीलक्ष्मणशास्त्रितैलङ्गसूनव श्रीजगन्नाथशास्त्रितैलङ्गा अथ च श्रीव्यङ्कटेशशङ्करतैलङ्गा एम्० ए०, बी० एल्० महोदयाश्च शुभाशीर्वादिरभिनन्दन्ते । एवं श्रीरामचन्द्रकामहाशया अपि कथं विस्मरणीयाः स्युः ।

एतत्कार्यप्रोत्साहनादिना समुपकुर्वन्त चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमाला चौखम्बाविद्या-भवनग्रन्थमालाद्वयाध्यक्षाः श्रीजबकृष्णदासगुप्तमहोदयाः शुभाभिराशीर्भिरभिनन्दन्ते । अन्ते च ज्ञानप्रदेभ्यः पूज्यपादश्रीभालचन्द्रशास्त्रिमानवकितैलङ्गेभ्यः प्रणमपरम्परा-समर्प्य श्रीममवन्तं काशीविश्वनाथ मनसि निधाय विरमामि पञ्जापितादमुष्मादुपोद्घात-प्रपञ्चादिति शम् ।

वाराणसी पू,
बि० सं० २०१६, जन्माष्टमी

}

विदुषामाश्रय —
जगन्नाथशास्त्री होशिकः

भूमिका

भी परमात्मा के अनुग्रह से और मातृभूमि भारतवर्ष के सुपुत्रों के अथक प्रयत्नों से हमारा देश भारतवर्ष इस समय एक स्वतन्त्र राष्ट्र है, जिसके प्रधान नेता माननीय श्री जवाहरलाल नेहरू जी तथा राष्ट्रपति देशरत्न डॉ० भी राजेन्द्रप्रसाद जी हैं। ऐसे स्वतन्त्र राष्ट्र में प्रसिद्ध होनेवाली संस्कृत पुस्तकों में भी राष्ट्रियता की झलक आवश्यक है। अत एव उनका राष्ट्रभाषा में अनुवाद होना भी न्यायसङ्गत है। संस्कृत पुस्तकों की भूमिका संस्कृतियों के लिये संस्कृत में अवश्य उपादेय है। इसी प्रकार राष्ट्रभाषा हिन्दी में भी उसका होना उचित प्रतीत होता है। जैसा कि आंग्लशासनकाल में अधिकतर विद्वान् अंग्रेजी में ही सब कुछ लिखते थे। किन्तु वह समय लट गया। अब अपने देश की राष्ट्रभाषा में उसकी जननी संस्कृत भाषा के साथ साथ राष्ट्रभाषा हिन्दी में भी सब कार्य होने चाहिये—ऐसी इस तुच्छ लेखक की धारणा है। हमके पूर्व भी कभी कभी छोटी मोटी पुस्तकों में इस लेखक द्वारा वसा प्रयत्न किया गया है। अत एव आज भी यह प्रयत्न किया जा रहा है तो उससे किसीको भी अरुचि न होनी चाहिए। प्रकृत विषय की ओर मुड़ रहे हैं।

श्री वररुचिकृत प्राकृतप्रकाश का चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी से यह चतुर्थ संस्करण प्रकाशित हो रहा है। इसके पूर्व अनेक उपकरणों से सुसज्जित केवल भी मामहकृत मनोरमा नामक संस्कृत टीका के साथ इसका प्रकाशन हुआ था, जो श्री उदयराम शास्त्री डबराल महाशय द्वारा परीक्ष्य छात्रोपयोगी बनाया गया था। किन्तु समय के परिवर्तन के साथ उसमें भी परिवर्तन की आवश्यकता प्रतीत होने लगी। ऐसे अवसर पर दूरदर्शी म० म० प० मधुराप्रसाद दोक्षित जी ने 'चन्द्रिका' नामक एक नई संस्कृत टीका और 'प्रदीप' नामक सरल हिन्दी टीका लिखकर उसकी पूर्ति कर दी। उन टीकाओं के साथ यह पुस्तक कितनी उपादेय है—यह पाठकों के निर्णय के ही अधीन है। यह टीका सजीवनी और सुबोधिनी की अनुगामिनी होने से अष्टम (मामहानुसार नवम) परिच्छेद के अन्त तक ही है। अनुगामिनी होने पर भी यह समालोचिका भी है—यह विशेष स्थलों के निरीक्षण से स्पष्ट हो जायगा। अस्तु, दशम से द्वादश तक तीन परिच्छेदों की टीका न होने से अध्यक्ष महोदय को सूचित किया गया। उन्हींके कथनानुसार यह संपादन-कार्य मुझे सौंपा गया था और मैंने भी सरस्वती सेवा के नाते इसे सहर्ष स्वीकार भी किया था। अतः उन्हींकी इच्छानुसार शेष भाग की टीका रचने का भार भी संपादक के ऊपर ही आया। आचारान्तर के अभाव में मामहकृतनुसार ही चन्द्रिकादि की शैली पर नई संस्कृत एवं हिन्दी टीका लिखकर पूर्ति की गई। अत एव उसका नाम भी चन्द्रिकापूर्णो रखा गया। विद्वद्भ्यो इसकी आलोचना स्वयं करेंगे।

प्रकृत पुस्तक अर्थात् बरहचि सूत्र एवं आमहवृत्ति-मनोरमा के प्रकाशन का आभार— श्री ज्वराल महीदय की 'प्रास्तावना' से बात होती है कि वाराणसीक राजकीय सस्कृत पुस्तकालय—सरस्वती भवन की हस्तलिखित दो पुस्तकें हैं। प्रस्तुत सस्करण का आधार उपयुक्त महाशय द्वारा संपादित पुस्तक ही है तथा नवीन व्याख्याओं का अवलम्ब स्वयं व्याख्याकार-लिखित पुस्तक है। अतः एव इस विषय में विशेष चर्चा की आवश्यकता प्रतीत नहीं होती।

'प्राकृत-प्रकाश' इस पद में प्राकृत शब्द का अर्थ क्या है? इसमें विद्वानों के दो मत मालूम पड़ते हैं। प्रथम मत—प्रकृति अर्थात् प्रजागण, तत्सम्बन्धी अर्थात् उनके पारस्परिक व्यवहार या बोल चाल में आने वाली भाषा प्राकृत पद का अर्थ है। उन्हीं के सिद्धान्तानुसार व्याकरण के नियमों से सस्कार पाकर शुद्ध व सुन्दर बनी भाषा 'सस्कृत' नाम धारण करती है। द्वितीय मत—प्राचीन समय, वैदिककाल से उपयुक्त होने वाली भाषा अर्थात् सस्कृत ही प्रकृति अर्थात् मूल भाषा है और उससे आई या बनी रूपान्तर को प्राप्त होने वाली भाषा प्राकृत है। पूर्वोक्त मतों में कोई भी मत ग्राह्य माना जाय, तो 'प्राकृत' वह नाम एक भाषा का है जिसके अनेक भेद उपलब्ध हैं। उस प्राकृत भाषा के शब्दों के साधुत्व को प्रकाश करने वाला यह ग्रन्थ अपने 'प्राकृत प्रकाश' नाम को सार्थक बना रहा है।

इस प्राकृत भाषा के सिद्धान्तों को सूत्ररूप में निमित्त करने वालों में बरहचि, वाल्मीकि, हेमचन्द्र एवं त्रिविक्रमदेव के नाम समुख आते हैं। उनमें बरहचि तथा हेमचन्द्र को सूत्रकर्ता मानने में कोई बाध विवाद नहीं। त्रिविक्रम देव के सम्बन्ध में एक मत है कि सूत्र एवं वृत्ति दोनों उनकी हैं और दूसरा मत है कि वाल्मीकि के सूत्रों पर इनकी व्याख्या है तथा तृतीय मत इस प्रकार है कि हेमचन्द्रप्रणीत सूत्रों पर इन्होंने व्याख्या की है। बहुत से विद्वान् आदिकवि वाल्मीकि कृत सूत्र मानने में पुष्ट प्रमाण के अभाव में सहमत नहीं हैं। परन्तु षड्भाषाचन्द्रिकाकार १६वीं शताब्दी के विद्वान् श्री लक्ष्मीधर अपने ग्रन्थारम्भ के पथों द्वारा श्री वाल्मीकि आदिकवि को ही सूत्र-निर्माता स्वीकार करते हैं और प्रमाणों से यदि यह बात सिद्ध हो तो हम लोगों को भी कोई आपत्ति नहीं है।

इस ग्रन्थ में आमहवृत्त्यनुसार बारह परिच्छेदों के सूत्रों की पूर्ण सख्या ४८७ है तथा चन्द्रिका टीकानुसार २२ सूत्र अधिक हैं। किन्तु ऊपर लिखी सख्या में से ९ सूत्रों की चन्द्रिका में उपेक्षा कर व्याख्या नहीं की गई है। अतः उनके मत से ५०० सूत्र हैं। एवं पूर्ण योग ५०९ सूत्रों का है। अस्तु, प्राकृतप्रकाश की ४ प्राचीन टाकाएँ हैं, यथा—१ मनोरमा, २ प्राकृतमञ्जरी, ३ प्राकृतसजीवनी तथा ४ सुबोधिनी। उनमें मनोरमा प्राचीनतम है जिसके रचयिता आमह हैं। बरहचि के समान आमह के सम्बन्ध में ऐतिहासिक सामग्री के अभाव में परिचय कराना अशक्य-सा हो रहा है। दूसरी टीका प्राकृतमञ्जरी पञ्चात्मक नवम परिच्छेदान्त तक ही है जिसके निर्माता श्री कात्यायन नामक विद्वान् हैं। वे कौन थे? किस समय में थे? इत्यादि भी अस्पष्ट है, जैसा कि पूर्व के सम्बन्ध में। तीसरी टीका प्राकृतसजीवनी नामक है। यह भी नवम परिच्छेदान्त ही है। इसके रचयिता श्री वमन्तराज हैं। इनका परिचय भी पूर्ववर्ती व्याख्याकारों के समान दुर्लभ है। एवं चौथी टीका श्रीसदानन्दनिर्मित सुबोधिनी है, जो नवम परिच्छेद के नवम सूत्र की समाप्ति के साथ समाप्त हुई है। अन्तिम दोनों टाकाएँ वाराणसी के सरस्वतीभवन से 'सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला' के १९वें पुष्प के दो भागों में प्रकाशित हुई हैं।

- प्राकृतव्याकरणसम्बन्धी जो ग्रन्थ आज तक प्रकाशित हो चुके हैं उनका संक्षिप्त परिचय देना आवश्यक समझकर उल्लेख नीचे किया जा रहा है ।

ग्रन्थ	कर्ता	समय	व्याख्या
१ प्राकृतप्रकाश	वररुचि	परम प्राचीन	मनोरमा-मञ्जरी-सजीवनी- सुबोधिनी ४ प्राचीन, चन्द्रिका १ नवीन, हिन्दीटीका १ प्रदीप
२ प्राकृतलक्षण	चण्ड	प्राचीन	×
३ सिद्धहेमचन्द्र	हेमचन्द्र	११७२ ई०	प्राकृतप्रक्रियावृत्ति या दुण्डिका उदयसौभाग्यगणिकृत
४ सक्षितसार	क्रमदीश्वर	×	रसवती, प्राकृतदोषिका, प्राकृतपादटीका-३
५ प्राकृतव्याकरण (शब्दानुशासन)	त्रिविक्रमदेव	१२३६-१३०० ई०	स्वोपपन्नवृत्ति
६ प्राकृतरूपावतार	सिंहराज	१३००-१४०० ई०	×
७ षड्भाषाचन्द्रिका	लक्ष्मीधर	१५४१-१५६५ ई०	आदिकवि वाल्मीकि के सूत्रों की अपनी व्याख्या का समर्थन
८ प्राकृतसर्वस्व	मार्कण्डेय कवीन्द्र	×	आर्याछन्द में वृत्ति का लेखक
९ प्राकृतकल्पतरु (पद्यमय)	रामशर्म तर्कवागीश अर्वाचीन		×

इसके सिवाय भरत, कोटिल, शाक्य, लङ्केश्वर (प्राकृतकामधेनुकर्ता), शेषकृष्ण पण्डित एवं अप्पय दीक्षित के नाम ग्रन्थकर्ता के रूप में आदरणीय हैं ।

अन्त में पुनः प्रकृत पुस्तक में अनेक ग्रन्थों के निर्माता, कवि, महामहोपाध्याय पण्डित श्रीमधुराप्रसाद दीक्षित भगवन्तनगर हरदोई के निवासी का स्मरण उचित है, क्योंकि प्राकृत-प्रकाश पर आपकी 'चन्द्रिका' नामक पञ्चम मस्कृत व्याख्या एवं 'प्रदीप' नामक सरल हिन्दी टीका भी है जिसका ऊपर उल्लेख हो चुका है ।

जिसकी प्रेरणा से कार्य किया गया उस परमात्मा को प्रणाम । जिन लोगों ने साहाय्य दिया उन मित्र, सम्बन्धी आदि की मंगलकामना के साथ प्रस्तुत ग्रन्थमाला के अध्यक्ष गुप्त बन्धुओं की शुभाशीर्वाद देकर ज्ञानदाता पूज्यपाद श्री गुरुचरणों में नतमस्तक हो इस भूमिका-लेखन कार्य से विराम लेते हैं ।

वाराणसी }
दि० २७-८-५९ }

भवदीय—
जगन्नाथ शास्त्री होशिक

विषयसूची

विषय	पृष्ठाङ्क.
१ प्रस्तावना	१-६
२ प्राकृतभाषाभेद	१
३ उपोद्धात	१-४
४ भूमिका (हिन्दी)	१-३
५ प्राकृतप्रकाश सटीक	१-२५२
(क) प्रथम परिच्छेद	१
(ख) द्वितीय "	२८
(ग) तृतीय "	४८
(घ) तुरीय "	८२
(ङ) पञ्चम "	१०७
(च) षष्ठ "	१२७
(छ) सप्तम "	१५०
(ज) अष्टम "	१७२
(झ) नवम "	२१२
(ञ) दशम "	२२४
(ट) एकादश "	२३१
(ठ) द्वादश "	२३९
६ सूत्रपाठ	२५३
७ सूत्रानुक्रमणिका	२६५
८ चन्द्रिकोद्भूताना पद्यपद्यांशाना वर्णानुक्रमणिका	२७३
९ अपभ्रंशविचार	२८२
१० शब्दरूपावलि	२९०
११ धातुरूपादिग्वर्णनम्	२९९
१२ धात्वादेशाः	३०१
१३ शब्दसूची	३०२
१४ शुद्धिपत्रम्	३३०

प्राकृतप्रकाशः

‘मनोरमा’-‘चन्द्रिका’-व्याख्याद्वयोपेतः ।

प्रथमः परिच्छेदः

जयति मदमुदितमधुकरमधुररुताकलनकूणितापाङ्गः ।
करविद्वितगण्डकण्डूविनोदसुखितो गणाधिपतिः ॥ १ ॥
वररुचिरचितप्राकृतलक्षणसूत्राणि लक्ष्यमार्गेण ।
बुद्ध्वा चकार वृत्तिं संक्षितां भामहः स्पष्टाम् ॥ २ ॥

आदेरतः ॥ १ ॥

अतः

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आदेरतः स्थाने तद्ग-
वतीत्येवं वेदितव्यम् । आदेरित्येतदाऽऽपरिच्छेदसमाप्तेः । अत इति च
आकारविधानात् । अत इति तकारग्रहणं सवर्णनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम्
जो ऊर्ध्व को निम्न
वह आदि के निम्न
होगा और 'अदातो यथादिषु वा' के पूर्व २ अतः इत्येव अकार को कार्य होगा ॥ १ ॥

याऽऽर्द्धालककरफचन्दनमधुवाताधरघोतिनी
विशुक्लुङ्गमरुङ्कुटशिखास्त्रयोतभाभ्राजिनी ।
उल्काकोकिलहृक्चकोरनयनारोक्थुतिस्वामिनी
सेय विष्णुपदप्रभा विजयते ससारतस्तारिणी ॥

आदेरत—इत ऊर्ध्वम् आपादपरिसमाप्ते आदेरित्यधिक्रियते । अतः इति तु
‘अदातो यथादिषु वे’त्यत प्राक् ॥ १ ॥

यह अधिकारसूत्र है । पादसमाप्ति तक जो कार्य विहित होगा वह आदि को ही
होगा और ‘अदातो यथादिषु वा’ के पूर्व २ अतः इत्येव अकार को कार्य होगा ॥ १ ॥

आ समुद्रयादिषु वा ॥ २ ॥

अतः

समुद्रि-इत्येवमादिषु शब्देष्वावेरकारस्याऽऽकारो भवति वा । समिञ्जी
सामिञ्जी । (१-२८ अ = इ, ३-१ वलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ घ =
व, ५-१८ दीर्घः) पञ्चदं, पाञ्चदं । (३-३ रलोपः, २-२ कलोपः, २-२०

१. कचिद्-भा आकारविधानाद् पाठः । २. ‘मन्त्रस्य इतः’ ४-६ इति सोमैकं, एवं

सर्वं सोमैपि शेष्यम् ।

द = ह, ५-३० बिन्दुः) अहिजाई, आहिजाई । (२-२७ भू = ह, २-२ तलोपः, ५-१८ दीर्घः) मणंसिणी, माणंसिणी । (२-४२ नू = ण, ४-१५ बिन्दुः, ३-३ वलोपः, ३-४२ नू = ण) पडिवआ, पाडिवआ । (३-३ रलोपः, ३-१५ पू = व, २-२ वलोपः) सारिच्छं, सारिच्छं । (१-३१ ऋ = रि, २-२ वलोपः, ३-३० झ = च्छ, ५-३० बिन्दुः) पडिसिद्धी, पाडिसिद्धी । (३-३ रलोपः, २-४३ वू = सू, ३-१ वलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ धू = व, ५-१८ दीर्घः) पसुत्तं, पासुत्तं । (३-३ रलोपः, ३-१ पलोपः, ३-५० त्द्वित्वम्, ५-३० बिन्दुः) पसिद्धी, पासिद्धी । (३-३ रलोपः, २-२ वलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ धू = व, ५-१८ दीर्घः) अस्सो, आसो^१ । (२-४३ शू = सू, ३-३ वलोपः, ३-५८ द्वित्वम्^३, ५-१ ओ) समुद्धि-
प्रकटाभिजातिमनस्विनीप्रतिपदांसदक्षप्रतिषिद्धिप्रसुप्तप्रसिद्ध्यभाः । आकृ-
तिगणोऽयम् ॥ २ ॥

आ समुद्धयादिषु बा—समुद्धयादिषु शब्देषु आदिभूतस्य ह्रस्वाकारस्य विकल्पेन आकारः । सामिद्धी, समिद्धी । समुद्धिः । पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी । प्रतिषिद्धिः । पासिद्धी, पसिद्धी । प्रसिद्धिः । माणसिणी, मणसिणी । मनस्विनी । आहिजाञ्च, अहिजाञ्च । 'कगचजे'त्यत्र प्रायोग्रहणात् न जकारलोपः । केचित्तु आहिजाञ्च, अहिजाञ्च इति वदन्ति । अभिजातम् इति । पासुत्त, पसुत्त । प्रसुप्तम् । पाडिवआ, पडिवआ । प्रतिपद् । पाञ्चड, पञ्चडं । प्रकटम् । सारिच्छं, सारिच्छं । सदक्षम् । वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पत्वात् क्वचिन्न्यमात्वम् । बाससञ्च । वर्षशतम् । पासिस्तं । प्रस्विन्नम् । सासू । श्वश्रू । समुद्धयादिगणोक्त अश्वशब्दपाठस्तु चिन्त्य एव ।

समस्विनी प्रतिषिद्धिश्च प्रसिद्धिश्च मनस्विनी ।

अभिजातं प्रसुप्तं च प्रतिपद् प्रकटं तथा ॥

सदक्षं चैवमादि स्यात् समुद्धयादिगणः किल ॥ २ ॥

समुद्धयादिशब्दों के आदिस्थ ह्रस्व अकार को विकल्प से आकार हो जाता है । (समस्विनी) नं १० से इकार, ५२ से अन्य इकार को दीर्घ, ६० से सुलोप, आ समुद्धयादि आत्व । सामिद्धी, पञ्च में समिद्धी । (प्रतिषिद्धिः) नं. ५ से रलोप, २९ से जकार, ५२ से दीर्घ, ६० से सुलोप, आत्व, प्रतिसरवैतस २१८ से इकार । पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी । एवम् (प्रसिद्धिः) का पूर्ववत् पासिद्धी, पसिद्धी । (मनस्विनी) नं. ३ से वलोप, ६१ से अनुस्वार, २५ से णकार, प्राकृत सूत्र से दीर्घ । माणंसिणी, मणंसिणी । (अभिजातं) न २३ से म को हकार, २ से जकार, तकार का कोष,

२. प्रत्यादौ व. ८ । १ । २०६ इति हेमसूत्रेण तो कः । केचित्तु 'प्रतिसरवैतसपताकान्त' इति सूत्रे प्रतिसरादयः प्रत्यादीनामुपलक्षणमिति वदन्ति । २ न दीर्घानुस्वारात् व ।

३. १२ इति हेमसूत्रेण द्वित्वनिषेधः । ३. द्वित्वाभावपक्षे असौ । ४. कं पुस्तके प्रतिपद् पाठस्तत्र—(४-७ दू = वा) । ५. यत्र प्रतिस्पद्धिपाठस्तत्र (३-३७ वय = सि) इति विशेषः ।

आ संयु० से दीर्घ, ६२ से अनुस्वार। आहिजाजं, अहिजाजं। (प्रसुसम्) पूर्वाक्ष
नं. ५+२+६+६२ से सिद्ध कर लेना। पासुरं, पसुरं। (प्रतिपत्) पतिविवजा,
पविवजा, पूर्वाक्ष सूत्रों से सिद्ध है। प्रतिवेतसपतांकासु ङः इससे ङकार आवेश हो
जाता है। (क्या आम्ह पण्डित जी पविवजा का साधुत्व करते हुये यह सूत्र ही
मूल गये थे, अथवा प्रेस दोष से रह गया) (प्रकटम्) (पाजडं, पजडं) नं ५+
२+३९+६२ से सिद्ध हो जाता है। ॥ २ ॥

नोः—(१०) हृष्यादिषु । (५२) सुभिसत्सु वीर्यैः । (१०) अन्यस्य हृलः ।
 (५) सर्वत्र लवराय । (२६) सुषोः सु । (६१) वक्रादिषु । (२५) नो ज्ञः सर्वत्र ।
 (२३) लवशयमा हृः । (२) कणञ्जतत्पवना प्रायो कोपः । (१२) नृपुंसके लो-
 बिन्दुः । (६) कोषादिषोऽपि लवमनादी । (१९) डो हृः ॥ २५

इदीषत्पक्कस्वमवेतसव्यजनमृदङ्गाऽङ्गारेषु# ॥ ३ ॥

ईषदादिषु शब्देषु आदेरतः स्थाने इकाग्रदेशो भवति । वेति निबु-
त्तम् । इसि' । (४-१ ई = इ, २-४३ ष् = स्, ४-६ अन्त्यलोपः) पिक्क' ।
(३-३ वृलोपः, ३-५० कञ्चित्त्वम्, ५-३० बिन्दुः) सिविणो' । (३-३ वृलो-
पः, ३-६२ विप्रकर्ष इकारता च, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) वेडिस्सी । (२-
८ त् = इ, ५-१ ओ) वअणो । (३-२ यलोपः, २-२ जलोपः, २-४२ न् =
ण्, ५-१ ओ) मिहक्को' । (१-२८ ऊ = इ, ४-१७ बिन्दुः, २-२ वृलोपः,
५-१ ओ) इक्कालो । (४-१७ बिन्दुः, २-३० न् = ल्, ५-१ ओ) ॥ ३ ॥

ईदीपत्—ईषदादिषु शब्देषु आदेरतः स्थाने इकार स्यात् । चकारादनादेरपि ।
(ईषत्) ईसि—ईषदशब्दात् सुप्रत्यये अन्त्यस्य हल ४।६ इति सोः, दकारस्य च लोपे
शबो स २।४२ इति सकार । इदीपत्० अनेन अनन्त्यस्यापि सकारोत्तरस्याकारस्य
इकारः । यत्तु भामहेन ईषद् आदिभूतस्य दीर्घकारस्य इकार कृतस्तच्चिन्त्यम्, अत
इत्युक्तेस्तस्य अकाररूपाभावात् । किञ्च पुन सकारोत्तरस्याकारस्येकार केन स्यात् । न
च भवन्नयेऽपि आदेरित्यधिकारात्, सकाराकारस्य अनादित्वात्कथमिकार, चकारग्रह-
णादनादेरपीत्युक्ते । अन्यथा वेतसशब्दे मध्यस्थितस्य तकाराकारस्य इकार कर्ष
स्यात् । किञ्च ईषद् ईसि-इति रूपम्, न तु इसि, इति । तत्र ईकारस्य ह्रस्वेकारविध-
यकसूत्राभावात् । (पक्षम्) पिङ्गं सर्वत्र लवरामिति बलोपः, शेषादेशेति कद्वित्वम्,
अनेन इकारः । पिङ्गं । (स्वप्नः) सिमिषी । पूर्ववद् बल्येषः, आदिस्थित्वाच्च सस्य
द्वित्वम्, प्रकृतेन इत्वम् । इत् श्री ह्री १।६२। इत्यादिना पकारनकारयोर्विप्रकर्षः पूर्वस्य

* सवेऽस्मिन् वसन्तराजमवानुवाच 'चन्द्रिका' - व्याख्यातुं सवेऽस्ते 'च' इति वयोऽधिकः ।

१. 'इदमसीदृश्ये कैश्चिदीकारभ्यामपि ज्ञेयम् । इति जुम्बिमित्यादि रूपे तेन हि इदमस्ते ।'
इत्यधिकृतम् । हेमस्तु इति इतिमन्त्रे, तथा च आकुलके 'इतिषि जुम्बिमाह' इति प्राये
दीर्घवर्धन्यते । २. स्वप्नसीदृशे ८५१, २५९ । मिमिषे, सिषिणे । हे० । ३. इदमस्ते, इति
इदं रूपम्-इदमस्ते ८५१ । १३३ तेषादिहं अस्मिं पुरति करतयिय मिमिषे । हे० ।
का० पृ० ३०० पाठे १०० पत्रेणोक्तं बोधयम् । स्वप्नसीदृशमिदमस्ते ।

पकाराकारस्य चेतवम् । पो व । नो ण सर्वत्रेति नस्य णत्वै । अत ओत् सौ । सिविणो इति । (वेतस) वेडिसो । प्रतिवेतसपताकासु ड इति ड । यत्तु भामहेन प्रतिसरेति पठितम्, तन्नये पडिह्य । पडिवन्न इत्यादिका कथं सेत्स्यन्तीति विभावयन्तु सुधियः । साधुत्व लोकभाषाया स्फुटीभविष्यति । (व्यजनकम्) विअणअ । (मृदङ्ग) मुह्गो । (अङ्गार) इङ्गाल । चकारग्रहणाद् मज्झिम, चरिम इत्यादि ॥ ३ ॥

ईषदादिक शब्दों में आदिस्थ अकार को इकार होता है । जिस शब्द में आदिस्थ अकार न होगा वहाँ मध्यस्थ को ही इकार हो जायगा, उदाहरणों में स्पष्ट है । (ईषत्) न २६ से षकार को सकार, ६० से सु का और ईषत् के वकार का लोप, प्रकृत सूत्र से अकार को इकार, ईसि इति । (पक्कम्) न ५ से वलोप, ६ से द्वित्व, इत्त्व, पिक्क । (स्वप्न) नं. ५ से वलोप, इदीषत्० से आदिस्थ अकार को इकार । इत् श्रीही० इससे पकार नकार का चिप्रकर्ष और पकारस्थ अकार को इकार । नं १८ से पकार को वकार, २५ से नकार को णकार, ४२ से ओकार, सिविणो । (वेतस) प्रतिवेतस० से डकारादेश, प्रकृत सूत्र से मध्यस्थ अकार को इकार । नं ४२ से ओकार, वेडिसो । (व्यजनकम्) न ४ से यलोप । प्रकृत इदीषत् से इकार । नं २ से जकार और ककार का लोप । २५ से णकार । ६२ से अनुस्वार, विअणअ । (मृदङ्ग) न ११ से ऋ को उकार । उक्त प्रकृत सूत्र से इकार न २ से वलोप । ४२ से ओकार, मुह्गो । (अङ्गार) न ६४ से रेफ को लकार । उक्तसूत्र से इकार, ४२ से ओकार । इङ्गालो ॥ ३ ॥

नोट—न (२६) शषो स । (६०) अन्यस्य हल् । (५) सर्वत्र लवराम् । (६) शेषादेशयोर्द्विवचनादौ । (१८) पो व । (२५) नो ण सर्वत्र । (४२) अत ओत्सौ । (४) अधो मनयाम् । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोपः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (११) उदावादिषु । (६४) हरिद्रादीनां रो ल ॥ ३ ॥

लोपोऽरण्ये ॥ ४ ॥

अरण्यशब्दे आदेरनो लोपो भवति । रण्णं । (३-२ यलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ५-३० बिन्दुः) ॥ ४ ॥

लोपोऽरण्ये—अरण्यशब्दे आदेरकारस्य लोपः स्यात् । अरण्य । रण्णं । कथम् इदानीमित्यस्य 'दाणि' इति । योगविभागात्सेत्स्यति । लोप । ४। आदेर्लोप स्यात् । इतीकारलोपे, नो ण सर्वत्रेति णकारे, इदीत् पानीयादिषु इतीप्त्वे, मो बिन्दुरित्यनुस्वार । तस्य मासादित्वालोप । दाणि इति ॥ ४ ॥

अरण्य शब्द के आदिभूत अकार का लोप हो । (अरण्यम्) इससे अकार का लोप हो गया । न ४ से यकार का लोप । ६ से अवशिष्ट णकार को द्वित्व । ३० से अन्य मकार को अनुस्वार । रण्णं । इदानीम् का दाणि । योगविभाग करके 'लोपः'—यह सूत्र सांगना । अरण्य शब्द के अतिरिक्त जो कहीं लोप हो । इससे इकार का लोप । न. २५ से णकार । इदीत्. पानीयादिषु से इत्त्व इकार । मकार को अनुस्वार । मासादित्वालोप दाणि । इति ॥ ४ ॥

ए' शय्यादिषु ॥ ५ ॥

शय्या इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरत एकारादेशो भवति । सेज्जा । (२-४३ श् = स्, ३-१७ य् = ज्, ३-५० द्वित्वम्) सुन्देरं । (४-१७ बिन्दुः, १-४४ औ = उ, ३-१८ र्थ् = र्, ५-३० बिन्दुः) उक्केरो । (३-१ तलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ५-१ ओ) तेरहो । (३-३ रलोपः, २-२ यलोपः, ४-१ ओलोपः, २-१४ व् = र्, २-४४ श् = ह्, ५-१ ओ) अच्छेरं । (४-१ आ = अ, ३-४० श्च = छ्, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ छ् = च्, ३-१८ र्थ् = र्, ५-३० बिन्दुः) पेरन्तं । (३-१८ र्थ् = र्, ५-३० बिन्दुः) वेल्ली । (३-३ ललोपः, ३-५० द्वित्वम्) शय्यासौन्दर्योत्करत्रयोदशाक्षर्य-पर्यन्तवल्ल्यः ॥ ५ ॥

ए च शय्यादिषु—शय्याशब्देन सदृशा शय्यादयः, सादृश्यं च संयुक्तत्वेन । शय्याशब्दसदृशेषु आदेरत एव स्यात् । चकारादनादेरपि । (शय्या) अनेन आदे-रकारस्य एत्वे, य इत्यस्य जकारे तस्य द्वित्वे, सकारे च कृते । सेज्जा । (सौन्दर्यम्) सुन्देरं । (वल्ली) वेल्ली । (कियत्) केत्तिअ । (यावत्) जेत्तिअ । (तावत्) तेत्तिअ । (उत्कर) उक्केरो । (त्रयोदश) तेरहो । (आक्षर्यम्) अच्छेरं । (स्तोत्रमात्रम्) थोअमेत्त । (पर्यन्तम्) पेरन्त । (वृन्तम्) वेण्ट ।

शय्यासौन्दर्यपर्यन्तवल्लीत्रित्तिआन्तोत्करा ।

आक्षर्यमात्रवृन्तानि ज्ञेय शय्यादिरोदृश ॥ ५ ॥

शय्यादिक शब्दों के आदि अकार को एकार हो । चकार ग्रहण से अनादि अकार को भी एकार होगा । शय्या०, इससे एकार । न २६ से शकार को सकार । ४ से अध-स्थ एक बकार का लोप । 'यशय्याभिमन्युषु ज' इससे जकार । न ६ से जकार को द्वित्व । सेज्जा । (सौन्दर्यम्) इसमें मध्यस्थ अकार को एकार । नं. ६५ से औकार को उकार । न ४ से यलोप । न. ३७ से मकार को अनुस्वार । सुन्देरं । (वल्ली) प्रकृत सूत्र से एकार । वेल्ली । (कियत्) 'किम कः' ५।५९ इससे कादेश । प्रकृत से एकार । 'इष्टी कियत्तदेतेभ्यः परिमाणे स्तिथइहौ' इस इष्टि से परिमाण अर्थ में स्तिथ प्रत्यय । नं ६० से अन्य तकार का लोप । सुप्रत्यय । केत्तिथ । एवम् (यावत्) से स्तिथ प्रत्यय । एव । न २४ से यकार को जकार । जेत्तिथ । एवम् (तावत्) से पूर्ववत् । तेत्तिथ । (उत्करः) न ३ से तकार लोप । न ६ से ककार को द्वित्व । न. ५२ से ओकार । उक्केरो । (आक्षर्यम्) नं. ५८ से आकार को अकार । नं ६४ से अ को छकार । नं ६ से छकार को द्वित्व । नं ७ से छकार को चकार । मध्यस्थ छकारोत्तरवर्सी अकार को प्रकृत सूत्र से एकार । त्र्यर्धवर्ष ३।१८ से रेफादेश । न. ३७ से अनुस्वार । अच्छेरं । (त्रयोदश) नं ५ से रेफ-लोप । प्रकृत से एव । 'संख्यायाश्च' से एकार को रेफादेश । नं. २७ से शकार को हकार । न. ४२ से ओकार । 'लोपः साधो

१. वसन्तराजमतानुयायि 'चन्द्रिका' व्याख्यानुरोधेन 'च' इति वर्णोऽपेक्षितः ।

२. ह्रस्वः सर्वान्ते ८ । १ । ८४ । तित्वम् । हे० सर्वत्र बोध्यम् ।

यकारस्य' इससे यकार, ओकार का लोप । तेरहो । (स्तोकमात्रम्) नं. २९ से यकार । नं. २ से कलोप । नं. ५८ से आकार को अकार । एत्वं प्रकृत सूत्र से । नं. ५ से रेफ लोप । नं. ६ से तकार को द्वित्व । नं. ३७ से अनुस्वार । थोअमेत्तं । (पर्यन्तम्) शय्यादिषु वा से एकार । त्र्यर्धैर्यं से यकार का लोप । नं. ३७ से अनुस्वार । परन्तं । (वृन्तम्) न ९ से ऋकार को अकार । 'तालवृन्ते षट्' से 'न्त' को 'षट्' आदेश । प्रकृत सूत्र से एकार, नं. ३७ से अनुस्वार । षण्ट । प्रायः शय्यादिक उक्त मात्र हैं ॥ ५ ॥

नोट—नं. (४) अथो मनयाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनावौ । ६२ नपुंसके लोर्विन्दुः । (२५) नो ञ. सर्वत्र । (२६) शषो स. । (६५) उत्सौन्दर्यादिषु । (६०) अन्त्यस्य हल् । (२४) आवेयौ ज । (३) उपरि लोप कगडतवपषसाम् । (४२) अत ओत् सो । (५८) अदातो दधादिषु वा । (६४) असन्त्सां क् । (७) वर्गेषु यजः पूर्व । (५) सर्वत्र लवराम् । (२७) दशादिषु ह । (२९) स्तस्य य । (९) ऋतोऽन् ।

ओ बदरे देन ॥ ६ ॥

बदरशब्दे दकारेण सहादेरत ओत्वं भवति । बोरं (५-३० विन्दुः) ॥ ६ ॥

ओ बदरे देन—बदरशब्दे दकारेण सह आदेरत ओत्वं स्यात् । बोर । (बदरम्) लवणशब्देऽपि वकारेण सह अकारस्य ओत्वमिष्यते । लोण । आर्द्रार्पितशब्दयोस्तु विकल्पेन इष्यते । ओह, अह । (आर्द्रम्) । ओपिअ, अपिअ । (अपितम्) । इयमिष्टिरिति वसन्तराजसदानन्दौ । पुस्तकान्तरे तु सूत्रमेवम् ॥ ६ ॥

बदर शब्द में दकार के सहित आविवर्णस्थ अकार को ओकार हो तो वकारोत्तर अकार और वकार के स्थान में ओकार होगा । नं. ३७ से अनुस्वार । (बदरम्) बोर । वसन्तराजदिक लवण शब्द में प्रयोगप्रामाण्य से ओत्वं मानते हैं, अन्य के मत से 'लवण०' यह ७ वाँ वररुचि कृत सूत्र है । अस्तु, पूर्ववत्साधुत्व जानना । (लवणम्) लोण । आर्द्रा-अर्पित शब्द में विकल्प से ओकार होगा । (आर्द्रा) नं. ५ से नित्य रेफद्वय का लोप, अथवा 'द्रे रो वा' इससे विकल्प से लोप । न ५८ से अकार । न ६ से दकार को द्वित्व, न ३७ से अनुस्वार । ओह । पञ्च में अहं । एवम् (अपितम्) ओपिअ, अपिअ । साधुत्व पूर्ववत् जानना ॥ ६ ॥

लवणनवमल्लिकयोर्वेन ॥ ७ ॥

लवणनवमल्लिकयोरादेरतो वकारेण सह ओकारः स्यात् । लोणं । (५-३० विन्दुः) गोमल्लिआ (२-४२ न = ण् , २-२ क्लोपः) ॥ ७ ॥

लवणनवमल्लिकयोर्वेन—एतयोर्वकारेण सह आदेरत ओत्वं स्यात् । लोणं (लवणम्) । गोमल्लिआ (नवमल्लिका) ॥ ७ ॥

लवण और नवमल्लिका शब्द में वकार के सहित आदि अकार को ओकार होगा । (लवणम्) लोणं । (नवमल्लिका) नं. २५ से वकार को णकार । नं. २ से ककार लोप । प्रकृत सूत्र से ओत्वं । गोमल्लिआ ॥ ७ ॥

मयूरमयूखयोर्वा वा ॥ ८ ॥ ✓

मयूर मयूख इत्येतयोर्व्युत्पत्त्येन सहादेरत ओत्वं वा भवति । मोयो,

मऊरो । (५-१ ओ) मोहो, मऊहो । (२-२७ स् = ह् , ५-१ ओ) उम-
यत्र, (पक्षे २-२ तलोपः) ॥ ८ ॥

मयूरमयूखयोर्ध्वा वा—य्वा इति तृतीयान्तम् । एतयोर्'यू' इत्यनेन सह आदेरत
ओत्वं वा स्यात् । मोरो । मऊरो (मयूर) । मोहो । मऊहो (मयूख) ॥ ८ ॥

मयूर-मयूखशब्द में 'यू' के सहित आदि वर्णस्थ अकार को ओकार होया ।
(मयूरः) न ४२ से तु को ओकार । मोरो । पक्ष में मं २ से तलोप । मऊरो । एवम्
(मयूखः) यू और मकाराकार को ओकार । नं. २३ से खकार को हकार, मोहो, पक्ष
में मऊहो, साधुत्व पूर्ववत् ॥ ८ ॥

चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना ॥ ९ ॥

एतयोस्तुना सहादेरत ओत्वं भवति वा । चोत्थी, चउत्थी । (३-३
रलोपः, ३-५० ध्रित्वं, ३-५१ थ् = त् , पक्षे २-२ तलोपो विशेषः)
चोहही, चउहही । (२-४४ श् = ह् , शेषं पूर्ववत्) ॥ ९ ॥

चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना—एतयो तु इत्यनेन सह आदेरत ओत्वं वा स्यात् ।
चोत्थी । चउत्थी (चतुर्थी) । चोहसी, चउहसी (चतुर्दशी) ॥ ९ ॥

चतुर्थी और चतुर्दशी शब्द में 'तु' के सहित आदि अकार को ओकार हो । चतुर्थी०
इससे ओकार । न ५ से रेफलोप । न ६ से थकार को द्वित्व । नं. ७ से थकार को
तकार । चोत्थी, पक्ष में चउत्थी । (चतुर्दशी) न. २६ से शकार को सकार ।
रेफलोप । वकार को द्वित्व पूर्ववत् । चोहसी, चउहसी ॥ ९ ॥

नोट—(३७) मो बिन्दु । (५) सर्वत्र लकारम् । (५८) अदातो यथादिषु वा ।
(६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनावी । (२५) नो ण' सर्वत्र । (२) कण्ठजतदपयर्वा
प्रायो लोपः । (४२) अत ओत् सोः । (२३) खययवभां ह् । (७) वर्गेषु युजः
पूर्व । (२६) शबो सः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः ॥ ९ ॥

अदातो यथादिषु वा ॥ १० ॥

अत इति निवृत्तम् , स्थान्यन्तरनिर्देशात् । यथा इत्येवमादिषु आतः
स्थाने अकारादेशो भवति वा । जह, जहा । तह, तहा । (२-२७ थ् =
ह्) । पत्थरो, पत्थारो । (३-३ रलोपः, ३-१२ स्त् = थ् , ३-५० ध्रित्वम्,
३-५१ थ् = त् , ५-१ ओ) पउअं, पाउअं । (३-३ रलोपः, १-२९ ऋ = उ,
२-२ कतयोर्लोपः, ५-३० बिन्दुः) तलघेण्टअं, तालघेण्टअं । (१-२८
ऋ = इ^१, १-१२ इ = ए^२, ३-४५ स्त = ण्ट, २-२ क्लोपः, ५-३० बिं०)

१. क० पु० चतुर्थी-तत्र चोत्थी, चउत्थी । चतुर्दशी-तत्र चोहसी, चउहसी । पाठः ।

२. आद्यादेराकृतिगणत्वात् । ३. संयोगपरत्वेन पिण्डसमत्वात् । 'अदेतो इतो' ८१६ ।
११९ पिण्ड, वैण्ड, वीण्ड । हे० ।

उक्खअं, उक्खाअं । (३-१ तलोपः, ३-५० ख्छि०, ३-५१ ख् = क्, २-२ तलोपः, ५-३० बि०) चमरं, चामरं । (५-३० बि०) पहरो, पहारो । (३-२ तलोपः, ५-१ ओ) चड, चाड । (२-२० ट् = ड्) दवग्गी, दावग्गी । (३-२ तलोपः, ३-५० छि०, ५-१८ दीर्घः) खइअं, खाइअं । (२-२ तलोपः तलोपश्च, ५-३० बि०) संठविअं, संठाविअं । (८-२६ स्था = ठा, ३-५६ द्वित्वनिषेधः, २-१५ प् = व्, २-२ तलोपः, ५-३० बि०) हलिओ, हालिओ । (२-२ कलोपः, ५-१ ओ) । यथातथाप्रस्तारप्राकृततालवृन्त-कोत्खातचामरप्रहारचाटुदावाग्निखादितसंस्थापितहालिकाः ॥ १० ॥

अदातो यथादिषु वा—यथादिषु शब्देषु आदेराकारास्य अकार स्यात्, वा शब्देऽनुवर्तमानेऽपि पुनर्वाग्रहणादनादेराकारस्याकार । जह, जहा । तह, तहा । पवहो, पवाहो । पहरो पहारो । पअअ, पाअअ । पत्थरो, पत्थारो । तलवेण्डअ, तालवेण्डअ । उक्खअओ, उक्खाअओ । चमर, चामर । पहरो, पहारो । चड, चाड । दवग्गी, दावग्गी । खइअ, खाइअ । सठविअ, सठाविअ । पत्थवो, पत्थारो । परिआअओ, पारिआअओ । हलिओ, हालिओ । वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाग्रहणाद् यथादिष्वेव विकल्प । ब्राह्मणादौ तु नित्यमकार । बम्हणो । ठविओ । पत्त । पस् । अच्छरिअ । पुव्वहो । मज्झणो । अवरहो । इत्यादि ॥ १० ॥

यथादिक शब्दों में आदि अथवा अनादि दीर्घ आकार को ह्रस्व अकार होगा । वाग्रहण अनुवृत्ति से मिट् था, फिर जो 'वा' ग्रहण किया है इससे आविस्थ पृथ्वी आकार का ग्रहण करना । उदाहरण—(यथा) नं २३ से थकार को हकार । उक्त सूत्र से अकार । न २४ से जकार । जह, पक्ष में जहा । एवम् (तथा) तह, तहा । (प्रवाह) न ५ से रेफ लोप । न ४२ से ओकार । विकल्प से अकार । पवहो, पवाहो । (प्रहारः) पूर्ववत् । रेफ लोप । ओकार । विकल्प से अकार । पहरो, पहारो । प्राकृत शब्द का पाठ भी प्रयोग होता है । श्रव्याविगण में मान कर उकार । कृत शब्द के तकार को डकार । कड देवेहि, पाडव भासाए । इत्यादि प्रयोग बहुलाश में मिलते हैं । (प्राकृतम्) न. ५ से रेफ लोप । नं ९ से शकार को अकार । न २ से ककार तकार का लोप । न ३७ से मकार को अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से विकल्प से आविस्थ पकाराकार को अकार । पअअ, पाअअ । (प्रस्तार) नं ५ से रेफ लोप । २५ से स्त को थकार । न ६ से थकार को द्विष्व । नं. ७ से थ को तकार । प्रकृत सूत्र से आकार को अकार विकल्प से । नं ४२ से ओकार । पत्थरो, पत्थारो । (तालवृन्तकम्) नं. १० से शकार को हकार । नं. ६५ से हकार को एकार । तालवृन्ते णट् से स्त को णट् आवेश । नं २ से कलोप । नं. ३७ से अनुस्वार । विकल्प से अकार । तलवेण्डअं, तालवेण्डअं । (उत्खातम्) न ३ से तलोप । न. ६ से द्विष्व, ७ से ककार । न. २ से द्वितीय तकार का लोप । ३७ से अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से अकार । उक्खअं, उक्खाअं । (चामरम्) प्रकृत सूत्र से पाक्षिक अकार । अनुस्वार पूर्ववत् । चमर, चामरं । (प्रहारः) न ५ से रेफ लोप । ४२ से ओकार ।

अदातो से अकार । पहरो, पहारो । (चाट्टु) नं. १९ से ङ । विकल्प से अकार । चट्टु, चाट्टु । (दावसि) नं. ४ से न लोप । नं. ६ से गकार को ह्रित्त्व । नं. ५२ से इकार को दीर्घ । विकल्प से अकारादेश । दवग्गी, दावग्गी । (सावितम्) पूर्ववत् दकार-तकार-लोप, अनुस्वार । विकल्प से अकार । सङ्गं, साङ्गं । (संस्थापितम्) छाध्यामाना ८।२५। से स्था को ठा आदेश । 'न विन्दुपुरे' से ह्रित्त्व निषेधः । नं. १८ से पकार को वकार । नं. २ से तलोप । नं. ३७ से अनुस्वार । विकल्प से अकार । संठविं, संठा-विं । (हालिकः) पूर्ववत् कलोप, ओकार, विकल्प से अकार । हलिजो, हालिजो । बाग्रहणं व्यवस्थित विकल्पार्थक है । अतः ब्राह्मणादिक में नित्य अकार होगा । (ब्राह्मणः) बग्रहणो । ब्रह्मणो इतसे हकार के पूर्व हकारोपरि मकार । नं. ५ से रेफलोप । नं. ४२ से 'सु' को ओकार । बग्रहणो । (स्थापित.) स्था चातु + (क) त प्रत्यय । 'आवि' कभाव-कर्मसु वा' इस से आवि आगम । (छाध्यागाश्च ८।२६) सूत्र से ठा आदेश । न ३५ से आवि के आकार का लोप । न. १८ से पकार को वकार । ४२ से ओकार । व्यवस्थित विभाषा से नित्य इस्व । ठविजो । एवम् । (प्राप्तम्) नं. ३ से लोप । ६ से तकार को ह्रित्त्व । ६२ से अनुस्वार । पूर्ववत् नित्य इस्व अकार । अनुस्वार । पत् । (पांशु) नित्य अकार । नं. ५२ से उकार को दीर्घ । २६ से शकार को सकार । पत् । (आश्वर्यम्) नं. ६४ से श को छकार । न. ६ से छकार ह्रित्त्व । ७ से छकार को चकार । ५७ से र्थ को रिय । नं. २ से यलोप । न ६२ से अनुस्वार । नित्य इस्वाकार । अञ्जुरिं । एवम् (पूर्वाह्णः) का पुष्पणो । नित्य अकार । ५९ से उकार को उकार । अन्य कार्य पूर्वोक्त सूत्रों से । एवम् (मन्त्राह्णः) मञ्जणो । (अयराह्णः) अवरणो ।
नोः—नं (२३) खजथधर्मा हः । (२४) आदेश्यो जः (५) सर्वत्र लवाम् (४२) अत ओत् सो । (९) ऋतोऽत् । (२) कगञ्जतदपथवा प्रायो लोपः । (३७) मो विन्दु । (२९) स्तस्य थ । (६) दोषादेशयोः । (७) वर्णेषु वुजः पूर्वः । (३) उपरि लोपः कगञ्जतदपथसाम् (१९) टो ङः । (४) अथो मनयाम् । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घः । (१८) पो वः ॥ १० ॥

इत्सदादिषु ॥ ११ ॥

सदा इत्येवमादिष्वात् इकारो भवति वा । सङ्, सञ् । (२-२ दलोपः, एवमग्रिमेष्वापि) । तङ्, तञ् । जङ्, जञ् । सदा, तदा, यदा ॥ ११ ॥

इत् सदादिषु—सदा इत्येवमादिषु आकारस्य वा इत्स्यात् । (सदा) सङ्, सञ् । एवम्—(यदा) जङ्, जञ् । (तदा) तङ्, तञ् ॥ ११ ॥

सदा इत्यादिक शब्दों के आकार को विकल्प से इकार हो । नं. २ से वकार लोप । (सदा) सङ्, सञ् । (यदा) नं. २४ से आदिस्थ वकार को जकार । पूर्ववत् दकारलोप । जङ्, जञ् । (तदा) तङ्, तञ् ॥ ११ ॥

इत् एत् पिण्डसमेषु ॥ १२ ॥

पिण्ड इत्येवमसमेषु इकारस्यैकारादेशो भवति वा । पेण्डं, पिण्डं । (५-३० बि०) पेहा, पिहा । (२-४२ न् = ण्, ३-३ दलोपः, ३-५० वृद्धिः) सेंदूरं, सिन्दूरं । (४-१७ वर्गान्त बि०, ५-३० बि०) धम्मेलं, धम्मिलं ।

(५-३० बि०) खेंधं, विधं । (३-३४ न्ह् = न्व्, ५-३० बि०) वेण्ह्, विण्ह् । (३-३३ ण् = ण्ह्, ५-१८ दीर्घः,) पेह्, पिह् । (३-१० छ् = छ्, ३-५० छि०, ३-५१ ट् = ट्, ५-३० बि०) पिण्ड-निद्रा-सिन्दूर-धम्मिल्ल-विह्व-विष्णु-पिष्टानि । समग्रहणं संयोगपरस्योपलक्षणार्थम् ॥ १२ ॥

इत एत् पिण्डसमेषु—पिण्ड इत्येवसदृशेषु शब्देषु इकारस्य एत्व वा स्यात् । (पिण्डम्) पेण्डं, पिण्ड । (सिन्दूरम्) सेंदूरं, सिन्दूर । (धम्मिल्लो) धम्मेल्लो, धम्मिल्लो । (विष्णु) वेण्ह्, विण्ह् । (बिस्वम्) वेह्व, विह्व । (विष्टि) वेष्टी, विष्टी । व्यवस्थित-विकल्पत्वात्किशुके नित्यमेत्स्वम् । केसुअं । पिण्डसमत्व संयोगपरत्वेन बोध्यम् ॥ १२ ॥

पिण्ड शब्द के समान शब्दों के इकार को एकार विकल्प से हो । सादृश्य संयोग परत्वेन लेना । (पिण्डम्) अनुस्वार सर्वत्र न ६२ से होगा । पेण्ड, पिण्ड । (सिन्दूरम्) सेन्दूरं, सिन्दूर । (धम्मिल्ल) ४२ से ओकार । धम्मेल्लो, धम्मिल्लो । (विष्णु) 'ह्रस्वण्यच्छाभां ण्ह्' इससे ण्य को ण्ह् आदेश । न ५२ से उकार को दीर्घ । नं. ६० से सुलोप, पिण्डादित्वात् विकल्प से एकार । वेण्ह्, विण्ह् । (बिस्वम्) नं. २ से वलोप । ६ से लकार द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । वेह्व, विह्व । (विष्टि) न २८ से छ को ठ । न. ६ से द्वित्व । ७ से टकार । न. ५२ से उकार को दीर्घ । प्रकृत सूत्र से विकल्प से एत्व । वेष्टी, विष्टी ।

नोट—न (५) सर्वत्र लवरात् । (४२) अत ओत् सो । (३५) संघी अञ्-लोपविशेषा बहुलम् । (१८) पो व. । (३) उपरि लोपः कगडतदपचसाम् (६) शेषा-देशयोर्द्वित्वमनादौ । (६२) नपुसके लोर्विन्दु । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (२६) शचो. स । (६४) अस्सप्तां छ् । (७) वर्गेषु युज पूर्व. । (५७) चौर्यसमेषु रिच । (२) क्वाचजतदपचभां प्रायो लोप. । (५९) उद्धृतो मधूकादिषु ॥ १२ ॥

अत् पथिहरिद्रापृथिवीषु ॥ १३ ॥

पथ्यादिषु शब्देषु इकारस्याकारो भवति । पथो । (२-२७ थ् = ह्, ४-६ नलोपः, ५-१ ओ) हलहा । (२-३० र् = ल्, ३-३ र्लोपः, ३-५० छि०) पुहवी । (१-२९ ऋ = उ, २-२७ थ् = ह्) ॥ १३ ॥

अत् पथिहरिद्रापृथिवीषु—एषु इकारस्याकारो भवति । (पन्था) पथो । हलहा, हल्ही । पुहवी । (हरिद्रा, पृथिवी) ॥ १३ ॥

पथिन्, हरिद्रा, पृथिवी शब्दों के इकार को अकार हो । (पन्थाः) पथिन् नं. ६० से नकार का लोप । अत् पथि० प्रकृत सूत्र से अकार । नं. २३ से थकार को हकार । न ४२ से ओकार । ३५ से अकारलोप । पथो इति सिद्धम् । अथवा दूसरे प्रकार से भी सिद्ध हो सकता है । (पन्था.) नञोर्हलि, इससे नकार को अनुस्वार, मांसादिषु वा इससे अनुस्वारलोप । अन्थ्य कार्य पूर्ववत् । पथो इति । (हरिद्रा) 'हरिद्रादीनां रो लः' इससे रेफ को लकार । 'इत् पथिहरिद्रा' इससे इकार को अकार । हलहा । रेफलोप, वकारद्वित्व नं. ५+६ से जानना । 'आदीतौ बहुलम्' से इकार

होने से हल्दी। (पृथिवी) उक्त सूत्र से हकार को अकार। नं. ११ से उकार।
नं. २३ से थकार को हकार। पुहवी ॥ १३ ॥

इतेस्तः पदादेः ॥ १४ ॥

पदादेरिति शब्दस्य यस्तकारस्तस्मात् परस्येकारस्य अकारो भवति।
इअ। (२-२ तलोपः) उअह, अण्णहा। (३-२ यलोपः, २-४२ नू=ण,
३-५० ण्वि०, २-२७ थू=ह) वअणं। (२-२ खलोपः, २-४२ नू=ण,
५-३० बि०) इअ, विअसन्तीउ। (२-२ कलोपः, ५-२० जशू=उ) चिरं।
इति पश्यतान्यथावचनम्। इति विकसन्त्यधिरम्। पदादेरिति वचनादिह
न भवति। पिओ त्ति^१। (३-३ रलोपः, २-२ यलोपः, ५-१ ओ, ४-१
इलोपः) प्रिय इति ॥ १४ ॥

इतेस्तः पदादेः—पदादौ वर्तमानस्य इतिशब्दस्य ति-इत्यस्येकारस्य अकारः
स्यात्। इअ विहसन्तो। अपदादौ तु—अस्ति णक्केह। सुजणो ति ॥ १४ ॥

पद के आदि में वर्तमान इतिशब्द के तकारोत्तर हकार को अकारादेश
होता है। नं. २ से तकारलोप। इअ विअसन्तीउ। जहाँ इतिशब्द पद के आदि
में नहीं होगा वहाँ अकारादेश नहीं होगा। जैसे—‘हरो त्ति’ नं. ४२ से ओकार,
हरो। ‘नीडादिपु’ से तकारद्वित्व। ३५ से हकार लोप। (हरः इति)। एवम्—(सुजन-
इति) सुजणो ति ॥ १४ ॥

उदिक्षुवृश्चिकयोः ॥ १५ ॥

इक्षुवृश्चिकयोरित् उत्वं भवति। उच्छू। (३-३० क्षू=च्छू, ५-१८ दीर्घः)
विच्छुओ। (१-२८ ऋ=इ, ३-४१ झू=च्छू, कलोपः, ५-१ ओ) ॥

उदिक्षुवृश्चिकयोः—एतयोरिकारस्य उ स्यात्। उच्छू। विच्छुओ। (इक्षु, वृश्चिकः) ॥

इक्षु-वृश्चिक शब्द के हकार को उकार हो। (इक्षुः) ‘अक्यादिपु क्षू’ इससे
‘क्षू’ को ‘क्षू’ आदेश। न. ६ से द्वित्व। ७ से अकार। ५२ से उकार को दीर्घ, प्रकृत
सूत्र से उकार। उच्छू। (वृश्चिकः) न. १० से ऋ को हकार। प्रकृत सूत्र से वृश्चिक
शब्द के हकार को उकार। ‘वृश्चिके ष्वः’ से अ को ष्व आदेश। न. २ से तलोप,
४२ से ओकार। विच्छुओ। आम्ह ने ‘अ’ को ‘क्षू’ आदेश करके ‘विच्छुओ’ जो सिद्ध
किया है, वह प्रमाद है, क्योंकि ष्वआदेश विशेष विहित होने से आदेश का बाधक है ॥

ओ च द्विधा कृजः ॥ १६ ॥

कृज्यातुप्रयोगे द्विधाशब्दस्योकारो भवति अकारादुत्वं च।
द्विधा कृतम्, दोहाइअं। (३-३ खलोपः, २-२७ धू=ह, १-२८
ऋ=इ, २-२ कतयोलोपः, ५-३० बि०) द्विधा कियते=दोहाइअं, दुहा-

१. ‘उअ पश्य’ ८ । २ । २११ ति। पश्ये देख। इ० ॥ २. इतिः ‘स्वरात्’ तथा इतिः
८ । १ । ४२ । पदात्परस्य इतिरादेर्लुङ् मयश्चि, स्वरात्परस्य तकारो शिर्षवति । किन्ति, अन्ति ।
स्वरात्-तद्वति । अस्ति । पुरितोति । इ० ॥ ३. क. पु इअ इत्यधिकः पाठः ॥

ऊह । (७-८ यक् = इज्ज, ४-४ इलोपः, ३-३ इलोपः, २-२ इलोपः, ७-१ त = इ) ॥ १६ ॥

ओ च द्विधा कृञ् — कृञ् उपपदस्य द्विधा इत्यस्य हकारस्य उकार स्याद्, ओकारश्च । दुहाइश्च, दोहाइश्च । (द्विधा कृतम्) ॥ १६ ॥

कृञ् उपपद रहते द्विधा शब्द के हकार को ओकार हो और चकार से उकार भी हो । (द्विधा-कृतम्) न. ५ से वकारलोप । २ से ककार-तकारलोप । मं. २३ से चकार को हकार । न. १० से इकार । ६२ से अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से हकार को विकल्प से ओकार । दोहाइश्च । पञ्च में उकार । दुहाइश्च ॥ १६ ॥

ईत् सिंहजिह्वयोश्च ॥ १७ ॥

एतयोरादेरिहारस्य ईकारो भवति । सीहो^१ (५-१ ओ)^२ जीहा । (३-३ वलोपः) । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन-वीसत्थो, (३-३ वलोपः, २-४३ श् = स्, ३-१२ स्त् = थ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ थ् = त्, ५-१ ओ) वीसंभो । (३-३ वलोपः, २-४३ श् = स्, ४-१७ बिन्दुः, ५-१ ओ) इत्येवमादिषु ईत्वं भवति ॥ १७ ॥

ईत् सिंहजिह्वयोश्च — एतयोरिहारस्य ईकार स्यात् । सीहो (सिंह) । जीहा (जिह्वा) ॥ सिंह और जिह्वा शब्द के हकार को ईकार हो । (सिंह.) मांसादिषु वा (किसी-किसी पुस्तक में वा नहीं है । अस्तु) इससे अनुस्वारलोप । प्रकृत सूत्र से ईकार । ४२ से ओकार । सीहो । (जिह्वा) ईकार । न. ५ से वकारलोप । जीहा ।

नोट—न (६०) अन्त्यस्य हल् (२३) सञ्चयभभा हः । (४२) अत ओत् सो. । (३५) सञ्चौ अजुलोपविशेषा बहुलम् । (५) सर्वत्र लवराम् । (६) शेषादेश-योर्द्वित्वमनादौ । (११) उरत्त्वादिषु । (२) कगचजतदप्यवां प्रायो लोपः । (७) वर्गेषु युज पूर्वः । (५०) सुभिसुप्सु दीर्घः । (१०) हृदय्यादिषु (६२) नपुंसके सोर्बिन्दु ॥ १७ ॥

(ऊदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन*)

ऊदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन — हलीत्यनुवर्तते । उपसर्गे यो विसर्जनीयस्तेन सह वर्तमानस्य आदिभूतस्य उत. ऊत् स्यात् हलि । वृसिक्खिञ्चं । (दुःशिक्षितम्) विसर्जनीयेन सह उपसर्गस्याविवक्षणाद् कचिद्विसर्जनीयेऽपि उपसर्गोकारस्य ऊत् । सुह्वा (सुभगा), 'सुभगाया भवत्यत्र दुर्भगायाश्च गस्य व.' इति गस्य व । एवम्-ऊसुञ्चो । ऊसञ्चो । 'नोत्सुकोत्सवयो'रिति छत्व न । (उत्सुक । उत्सव) हल्परत्वाभावे—दुराआरो (दुराचार) । 'ऊदुत सविसर्गस्य दु सहादौ विभाषया'—दुसहो, दुसहो (दु सह) । 'ऊदुत सविसर्गस्य दुर्जनादिषु नेष्यते', दुज्जो (दुर्जन) । दुब्भरो (दुर्भर) । दुत्तरो (दुस्तर) इत्यादि ॥

उपसर्गस्य विसर्जनीय के सहित आदिभूत उकार को ऊकार हो, हल्प्रत्याहार

^१ १. हो षोऽनुस्वारात् ८ । १ । २६४ । सीहो, सिहो । इ० ॥ २. न।दुलकादनुस्वार निवृत्तिः साध्या ॥ * सूत्रमिदं भामहटीकाया नास्ति ।

के परे । (दुःशिक्षितम्) इससे विसर्ग सहित उकार को उकार । नं. २६ से शकार को सकार । ३४ से ख को ख । नं. ६ से खकारद्वित्व । ७ से पूर्व ख को क आदेश । नं. २ से तकारलोप । ६२ से अनुस्वार । दूस्मिन्नित्वा । विसर्ग के साथ ही उपसर्ग के उकार को उकार हो ऐसा नियम नहीं है, किन्तु प्रयोगानुरोध से योग विभाग करके यह मानना कि कहीं-कहीं विना विसर्ग के भी उपसर्ग के उकार को उकार होता है । जैसे—सूहवा (सुभगा) । 'सुभगाया भवत्यत्र दुर्भगायाश्च गत्य वः' । इस दृष्टि वचन से गकार को वकार । पूर्वोक्त सूत्र से विसर्ग के बिना भी उकार को दीर्घ । नं. २३ से भकार को हकार । सूहवा । जहाँ हल् परे नहीं होगा वहाँ उकार नहीं होगा । दुराआरो (दुराचारः) यहाँ आचार शब्द के आकार परे है । न २ से चकार का लोप, नं. ४२ से ओकार । दुराआरो इति । 'दुःसहादौ विभाषया' इस दृष्टि वचन से दूसहो । पञ्च में—'लुगवा दुरुपसर्गस्य विसर्गस्य क्वचिद् भवेत्' इस वचन से विसर्गलोप । दूसहो (दु सह) । 'दुर्जनादिषु नेष्यते' दुर्जनादिक शब्दों में हल्परत्वं रहते भी ऊत्त्व, विसर्गलोप नहीं होते हैं । दुर्जनः । नं. ५ से रेफ लोप । न ६ से जकार द्वित्व । २५ से नकार को णकार ४२ से ओकार । वुज्जणो । एवम्—(दुर्भर) का दुर्भरो । रेफ, लोप, द्वित्व, ओत्त्व पूर्ववत् । न. ७ से भकार को वकार । (वुस्तरः) लुगवा दुरुपसर्गस्य० इससे सकार का लोप, तकारद्वित्व, ओत्त्व पूर्ववत् । दुस्सरो ।

नोट—(२६) शषो स । (३४) ष्कस्का ख । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज्ज पूर्व । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (६२) नपुसके सोर्बिन्दुः । (२३) लघयधभा ह । (४२) अत ओत् सोः । (५) सर्वत्र लवराम् । (२५) नो णः सर्वत्र ।

(ईदितः*)

ईदित —उपसर्ग स्थितस्य आदेरिकारस्य विसर्जनीयेन सह ईकारादेशः स्यात् हलि । णीसङ्गो (नि सङ्ग) । हल्परत्वाभावाद्देह, गिरन्तरो (निरन्तर) । 'ईदृताधितुतो स्थाने स्यातां लघ्यानुरोधतः' । तेन निर्धनादौ न—णिद्धणो । (निर्धन) । णिग्गओ (निर्गत) । इह विसर्गाभावेऽपि स्यादेव । बीसासो (विश्वास) । बीसंभो (विश्रम्भ) ॥

उपसर्ग में विद्यमान आदिभूत विसर्ग के सहित इकार को ईकारादेश हो हल् के परे । (निःसङ्गः) विसर्ग के सहित इकार को ईकार । न. २५ से नकार को णकार । न. ४२ ओत्त्व । णीसङ्गो । जहाँ हल् परे नहीं होगा किन्तु अच् परे होगा वहाँ ईकार नहीं होगा, जैसे—'निरन्तरः' का गिरन्तरो । साधुत्वं पूर्ववत् है । यह विसर्ग सहित इकार के स्थान पर ईकार एव पूर्वोक्त उकार को उकार प्रयोगानुकूल प्रचलित प्रयोग का आश्रयण करके अथवा प्राकृत भाषा में कविता करने वाले महाकवियों के प्रयोगानुकूल व्यवस्था मानना । अतः (निर्धनः) इत्यादि में नहीं होगा । नं. २५ से णकार । ५ से रेफ लोप । ६ से द्वित्व । ७ दकार । ४२ से ओकार । णिद्धणो । एवम् (निर्गतः) नं. २ से तकार लोप । अन्य कार्य पूर्वोक्त सूत्रों से जानना । णिग्गओ । कहीं कहीं विसर्ग न होने पर भी दीर्घ हो जायगा । जैसे (विश्वासः) ईदितः से ईकार । नं. ५

* स्वभिद आमद्वीकाया नास्ति ।

से बलोप । ४२ से ओकार । सकार आदि में है, अतः शेषादेश्यो० नं. ६ से द्वित्व नहीं होगा । बीसासो । एवम्- (विभम्भ.) का बीसंभो । ईकार, रेफलोप, ओकार पूर्ववत् । नं. ३७ से मकार को अनुस्वार । बीसंभो ।

इदीतः पानीयादिषु ॥ १८ ॥

पानीय इत्येवमादिष्वादेरीकारस्य इकारो भवति । पाणिअं । (२-४२ न = ण्, २-२ य्लोपः, ५-३० सोर्बिन्दुः) अलिअं । (२-२ क्लोपः, ५-३० बिन्दुः) वलिअं । (३-२ य्लोपः, २-२ क्लोपः, ५-३० बिं०) तआणि । (२-२ द्लोपः, २-४२ न = ण्, ४-१२ = बिन्दुः) करिसो । (२-४३ ष् = स्, ५-१ ओ) दुइअं । (३-३ व्लोपः, ४-१ इ = उ, २-२ त्लोपः, यलोपश्च, ५-३० बिन्दुः) तइअं । (१-२७ ऋ = अ, २-२ त्थो-लोपः । ५-३० बिन्दुः) गहिरं । (२-२७ भ् = ह्, ५-३० बिन्दुः) । पानीय-अलीक-व्यलीक-तदानीं-करीष-द्वितीय-तृतीय-गभीराः ॥

इदीतः पानीयादिषु—पानीयादिषु ईकारस्य इकार स्यात् । पाणिअ (पानीयम्) । विलिअ (व्रीडितम्) । अलिअ (अलीकम्) । दुइअ, तइअ, दाणि, गिरिबिलिअ, गहिअ, गहिर । आणिअ । (द्वितीय, तृतीयम्, इदानीं, निरीक्षित, गृहीत, गभीरम्, आनीतम्) ॥ १८ ॥

पानीयादिक शब्दों में ईकार को इकार हो । (पानीयम्) इससे ह्रस्व इकार । न २ से यकार लोप । ६२ से अनुस्वार । २५ से नकार को णकार । पाणिअ । (व्रीडितम्) इससे इकार, न ५ से रेफलोप । न २० से डकार को लकार । न २ से तकारलोप, ६२ से अनुस्वार । विलिअ । (अलीकम्) इत्थ, कलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । अलिअ (द्वितीयम्) प्रकृत से इकार । न ३५ से उकार, तकार यकारलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । एवम्- (तृतीयम्) न ९ से ऋ को अकार, अन्य कार्य न. २ + ६२ से जानना । (इदानीम्) दाणि । साधुत्व चतुर्थसूत्र में है । (निरीक्षितम्) न २५ + ३४ + ६ + ७ + २ + ६२ से गिरिबिलिअ । (गृहीतम्) न ९ + २ + ६२ गहिअ । (गभीरम्) न २३ + ६२ से गहिर । (आनीतम्) आनिअ । पूर्ववत् । सर्वत्र प्रकृत सूत्र से मध्यस्थ ईकार को इकार होगा ॥ १८ ॥

एभीडापीडकीटगीटशेषु ॥ १९ ॥

नीडाविष्वीकारस्यैकारो भवति । णेडं^१ । (२-४२ न = ण्, ५-३० बिन्दुः) आमेलो । (२-१६ प् = म्, २-२३ ड् = ल्, ५-१ ओ) केरिसो । (१-३१ ऋ = रि, २-२ द्लोपः, २-४३ श् = स्, ५-१ ओ) एरिसो पूर्ववत् ॥ १९ ॥

एभीडापीडकीटशेषु—एषामीकारस्य एत्व स्यात् । नेड्ड (नीडम्) । आमेलो (आपीडः) । केरिसो (कीटश) । एरिसो (ईटश) ॥ १९ ॥

१. का. पु णेड्ड । तत्र सेवादिवाद् द्वित्व हेतुम् ॥

मीमांसिक शब्दों के ईकार को एकार हो। (मीमांस) इससे एकार। 'मीमांसिषु' से द्वित्व। नं. ६२ से अनुस्वार। नेङ्। (आपीड.) एपीडा० इससे एकार। 'आपीडे मः' इससे एकार को मकार। नं. २० से ङ को लकार। ४२ से ओकार। आमेलो। (कीदृशः) प्रकृत सूत्र से एकार। 'कश्चिदयुक्तस्यापि' इससे ऋकार को 'रि' आदेश। नं. २ से दकारलोप। २६ से शकार को सकार। ४२ से ओकार। केरिसो। एवम्—(ईदृशः) परिसो। सब कार्य पूर्ववत्।

नोट—न. (२५) नो णः सर्वत्र। (४२) अत ओत् सो.। (५) सर्वत्र लघ्वराम्। (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ। (७) वर्गेषु युज. पूर्वः। (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोप.। (३७) मो बिन्दु। (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः। (२०) डस्य च। (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम्। (९) ऋतोऽत्। (३८) क्कस्कां स.। (२३) स्वयधभां ह ॥ १५ ॥

उत ओत् तुण्डरूपेषु ॥ २० ॥

तुण्ड इत्येवंरूपेषु आदेरुकारस्यौकारो भवति। तोण्डं। (५-३० बिन्दुः) मोत्ता। (२-२ क्लोपः, ३-५० द्वित्वम्) पोक्खरो। (३-२९ ष् = ख्, ३-५० द्वित्वं, ३-५१ ख् = क्, ५-१ ओ) पोत्थओ। (३-१२ स्त् = थ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ थ् = त्, ५-१ ओ) लोद्धओ। (३-३ व्लोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ ध् = द्, ५-१ ओ) कोट्टिमं। (५-३० बिन्दुः) तुण्ड-मुत्ता-पुष्कर-पुस्तक-लुब्धक-कुट्टिमानि। रूपग्रहणं संयोगपरोपलक्षणाथम् ॥ २० ॥

उत ओत् तुण्डसमेर्षु—तुण्डसदृशेषु शब्देषु उत ओकार स्यात्। तोण्ड (तुण्डम्)। पोक्खरो (पुष्कर)। मोत्थं (मुत्तम्)। पोत्थञ्च (पुस्तकम्)। मोग्गरो (मुद्गर)। लोद्धओ (लुब्धक)। सोमालो (सुकुमार)। कोट्टिमं (कुट्टिमम्) ॥ २० ॥

तुण्ड सदृश शब्दों में विद्यमान उकार को ओकार हो। (तुण्डम्) इससे ओकार। नं. ६२ से अनुस्वार, तोण्डं। (मुत्तम्) ओकार। नं. २९ से स्त को थकार। ६+७ से द्वित्व, तकार। ६२ से अनुस्वार, मोत्थं। (पुस्तकम्) पूर्ववत्। पोत्थञ्च। (मुद्गर) ओकार। नं. २ से दलोप। ६ से शकारद्वित्व। ४२ से सु को ओकार। मोग्गरो। (लुब्धकः) ओकारादेश। नं. २ से बकारलोप। ६ से द्वित्व। ७ से लकार। १ से कलोप। ४२ से ओकार। लुद्धओ। (सुकुमार) ओकारादेश। नं. १ कलोप। ३५ से उकारलोप। ६३ से रेफ को लकार। ४२ से सुविभक्ति को ओकार। सोमालो। (कुट्टिमम्) प्रकृत सूत्र से ओकार। ६२ से अनुस्वार। कोट्टिम ॥ २० ॥

उत्तूखले त्वा वा ॥ २१ ॥

उत्तूखलशब्दे त्वाशब्देन सह उकारस्यौकारो भवति वा। ओखलं, उत्तूखलं (५-३० बिन्दुः) ॥ २१ ॥

उल्लखले ल्वा वा—उल्लखलशब्दे लूकारेण मह आदेः उकारस्य वा ओकार म्यात् । ओहलं-उल्लहल (उल्लखलम्) ॥ २१ ॥

उल्लखल शब्द के लू के सहित आदिस्थ उकार को ओकार विकल्प से हो । उल्लखल० इससे ओकार । नं २३ से हकार । ६२ से अनुस्वार । ओहलं । पक्ष में उल्लहलं । पूर्वोक्त से ककार, अनुस्वार ॥ २१ ॥

अन्मुकुटादिषु ॥ २२ ॥

मुकुट-इत्येवमादिष्वादेरुकारस्य स्थाने अकारो भवति^१ । मउडं । (२-२ क्लोपः, २-२० ट्=ड्, ५-३० बि०) मउलं । (२-२ क्लोपः, ५-३० बि०) गरुअं^२ । (२-२ स्वार्थिकस्य लोपः, ५-३० बि०) गरुई । (३-६५ रस्य विप्रकर्ष उत्थं^३ च) जहिट्टिलो । (२-३१ य्=ज्, २-२७ ध्=ह्, ३-१ ष्लोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ ट्=ट्, २-३० र्=ल्, ५-१ ओ) सोअमल्लं । (१-४१ औ=ओ, २-२ क्लोपः, ४-१ आ=अ, ३-२१ र्थ्=ल्, ३-५० द्वि०, ५-३० बिन्दुः) अवरि । (२-५१ प्=व्) । मुकुट-, मुकुल, गुरु, गुर्वी, युधिष्ठिर, सौकुमार्योपरथः ॥ २२ ॥

अन्मुकुटादिषु—मुकुटादिषु शब्देषु आदेरुकारस्य अतः स्यात् । मउड (मुकुटम्) मउल (मुकुलम्) । सोअमल्ल (सौकुमार्यम्) । गरुअ (गुरुकम्) । बाहा-बाहू (बाहू) ॥ २२ ॥

मुकुटादिक शब्दों में आदिभूत उकार को अकार आदेश हो । (मुकुटम्) इससे अकार । न २ से क्लोप । १९ से टकार को डकार । ६२ से अनुस्वार, मउड । (मुकुलम्) पूर्वोक्तवत्, मउल । (सौकुमार्यम्) न १४ से औकार को ओकार । २ से ककारलोप । प्रकृत सूत्र से उकार को अकार । न ५८ से दीर्घ, मकारोत्तर आकार को अकार । 'पर्यस्त-पर्याण-सौकुमार्येषु ल' इससे र्थ को लकारादेश । न ६ से लकार द्वित्व । पूर्ववत् अनुस्वार, सोअमल्ल । (गुरुकम्) प्रकृत सूत्र से अकार । न २ से क्लोप । ६२ से अनुस्वार, गरुअ । (बाहू) उकार को अकार । न ५५ से द्विवचन का बहुवचन । ४३ से विभक्तिलोप । ४८ से उकार को दीर्घ ।

नोट—(४२) अत ओत् सो । (२) कगचज० । (२६) शषो सः । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (२९) स्तस्य थः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादी । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३५) सन्धौ अज्लोपविशेषा बहुलम् । (६३) हरिद्रादीनां रो लः । खद्ययधर्मा ह । (१९) टो डः । (१४) औत् ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (५५) द्विवचनस्य बहुवचनम् । (४३) जरशसोलोपः (४८) जरशसूक्त्यां सुदीर्घः ।

इत्पुरुषे रोः ॥ २३ ॥

१. का. पु. वेति निवृत्तम् इत्यधिक पाठभेद प्रदर्शित ॥ २ ४-२५ सूत्रेण पाठिकः क ॥ ३ तन्वी समस्वात् । यद्वा—'अजाते पुस' ८ । ३ । ३२ हेमसूत्रानुसारात् संस्कृतवद् औपि बाऽसन्धौ बोध्यम् ॥

पुरुषशब्दे यो हस्तस्य उकारस्य इकारो भवति । पुरिसो । (२-४३ प = स्, ५-१ ओ) ॥ २३ ॥

इत् पुरुषे रोः—पुरुषशब्दे रुकारे उकारस्य इकार स्यात् । पुरिसो (पुरुष) ॥
पुरुष शब्द में रु के उकार को इकार हो । (पुरुष.) इससे इकार हो गया ।
न. २६ से ष को स । ४२ से सु को ओकार । पुरिसो ॥ २३ ॥

उदूतो मधूके ॥ २४ ॥

मधूकशब्दे उकारस्य उकारो भवति । मधुअं । (२-२७ घ = ह्, २-२ कलोपः, ५-३० बिन्दुः) ॥ २४ ॥

उदूतो मधूकादिषु*—मधूकादिषु शब्देषु उकारस्य उत् स्यात् । मधुओ । मुखो । कुम्हण्ड । सुहो । पुत्तो । उद्ध । मुत्ती । भुज्जं । सुण्णं । उम्मओ । चुण्णं । उण्णा । 'मूल्यताम्बूल्योस्त्वौत्वम्' । मौल्ल । तबौलं ॥ २४ ॥

मधूकादिक शब्दों में उकार को उकार हो । (मधूकः) इससे उकार हो गया ।
नं. २६ से अकार को इकार । २ से कलोप । ४२ से ओत्व । मधुओ । (मूल्य) उक्त सूत्र से उकार । न. ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । ४२ से ओत्व । मुखो ।
(कूप्माण्डम्) 'प्मपमविस्मयेषु म्' इससे प्म को म् आदेश । प्रकृत सूत्र से उत्त्व ।
न. ५८ से आकार को अकार । ६२ से अनुस्वार । कुम्हण्ड । (शूद्र.) इससे उकार ।
न. २६ से शकार को सकार । ४२ से ओत्व । न. ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । सुहो ।
(पुर्तः) पूर्ववत् उत्त्व, रलोप, द्वित्व, ओत्व । पुत्तो । 'पुत्र' का भी 'पुत्तो' होगा ।
प्रकरणानुकूल तत्र त्शब्द की कल्पना कर लें । (ऊर्ध्वम्) पूर्ववत् उकार, नं. ५ से रेफ वकारलोप । ६ से द्वित्व, ७ से दकार । ६२ से अनुस्वार । उद्धं । (मूर्त्तिः) उकार-रेफलोप, द्वित्व पूर्ववत् । नं. ५२ से इकार को दीर्घ । ६० से सकारलोप । मुत्ती । (भूर्जम्) उत्त्व, रलोप, द्वित्व पूर्ववत् । नं. ६२ से अनुस्वार । भुज्ज । (शून्यम्) प्रकृत सूत्र से उकार को उकार । नं. ४ से यलोप । २६ से सकार । २५ से णकार । ६ से द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । सुण्णं । (ऊर्मयः) उक्त सूत्र से उकार । नं. ५ से रेफलोप । ६ से मकार-द्वित्व । 'जसो वा' इससे ओकार । उम्मओ । (चुण्णम्) उकार, रेफलोप, द्वित्व, अनुस्वार, पूर्ववत् । चुण्णं । (उण्णा) उण्णा । साधुत्व पूर्ववत् । मूल्य और ताम्बूल शब्द के उकार को ओकार होगा । प्रयोगानुकूल पूर्वाचार्यों का इष्ट वचन है । (मूल्यम्) ओकार हो जायगा । नं. ४ से यलोप, ६ से लकारद्वित्व । ६२ से अनुस्वार । (ताम्बूलम्) ऊ को ओकार । नं. ५८ से तकारोत्तर आकार को अकार । अनुस्वार 'यपि तद्वान्ति' से । ६२ से अन्यानुस्वार । तंबौलं । दुक्कल शब्द में उकार को अकार और लकारद्वित्व विकल्प से हो । सह पठित होने से जहाँ अकार होगा वहीं लकारद्वित्व होगा ॥ २४ ॥

अव् दुक्कले वा लस्य द्वित्वम् ॥ २५ ॥

दुकूलशब्दे ऊकारस्याकारो भवति वा, तत्संयोगेन लकारस्य द्वित्वम् । दुअलं, दुऊलं । (२-२ क्लोपः, ५-३० बिन्दुः) ॥ २५ ॥

अद् दुकूले वा लस्य द्वित्वम्—दुकूलशब्दे ऊकारस्य अकारो लस्य द्वित्वं च युगपद् वा भवति । दुअल्ल । दुऊल ॥ २५ ॥

(दुकूलम्) उक्त सूत्र से अकार, ऊ को द्वित्व । नं २ से क्लोप, ६२ से अनुस्वार । पञ्च में—दुऊलं । पूर्ववत् क्लोप, अनुस्वार होगा ॥ २५ ॥

एङ्गपुरे ॥ २६ ॥

नूपुरशब्दे ऊकारस्य एकारो भवति । णेउरं । (२-५२ न् = ण्, २-२ प्लोपः, ५-३० बिन्दुः) २६ ॥

एङ्गपुरे—नूपुरशब्दे ऊकारस्य एत्वं स्यात् । नेउर । (नूपुरम्) ॥ २६ ॥

'नूपुर' शब्द में ऊकार को एकार होगा । (नूपुरम्) एकारादेश । न २ से प्लोप । ६२ से अनुस्वार । न २५ से नकार को णकार । णेउर ॥ २६ ॥

नोट—(२६) शपो स (४२) अत ओत् सोः (२३) सचश्चभां ह । (२) कगाञ्जतदपपवां प्रायो लोपः (५) सर्वत्र ऊवराम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्व-मनादौ (७) वर्गेषु युज पूर्व । (५८) अद्यातो यथाविषु वा । (६२) नपुंसके सोर्विन्दु (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ । (६०) अन्यस्य हल । (४) अधो मनयाम् । (२६) नो ण सर्वत्र ।

ऋतोऽत् ॥ २७ ॥

आदेशर्ककारस्याकारो भवति । तणं । (२-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०) घणा । (२-४२ न् = ण्) मअं । (२-२ त्लोपः, ५-३० बिं०) कअं । (पूर्ववत्) वझो । (३-१ त्लोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ घ् = ङ्, ५-१ ओ) वसहो । (२-४३ ष् = स्, २-२७ म् = ह्, ५-१ ओ) । तृण-घृणा-मृत-कृत-वृद्ध-वृषभाः ॥ २७ ॥

ऋतोऽतोत्—ऋकारस्य अत् स्यात् । तण्हा (तृष्णा) । तण । कअ । वसहो । घणा—इत्यादि ॥ २७ ॥

ऋकार को अकार हो । (तृष्णा) 'ह्रस्वण्यणभां ण्ह' इससे ण्न को ण्ह आदेश । तण्हा । एवम् (तृणम्) ऋ को अकार, पूर्ववत् । सर्वत्र नपुंसक लिङ्ग में ६२ से अनुस्वार । तण । (कृतम्) अकार, नं. २ से त्लोप । कअं । (वृषभः) ऋ को अकार । २६ से ष को स । २२ से भ को ह आदेश । ४२ से ओत् । वसहो । (घृणा) घणा ॥ २७ ॥

इदृष्यादिषु ॥ २८ ॥

ऋष्यादिषु शब्देषु आदेशर्ककारस्य इकारो भवति । इसी । (२-४३ ष् = स्, ५-१८ दीर्घः) विसी । (पूर्ववत्) गिड्डी । (३-१० घ् = ङ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ ङ् = ङ्, ५-१८ दीर्घः) दिड्डी । (पूर्ववत्) पधमुसरत्रापि । सिड्डी ।

सिंहारो । (२-४३ श् = स्, ४-१७ वर्गान्तो वा, ५-१ ओ) मित्रो । (२-२ ग्लोपः, ४-१ आ=अ, ४-१७ वर्गान्तविन्दुः, ५-१ ओ) मित्रो । (४-१७ ऊ = वि०, ५-१ ओ) मित्रारो । (पूर्ववत्) द्वित्र्यं । (२-२ द्योलोपः, ५-३० विन्दुः) विद्वणो । (२-२ त्लोपः, ३-३३ ण् = ण, ५-१ ओ) विद्वित्र्यं । (२-२ त्लोपः, ५-३० वि०) कितरो । (२-४३ श् = स्, ५-१ ओ) किष्वा । (३-२७ त्व = च्, ३-५० द्वि०) विष्णुओ । (१-१५ सू० स्प०) । सिक्कालो । (२-४३ श् = स्, २-२ ग्लोपः, ५-१ ओ) किई । (२-२ त्लोपः, ५-१८ दीर्घः) किस्ती । (२-४३ च् = स्, ५-१८ दीर्घः) किवा । (२-१५ प् = व्) । ऋषि-वृषी-गृष्टि-दृष्टि-सृष्टि-शृङ्गार-सृगाङ्ग-भृङ्ग-भृङ्गार-इदय-वितृष्ण-वृंहित-कशर-कृत्या-वृश्चिक-शृगाल-कृति-कृषि-कृपाः ॥ २८ ॥

इदृष्यादिषु वा*—ऋष्यादिषु शब्देषु ऋकारस्य इत्थ वा स्यात् । इती । पक्षे—रिसी । मसिण, मसण । विट्ठो, धट्ठो । विसहो, वसहो । पिहुल, पहुल । दिहो, दहो । मित्रो, मत्रो । मिट्ठी, गट्ठी । किञ्च, कञ्च । गिद्धो, गद्धो । शृङ्गादिषु तु नित्यमित्त्वम् । मित्रो । मित्रारो । किवाणो । किवणो । सिक्कालो । द्वित्र्यं । विहो । विट्ठी । सिट्ठी । मित्रको । विद्वण् । विद्वित्र्यं । कितरो । किष्वा । विष्णुओ । सिक्कालो । किई । किवा । किस्ती । इत्यादयो ज्ञेया ॥ २८ ॥

ऋष्यादिक शब्दों में ऋकार को हकार विकल्प से हो । (ऋषिः) ष को स । नं. ५२ से दीर्घ । इती । पक्ष में ऋ रीति सूत्र से रि आदेश । रिसी । (मसणम्) हकार विकल्प से—मसिण । पक्षे—ऋतोऽय् से मसण । (दृष्टः) विकल्प से हकार, ङ को नं. २८ से ठकार । ङ से द्वित्व, ७ से टकार । ४२ से ओत्व । पिहो । पक्षे—पहु । (वृक्षः) हकार, ष को स । भ को ह । ओत्व आदि पूर्वोक्त सूत्रों से जानना । पक्ष में अकार । विसहो । वसहो । (पृथुलम्) विकल्प से हकार, नं. २३ से थकार को हकार । अनुस्वार पूर्ववत् । पिहुल, पहुल । (दहः) दिहो, दहो । (क्षणः) नं. २ से गलोप । ४२ से ओत्व । मित्रो, मत्रो । (गृष्टिः) व २८ से ह को ठ, ङ से द्वित्व, ७ से टकार । ५२ से दीर्घ । गिद्धी, गद्धी । (कृतम्) किञ्च, कञ्च । तलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । (गृध्रः) नं. ५ से रेफलोप । ङ से धद्विरव । ७ से वकार । विकल्प से गकारोत्तर ऋ को हकार । गिद्धो । पक्ष में—गद्धो । सूत्र में 'वा'ग्रहण व्यत्ययित विकल्पार्थक है । अतः शृङ्गादिक शब्दों में नित्य हकार होगा । (शृङ्गः) मित्रो । (शृङ्गारः) मित्रारो । (कृपाणः) नं. ३८ से वकार । ४२ से ओकार । किवाणो । (कृपणः) किवणो । (शृगालः) नं. २६ शकार को सकार । २ से गकारलोप । ४२ से ओकार । सिक्कालो । (इदयम्) नं. २ से दकार-अकारलोप । ६२ से अनुस्वार । द्वित्र्यं । (दृष्टिः) विहो । (सृष्टिः)

१. का० पु० विन्दुओ इति पाठमेव प्रवक्षितस्तत्र 'वृश्चिके श्रेष्ठ वा' ८।२।१६। आपवादः । विष्णुओ, विन्दुओ । पक्षे विष्णुओ । इति हेमानुसारीणि प्रक्रियाऽनुसर्तव्या ॥

* 'वे'ति सञ्जीवनीसंमतः पाठः ।

इ को उकार, द्वित्व, टकार को दीर्घ। इत्वं पूर्ववत्। विट्ठी। एवम् (छष्टिः) सिट्ठी। (मृगाङ्गः) नित्य इकारादेशः। न. २ गलोप। 'नजोहलि' से अनुस्वार। ४२ से ओत्वं। मिश्रको। (वितृष्णम्) ऋकार को इकार। ह्रस्वः इससे ण को ण् आदेश। नं २ से तलोप। ६२ से अनुस्वार। विट्ठं। (वृहितम्) इकारादेश, पूर्ववत् तलोप, अनुस्वार। विट्ठि। (कृशरः) ऋ को इकारादेश। न २६ से श को स। ४२ से ओकार। किसरो। (कृत्या) नं. ३२ से त्य को ष आदेश। ६ से द्वित्व। किष्ठा। (वृश्चिकः) 'वृश्चिके म्ङ्' से म्ङ्गादेश। इकारादेश, कलोप, ओकार पूर्ववत्। विम्बुओ। (श्रगालः) इकारादेश। नं. २६ से श को स। २ से गलोप। ४२ से ओत्वं। सिआलो। (कृतिः) पूर्ववत्। किई। (कृपा) न १८ से पकार को वकार, किवा। (कृषिः) का किसी ॥ २८ ॥

नो.—(२५) नो ण' सर्वत्र। (५) सर्वत्र लवराम्। (२८) ह्रस्व ठ.। (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ। (७) वर्यो युज पूर्व। (४२) अत ओत् सो.। (६२) नपुसके सोर्विन्दु। (२) कगजतदपयवां प्रायो लोप। (२६) शपो स। (२३) लघय-धमा ह। (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ। (२८) ह्रस्व ठ.। (१८) पो व'।

उदत्वादिषु ॥ २९ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु आदेर्कृत उकारो भवति। उट्। (२-७ त्=ट्, ५-१८ दी०) मुणालो। (२-४३ न्=ण्, ५-१ ओ) पुहवी। (१-१३ स्त्वं स्प०) बुंदावणं। (४-१७ बि०, २-४२ न्=ण्, ५-३० बि०) पाउसो। (३-३ त्लोपो वलोपश्च, ४-११ ष्=स्, ४-१८ पुं वत्, ५-१ ओ) पउत्ती। (३-३ त्लोपो वलोपश्च, ३-१ त्लोपः, ३-५० द्वि० ३-१८ दी०) णिउदं। (२-४२ न्=ण्, २-२ व्लोपः, २-७ त्=ट्, ५-३० बि०) संवुदं। (२-७ त्=ट्, ५-३० बि०) णिव्वुदं। (२-४२ न्=ण्, ३-३ त्लोपः, ३-५० द्वि०, २-७ त्=ट्, ५-३० बि०) वुत्तंतो। (३-१ तलोपः, ३-५० द्वि०, ४-१ आ=अ, ४-१७ न्=बि०, ५-१ ओ) परहुओ। (२-२७ म्=ट्, २-२ त्लोप, ५-१ ओ) माउओ। (२-२ त्लोपः कलोपश्च, ५-१ ओ) जामाउओ। (पूर्ववत्)। ऋतु, मुणाल, पृथिवी, वृन्दावन, प्रावृष्, प्रवृत्ति, निवृत्त, संवृत, निर्वृत, वृत्तान्त, परभृत, मातृक, जामातृक, इत्येवमादयः ॥ २९ ॥

उदत्वादिषु—ऋत्वादिषु शब्देषु ऋकारस्य उ स्यात्। उट् (ऋतु)। पउत्ती। वुत्तंतो। मुणाल। पुहवी। सुओ। पाउसो। परहुओ। माउओ। जुदावण। पउत्ती। णिउद। संवुद। णिव्वुद। वुत्तंतो। जामाहुओ। इत्यादयः ॥ २९ ॥

ऋतु इत्यादिक शब्दों में ऋकार को उकार हो। (ऋतु) उक्त सूत्र से ऋ को उकारादेश। 'ऋत्वादिषु तो ट्' से तकार को ढकार। न. ५२ से उकारदीर्घ। ६० से

क० पु० निवृत्तपाठः। विवद प्राकृतस्य ॥ २ क० पु० आतृक इत्यधिक. पाठः। माउओ इति प्राकृतम् ॥

सु के सकार का लोप । उटू । (प्रवृत्तिः) नं. ५ से रेफलोप । उकारादेश । इकार-
दीर्घ, सलोप पूर्ववत् । पठत्ती । (वृत्तान्तः) नं. ५८ से आकार को अकार । 'नजोर्हलि'
से अनुस्वार, ४२ से ओकार । वुत्तत्ती । (मुणाकम्) उक्त सूत्रों से मुणालं । (पृथिवी)
'अल्पमिहिरिद्राप्रथिवीनु' से इकार को अकार । नं. २३ से अकार को हकार । पुह्वी ।
(सुतः) सुओ । (प्रावृष्) 'दिक्प्रावृषोः सः' इससे अन्य ष् को सस्वर सकारादेश ।
'नसाम्प्रप्रावृष्णरवः पुंसि' से पुलिङ्ग, अन्य कार्य पूर्ववत् । नं. २ से बलोप । पाउसो ।
(परभृतः) उकारादेश । नं. २३ से अकार को हकार । ४२ से ओकार । परहुओ ।
(मावृकः) ऋ को उकार । तकार-ककारलोप, ओकार पूर्ववत् । माउओ ।
(वृन्दावनम्) । नं. २५ से न को ण । वुंदावनं । (निवृत्तम्) निउद । (संवृतम्)
सवुद । 'आत्माविशु तो हः' से इकार, अन्य कार्य पूर्ववत् । (निर्वृतम्) रेफलोप
नं. ५ से । बकारद्वित्व ६ से, न को ण, तलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । णिवुओ । (जामा-
वृकः) नं. २ से तकार-ककारलोप । उकारादेश । ओत्व पूर्ववत् । जामावुओ ॥ २९ ॥

ऋ रीति ॥ ३० ॥

वर्णान्तरेणायुक्तस्यादेर्ऋकारस्य रिक्कारो भवति । रिणं । (५-३०
बि०) रिद्धो । (३-१ वृत्तोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ ध् व, ५-१ ओ)
रिच्छो । (३-३० क्ष = छ । शेषं पूर्ववत्') ॥ ३० ॥

ऋरीति—वर्णान्तरेण अयुक्तस्य ऋकारस्य रि स्यात् । रिण । रिद्धो । रिच्छो ॥ ३० ॥

टिप्पण—पुस्तकान्तरे—अयुक्तस्य रि । वर्णान्तरेण असंयुक्तस्य ऋतो ऋकारः स्यात् ।
रिणं । असंयुक्तस्यापि मध्ये । सुसंस्कृताद्यवर्णमन्यस्थितस्य ऋतो युक्तस्यापि रिः
स्यात् । तारिसो इत्यादि । पुस्तकान्तरे—युक्तस्यापि रिः इति पाठः ।

वर्णान्तर से असंयुक्त ऋकार को री आदेश हो । (ऋणम्) रिणं (ऋद्धः)
रिद्धो । (ऋच्छः) रिच्छो । (ऋक्) रिष्वा । (ऋषिः) रिसी । इति ॥ ३० ॥

नोट—(नं. २) कगचजतदपयबा प्रायो लोपः । (४२) अत ओत् सोः । (६२) नपुंसके
लोर्बिन्दुः । (२६) शपोः सः । (३२) त्यभ्यघां षड्जः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्व-
ममादौ । (१८) पो वः । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६०) अन्यस्य हलः । (५) सर्वत्र
लब्राम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (१३) सषययमां हः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

क्विथुक्तस्यापि ॥ ३१ ॥

वर्णान्तरेण युक्तस्यापि क्विथकारस्य रिक्कारो भवति । परिसो ।
(१-१९ ई = ए, २-२ वृत्तोपः, १-४३ श् = स्, ५-१ ओ) सरिसो ।
तारिसो । परिसोवद् ॥ ३१ ॥

क्विथ् युक्तस्यापि—वर्णान्तरेण सयुक्तस्यापि वर्णादिमन्यस्थितस्य ऋतो रिः
स्यात् । तारिसो । तारिसो । परिसो । सरिसो ॥ ३१ ॥

१ क० पु० ऋण, ऋद्ध, ऋच्छ इत्येवमीदृशः—मणिक. पाठः । कावर्द्ध ऋद्धं पठन्ति ॥

२ क० पु० ईवृत्त, सवृत्त तावृत्त, कीवृत्त इत्येवमादयः । केरिसो प्राकृतम् । अ० पा० ॥

कहीं-कहीं पर वर्णान्तर से संयुक्त भी ऋकार को रि आदेश होगा। (वादशः) नं. ३४ से षकार को जकार। २ से ढकारलोप। प्रकृत सूत्र से रि आदेश। २६ से संकार। ४२ से ओत्व। जादिसो। (तादशः) पूर्ववत्-तारिसो। (ईदशः) 'पृषीडा-पीडकीदशेदशेषु' इससे ईकार को एकार। अन्य कार्य पूर्ववत्। एरिसो। एवम्- (कीदशः) का केरिसो ॥ ३१ ॥

वृक्षे वेन रुवा ॥ ३२ ॥

वृक्षशब्दे वशब्देन सह ऋकारस्य रुकारो भवति वा। रुक्खो, (२-२९ झ् = ख्, ३ = ५० द्वि०, ३-५१ ख् = क्, ५-१ ओ) वच्छो। (१-२७ ऋ = अ, ३-३१ झ् = छ्, शो० पू०) व्यवस्थितविभाषाभाषणा-च्छत्वपक्षे न भवति, खत्वपक्षे तु नित्यमेव भवति ॥ ३२ ॥

वृक्षे वेन रुवा—वृक्षशब्दे वकारेण सह ऋकारस्य रु स्यात्। रुक्खो। पक्षे-वच्छो ॥ ३२ ॥

वृक्ष शब्द में वकार के सहित ऋकार को रु आदेश हो। नं. ३४ से ष को ख आदेश। नं. ६ से द्वित्व। ७ से ककार। ४२ से ओत्व। रुक्खो। पक्ष में—'वृक्ष-वृक्षणेषु छ्।' इससे छकारादेश। द्वित्व, चकार, ओत्व पूर्ववत्। नं. ९ से ऋ को अकार वच्छो ॥ ३२ ॥

लुतः क्लृप्त इलिः ॥ ३३ ॥

क्लृप्तशब्दे लृकारस्य इलीत्ययमादेशो भवति। किलिप्तं। (३-१ प्लोपः, ३-५० द्वि०, ५-३० बि०) तदेवमादेशान्तरविधानात्प्राकृते ऋकार-लृकारौ न भवतः ॥ ३३ ॥

लुत इलि*—लृकारस्य इलिरादेश स्यात्। किलिप्त (क्लृप्तम्)। लिञ्जालो (लृकार) ॥ ३३ ॥

टिप्पण—अत्र ऋकारस्यादेशप्रकरणे—'अत्वमित्थं तथा ओत्व रित्व रुत्वमृतोऽत्र यत्। एषां लक्ष्यवशात्कार्यो निश्चयो ननु सूत्रतः॥ पुस्तकान्तरे—'लुत क्लृप्त इलिः' इति।

लृकार को इलि आदेश हो। (क्लृप्तम्) इससे लृकार को इलि हो गया। न. २ से पलोप। ६ से तकारद्वित्व। ६२ से अनुस्वार। किलिप्त। एवम् (लृकारः) ऋ लृ का सावर्ण्य होने से लृकार को न १२ से रि आदेश। न. ६३ से दोनों रकारों को लृकारादेश। कलोप, ओत्व पूर्ववत्। लिञ्जालो ॥ ३३ ॥

एत इद्वेदनादेवरयोः ॥ ३४ ॥

वेदनादेवरयोरेकारस्य इकारो भवति। बिअणा। (२-२ वृत्तोपः, २-४२ न् = ण्) विअरो। (२-२ वृत्तोपः, ५-१ ओ) बाप्रहणानुवृत्तेः कचिद् वेअणा, देअरो इत्यपि ॥ ३४ ॥

एतद्देवता* वेदनादेवरयोः—एतयोरेकारस्य इद्वा स्यात् । विञ्जणा, वेञ्जणा । (वेदना) । दिञ्जरी, देञ्जरी (देवर) । केशरेऽपि इति । किञ्जरी, केसरो (केशरः) ॥३४॥
वेदना और देवर शब्द के एकार को विकल्प से इकार हो । (वेङ्गना) इससे इकार, नं. २ से बलोप । २५ से नकार को गकार । विञ्जणा । पञ्च सैं—वेञ्जणा । एवम्— (देवरः) इव विकल्प से । नं. ५ से बलोप । ४२ से ओत्त्व । दिञ्जरी । पञ्च सैं— वेञ्जरी । केशर शब्द में भी एकार को विकल्प से इकार हो—यह पूर्वाचार्यों का मत है । (केशरः) न. २६ से श को सकारादेश । पूर्ववत् ओत्त्व । विकल्प से इकार करने से किञ्जरी । अन्यत्र केसरो ॥ ३४ ॥

नोट—नं (२४) आदेशों आः । (२) कणाक्षजतवपयवा प्रायो लोपः । (२६) सवोः स् । (४२) अत जोत् सोः । (३४) ञ्कस्काङ्गा ल । (६) शोषादेशयोर्द्वित्वमनादी । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (९) ञ्कतोऽस् । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (१२) ञ्क रीति । (६३) हरिद्रादीनां रो लः । (२५) नो ण. सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवराम् ।

एत एत् ॥ ३५ ॥

आदेरैकारस्य एकारो भवति । सेलो । (२-४३ श् = स्, ५-१ ओ) सेञ्चं । (२-४२ श् = स्, ३-२७ त्य् = च्, ३-५० द्वि०, ५-३० बि०) परावणो । केलासो । (५-१ ओ) तेह्लोक् । (३-३ रलोपः, ३-५८ लङ्गित्व, ३-२ यलोपः, ३-५० कङ्गित्व) । शैल-शैत्य-पेरावण-कैलास-त्रैलोक्यानि ॥

ऐम् एम्—एत स्थाने एत् स्यात् । सेलो । केलासो । वेसवणो । सेण्ण । वेर तेह्लं । एरावणो । तेह्लोक् ॥ ३५ ॥

एकार के स्थान में एकार हो । (शैल) एकारादेश । नं. २६ से शकार को सकार । ४२ से ओत्त्व, सैलो । एवम् (कैलासः) कैलासो । (वैभवणः) नं. ५ से रेफ-लोप । २६ से सकार । वेसवणो । (सैन्यम्) नं. ४ से यकारलोप । ६ से द्वित्व । ६२ से अनुस्वार, सेण्ण । (वैरम्) वेरं । (तैलम्) नं ४१ से लकारद्वित्व । अन्य-कार्य पूर्ववत् । तेह्लं । (पेरावणः) परावणो । पूर्ववत् । (त्रैलोक्यम्) एकार । नं. ५ से रेफलोप, ४१ से लकारद्वित्व । नं. ४ से बलोप । ६ से ककारद्वित्व । ६२ से सर्वत्र अनुस्वार । तेह्लोक् ॥ ३५ ॥

दैत्यादिष्वह् ॥ ३६ ॥

दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अह् इत्ययमादेशो भवति । वइञ्चो । (३-२७ त्य् = च्, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) वइत्तो । (३-३ रलोपः, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) भइरवो । (५-१ ओ) सइरं । (३-३ बलोपः, ५-३० बिन्दुः) वइरं । (५-३० बि०) वइवेसो । (२-४३ श् = स्, ५-१ ओ) वइवेहो । (५-१ ओ) कइअवो । (२-२ रलोपः, ५-१ ओ) वइसाहो, (२-४३ श् = स्, २-२७ च् = ह्, ५-१ ओ) वइसिअो । (२-४३ श् = स्, २-२ कलोपः, ५-१ ओ) वइसंपाअण् । (२-४३ श् = स्,

* 'वा' इत्यधिकं सञ्जीवयाम् । १. क० पु० वसन्माहो शब्दः ।

४-१७ बिं०, २-२ यलोपः, २-४२ न् = ण, ५-२७ ओत्वनिषेधः, ४-६ सोर्लोपः) । दैत्य-चैत्र-भैरव-स्वैर-वैर-वैदेश-वैदेह-कैतव-वैशाख-वैशिक-वैशम्पायन-इत्यादयः ॥ ३६ ॥

दैत्यादिष्वहत्*—दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अहत् स्यात् । दहन् । (दैत्य.) कइअवं । वइसाहो । सहर । भइरवं । कइरव । वइसंपाअणो । वइदेही । वइतो । वहरं । वइदेसो । वइसिओ । इत्यादि ॥ ३६ ॥

दैत्यादिक शब्दों में ऐकार को 'अह्' आदेश हो । (दैत्यः) न ३२ से त्व को आदेश । ६ से चकारद्वित्व । ओत्व ४२ से । ऐकार को अह् आदेश । दहन् । (कैतवम्) ऐकार को अह् । नं २ से तलोप । कइअवं । (वैशाख.) अह् आदेश । न. २६ से श को स । २३ से ख को हकार । ४२ से ओत्व । वइसाहो । (स्वैरम्) अह् आदेश । बलोप, अनुस्वार । सहर । (भैरवम्) भइरव । (कैरवम्) कइरव । (वैशम्पायन.) अह् आदेश । न २६ से श को स । २ से यलोप । २५ से नकार को णकार । पूर्ववत् ओकार । वइसंपाअणो । (वैदेही) वइदेही । (चैत्रः) अह् आदेश । रेफलोप, तकार-द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । वइतो । एवम् (वैरम्) वहर । (वैदेश.) अह् आदेश । २६ से श को सादेश । ओत्व । वइदेसो । (वैशिक*) वइसिओ । अह् आदेश, लकार, कलोप, ओत्व पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

दैवे वा ॥ ३७ ॥

दैवशब्दे ऐकारस्य अह् इत्ययमादेशो भवति वा । दह्वं, (५-३० बिं०) देव्वं । (पूर्ववत्) अनादेशपक्षे नीडादित्वाद् द्वित्वम् ॥ ३७ ॥

दैवे वा—दैवशब्दे ऐकारस्य अहत् वा स्यात् । दह्वं । दैव्वं ॥ ३७ ॥

दैवशब्द में ऐकार को अह् आदेश विकल्प से हो । (दैवम्) दह्वं । पक्ष में—'सेवादिषु च' से वकारद्वित्व । ऐत एत् से एकार । देव्वं ॥ ३७ ॥

इत्सैन्धवे ॥ ३८ ॥

सैन्धवशब्दे ऐकारस्य इकारो भवति । सिधवं । (४-१७ न् = बिं०, ५-३० बिं०) ॥ ३८ ॥

इत्सैन्धवे—सैन्धवशब्दे ऐकारस्य इ स्यात् । सिधवं ॥ ३८ ॥

सैन्धव शब्द के ऐकार को इकार हो । इससे इकार हो गया । सिधवं ॥ ३८ ॥

ईद् धैर्ये ॥ ३९ ॥

धैर्यशब्दे ऐकारस्य ईकारो भवति । धीरं । (२-१८ र्न् = र्, ५-३० बिं०) ॥ ३९ ॥

ईद् धैर्ये—धैर्यशब्दे ऐकारस्य ईत् स्यात् । धीरं ॥ ३९ ॥

* दैत्यादिष्वहत्—इति सजीवनीसमत* पाठः ।

१. कचिद् दहन् पाठः । स तु भ्रममूलकः, विभाषासु व्यवस्थितविभाषाश्रयणादनादेशपक्षे नित्यमेव, आदेशपक्षे नेति मूल एव स्फुटं वक्ष्यमाणत्वात् ॥

धैर्यशब्द के ऐकार को ईकार हो। इससे ईकार हो गया। 'पूर्वधैर्य' से यं को रकार हो गया। अनुस्वार पूर्ववत्। धीरं ॥ ३९ ॥

नोट—(२६) शपोः सः । (४२) अत औत् सौः । (५) सर्वत्र ळवराभ् । (४) अधो मनयाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमगादौ । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (४१) नीडादिषु (३२) त्यय्ययां चकृजाः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

ओतोऽद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः ॥ ४० ॥

प्रकोष्ठशब्दे ओकारस्य अकारो भवति वा तत्संयोगेन च ककारस्य घञ्चम् । पघट्टो, (३-३ रूलोपः, ३-१० ष्ट् = ट्, ३-५० द्वि०, ३-५१ ट् = ट्, ५-१ ओ) पओट्टो । (२-२ कूलोपः, शेषं पूर्ववत्) ॥ ४० ॥

ओत उद् वा प्रकोष्ठे कस्य वः*—प्रकोष्ठशब्दे ओकारस्य उत्व ककारस्य वकारश्च युगपद् वा भवति । पघुट्टो । पओट्टो ॥ ४० ॥

प्रकोष्ठशब्द में ककारोत्तरवर्ती ओकार को उकार हो और ककार को वकार हो। इससे ओकार को उकार और ककार को वकार हो गया। नं ५ से रेकलोप। २० से ट् को ठकार। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। ४२ से ओत्व। पघुट्टो। पघ में-पओट्टो (प्रकोष्ठ) ॥ ४० ॥

औत ओत् ॥ ४१ ॥

औकारस्यादेरोकारो भवति । कोमुई । (५-२ वूलोपः) । ओम्बणं । (२-३१ य् = ज्, ३-५० द्वि०, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । कोत्थुहो । (३-१२ स्त् = थ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ थ् = त्, २-२७ भ् = ह्, ५-१ ओ) । कोसम्बी । (२-४३ श् = स्, ४-१७ बि०, ४-१ ह्रस्वः) । कौमुदी-यौवनम्-कौस्तुभः-कौशाम्बी ॥ ४१ ॥

औत ओत्—औकारस्य ओकारादेश स्यात् । सोहगं । दोहगं । जौवण । कौसबी । कोत्थुहो (कौस्तुभ) सोमिती । कोमुई ॥ ४१ ॥

औकार को ओकारादेश हो। (सौभाम्यम्) प्रकृत से औकार को ओकारादेश सर्वत्र । न. २३ से भ को ह। ५८ से अथवा ३५ से आकार को अकार। ४ से यलोप। ६ से गकारद्वित्व। ६२ से अनुस्वार। 'न रहो' से निषेध हो जाने से आवेशभूत हकार को द्वित्व नहीं होगा। सोहगं। (दौर्भाग्यम्) दोहगं। पूर्ववत्। (यौवनम्) ओकारादेश। नं. २४ से वकार को अकार। ४१ से वकारद्वित्व। २५ से णकार। ६२ से अनुस्वार। जौवणं। (कौशाम्बी) ओकार, अकारादेश, अनुस्वार, पूर्ववत्। नं. २६ से

* एष संजीवनीसंमतः पाठः ।

शकार को सकार । कोसंबी । (कौस्तुभ.) नं. २९ से स्त को थकारादेश । ६ से द्वित्व । ७ से तकार । २३ से अ को ह । ४२ से धोकार । ककारोत्तर औकार को प्रकृत सूत्र से ओकार । कोरथुहो । (सौमित्रि.) न. ५ से रलोप । ६ से तकारद्वित्व । ५२ से इकार-दीर्घ । सोमिन्ती । (कौमुदी) ओकार । न. २ से दकारलोप । कोमुर्द्ध ॥ ४१ ॥

पौरादिष्वउ ॥ ४२ ॥

पौर इत्येषमादिषु शब्देषु औकारस्य अउ इत्ययमादेशो भवति । पउरो । (५-१ ओ) एवमुत्तरत्र । कउरवो । पउरिसो (शेषं १-२३ सू० स्प०) । पौर-कौरव-पौरुषाणि । आकृतिगणोऽयम् । कौशले विकल्पः । कोसलो, कउसलो । कौशलम् ॥ ४२ ॥

पौरादिषु अउत्*—पौरादिषु शब्देषु आदेरौकारस्य अउत् स्यात् । पउरो । पउरिस । मउण (मौनम्) । मउली (मौली) । रउरवो । कउरवो । गउडो । सउह । कोशले विकल्प । कउसल । कोसलं । आकृतिगणोऽयम् ॥ ४२ ॥

पौरादिक शब्दों में औकार को 'अउत्' आदेश हो । (पौरः) इससे औकार को अउ हो गया । ओत्व पूर्ववत् । पउरो । (पौरुषम्) अउ आदेश । 'इत्युरुवे रो' से उकार को इकार । न. २६ से ष को सकार । ६२ से अनुस्वार । पउरिस । (मौनम्) न. २५ से णकार । अन्यकार्य पूर्ववत् । मउन । एवम्—(मौली) मउली । (रौरव) रउरवो । (कौरव.) कउरवो । (गौड.) गउडो । औकार को सर्वत्र अउ आदेश, सु को ओकार सर्वत्र जानना । (सौधम्) न. २३ से ध को हकार । सउह । 'कोशल' शब्द में प्रयोगानुकूल विकल्प से अउ आदेश होगा । कउसल । पक्ष में—कोसल । २६ से ष को स । ६२ से अनुस्वार ॥ ४२ ॥

आ च गौरवे ॥ ४३ ॥

गौरवशब्दे औकारस्य आकारो भवति, चकारादउत्वं च । गारवं, गउरवं । (५-३० बिन्दुः) ॥ ४३ ॥

आच* गौरवे—गौरवशब्दे औकारस्य आकार स्यात्, चकारात् अउच । गारव । गउरव ॥ ४३ ॥

गौरव शब्द में औकार को आकार हो । चकारग्रहण से 'अउ' आदेश भी हो । (गौरवम्) आकार हो जाने पर गारवं । पक्ष में—गउरवं ॥ ४३ ॥

* 'उ' नास्ति आमहवृत्तौ ।

* 'आ च' इति आमहवृत्तौ ।

उत्सौन्दर्यादिषु ॥ ४४ ॥

इति वररुचिकृतप्राकृतसूत्रेषु अजिबिनिर्णय प्रथमः परिच्छेदः ।

सौन्दर्य इत्येवमादिषु औकारस्य उकारो भवति । सुन्दरं । (१-५ सू० स्प०) मुञ्जावणो । (४-१७ पञ्चमः, २-२ यूलोपः, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) सुण्डो । (२-४३ श् = स् ४-१७ पञ्चमः, ५-१ ओ) कुक्खे अओ । (३-२९ क्ष् = ख्, ३-५० द्वि०, ३-५१-ख् = क्, २-२ य्क्यो-लोपः, ५-१ ओ) दुव्वारिओ । (३-५२ व् = व्, २-२ कूलोपः, ५-१ सो) । सौन्दर्य-मौजायन-शौण्ड-कौक्षेयक-दौवारिकाः ॥ ४४ ॥

इति भामहविरचिताया प्राकृतप्रकाशव्याख्याया मनोरमाया प्रथमः परिच्छेदः ।

उत्सौन्दर्यादिषु—सौन्दर्यादिष्वौकारस्य उ स्यात् । सुन्दरं । सुण्डो । पुलोमी । उवविट्ठञ्ज । मुट्ठिओ । दुवारिओ । मुजावणो । कुक्खेअओ ॥ ४४ ॥

इति श्रीवररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे म० म० मथुराप्रसादविनिर्मितायां चन्द्रिकायां प्रथमोऽजिबिपरिच्छेदः ।

सौन्दर्यादिक शब्दों में औकार को उकार हो । (सौन्दर्यम्) उक्त सूत्र से सर्वत्र औ को उ होगा । 'ए शब्दादिषु' से एकार । 'तूर्थैर्वै' से य को रकार । सुन्दरं । (शौण्ड.) न. २६ से श को ल । सुण्डो । (पुलोमी) पुलोमी । (औपविट्ठकम्) न. १८ से पकार को बकार । २८ से ह को ठ । ६ से द्वित्व, ७ से टकार । २ से कक्षेय । ६२ से अनुस्वार । उवविट्ठञ्ज । (मौष्टिक) पूर्ववत् । मुट्ठिओ । (दौवारिकः) औ को उ । नं २ से वकार-ककार का लोप । ४२ से ओकार । दुवारिओ । (मौजायनः) इससे उकार, नं. २५ से णकार । यूलोप । मुजावणो । (कौक्षेयकः) औकार को उकार । नं ३४ से ख को ख । नं. ६ से द्वित्व, ७ से ककार । २ से यकार-ककारलोप । औत्वं । कुक्खेअओ ॥

नोट—नं. (२३) लक्ष्यशब्दां हः । (५८) अवातो यवादिषु वा । (४) लघो मन्-याम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (२४) अदिर्घो ज । (४१) नीडादिषु । (२५) नो णः सर्वत्र । (५२) सुमिसुप्सु वीर्घः । (१८) पो वः । (२८) इत्य ठः । (२) कमावजतदपशवां प्रावो लोपः । (३४) पक्ककां खः ।

इति श्री.....प्रथमोऽजिबिः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः

अयुक्तस्यानादौ ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तदयुक्तस्य व्यञ्जनस्यानादौ वर्तमानस्य कार्यं भवतीत्येषं वेदितव्यम् । वक्ष्यति कादीनां लोपः । मउङ् । (१-२२ सू० स्प०) अयुक्तस्येति किम् ? अग्नौ (३-३ र्लोपः, ३-५० घट्टि०, ३-५१, घ् = ग्, ५-१ ओ) अको' (पूर्ववद्) । अनादौ इति किम् ? कमलं । अयुक्तस्येत्यापरिच्छेदसमाप्तेः । अनादाविति च आ^३ जकारविधानात् ॥ १ ॥

अयुक्तस्यानादौ—अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वम् आ परिच्छेदसमाप्ते अयुक्त-स्येत्यधिक्रियते । 'अनादौ' इति तु जविधानपर्यन्तम् । इत पर यत्कार्यं तद् अयुक्तस्य अनादौ वर्तमानस्य व्यञ्जनस्य भवतीति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

'अयुक्तस्य' जो सयुक्त न हो अर्थात् परस्पर दो व्यञ्जन जब सम्मिलित न हों तब इस परिच्छेद में कहे गये लोपादि कार्य होंगे, 'अनादौ' आदि में विद्यमान को न हो । इसका अधिकार 'आदेर्यो ज' (२+२८) तक होया । उदाहरण सुगम हैं, अतः साधुराव नहीं दिखाते हैं, तन्मात्र के लोप से स्पष्ट हो जाता है । जैसे—(क) (बकुल) बउलः, (वराकी) वराई, (मुकुल) मउल. 'अन्मुकुदादिपु' से अकार । (नकुल) णउलो । (ग) सागरः, नगरम्, भुजगाः, बिहगाः । गलोप करने से सब उदाहरण सिद्ध हो जाते हैं । नकार को णकार पूर्वोक्त 'नो ण सर्वत्र' से जानना । (ञ) रचना, सूची, वचन, वाचाल. में ञलोप । (ज) गजः, मुजन रजनी, राजा, इत्यादि में जकारलोप है । (त) सुरतम्, असती, गतः बितानम् इत्यादि में तलोप है । (द) वेदना, सदनम्, सदा, गदा, इत्यादि में दलोप है । (ष) कपिः, विपुल, रूपः, गोपुरम्—षकारलोप करने से सभी उदाहरण स्पष्ट हो जाते हैं । (व) वायु, नयनम्, जयः, लयः । (ब) कविः, देवर, जीवः, दिवसः । उक्त स्थलों पर षकार तथा वकार का लोप करने से उदाहरण स्पष्ट प्रतीत हो जाते हैं ॥ १ ॥

कगचजतदपयवां प्रायो लोपः ॥ २ ॥

कादीनां नवानां वर्णानामयुक्तानामनादौ वर्तमानानां प्रायो बाहुल्येन लोपो भवति । कस्य तावत्, मउलो । (१-२२ सू० स्प०, ५-१ ओ) ।

१. क० पु० अवः । अकं । संस्कृतम् । २. क० पु० कङ्कण । अविकः पाठ । ३. 'आद यो ज' इति सूत्रपर्यन्तमित्यर्थः । ४. प्रायोऽग्रहणात्कविवादेरपि । सपुनः—सउण । कचि कस्य जः, पिशाची—पिसाजी । कस्य गः, एकत्वम्—एगत्व ।—इत्यादी बाहुल्यकार । आर्वे—आकुञ्चनम् ॥ ६० ॥

णउलं । (२-४२ न् = ण, ५-३० बिन्दुः) । गस्य, साअरो (५-१ ओ) ।
 णअरं । (२-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०) । चस्य, वअणं (२-४२ न् = ण्,
 ५-३० बिन्दुः), सूर्ह । अस्य, गओ (५-१ ओ) । रअवं । (२-७ स् = व्,
 ५-३० बिन्दुः), तस्य, कअं (१-२७ ङ = अ, ५-३० बिन्दुः) विआणं ।
 (२-४२ न् = ण्, ५-३० बिन्दुः) । वस्य, गआ । मओ (५-१ ओ) ।
 पस्य, कई । (५-१८ दीर्घः), विउलं । (५-३० बिन्दुः), सुउरिसो ।
 (१-२३ सू० स्प०) सुपुरुष इति । यद्यपि उत्तरपदस्य पुरुषशब्दस्यादि-
 स्तथापि लोपो भवतीत्यनेन ज्ञापयति वृत्तिकारः—यथा, 'उत्तरपदादिरना-
 दिरेव' इति । यस्य, बाऊ । (५-१८ दीर्घः), णअणं । (२-४२ उभयत्र
 णत्वम्, ५-३० बिन्दुः) वस्य, जीअं । (५-३० बिन्दुः), दिअहो ।
 (२-४७ स् = ह्, ५-१ ओ) । मुकुल, नकुल, सागर, नगर, वचन, सूची,
 गज, रजत, कृत, वितान, गदा, मद, कपि, विपुल, सुपुरुष, वायु,^१
 नयन, जीव, दिवसाः । प्रायोग्रहणाद्यत्र श्रुतिसुखमस्ति तत्र^२ न भव-
 त्येव । सुकुसुमं (५-३० बिन्दुः) । पिअगमणं (३-३ र्लोपः २-४२,
 न् = ण् ५-३० बिन्दुः) । सचावं । अवजलं । (२-१५ प् = व्, ५-३०
 बिं०) । अतुलं । (५-३० बिं०) । आदरो । (५-१ ओ) अपारो । (५-१
 ओ) अजसो । (२-३१ य् = ज्, २-४२ श् = स्, ४-१८ पुंवत्, ४-६
 अन्त्यलोपः, ५-१ अ) सबहुमाणं । (२-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०) सुकु-
 सम, प्रियगमन, सचाप, अपजल, अतुल, आदर, अपार, अयशः, सब-
 हुमानानि । अयुक्तस्येत्येव^३—सओ (२-४३ श् = स्, ३-३ र्लोपः,
 ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) । मग्नो (४-१ आ = अ, ३-३ र्लोपः, ३-५०
 द्वि०, ५-१ ओ) शक्रः । मार्गः । अनादावित्येव । कालो । गन्धो । (५-१
 ओ, उभयत्र) । कालः, गन्धः ॥ २ ॥

कगचजतदपयवां प्रायो लोपः—एषां कगचजादीनामसयोगक्षताम् अमादौ
 वर्तमानानां प्रायो लोपः स्यात् । यथा—(कस्य लोपे) बउलो, वरार्ह । मउलो, गउलो ।
 (गस्य) साअरो, णअर । भुजओ, विहओ । (चस्य) रअणा, सूर्ह । वअणं, वाआलो ।
 (जस्य) सुअणो, रअणी । गओ, राआ । (तस्य) सुअ, असई । गओ, विआण ।

१ क० पु० आदिर्यस्तथापि । अधिकः पाठः । २. क० पु० जीओ—पाठः । ३. क० पु०
 कायः । काओ । प्राकृतम् । अधिकः पाठः । ४. क० पु० तत्र ओषो न भवत्येवेति । तेन—अ०
 पा० । ५. क० पु० तेन—सओ, मग्नो, मग्ना, अऊणो, अउवाअसा, रदो, सुदो सप्यो, दप्यो,
 अओ, दुओ, गन्धो । शक्र, मार्ग, अर्चा, अर्चन, जातंवाता, स्र, कृद्, सर्व, दर्प, आर्ष,
 गर्व इति अ० पा० ।

॥ वाङ्मयकाव्य इत्येव ।

(वस्य) मञ्जणो, सञ्जण । सञ्जा, गञ्जा । (पस्य) कई, विडल । स्तञ्जो, गोडर । (यस्य) वाक, णञ्जणं । जञ्जो, लञ्जो । (वस्य) कई, देखरो । जीञ्जो, दिञ्जहो । प्रायोमहणात् सुखश्रुतौ कादीना न लोप । यथा सुकुसुम, प्रियगमण, अतुल, सचावं, धवजलं, अतुलं, अपारो, अजसो, अक्रोपणो, सगयं, सदय इत्यादयः । क्वचिन्नोपेऽपि अवर्णे यश्नुति । यथा—कणयं, चणवा, गयण, वयण, मयणो, इत्यादि । आदिस्त्वान्नेह-कालो, गन्धो, चरणो, दमणो । सयुक्तत्वात्—कङ्कणो, गङ्गा, शङ्करो, इत्यादौ न ॥ २ ॥

‘प्रायो लोपः’ । कादिवर्गों का प्रायः लोप होता है । इस प्रायः पद के ग्रहण से जहाँ बिना लोप के सुखपूर्वक उच्चारण प्रतीयमान होगा वहाँ लोप नहीं होगा । जैसे—सुकुसुम, प्रियगमण, इत्यादिकों में । कहीं कहीं ‘क’ ‘ग’ ‘च’ इत्यादिकों के लोप करने के बाद अकार के स्थान पर यकार होता है । इसका प्रयोगबाहुल्य मागधी में जैनगमों में है । उदाहरणों में ‘न’ को ण, ‘नो ण’ सर्वत्र से, सु को ओकार ‘अत ओत् सो’ से, ‘नपुसके सोर्बिन्दुः’ से अनुस्वार जानना ॥ २ ॥

यमुनायां मस्य ॥ ३ ॥

यमुनाशब्दे मकारस्य लोपो भवति । जउणा । (२-३१ य् = ज् , २-४२ न् = ण्) ॥ ३ ॥

यमुनायां मस्य—यमुनाशब्दे मस्य लोप स्यात् । जउणा ॥ ३ ॥

यमुना शब्द में मकार का लोप हो । (यमुना) इससे मकार का लोप होगा । न. २४ से यकार को जकार होगा । २५ से नकार को णकार । जउणा ॥ ३ ॥

स्फटिकनिकषचिकुरेषु कस्य हः ॥ ४ ॥

अनादाविति वर्तते । एषु कस्य हकारो भवति । लोपापवादः । फलिहो । (३-१ स्लोपः, २-२२ ट् = ल् , ५-१ ओ) णिहसो । (२-४२ न् = ण् , २-४३ ष् = स् , ५-ओ) चिहुरो । (५-१ ओ) ॥ ४ ॥

शीकरे भः ॥ ५ ॥

शीकरशब्दे ककारस्य भकारो भवति । सीभरो । (२-४३ श् = स् , ५-१ ओ) ॥ ५ ॥

स्फटिकनिकषचिकुरशीकरेषु को हः*—एषु कस्य ह स्यात् । फलिहो, णिहसो, चिहुरो, सीहुरो । कलोपापवाद । केचित्तु—शीकरे भः—अस्य ककारस्य भ स्यात् । सीभरो—इति वदन्ति ॥ ४-५ ॥

स्फटिक निकष चिकुर शीकर शब्दों में विद्यमान ककार को हकार हो । (स्फटिक) नं. ३ से सकारलोप । ‘स्फटिके लः’ से टकार को लकार । उक्त सूत्र से ककार को हकार । ४२ से सु को ओकार । फलिहो । (निकष) नं २५ से णकार । २६ से ष को स । सु को ओकार सर्वत्र न ४२ से होगा । उक्त सूत्र से ककार को ह । (चिकुर) चिहुरो । (शीकरः) २६ से श को स । उभयत्र ककार को हकार होगा । सीहुरो ।

* संज्ञोबन्धादिसंमत. पृष्ठ ३ ।

किसी किसी मुस्तक में 'हीकरे भा' पृथक् है । हीकराशब्द में विद्यमान ककार को भकार होगा । तदनुसार सीमरो होगा ॥ ३-५ ॥

चन्द्रिकायां मः ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाशब्दे ककारस्य मकारो भवति । चंदिमा । (३-३ र्लोपः, ४-१७ बिन्दुः, ३-५६ द्वित्वनिषेधः) ॥ ६ ॥

चन्द्रिकायां मः—अत्र ककारस्य मकार स्यात् । चंदिमा ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाशब्द में विद्यमान क को म हो । इससे मावेक्ष । 'त्रे रो वा' इससे रेफलोप । चंदिमा ॥ ६ ॥

ऋत्वादिषु तो दः ॥ ७ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु तकारस्य दकारो भवति^१ । उद् । (१-२९ सू० स्प०), रअवं । (२-२ जलोपः, ५-३० बि०) । आअदो, (२-२ ग्लोपः, ५-१ ओ) । णिव्वुदी (२-४२ न=ण, ३-३ र्लोपः, ३-५० द्वि०, १-२९ ऋ=उ, ५-१८ दी०) । आउदी (२-२ व्लोपः, १-२९ ऋ=उ, ५-१८ दी०) । संवुदी (प्रायोग्रहणात् व्लोपो न, शेषं पू०, ४-१२ म्बिन्दुः) । सुइदी (२-२ क्लोपः, १-२८ ऋ=इ, ५-१८ दी०, एवमुत्तरत्रापि) । आइदी । इदो (५-१ ओ) । संजदो (२-३१ य्=ज्, ५-१ ओ) । विउदं (२-२ व्लोपः, १-२९ ऋ=उ, ५-३० बिन्दुः) । संयादो । (संजदोवत्) । संपदि । (४-१२ म्बिन्दुः, ३-३ र्लोपः, ३-५६ द्वित्वनिषेधः) । पडिव्वी । (३-३ र्लोपः, २-८ त्=ङ्, २-१५ प्=व्, ३-१ र्लोपः, तकारस्य दकारे कृते ३-५० वृद्धि०, ५-१८ दी०) । ऋतु, -रजत-आगत-निर्वृति-आवृति-संवृति-सुकृति-आकृति-हृत-संयत-विवृत-संयात-सम्प्रति-प्रतिपत्तयः ॥ ७ ॥

ऋत्वादिषु तो दः—ऋत्वादिषु शब्देषु तकारस्य द-स्यात् । उद् (ऋतु) । सुद (ध्रुतम्) । खादी (ख्याति) । सपद (साम्प्रतम्) । तदो । णिव्वुदी । पदारिदो । रदी । पीदी । अय दकारादेश प्रायेण शौरसेनीमागध्मोर्द्विष्यः । महाराष्ट्रया तकारलोप एव ॥ ७ ॥

ऋतु इत्यादिक शब्दों में तकार को दकार हो । (ऋतुः) त को द । नं. ११ से ऋ को उकार । ५२ से अन्य उकार को दीर्घ । ६० से सु के स का लोप । उद् । (ध्रुतम्) २६ से ख को स । ५ से रेफलोप । ६२ से अनुस्वार । प्रकृत सुत्र से सर्वत्र त को द होगा । (ख्यातिः) नं. ४ से बलोप । आदिष्व होने से खकार को द्वित्व न होगा । अन्य कार्य पूर्ववत् । खादी । (साम्प्रतम्) ५८ से आकार को अकार । ५ से रेफलोप । दकार, अनुस्वार पूर्ववत् । सम्पद । (ततः) दकार, ओकार । तदो । (निर्वृतः) २५ से न

१. 'ऋत्वादिषु' शौरसेनी-मागधी-विषय एव । प्राकृते तु रिङ, उङ् । २. क० पु० तकारोपादान जमादीनां अकारादेशमाश्रित्वैवम् । अ० पा० ।

को ण । ५ से रेफलोप । ६ से अकारद्वित्व । ११ से उकार । दकार, ओकार पूर्ववत् । णिष्पदो । (प्रतारितः) दोनों तकारों को दकार । रेफलोप, ओत्व पूर्ववत् । पदादिषो । (रतिः) दकारादेश । नं. ५२ से इकारदीर्घ । ६० से सु के स का लोप-रदी । एवम् । (प्रीतिः) पीदी । आआदो-आआतः । आअदो-आगतः । आउदी-आवृतिः । संवुदी-संवृत्तिः । सुहदी-सुकृतिः । आहदी-आकृतिः । विउदं-विवृतम् । इत्यादिक उदाहरण अव्यवहार्य हैं । कहीं ककारादि लोप से प्रतीति नहीं रहती है, अतः लोप न करके उदाहरण उपयुक्त हो सकते हैं । यह तकार को दकार शौरसेनी भागधी में ही होगा । महाराष्ट्री में तलोप ही होगा ॥ ७ ॥

नोट—नं. (२४) आदेशों ज । (२५) नो णः सर्वत्र । (३) उपरि लोपः कगडत-वपवसाम् (२६) शपो. स' (४२) अत ओत्सो' । (११) उह्वादिषु । (५२) सुभिषुप्सु दीर्घ । (६०) अन्यस्य हल् । (५) सर्वत्र लवसाम् । (६२) नयुंसके सोर्बिन्दु । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादी ।

प्रतिसरवेतसपताकासु^१ डः ॥ ८ ॥

एषु शब्देषु तकारस्य डकारो भवति । लोपापवादः । पडिसरो । (३-३ रलोपः, ५-१ ओ) वेडिसो । (१-३ अ = इ, ५१ ओ) पडाआ । (२-२ कलोपः) ॥ ८ ॥

प्रति*वेतसपताकासु ड—एषु तकारस्य ड स्यात् । पडिह्रस्व, पडिवध्रञ् । 'प्रतिशब्दे तकारस्य रेफलोपावपि क्वचित्'—परिह्रिञ् । पङ्गा । वेडिसो । पडाआ । अत्र बहुत्वग्रहणात् अन्यत्रापि क्वचित् । हरडई । पाहुड । मडओ ॥ ८ ॥

प्रति, वेतस, पताका—इन शब्दों में विद्यमान तकार को डकार हो । (प्रतिहतम्) प्रति के तकार को ड हो गया । नं २ से हतम् शब्द के तकार का लोप । ६२ से अनुस्वार । पडिह्रस्व । एवम् (प्रतिवचनम्) त को ड । नं २ से चलोप । २५ से णकार, पूर्ववत् अनुस्वार । पडिवध्रञ् । 'प्रति'शब्द के तकार का कहीं कहीं लोप होता है । प्रयोगानुकूल व्यवस्था माननी चाहिये । (प्रतिष्ठितम्) में प्रतिशब्द के तकार को रेफादेश । न ३ से चलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । २ से तकारलोप । ३७ अथवा ६२ से अनुस्वार । परिह्रिञ् । (प्रतिज्ञा) नं ५ से रेफलोप । कहीं तकार-लोप होता है, अतः तकारलोप । 'झ श पञ्चासत्' से श को ण आदेश । नं. ६ से ण-द्वित्व । पङ्गणा । (वेतस) 'हवीषत् पफ' से अकार, प्रकृतसूत्र से त को ड । ओत्व पूर्ववत् । वेडिसो । (पताका) त को ड । नं २ से कलोप । पडाआ । 'कगचज' सूत्र से अण्बुक् ण्युति से प्रायः पद की अनुवृत्ति, प्रायः इन पदों में अर्थात् कहीं अन्यत्र भी त को ड होगा, तो हरीतकी, आभृत, सृतक में त को ड होगा । (हरीतकी) 'अन्मु कुटादिषु' से ई को अकार, प्रकृत सूत्र से त को ड । न. २ से कलोप । हरडई ।

१ प्रतिवेतसपताकासु ड.—प्रतिरूपसंगस्य वेतसपताकयोश्च यस्तत्कारस्तस्य डकारः स्यात् । पडिवाआ । पडिह्रस्वन्दी । पडिसरो । पडिकूलो । इत्यादि । कगजेति (सू० २-२) लोपापवादः । इति केचित्पठन्ति ।

*. प्रतिसर—इति आभट्टसमतः पाठः ।

(प्राभृतम्) नं ५ से रेफलोप । १३ अ को ह । ११ से ऋ को ऊ । त को ड । ६२ से अनुस्वार । पाहुड । (मृतकः) नं. ९ से ऋ को अ । इससे त को ड । २ से कलोप । ४२ से ओकार । मडओ ।

वसतिभरतयोर्हः ॥ ९ ॥

वसतिभरतशब्दयोः तकारस्य हकारो भवति । वसही । (५-१८ दीर्घः), भरहो । (५-१ ओ) ॥ ९ ॥

वसतिभरतयोर्हः—एतयोस्तकारस्य ह स्यात् । वसही । भरहो ।

वसति, भरत शब्दों के त को हकार हो । (वसतिः) नं. ५२ से हकार को दीर्घ । वसही । एवं (भरत) भरहो । ओकार पूर्ववत् ४२ से होगा ।

गर्भिते णः ॥ १० ॥

गर्भितशब्दे तकास्य णकारो भवति । गग्भिणं । (३-३ रूलोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ भू = च्, ५-३० बिन्दुः) ॥ १० ॥

गर्भिते णः—अत्र तकारस्य णकार स्यात् । गग्भिणो । स्त्रियाम्—गग्भिणी ॥ १० ॥

गर्भितशब्द के तकार को णकार हो । (गर्भितः) नं ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । ७ से भ को ब आदेश । प्रकृत से त को ण, ओष्ठ पूर्ववत् । गग्भिणो । स्त्रीलिङ्ग में गग्भिणी । (गर्भिता) रेफादिलोप पूर्ववत्, 'आदीतौ बहुलम्' से ई । जैसे—हलिही । एवं 'गग्भिणी' इति ॥ १० ॥

ऐरावते च ॥ ११ ॥

ऐरावतशब्दे तकारस्य णकारो भवति । ऐरावणो । (१-३५ ऐ = ए, ५-१ ओ) ॥ ११ ॥

ऐरावते वा*—अस्मिन् तकारस्य णकारो वा स्यात् । ऐरावणो, ऐरावओ ॥ ११ ॥

ऐरावत शब्द के त को ण विकल्प से हो । (ऐरावतः) नं. १३ से एकार । ऐरावणो । पञ्च में—नं. २ से तलोप । ४२ से ओकार । १३ से एकार । ऐरावओ ॥ ११ ॥

प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु दो लः ॥ १२ ॥

एषु शब्देषु दकारस्य लकारो भवति । पलितं । (३-३ रूलोपः, ४-१ ई = इ, ३-१ एलोपः, ३-५० त्द्वि०, ५-३० बिन्दुः) । कलंबो । (४-१७ बि०, ५-१ ओ) । दोहलो । (५-१ ओ) ॥ १२ ॥

प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु दो लः—एषु अनादित्यस्य दस्य ल स्यात् । पलितं । गिजन्तेऽपीष्यते—पलाविश्र । कलंबो । दोहलो । अनादावित्यधिकारादायस्य न ॥ १२ ॥

प्रदीप्त-कदम्ब-दोहद शब्दों में द को ल हो । (प्रदीप्तम्) नं. ५ से रूलोप । प्रकृत सूत्र से द को ल । 'हृदीतः पानीयादिषु' से ई को ह । नं. ३ से एलोप । ६ से द्वित्व, ६२

१. हृदिते दिनाणः ८ । १ । २०९ । रुण्ण । हे० ॥

* सजीवन्यादिसमतः पाठः ।

से अनुस्वार। पलितं। गिजन्त में भी लादेश होगा। (प्रहीयितम्) नं. ५ से रेफलोप। प्रकृत से द को ल। न १८ से पकार को वकार। २ से तलोप। ६२ से अनुस्वार। पलीविअ। (कदम्बः) इससे द को ल। ४२ से सर्वत्र ओकार। कलम्बो। एवं (दोहद) दोहलो। 'अनादौ' इस अधिकार के कारण आदिस्थ द को द ही होगा ॥
 नोट—न० (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोप। (६२) नपुंसके स्त्रीर्षिन्तु। (२५) नो ण. सर्वत्र। (३) उपरि लोप कगडतदपयसाम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्व-मनादौ (७) वर्गेषु युजः पूर्व। (५) सर्वत्र लवराम्। (२३) खचयचर्मा हः। (११) उहत्वादिषु। (९) ऋतोऽत्। (४२) अत ओत् सो। (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः। (१३) ऐत एत्। (१८) पो वः।

गद्गदे रः ॥ १३ ॥

गद्गदशब्दे दकारस्य रेफादेशो भवति। गग्गरो। (३-१ दलोपः, ३-५० गद्वि०, ५-१ ओ) ॥ १३ ॥

गद्गदे रः—गद्गदशब्दे अयुक्तस्य दस्य रेफादेश स्यात्। गग्गरो ॥ १३ ॥

गद्गदशब्द में असंयुक्त द को र हो। (गद्गदम्) द को र हो गया। नं ३ से दलोप। ६ से शेष गकार को द्वित्व। ६२ से अनुस्वार। गग्गर। पुलिङ्ग में—गग्गरो ॥ १३ ॥

संख्यायाञ्च ॥ १४ ॥

संख्यावाचिनि शब्दे यो दकारस्तस्य रेफादेशो भवति। एआरह। (२-२ क्लोपः, २-४४ श = ह), बारह। (३-१ दलोपः, शेषं पूर्ववत्)। तेरह (१-५ सूत्रे द्रष्टव्यम्)। एकादश-द्वादश-त्रयोदशाः। अयुक्तस्येत्येव, नेह-चउहह। (१-९ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

संख्यायाञ्च—संख्यावाचिनि शब्दे अयुक्तस्यानादौ स्थितस्य दस्य रेफादेश स्यात्। एआरह। तेरह। बारह। सत्तरह। अट्ठारह। सयुक्तत्वाच्चेह—चउहह। अनादौ एवेति नेह—दह ॥ १४ ॥

संख्यावाचक शब्द के असंयुक्त अनादिस्थित द को रेफादेश हो। (एकादश) नं. २ से कलोप। न. २७ से श को ह। प्रकृत से रेफादेश। एआरह। (त्रयोदश) नं. ५ से रेफलोप। २ से यलोप। ३५ से ओकारलोप। ३१ से एकार। १७ से रेफ। २७ से ह। तेरह। (द्वादश) नं ३ से दलोप। १७ से रेफ। २७ से हकार। बारह। (सप्तदश) पूर्ववत्, ३ से पलोप। ६ से द्वित्व। १७ से रेफ। २७ से हकार। सत्तरह। (अष्टादश) नं. २८ से ष को ड। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। पूर्ववत् रेफहकारादेश। अट्ठारह। (चतुर्विंश) में रेफ से द संयुक्त है अतः द को रेफ नहीं होगा। नं. २ से तलोप। ५ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। २७ से श को ह। चउहह। (व्रज) में आदिस्थ दकार है, अतः रेफ नहीं होगा। २७ से हकार। दह ॥ १४ ॥

पो वः ॥ १५ ॥

पकारस्यायुक्तस्यानादिवर्तिनो वकारादेशो भवति। सावो। (२-४३

श् = स्, ५-१ ओ), सबहो । (२-२७ य् = इ, शो० पूर्ववत्), उल्लवो । (५-१ ओ) । शापः, शपथः, उल्लपः । प्रायोप्रहणाद्यत्र लोपो' न भवति तत्रार्थं विधिः ॥ १५ ॥

पो वः—अयुक्तस्यानादिस्थस्य पकारस्य वकार स्यात् । क्वालो । उल्लावो । कबोलो । उवमा । सावो । सबहो । कगचजेत्यत्र प्रायो-प्रहणाद् यत्र लोपो न भवति तत्रायं विधिः । अयुक्तस्य किम् ? विप्पो, सप्पो । अनादाविति किम् ? पर्ह, पडिओ ॥ १५ ॥

असंयुक्त अनादिस्थ पकार को वकार हो । (कपालः) कवालो । (उल्लापः) उल्लावो । (कपोलः) कबोलो । (उपमा) उवमा । (शापः) सावो । (शपथः) नं २६ से उभयत्र सकार । २३ से थ को ह । सबहो । (विप्रः) ५ से रेफलोप, ६ से द्वित्व । संयुक्त होने से पलोप नहीं होगा । विप्पो । एवं (सर्पः) सप्पो । (पतिः) नं २ से तलोप । ५२ से हकारदीर्घ । आदिस्थ होने से पलोप नहीं होगा । पर्ह । एवम्—(पण्डितः) पंडिओ ॥ १५ ॥

आपीडे मः ॥ १६ ॥

आपीडशब्दे पकारस्य मकारो भवति । आमेलो । (१-१९ ई = ए, २-२३ ड् = ल्, ५-१ अ) ॥ १६ ॥

आपीडे म' । आपीडशब्दे पकारस्य म स्यात् । आमेलो ॥ १६ ॥

आपीडशब्द में पकार को म हो । 'एन्नीडापीड' से एकार । नं. २० से ड को ल । आमेलो ॥ १६ ॥

नोट—न. (५) सर्वत्र लवराम् । (१८) पो वः । (२) कगचज० । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः (४२) अत ओत्सो । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (६) शेषा-देशयोर्द्वित्वमनादौ । (२७) दशादिषु हः । (३४) सन्धी अज्जोपविशेषा बहुलम् । (३१) ए स्ययादिषु । (२७) इत्य ठः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (२६) शवोः सः । (२३) खद्यधर्मा हः । (५२) सुमिषुप्सु दीर्घ । (२०) इत्य च ।

उत्तरीयानीययोज्जो वा ॥ १७ ॥

उत्तरीयशब्देऽनीयप्रत्ययान्ते च यस्य ज्जो भवति वा । उत्तरीअं, (२-२ य्लोपः, ५-३० वि०), एवमुत्तरत्रापि । उत्तरिज्जं । रमणीअं, रम-णिज्जं । भरणीअं, भरणिज्जं ॥ १७ ॥

उत्तरीयानीययोर्यो* ज्जो वा—उत्तरीयशब्दे अनीयप्रत्यये च यकारस्य 'ज्ज' इत्ययमादेशो वा स्यात् । उत्तरिज्ज, उत्तरीअं । रमणिज्ज, रमणीअं । करणिज्ज, करणीअ । भरणिज्ज, भरणीयम् ॥ १७ ॥

टिप्पणी—ननु शेषादेशबोहोरिति द्वित्वे सिद्धे, उत्तरीयानीययोरिति सूत्रे अकारस्थ

१ कगचजे—(सू० २-२) त्यादिना पलोप इत्यर्थः । २ क० पु० उत्तरीयानीययोर्येव ज्जो वा । सू० पा० । भारमणिज्ज, आकरणिज्जं । अ० पा० । उत्तरीयानीययोर्यो* ज्जो वा । इति केचित् ॥ * सजीबन्यादिसमतः पाठः ।

द्वित्वविधानं किमर्थम् ? आदेशभूतत्वात् द्वित्वं तु भविष्यत्येवेति चेन्न । अस्य युक्तस्ये-
त्यधिकारपठितत्वात् युक्तस्य एव सगतानां शेषादेशभूतानां द्वित्वम् । यथा-स्यस्य-
द्यादेः-नञम् । सर्वत्र लवराम्-कम्मेत्यादि । इह यकारस्य ज् इति न द्वित्वप्राप्तिः ॥ १७ ॥

उत्तरीय-शब्द और अनीय-प्रत्ययसबन्धी यकार को द्वित्वापन्न 'ज्' आदेश
विकल्प से हो । (उत्तरीयम्) य को ज्-आदेश । 'इषीतः पानीयादिषु' से ईकार
को हकार । ६२ से अनुस्वार पूर्ववत् । उत्तरिज्ज । पञ्च-में नं २ से यलोप । उत्तरीअं ।
(करणीयम्) पूर्ववत्, 'जादेश, हकार, अनुस्वार । करणिज्जं, करणीअं । एवम्
'भरणीयम्' का भरणिज्ज, भरणीअ ॥ १७ ॥

छायायां हः ॥ १८ ॥

छायाशब्दे यकारस्य हकारो भवति । छाहा ॥ १८ ॥

छायायां हः—अत्र यकारस्य वा ह स्यात् । छाहा, छाही । पक्षे-छाआ ।
'आतपाभाव इति वक्तव्यम्' । तेनेह न-कणञ्छाअ अग । पउमछाअ मुह ॥ १८ ॥

छायाशब्द में विद्यमान यकार को विकल्प से हकार हो । (छाया) यकार को
हकार । 'आदीतौ बहुलम्' से जहाँ आकार होगा, वहाँ छाहा । ईकार होने पर छाही ।
पञ्च मे-न २ से यलोप-छाआ । आतप के अभावस्वरूप 'छाया' शब्द में हकारा
देश होगा, सादृश्यादि में नहीं होगा । जैसे—'कनकच्छायम्'—यहाँ नहीं होगा ।
क्योंकि आतपाभावस्वरूपा बोधिका छाया नहीं है । कनकच्छाअ । एवम्-पउमच्छाअ
मुह (पञ्चछाय मुखम्) । उभयत्र कान्तिबोधक छाया शब्द है ॥ १८ ॥

कवन्धे वो मः ॥ १९ ॥

कवन्धशब्दे वकारस्य मकारो भवति । कमंधो । (४-१७ बिं०,
५-१ ओ) ॥ १९ ॥

कवन्धे वो मः—अत्र वस्य म स्यात् । कमन्धो ॥ १९ ॥

कवन्धशब्द में व को म हो । (कवन्धः) प्रकृत सूत्र से व को मकार ।
ओत्वं पूर्ववत् ४२ से जानना । कमन्धो ॥ १९ ॥

टो डः ॥ २० ॥

टस्यानादिवर्तिनो डकारो भवति । णडो । (२-४२ नू=ण्, ५-१
ओ) । विडओ । (२-१५ पू=व्, ५-१ ओ) । नटः । विटपः ॥ २० ॥

टो डः—अयुक्तस्यानादिस्थितस्य टस्य ड स्यात् । रडिअ । फुड । कुक्कुडो ।
णडो । युक्तत्वाज्जेह—भटो, घण्टा । आदावपि न-टङ्कारो ॥ २० ॥

किसीसे योग को नहीं प्राप्त ऐसे टकार कं: 'ड' आदेश हो । (रडितम्) न १९ से
डादेश । २ से तकारलोप । पूर्ववत् अनुस्वार । रडिअं । एवम् (स्फुटम्) न. ३ से
सलोप । १९ से डकारादेश । फुड । (कुक्कुट) ट को ड । कुक्कुडो । (नटः) न २५ से
न को ण । १९ से डादेश । णडो । जहाँ सयुक्त 'ट' होगा, वहाँ डादेश नहीं होगा ।
जैसे—(भटः) भटो । घण्टा । उभयत्र सयुक्त ट है । 'टङ्कार' में आदिस्थ टकार है
अतः ड आदेश नहीं होगा ॥ २० ॥

सटाशकटकैटभेषु ढः ॥ २१ ॥

पतेषु टकारस्य ढकारो भवति । सटा । सअढो (२-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । केढवो (१-३५ ऐ = ए, २-२९ म् = व्, ५-१ ओ) ॥ २१ ॥

सटाशकटकैटभेषु ढः—एषु टस्य ढ स्यात् । सटा । सअढ । केढवो ॥ २१ ॥
सटा शकट-कैटभषाब्दों के ट को ढ आदेश हो । (सटा) ढ आदेश । सटा (शकटम्) ढ आदेश । पुनः २६ से षा को स । २ से क्लोप । ६२ से अनुस्वार । सअढ । (कैटभः) ट को ढ । नं. १३ से ऐ को एकार । 'कैटभे वः' से म को व । ओत्त्व पूर्ववत् । केढवो ॥ २१ ॥

स्फटिके लः ॥ २२ ॥

स्फटिकशब्दे टकारस्य लकारो भवति । फलिहो । (३-१ स्त्रोपः, २-४ क् = ह्, ५-१ ओ) ॥ २२ ॥

स्फटिके लः—स्फटिकशब्दे टकारस्य ल स्यात् । फलिहो ॥ २२ ॥
स्फटिकशब्द में ट को लकारादेश हो । (स्फटिकः) ट को लादेश । नं. ३ से स्त्रोप । 'स्फटिकनिकष' (२-४) से ककार को हकार । फलिहो ॥ २२ ॥

नोट—न (२) कमाचजतदपयवां प्रायो लोपः । (४२) अत ओत्सोः । (१९) ङो ङः । (९) उपरि लोपः कगडतदपयसाम् । (१५) नो णः सर्वत्र । (२६) षापोः सः । (६२) नपुसके लोर्बिन्दुः । (१३) ऐत एत् ।

डस्य च ॥ २३ ॥

डकारस्यायुक्तस्थानादिभूतस्य लकारो भवति । दालिमं (५-३० बिं०) । तलाअं (२-२ ग्लोपः, ५-३० बिं०) । बलही (२-२७ भ् = ह्) । प्राय इत्येव^१ । दाडिमं (५-३० बिं०) । बडिशं (२-४३ श् = स्, ५-६० लि०) । गिबिडो (२-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) । दाडिमः, तडागः, बलमी, बडिशं, निबिडम् ॥ २३ ॥

डस्य च—अयुक्तस्थानादिस्थस्य डस्य लः स्यात् । तलाओ । निअल । सोलह । अयुक्तस्य किम् ? उड्डीणो । मण्डवो । अनादिस्थस्य किम् ? डाइणी । डकारो । चकार-ग्रहणात् व्यवस्थितविभाषया कचिद् वा डस्य ल —गुलो, गुडो । दालिम, दाडिम । आपीलिअ, आपीडिअं । कचिन्नैव ल —लउडो । गिबिडो ॥ २३ ॥

अस्युक्त आदि में विद्यमान नहीं ऐसे ढ को ल हो । (तडागः) ढ को लादेश । न. २ ग्लोप । सर्वत्र ४२ से ओकार होगा । तलावो । (निगडम्) निअल, अनुस्वार ६२ से होगा । (षोडश) ढ को लकार । नं. २७ से षा को हकार, २६ से ष को स । सोलह । (उड्डीनः), (मण्डपः) उभयत्र ढ संयुक्त है अतः लादेश नहीं होगा । नं. २५ से न को लादेश । १८ से प को व । उड्डीणो, मण्डवो । (डाकिनी), (डकारः)

१. कचिडकारो न भवतीत्यर्थः ।

उभयत्र आदिस्थ ढकार है अतः ढादेश नहीं होगा। नं. २ से कलोप। २५ से न को ण। दाहणी, नं ४१ से कद्वित्व। ढकारो। चकार-प्रहण से व्यवस्थित विभाषा है। अतः कहीं-कहीं विकल्प से द्वित्व होगा। जैसे—(गुडः) गुलो, गुडो। (दाडिमम्) दालिमं, दाडिमं। (आपीडितम्) आपीलिजं, आपीडिजं। २ से तकारलोप। ६२ से अनुस्वार। कहीं नहीं मी होता है। जैसे—(लकुड) लउडो। (निविड) निविडो। नं. २ से कलोप। २५ से णकारादेश ॥ २३ ॥

ठो ढः ॥ २४ ॥

ठकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य ढकारो भवति। मडं। (५-३० बि०) एवमग्रेऽपि। जढरं। कढोरं। मठः, जठरं, कठोरम् ॥ २४ ॥

ठो ढ.—अयुक्तस्य अनादिस्थस्य ढस्य ढ स्यात्। पडिञ्च, कडिण, लुडिञ्चो, कमढो। संयुक्तत्वाच्चेह-कण्ठो। आदिस्थत्वाच्च-ठङ्कुरो ॥ २४ ॥

असंयुक्त अनादिस्थ ठ को ढ हो। (पठितम्) ठ को ढादेश। नं २ से तलोप। पडिञ्च। (कडिणम्) ढादेश। २५ से णकारादेश। कडिण। (लुडित्.) ढकार आदेश। न. २ से तकार का लोप। लुडिजं। (कमठ.) कमढो। कण्ठ. में संयुक्त ठ है। (ठङ्करः) ठङ्कुरो-आदिस्थ ठकार है। अतः ढादेश नहीं होगा ॥ २४ ॥

अङ्कोले लुः ॥ २५ ॥

अङ्कोलशब्दे लकारस्य लुकारो भवति। अङ्कोलो*। (५-१ ओ) ॥ २५ ॥

अङ्कोटे* लु.—ढस्य लु इत्ययमादेश स्यात्। अङ्कोलो ॥ २५ ॥

अकोठशब्द में ठ के स्थान पर द्वित्व 'लु' आदेश हो। (अकोठ.) अकोलो। प्रश्न—'शेषादेशयो' से द्वित्व होकर 'लु' आदेश सिद्ध था, फिर द्वित्व लकारविधान क्यों? उत्तर—'शेषादेशयो.' से संयुक्त वर्ण के स्थान पर जहाँ आदेश होगा, वहीं द्वित्व होगा। क्योंकि 'युक्तस्य' के अधिकार में 'शेषादेशयो.' पठित है। अत एव द्वित्व लु आदेश का विधान है ॥ २५ ॥

नोट—नं—(२) कण्ठजतदप्यवा प्रायो लोपः। (४२) अत ओप् सो। (६२) नपुंसके सोर्बिन्दु। (२७) दशाविषु हः। (२६) णयोः सः। (२५) नो णः सर्वत्र। (१८) पो वः। (४१) नीडाविषु।

फो भः ॥ २६ ॥

फकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य भकारो भवति। सिभा (२-४३ श=स्)। सेभालिआ (२-२ क्लोपः)। समरी (२-४३ श=स्)। संभलं। (५-३० बि०)* ॥ २६ ॥

खधथधमां हः ॥ २७ ॥

खादीनां पञ्चानामयुक्तानामनादिवर्तिनां ढकारो भवति। खस्य तावत्-

१ क० पु० अङ्कोटे लु। अङ्कोटशब्दे ढकारस्य लुकारो भवति। अङ्कोलो ॥

* सजीवनीसमत पाठः।

२ क० पु० अयुक्तस्येति किम्? तवक्कल। अनादाविति किम्? फलिहो। अ० पा० ॥

मुहं । (५-३० बि०) । मेहला । अस्य, मेहो (५-१ ओ) । अहणं (२-४२ न=ण्, ५-३० बि०) । यस्य, गाहा । सवहो । (२-१५ ख० स्प०) । अस्य, राहा । बहिरो (५-१ ओ) । अस्य, सहा । रासहो (५-१ ओ) । प्राय इत्येव ।^१-पखलो (३-३ र्लोपः, ५-१ ओ) । पलङ्कणो (३-३ र्लोपः) ४-१७ वर्गान्तविन्दुः, २=४२ न=ण्, ५-१ ओ) । अधीरो (५-१ ओ) । अधणो (२-४२ न=ण्, ५-१ ओ) । उपलङ्घभावो (२-१५ प=व्, ३-३ र्लोपः, ३-५० घृद्विस्वम्, ३-५१ घ=व्, प्रायोप्रहणात् न र्लोपः, ५-१ ओ) । मुखम्, मेखला, मेघः, जघनं, गाथा, शपथः, राधा, बधिरः, सभा, रासभः, प्रखलः, प्रलङ्कनः, अधीरः, अधनः, उपलङ्घभावः ॥ २७ ॥

खघथधफभां* हः—अयुक्तानामनादौ स्थितानामेषां ह स्यात् । (अस्य) मुहला, मेहला । (अस्य) मेहो, अमोहो । (अस्य) पहिओ, महिओ । (अस्य) अहरो, बहिरो । (अस्य) सुहला, सेहालिआ । (अस्य) वल्लहो, करहो । अयुक्तानामिति किम् ? गिणघोसो । पत्थरो । गिण्णलो । गिण्भरो । आदिस्थत्वात्-खलो, घणो, थिरो, धीरो, फणा, भीसणा इत्यादिषु न । केचित्तु—‘फो भ’ इति सूत्रं पठित्वा फस्य भकारमिच्छन्ति । तत्रये-सभल, सेभालिआ । ‘न हत्व खघथादीनां परेषां बिन्दुतो भवेत्’^१ तेन-सखो, लघण, मघरा, किंफलो, इत्यादौ न । प्रायःपदानुवृत्त्या-अखडो, थिरो, अधमो, बहुफलो, अभओ, इत्यादौ न । ‘ककुदे वस्य ह इष्यते’-ककुह ॥ २६-२७ ॥

असयुक्त और आदि में नहीं विद्यमान ऐसे ख-घ-थ-ध-फ-भ को हकारादेश हो । ख का उदाहरण—(मुखरा) ख को हकार । नं. १३ से र को ल । सुहला । (मेखला) ख को ह । मेहला । (मेघः, अमोघः) घ को ह आदेश । ओख नं. ४२ से । मेहो, अमोहो । (पथिकः, मथितः) थ को ह । न. २ से ककार और तकार का लोप । ओकार पूर्ववत् । पहिओ । महिओ । (अधरः, बधिरः) भ को ह आदेश । अहरो । बहिरो । (सुफला, शेफालिका) उभयत्र फ को ह । सुहला । सेहालिआ । इसमें नं. २ से ककार-लोप । (वल्लभः, करभः) भ को ह । वल्लहो । करहो । असंयुक्त खादि जहाँ नहीं होंगे वहाँ हकारादेश नहीं होगा । जैसे निर्घोषः, प्रस्तरः, इत्यादिकों में चकारादि के साथ रेफादि का संयोग है । (निर्घोषः) ५ से रेफलोप, १ से द्वित्व । ७ से ग । २६ से ष को स । २५ से न को ण । गिणघोसो । (प्रस्तरः) २९ से स्त को थ । अन्य कार्य पूर्ववत् । पत्थरो । (निष्फलः) २५ से न को ण । ३ से चलोप । ६ से द्वित्व । ७ से पकार । गिण्फलो । संयुक्त होने से फ को ह नहीं हुआ । एवं (निर्भरः) का पूर्ववत्-गिण्भरो । (खलः) खलो । (जनः) जणो । (स्थिरः) थिरो । (धीरः) धीरो । (फणा) फणा । (भीषणा) भीसणा—इत्यादिकों में आदिस्थ खादिक हैं, अतः हादेश नहीं होगा ।

पुस्तकान्तर में ‘फो भ’ सूत्र पृथक् है, और शेफालिका का ‘सेभालिआ’ सफल का

‘समल’ मानते हैं। परन्तु ‘सफल’ का सहल भी होगा, क्योंकि सहल प्रसिद्ध है। इसका मूल सफल ही हो सकता है। मेरे सिद्धान्त से यह उर्दू फारसी शब्द नहीं है।

बिन्दु से पर खादिकों को हादेश नहीं होगा। जैसे—बांखः। लघनम्। मंधरा। किंफलः इत्यादिकों में ह आदेश नहीं होगा। प्रायःपदानुवृत्ति से—अखण्डो, धिरो, अधमो, बहुफलो, अभमो—इत्यादिक में ‘ह’ नहीं होगा, साधुत्व इनका पूर्ववत् है। ककुद-शब्द में व को ह आदेश हो। (ककुद) व को ह हो गया। ककुहो ॥ २६-२७ ॥

नोट—नं (६३) हरिद्रादीनां रो लः। (४२) अत ओरसो (२) कगच्चज-तदपयवां प्रायो लोपः। (५) सर्वत्र लवराम्। (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ। (७) वर्गेषु युज पूर्वः। (२६) शपो. सः। (२५) नो णः सर्वत्र। (२९) स्तस्य थः। (३) उपरि लोपः कगडतदपयसाम्।

प्रथमशिथिलनिषघेषु ढः ॥ २८ ॥

एतेषु थघयोर्दकारो भवति। पढमो (३-३ र्लोपः, ५-१ ओ)। सिढिलो (२-४३ श् = स्, ५-१ ओ)। णिसढो (२-४३ श् = स्, शेषं पूर्ववत्) ॥ २८ ॥

प्रथमशिथिलनिषघेषु ढः—एषु यस्य घस्य च ढ स्यात्। पढमो। सिढिलो। निसढो ॥ २८ ॥

प्रथम-शिथिल निषध-शब्दों में धकार और घकार को ढ आदेश हो। (प्रथमः) ५ से रेफलोप। थ को ढ आदेश। पढमो। (शिथिल) २६ से श को स। उक्त सूत्र से ढकार। सिढिलो। (निषध) २५ से न को ण। २६ से ष को स। उक्त सूत्र से ढकार। णिसढो ॥ २८ ॥

कैटभे वः ॥ २९ ॥

कैटभशब्दे भकारस्य वकारो भवति। केढवो। (१-३५ ऐ = ए, २-२१ ट् = ढ्, ५-१ ओ) ॥ २९ ॥

कैटभे व—अत्र भस्य व स्यात्। केढवो ॥ २९ ॥

कैटभशब्द में भ को व हो। इससे भ को व हो गया। ‘सटाशकटकैटभेषु ढ’ से ट को ढ हो गया। १३ से ऐ को एकार। केढवो ॥ २९ ॥

हरिद्रादीनां रो लः ॥ ३० ॥

हरिद्रा इत्येवमादीनां रेफस्य लकारो भवति। हलहा (१-१३ इ=अ, ३-३ र्लोपः, ३-५० द्वि०, ५-२४ आत्वं बाहुल्यात्)। चलणो (२-४२ न्=ण, ५-१ ओ)। मुहलो (५-२७ ख् = ह्, ५-१ ओ)। जडिड्डिलो (१-२२ सू० स्प०)। सोमालो (५-१ ओ)। कलुणं (प्रायोग्रहणात्

१ नवा, मयूख, लवण, चतुर्गुण, चतुर्थ, चतुर्दश, चतुर्वार, सुकुमार, कुतूहल, वदूखल, उलूखले, ८। १। १७१। मयूखादिष्वादे स्वरस्य परेण सत्स्वरव्यञ्जनेन सह ओङ् वा भवति। मोहो, मऊहो इत्यादि। डेम०। पक्षे—सुवमाळो ॥

कलोपाभावः, ५-३० बिंदुः) । अङ्गुली (स्पष्टम्) । इङ्गालो (४-१७ बिन्दुः, ५-१ ओ) । चिलादो (२-३३ क्=व्, २-७ त्=व्, ५-१ ओ) । फलिहा (२-३६ प्=फ्, २-२७ ख्=ङ्) । फलिहो (५-१ ओ, शो० पूर्ववत्) । हरिद्रा-चरण-मुखर-युधिष्ठिर-सुकुमार-करुण-अंगुरी-अङ्गार-किरात-परिखा-परिघ-इत्येवमादयः ॥ ३० ॥

हरिद्रादीनां रो लः—हरिद्रासदृशेषु शब्देषु रेफस्य ल स्यात् । हलही । मुहलो । हगलो । सोमालो । जुहिट्टिलो । चिलाओ । फलिहो ॥ ३० ॥

हरिद्रादिक शब्दों के रेफ को ल आदेश हो । (हरिद्रा) इससे रेफ को लादेश । 'रे रो वा' से रेफलोप । 'अत् एधि०' से इ को अकार । ६ से इद्वित्व । ५४ से ईकार । हलही । (मुखरः) २३ से ख को ह । उक्त सूत्र से रेफ को लकार । मुहलो । (अङ्गारः) 'इदीषत्०' से अ को इकार । इङ्गालो । (सुकुमारः) सोमालो, का (१ । २१) सूत्र पर साधुत्व है । (युधिष्ठिरः) २४ से य को ज । २३ से घ को ह । ३ से बलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । प्रकृत से र को ल । जुहिट्टिलो । (किरातः) 'किराते कः' से ककार को च । २ से तलोप । उक्त सूत्र से र को ल । चिलाओ । (परिघः) इससे र को ल । 'पुरुषपरिघ०' से प को फ । २३ से घ को ह । फलिहो ॥ ३० ॥

आदेर्यो जः ॥ ३१ ॥

अनादेरिति निवृत्तम् । आविभूतस्य यकारस्य जकारो भवति । जट्टी (३-१० ङ्=ट्, ३-५० ठद्वित्वम्, ३-५१ ट्=ट्, ५-१८ दीर्घः) । जसो (२-४३ श्=स्, ४-६ स्लोपः, ४-१८ पुंस्त्वं, ५-१ ओ) । जक्लो (३-२९ क्ष्=ख्, ३-५१ ख्=क्, ५-१ ओ) । यष्टिः, वशाः, यक्षः ॥ ३१ ॥

आदेर्यो जः—आविभूतस्य यकारस्य जः स्यात् । जोष्मणं । जुअई । जामिणी । अनादिस्थत्वाच्चेह-अवयवो । भूतपूर्वकस्यापि यस्य आदेश इष्यते । गाढजोष्मण । बालजुवई । सजमो । सुजोगो ॥ ३१ ॥

आदि में विद्यमान य को अकार हो । (बौवनम्) य को ज । १४ से औकार । ४१ से वद्वित्व । २५ से न को ण । ६२ से अनुस्वार । जोष्मणं । (युवतिः) य को ज । २ से तकार का लोप । ६० से सुलोप । ५२ से दीर्घ । जुअई । (जामिनी) आदेश । २५ से न को ण । जामिणी । अवयवो—यहां आदि में यकार नहीं है । प्रथम आदि में हो, बाद में समासादि के कारण आदि में न भी हो तो भी जकारादेश होगा । जैसे—गाढजोष्मणं । बालजुवई । सजमो । (सुयोगः) ६३ से बलोप । ६ से द्वित्व । य को जकारादेश । सुजोगो ॥ ३१ ॥

यष्ट्यां लः ॥ ३२ ॥

यष्टिश्च यकारस्य लकारो भवति । लट्टी । (जट्टीवत्) ॥ ३२ ॥

यष्ट्यां स्तः—यष्टिशब्दे यकारस्य लकारः स्यात् । लट्ठी । तदन्तेऽपि-खग-
लट्ठी । महुलट्ठी ॥ ३२ ॥

यष्टिशब्द में य को ल हो । इससे ल होगा । २८ से ट को ठ । ६ से द्विस्व ।
७ से टकार । ६० से सुलोप । ५२ से दीर्घ । लट्ठी । तदन्त में भी ल होगा । खगलट्ठी ।
३ से डलोप । महुलट्ठी । २३ से ह ॥ ३२ ॥

नोट—न. (५) सर्वत्र लवरात् । (२६) शपोः सः । (२५) नो णः सर्वत्र । (१३)
पेत एत् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादी । (२३) खयथधमां हः । (२४) आदेशो
ज । (३) उपरि लोप कगडतदपवसात् । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (१४) औत
ओत् । (४१) नीडावित् । (४२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (६०) अन्यस्य हल ।
(५२) सुमिसुप्सु दीर्घः । (४) अधो मनयाम् । (२८) दृस्थ ठः ।

किराते चः ॥ ३३ ॥

किरातशब्दे आदेर्वर्णस्य चकारो भवति । चिलादौ (२-३० सू. स्प. १) ॥

किराते च—किरातशब्दे आदिर्वर्णस्य च स्यात् । चिलाओ । म्लेच्छवाच्ये
एव, नेह—किराओ हर ॥ ३३ ॥

किरात शब्द में आदिस्थ ककार को चकार हो । न. २६ से र को ल आदेश ।
२ से तलोप । चिलाओ । म्लेच्छवाचक किरात में चकारादेश होगा । 'किराओ हर'
यहाँ नहीं होगा ॥ ३३ ॥

कुब्जे खः ॥ ३४ ॥

कुब्जशब्दे आदेर्वर्णस्य खकारो भवति । खुज्जो^१ । (३-३ व्लोपः,
३-५० ज्वि०, ५-१ ओ) ॥ ३४ ॥

कुब्जे खः—कुब्जशब्दे आदेर्वर्णस्य खादेश स्यात् । खुज्जो । 'खादेशो नम्रदेहत्वे
न कुब्जे पुष्पवाचिनि' । 'फुल्लइ कुब्ज वसंतमि' ॥ ३४ ॥

कुब्जशब्द में ककार को ख आदेश हो । ५ से वलोप । २ से जकारद्वित्व । खुज्जो ।
यह ख-आदेश नम्रदेह वाचक कुब्ज शब्द में होगा । यहाँ नहीं होगा । जैसे—'फुल्लइ
कुब्ज वसंतमि' ॥ ३४ ॥

दोलादण्डदशनेषु डः ॥ ३५ ॥

एषु आदेर्वर्णस्य डकारो भवति । डोला । डंडो (५-१ ओ) । इस-
णो (२-४३ श् = स् २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) ॥ ३५ ॥

दोलादण्डदशनेषु डः—एषु आदेर्वर्णस्य ड स्यात् । डोला, डडो, डसणो ॥ ३५ ॥

१ चिलाओ । पुकिन्द एवाय विधिः, तेन कामरूपिणि नेष्यते । नमिमो हरकिराय-इति
हे० । २ क० पु० खज्जो-पाठः । ३ दल्ल, दष्ट, दग्ध, दोला, दण्ड, दर, दाह, दम्भ,
दर्न, कदन, दोरदे यो वा डः ८ । १ । ११७ । एषु दस्य डो वा भवति । हे० ।

दोला-दण्ड-दशान-शब्दों के आदिभूत द्वाकार को ड आदेश हो । (दोला) ड आदेश हो गया । डोला । (दण्ड) डडो । (दशाना) २६ से श को स । ४३ से जस का लोष । ४८ से दीर्घ । २५ से न को ण । दसणा ॥ ३५ ॥

परुषपरिघपरिखासु फः ॥ ३६ ॥

पतेषु आदेर्वर्णस्य फकारो भवति । फरुसो (२-४३ ष् = स्, ५-१ ओ) । फलिहो । फलिहा (२-३० स् ० स्प ०) ॥ ३६ ॥

पनसेऽपि ॥ ३७ ॥

पनसशब्देऽपि फकारस्य फकारो भवति । फणसो । (२-४२ न् = ण्, ५-१ ओत्वम्) ॥ ३७ ॥

परुषपरिघपरिखासु फः—एषु आदेर्वर्णस्य फ स्यात् । फरुस, फलिहो, फलिहा । 'पनसेऽपि फकारस्य फकारादेश इष्यते'—फणस ॥ ३६-३७ ॥

परुष-परिघ-परिखा-शब्दों के आदिभूत प को फ आदेश हो । (परुषम्) २६ से ष को स । ६२ से अनुस्वार । इससे प को फ-आदेश । फरुसं । (परिघः । परिखा) उभयत्र ६३ से र को ल आदेश । २४ से च और ख को ह आदेश । फलिहो, फलिहा । 'पनसेऽपि' । पनसशब्द में भी प को फ आदेश हो । पनसः । ५ से न को ण । फणसो ॥

विसिन्यां भः ॥ ३८ ॥

विसिनीशब्दे आदेर्वर्णस्य भकारो भवति । विसिणी (२-४२ न् = ण्) । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति—विसं (२-४३ ष् = स्, ५-३० बिं ०) ॥ ३८ ॥

विसिन्यां भः—विसिनीशब्दे आदित्यस्य वस्य भः स्यात् । विसिणी । 'अस्त्रियां तु वा'—विसं, विस ॥ ३८ ॥

विसिनीशब्द में व को भ हो । (विसिनी) विसिणी पूर्ववत् फकारादेश । अस्त्रीलिङ्ग में अर्थात् जहाँ स्त्रीलिङ्ग नहीं है वहाँ विकल्प से हो । 'प्राधान्याद् विसिनीशब्दस्य स्याद् भावेऽस्त्रीयां तु वा' । (विसम्) विसं, विसं ॥ ३८ ॥

मन्मथे वः ॥ ३९ ॥

मन्मथशब्दे आदेर्वर्णस्य वकारो भवति । वम्महो । (३-४३ न्म् = म्, ३-५० मृदित्वम्, २-२७ थ् = ह्, ५-१ ओत्वम्) ॥ ३९ ॥

मन्मथे वः—अत्र आदेर्मस्य व स्यात् । वम्महो ॥ ३९ ॥

मन्मथशब्द में आदिस्थ म को व आदेश हो । (मन्मथः) इससे व आदेश । 'मो मः' से न्म को म आदेश । २२ से थकार को हकार । ६ से मकारादित्थ । वम्महो ॥ ३९ ॥

१. परुषपठितपरिखासु फः इति पाठे पठितेत्यपपाठः प्रतीयते । पठिते वा टा १ । २१२ । पठितं, पठितं । देव ० ह्युदाहृतम् । २ पनसेऽपि—इति पुनक् पूर्व नास्ति संजीवनादिषु ।

लाहले णः ॥ ४० ॥

लाहलशब्दे आदेर्वर्णस्य णकारो भवति । णाहलो । (ओत्वं पूर्ववत्) ॥
लाहललाङ्गललाङ्गूलेषु वा णः*—एषु आदेर्वर्णस्य णादेशो वा स्यात् ।
णाहलो, लाहलो । णागल, लागल, णांगूल, लांगूल ॥ ४० ॥

लाहल-लाङ्गल-लाङ्गूल-शब्दों में आदि वर्ण को णकार विकल्प से हो । (लाहल.)
विकल्प से आदि ल को ण हो गया । णाहलो, लाहलो । (लाङ्गलम्) णंगल, लंगल ।
(लाङ्गूलम्) णंगूल, लंगूल । सर्वत्र ५८ से दीर्घ । 'आ' को ह्रस्व 'अ' होगा ॥ ४० ॥

नोट—न. (६२) हरिद्रादीनां रो लः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोप ।
(५) सर्वत्र लघराय । (२६) शपो. सः । (४३) जरशसोर्लोपः । (४८) जरशस-
द्वयासु दीर्घः । (३५) नो ण. सर्वत्र । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (२३) लघयधभां
ह । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (५८) अदातो यधादिषु वा ।

षट्शावकसप्तपर्णानां छः ॥ ४१ ॥

एतेषामादेर्वर्णस्य छकारो भवति । छट्टी (३-१० छ्=ट्, शे०,
२-३१ सू० स्प०) । छम्मुहो (१०-५' ण्=न्, ३-४३ न्म्=म्, ३-५०
मृद्वित्वम्, २-२७ ख्=ह्, ५-१ ओ) । छावओ (२-२ कलोपः, ५-१
ओ) । छत्तवणो (३-१ प्लोपः, ३-५० त्द्वि०, २-१५ प्=व्, ३-३
र्लोपः, ३-५० ण्द्वित्वम्, ५-१ ओ) । षट्टी, षण्मुखः शावकः, सप्तपर्णः ॥

षट्शावसप्तपर्णेषु छ.†—एषादेर्वर्णस्य छ स्यात् । छट्टो । छप्पओ । छम्मुहो ।
छाओ । छत्तवणो ॥ ४१ ॥

षट् शाव सप्तपर्ण-शब्दों में आदिस्थ वर्ण को छकारादेश हो । (षट्, षट्टी) ष को
छ हो गया । ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । छट्टो । एव छट्टी । (षट्पदः)
'उपर्यपि च वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च' । इससे अथवा भूतपूर्वत्वेन या स्थानित्वेन
षकार मान कर ३ से ष-स्थानिक टकार का लोप । ६ से पद्वित्व । २ से षलोप ।
४२ से ओकार । छप्पओ । (षण्मुखः) पूर्ववत् णकारलोप । मकार को द्वित्व ।
२३ से ख को ह आदेश । छम्मुहो । (षाव) छकारादेश । २ से षकारलोप ।
छाओ । (सप्तपर्णः) ३ से षलोप । २ से द्वित्व । १८ से प को व । ५ से रैफलोप ।
३ से णकारद्वित्व । ओकार सर्वत्र ४२ से जानना ॥ ४१ ॥

नो णः सर्वत्र ॥ ४२ ॥

आदेरिति निवृत्तम्^१ । सर्वत्र नकारस्य णकारो भवति^२ । णई
(२-२ व्लोपः, ५-२८ दीर्घः) । कणअं (२-२ क्लोपः, ५-३० बि०) ।

^१सजीवन्यादिसंमत पाठ । २ व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि । ३सजीवन्यादिसंमतः पाठः ।
२ सर्वत्रेति ग्रहणात् । ३ अयुक्तस्येत्येव कचित्पाठः । अयुक्तस्येति किम् ? वन्दरा ।
अन्तरम् ।

वञ्जणं (२-२ वृत्तोपः, ५-३० बिन्दुः) । मार्वंसिणी (१-२ सू० स्प०) ।
नदी, कनकम्, वचनम्, मनस्विनी ॥ ४२ ॥

नो णः*—वर्णान्तरेणासंयुक्तस्य नस्य णः स्यात् । घणत्थणी । णञ्जणं । वञ्जण ।
संयुक्तत्वात्—कन्दरा, अन्तरा, इत्यादौ न । इह असंयुक्तम्, वर्णान्तरेणासंयुक्तत्वमपे-
क्षितम्, तेन—उण्णञ्चो, पण्णञ्चो इत्यादौ णत्वं भवत्येव । क्वचिदादिस्थत्वेऽपि णत्व-
मिष्यते । णूयं ॥ ४२ ॥

वर्णान्तर से असंयुक्त न को ण हो । (वनस्तनी) उभय न को ण हो गया ।
२९ से स्त को थ आदेश । ९ से द्वित्व । ० से तकार । वणत्थणी । (नयनम्)
उभय नकार को णकार । ६२ से अनुस्वार । २ से पलोप, णञ्जणं । एवम् (वचनम्)
का वञ्जण । यहाँ चकारलोप होगा । कन्दरा, यहाँ व से, अन्तरा यहाँ त से संयुक्त
न है अतः णकारादेश नहीं होगा । यहाँ असंयुक्त पद से दूसरे वर्ण से योग न हो यह
अपेक्षित है । अतः (उञ्जतः, पञ्चगः) यहाँ वर्णान्तर से संयुक्त न है किन्तु नकार और
नकार का ही योग है अतः ण हो जायगा । ३ से वृत्तोप । ६ से द्वित्व । २ से तकार-
गकार का लोप । उण्णञ्चो, पण्णञ्चो । कहीं आदिस्थ भी न को ण हो । (नूनम्)
दोनों न को ण हो गया । णूयं ॥ ४२ ॥

शषोः सः ॥ ४३ ॥

सर्वत्र शकारषकारयोस्सकारो भवति । शस्य, सहो^१ (३-३ वृत्तो-
पः, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) । णिसा (२-४२ न=ण्) । अंसो^२ (५-
१ ओत्वं) । यस्य, संडो (४-१७ वर्गान्तबिन्दुः, २-२४ ङ्=ङ्, ओत्वं
पू०, ३-५६ द्वि० न) । वसहो (१-२७ ऋ=अ, २-२७ भू=ङ्, ओत्वं
पू०) । कसाभं (२-२ वृत्तोपः, ५-३० बि०) । शब्दः, निशा, अंशः,
वषट्, वृषभः, कषायम् ॥ ४३ ॥

शषोः सः—शकारषकारयोः सः स्यात् । ससञ्चो । सोहिञ्चो । अस्तो । अस्समो ।
महिसो । वसहो । सेसो । मेसो ॥ ४३ ॥

श और ष को दन्त्य स हो । (शशकः) दोनों श को स हो गया । २ से
कलोप । ओत्वं पूर्ववत् । ससञ्चो । एवं (शोभितः) २३ से म को हादेश । तलोप-
सादेशादि पूर्ववत् । सोहिञ्चो । (अश्वः, आश्वमः) ५ से चकार-रेफलोप । ६ से
द्वित्व । सकार-ओत्वं पूर्ववत् । अस्तो, अस्समो । इसमें ५८ से दीर्घ को इत्थ अकार
होगा । (महिषः, शेषः, मेघः) इत्यादि में ष और श को स हो जायगा, अन्य कार्य
पूर्ववत् । महिसो, सेसो, मेसो । (वृषभः) ९ से ङ को अकार । २३ से म को
ह । सकार प्रकृत सूत्र से । वसहो ॥ ४३ ॥

नोट—मं. (३) उपरि लोभः कगडतद्वपवसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादी ।

* सर्वत्र—इत्यधिक मामद्भुतो ।

१ सहो इति कश्चित् । २ अंसो इति कश्चित्, तत्र अङ्कुश इति सङ्कृतम् ।

(७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (२) कगचजतदपयवां प्राचो लोपः । (४२) अत ओत्सोः ।
 (२३) स्वघयधमां हः । (२८) यो च । (५) सर्वत्र लब्राम् । (२९) स्तस्य धः ।
 (६२) नपुसके सोर्बिन्दुः । (५८) अदातो यथाविषु वा ।

दशादिषु हः ॥ ४४ ॥

दश इत्येवमादिषु शकारस्य हकारो भवति । दह (स्पष्टं) । एआ-
 रह (२-२ क्लोपः, २-१४ दृ = र्) । बारह (३-१ क्लोपः, २-१४
 दृ = र्) । तेरह (१-६ सू० स्प०) । दश, एकादश, द्वादश, त्रयोदशः ॥

दशादिषु हः—दशादिषु अष्टादशपर्यन्तेषु शस्य ह स्यात् । दह । एआरह ।
 बारह । तेरह । चउह । पण्णरह । सोलह । सत्तरह । अट्ठारह । व्याख्यानात् संख्या-
 वाची एव दशशब्दो गृह्यते । यद्वा आदिपदोपादानात् दशशब्द एव गृह्यते, न तु
 दशाशब्द, तेनेह न—(अदशो वीर) अदसो वीरो । सिंहावलोकनन्यायेन वेत्यप-
 कृत्य व्याख्येयम्-विकल्पेन ह स्यात् । तेनेह न-दसमी अवस्था । दससु दिसासु ।
 'पाषाणोऽपि षस्य ह' । पाहाणो । सहचरितत्वात् 'शषो'रनुवृत्त्या षोडशेत्यत्र हादेश
 कथं न ? आदिस्थत्वात् । अष्टादशेत्यत्र 'ष्टस्य ठ' इत्यनेन बाधात् ॥ ४४ ॥

अष्टादशपर्यन्त दशादिक शब्दों के शकार को हकार हो । विंशादिकों में 'दश'
 शब्द नहीं है अतः फलितार्थ अष्टादश कहा है । (दश) श को ह हो गया । दह ।
 (सख्यायां च १२-१४) सूत्र की व्याख्या में एआरह, बारह, तेरह, चउह, सत्तरह,
 अट्ठारह का साधुत्व है, वहाँ से जान लेना । (पञ्चदश) 'अक्षपञ्चाशत्पञ्चदशसु णः'
 इससे णादेश । ६ से द्वित्व । १७ से द को रेफादेश । २७ से श को ह । पण्णरह ।
 सोलह पद का साधुत्व 'हस्य च' २-२३ सूत्र पर है ।

'दश' पद से संख्यावाची दश शब्द का ग्रहण है, क्योंकि सूत्र में आदिपदोपादान से
 दशा आदिक यह अर्थ नहीं हो सकता, अतः 'अदश' इत्यादिक में हादेश नहीं होगा ।
 क्योंकि यहाँ दशा शब्दजन्य दशशब्द है । 'सिंहावलोकन' न्याय से, 'संज्ञायां वा'
 से वा का अपकर्षण करके विकल्प से हकारादि हो—यह अर्थ करना । तो—दसमी
 अवस्था, दससु दिसासु, इत्यादि में ह नहीं होगा । वा को व्यवस्थित बहुलत्व होने से
 ष को हकार होगा । (पाषाणः) पाहाणो । षोडश में आदिस्थ ष है । अष्टादश में
 'ष्टस्य ठ' से बाध हो जायगा ॥ ४४ ॥

संज्ञायां वा ॥ ४५ ॥

संज्ञायां गम्यमानायां दशशब्दे शस्य हत्वं वा भवति । दहमुहो ।
 पक्षे-दसमुहो (२-४३ श् = स्, २-२७ ख् = ह्, ५-१ ओ) । दहबलो,
 दसबलो (पूर्ववत्) । दहरहो, दसरहो (२-२७ थ् = ह्, ५-१ ओत्वम्) ।
 दशमुखः, दशबलः, दशरथः ॥ ४५ ॥

संज्ञायां वा—नाम्नि वाक्नि दशमन्दे शस्य वा इ स्यात् । दहमुहो, दसमुहो ।
दहरहो, दसरहो ॥ ४४ ॥

संज्ञावाचक दश-शब्द के शकार हो हकार विकल्प से हो । (दशमुखः) २३ से
स को ह । प्रकृत से स को विकल्प से ह । दहमुहो । पञ्च में-२६ से सकार । दसमुहो ।
पूर्व (दशरथः) २३ से थ को ह । दहरहो, दसरहो ॥ ४५ ॥

दिवसे सस्य ॥ ४६ ॥

दिवसशब्दे सकारस्य हकारो वा भवति । दिअहो, दिअसो । (२-
२ ब्रह्मोपः, ५-१ ओ) । दिवसः ॥ ४६ ॥

दिवसे सस्य—दिवसे सस्य वा इ स्यात् । दिअहो, दिअसो ॥ ४६ ॥
दिवस-शब्द के स को ह विकल्प हो । ५ से ब्रह्मोप । (दिवसः) दिअहो ।
पञ्च में-दिवसो ॥ ४६ ॥

स्तुषायां ण्हः ॥ ४७ ॥

इति वररुचिकृतप्राकृतसूत्रेषु अयुतवर्णविधिर्नाम द्वितीय परिच्छेदः ।

स्तुषाशब्दे षकारस्य ण्हकारो भवति । स्तोण्हा (१-२० ओत्वम्,
३-२ नकारलोपः) ॥ ४७ ॥

इति भामहविरचिताया प्राकृतप्रकाशव्याख्यायां मनोरमाया द्वितीय परिच्छेदः ।

स्तुषायां ण्हः—स्तुषाशब्दे षस्य ण्हादेशः स्यात् । स्तोण्हा ॥ ४७ ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृताया चन्द्रिकाव्याख्याया द्वितीय परिच्छेदः ।

स्तुषा-शब्द के ष को ण्हादेश हो । (स्तुषा) ष से नकार का लोप । 'उत ओत्
तुण्डसमेधु' से उकार को ओकार । ष को ण्ह आदेश । स्तोण्हा ॥ ४७ ॥

नोट—नं. (९) ऋतोऽन् । (२३) लघयधर्मा हः । (६) शेषादेशयोर्द्विचमनादौ ।
(२७) संख्यायां च । (२७) दशादिषु हः । (२६) शपो. सः । (५) सर्वत्र
लघ्वराम् । (४) अधो मनयाम् । इति ।

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृताया प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः

(अथ युक्तविधिरुच्यते)

उपरि लोपः कगडतदपषसाम् ॥ १ ॥

कादीनामथानां युक्तस्योपरि स्थितानां लोपो भवति । कस्य तावत् , भक्तं (३-५० त्वि०, ५-३० बि०) । सित्यओ (३-५० थ्वि०, ३-५१ थ् = त्, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । गस्य, मुखो (३-५० घ्वि० ३-५१ घ् = व्, ५-१ ओ) । सिणिद्धो (२-४२) न् = ण्, ३-५९ अधि-कारसूत्रात् विप्रकर्षः पूर्वस्वरता च, ३ = ५० घ्वि०, ३-५१ घ् = व्, ओ० पू०) डस्य, खगो (३-५० ग्वि०, ओ पू०) । तस्य, उप्पलं (३-५० प्वि०, ५-३० बि०) । उप्पाओ (३-५० ए्वि०, २-२ त्लोपः, ५-१ ओ) । दस्य, मुग्गा (३-५० ग्वि०, ५-११ दीर्घः, ५-२ जसो लोपः) । मुग्गरो (५-१ ओ, शे० पू०) । पस्य, सुत्तो' (३-५० त्वि०, ओ० पू०) । षस्य, गोदूठी (३-५० ढ्वि०, ३-५१ ढ् = ट्) । णिट्ठुरो (२-४२ न् = ण्, ३-५० ढ्वि०, ३-५१ ढ् = ट्, ५-१ ओ) । सस्य, खलिअं (२-२ त्लोपः, ५-३ बि०) । णेहो (२-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) । भक्तम्, सिक्थकम्, मुग्धः, खिग्धः, खड्गः, उत्पलम्, उत्पातः, मुग्धाः, मुग्धरः, सुतः, गोष्ठी, निष्ठुरः, स्खलितम्, खेहः ॥ १ ॥

उपरि लोपः कगडतदपषसाम्—वर्णान्तरस्योपरिस्थितानां व्यञ्जनमात्राणां कादीनां लोपः स्यात् । (कस्य) भक्त । भुक्त । सित्यञ्च । रित् । (गस्य) दुद्ध । मुद्ध । सिणिद्ध । (डस्य) खगो । छगुणो । छगुणिश्चा । (तस्य) उप्पकुल्ल । उप्पलं । उप्पाओ । सत्सगो । (दस्य) मुग्गरो । मुग्गलो । मुग्गा । सव्वाओ । (पस्य) गुत्त । लुत्त । सुत्तो । (षस्य) कुट्ठ । गोदूठी । कट्ठ । पुट्ठं । णिट्ठुरो । (सस्य) खलिञ्च । अप्फालिञ्च । 'उप-रित्योऽपि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च' । छप्पओ । छम्मुहो । णिखलो । हरिञ्चंदो ॥ १ ॥

अथ संयुक्त अक्षरों की विधि कहते हैं—

दूसरे अक्षरों युक्त ऊपर में विद्यमान अर्थात् संयुक्त वर्ण का प्रथमाक्षरस्वरूप व्यञ्जनमात्र कादिकों का लोप हो । क्रमशः उदाहरण दिखाते हैं । (क) भक्त, भुक्त, सिक्थक, रिक्त । सर्वत्र ककार का लोप हो गया । अवशिष्ट तकार को द्वित्व हो गया । भक्तं । भुक्तं । रिक्तं । सिक्थक में कलोप के बाद ६ से थद्वित्व, ७ से तकार, २ से द्वितीय ककार का लोप । सित्यञ्च । (ग) दुग्ध, मुग्ध, खिग्ध । सर्वत्र गकार का लोप । पूर्ववत् ६ से द्वित्व । ७ से वकार । दुद्धं । मुद्ध । खिग्ध में गलोप । विप्रकर्ष तथा पूर्वस्वरता भी । ३+५९ से सि और नि पृथक्-

पुष्पक दो वर्ण हो जाँचो । २५ से ञ को णस्वर, अन्य कार्य पूर्ववत् । सिद्धिः । (ङ) ञङ्गः, ञङ्गुणः, ञङ्गप्रथिका । ङलोप । ञम्भो । 'चट्पाव०' २+३० से ञ को ङ आदेशः । छम्भुणो । ५ से रेफ का लोपः । द्वित्व १ से । २ से कलोप । छम्भाधिमा । (त) उत्कुलम्, उत्पलम्, उत्पादः, सस्तङ्गः । सर्वत्र तकारलोपः, द्वित्वादिक पूर्ववत् । उत्कुलं, उत्पलं, उत्पाओ, सस्तंगो । (द) मुङ्गरः, मुङ्गलः, मुङ्गाः, सद्वाङ्गः । सर्वत्र दकार का लोपः, अवशिष्ट को द्वित्व । मुङ्गरो, मुङ्गलो, मुङ्गा, सद्वाओ । (घ) गुष्ठः, छुस्तः, सुस्तः । पलोपः, द्वित्व । गुस्तो, छुस्तो, सुस्तो । (ष) कुष्ठम्, गोष्ठम्, काष्ठम्, पृष्ठम् । सर्वत्र षकारलोपः । अवशिष्ट को १ से द्वित्व । ७ से टकार । २५ से ञ को ण । अनुस्वार १२ से । कुटं, गोही, कट्ट, पुटं । पृष्ठम् ११ से ञ को उकार होगा । (स) स्खलितम्, आस्फलितम् । सकार का लोपः । २ से तलोपः । खलित । अस्फलितं । यहाँ ५८ से आकार को अकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । सयुक्त वर्ण के पूर्व में स्थित 'कगडतद्' इत्यादिकों से अतिरिक्त वर्ण का भी लोप होता है । जैसे—(षट्पद्) छप्पओ । (षण्मुखः) छम्मुहो । (निबलः) निबलो । (हरिचन्द्रः) हरिचंदो । वस्तुतः इस वचन या वक्तव्य की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि ङादेश से प्रथम ही निबलम् अथवा स्थानिवचन से ङलोप हो जायगा । एवं निबल में भी ङादेश से प्रथम ही तलोप हो जायगा । हरिचंदो, अन्यवहार्थ है । हरिचंदो होगा ॥ १ ॥

नोट—नं. (१) शेषादेशोद्विगमनादौ । (७) वर्गेषु वुजः पूर्वाः । (२) क्काचज तद्वयवां प्राप्नो लोपः । (२५) नो णः सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवरात् । (१२) वपुस्तके सोर्विन्दु । (११) उहत्वादिषु । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

अधो मनयाम् ॥ २ ॥

मकारनकारयकाराणां युक्तस्याधः स्थितानां लोपो भवति । मस्य, सोस्त्वं (२=४३ श्=स्, १-२० उ=ओ, मूलोपे, २-४३ ष्=स्, ३-५० स्रि०, ५-३० बि०) । रस्सी (२-४३ श्=स्, मूलोपे, ३-५० स्रि०, ५-१८ दीर्घः) । जुग्मां (२-३१ य्=ज्, मूलोपे, ३-५० गृहि०, बिन्दुः पू०) । बग्गी (४-१ आ=अ, शे० पू०, ५-१८ दीर्घः) । नस्य, णग्गो (२-४२ न्=ण्, नूलोपे, ३-५० गृहि०, ५-५१ ओ) । यस्य, सोम्मो (१-४१ औ=ओ, यूलोपे, ३-५० मृहि०, ओत्वं पू०) । ओग्गो (२-३१ य्=ज्, शे० पू०) । शुष्म, रश्मिः, युग्मम्, वाग्मी, नग्मा, सौम्यः, योग्यः ॥ २ ॥

अधो मनयाम्—वर्णान्तरस्याधः स्थितानामेषां लोपः स्यात् । रस्सओ । लग्गो । अग्गा । सामा । 'रेफस्याधो हकारेऽपि लोपो भवति कुत्रचित्' । दसरो ॥ २ ॥

अन्य वर्ण के अधःस्थित मकार-नकार-यकार का लोप हो । (रश्मयः) मकार का लोप । २१ से ञ को स । १ से स्रित्व । 'जसओ षो०' ५+११ से जस् को ओकार, पूर्व इकार को अकार । रस्सओ । (कग्मा) मूलोपः । १ से गृहित्व । १० से सलोपः । ४२ से ओत्वं । लग्गो । (अग्गा । द्यामा) ङलोपः । २५ से मकार ।

६ से अकारद्वित्व । २६ से ककार को लकार । आविस्थ होने से द्वित्व नहीं होगा । सामा । रेफ के अधःस्थित हकार का भी कहीं पर लोप होता है । (दशार्धः) हकारलोप । २६ से झ को लकार । 'न रहोः' ३+५४ से रेफ को द्वित्व नहीं होगा । दूसारो ॥ २ ॥

सर्वत्र लवराम् ॥ ३ ॥

लकारवकाररेफाणां युक्तस्योपर्यधः स्थितानां लोपो भवति । लस्य, उक्ता (३-५० कृद्वि०) । वक्तृत्वं । विक्रवो (प्राय इति वृत्तोपो न, ५-१ ओ) । वस्य, लुङ्प्रओ (३-५० घृद्वि०, ३-५१ ध् = वृ, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । पिक्कं (१-३ सू० स्पष्टम्) । रस्य, अक्को (३-५० कृद्वि०, ५-१ ओ) । सक्को (२-४३ श् = स्, शो० पूर्व०) । उल्का, वल्कलम्, विक्रवः, पक्कम्, अर्कः, शक्कः ॥ ३ ॥

सर्वत्र लवराम्—वर्णान्तरस्योपरि अधश्च स्थितानामेषा लोप स्यात् । (ल) सेम्मली । वक्तृल । सण्ह । विक्रवो । (व) लङ्गो । सहो । उज्जलो । ईसरो । (र) धम्मो । वम्मा । मित्त । कलत्त ॥ ३ ॥

वर्णान्तर के ऊपर और अध स्थित ल व-रेफ इनका लोप हो । (शास्त्रमलिः) २६ से झ को ल । लकारलोप । ६ से मद्वित्व । ५८ से आ को ह्रस्व अकार । ३१ से पकार । ६० से सुलोप । ५२ से हकारदीर्घ । सेम्मली । (वक्कलम्) लकार का लोप । ६ से द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । वक्तृल । (श्रवणम्) लकारलोप । २६ से झ को ल । 'ह्रस्व०' से ण् आदेश । सण्ह । (विक्रवः) लकारलोप । ५ से वलोप । द्वित्व-ओत्वं पूर्ववत् । विक्रवो । (व) (लङ्घः) वलोप । ६ से धद्वित्व । ७ से वकार । लङ्गो । (शक्कः) वकार का लोप, सादेश, दद्वित्व, ओत्वं पूर्ववत् । सहो । (उज्जलः) ईश्वरः) अधः वकार का लोप । द्वित्व-सत्वं ओत्वं पूर्ववत् । उज्जलो । ईसरो । (धर्मः) धम्मो । (वर्मा) वम्मा । (मित्तम्) मित्तं । (कलत्तम्) कलत्तं । यहाँ 'व' से वकार-वकार दोनों का ग्रहण है, क्योंकि—लङ्गो, ईसरो—आदि प्रयोग देखने से ऐसा ज्ञात होता है ॥ ३ ॥

द्रे रो वा ॥ ४ ॥

द्रशब्दे रेफस्य वा लोपो भवति । दोहो (५-१ ओ), द्रोहो । चन्दो (३-५६ वृद्वि०, न, शो० पू०), चन्द्रो । रुहो (३-५० वृद्वि०, ५-१ ओ), रुद्रो । द्रोह, चन्द्र, रुद्राः ॥ ४ ॥

द्रे रो वा—द्रे-स्थितस्य रेफस्य वा लोप स्यात् । चंदो, चन्द्रो । ह्रदो, इन्द्रो । रुहो, रुद्रो । समुहो, समुद्रो ॥ ४ ॥

१ लोङ्प्रओ इति कचित्, तत्र मुण्डरूपसमत्वादित्वात् । २ बाधो रो लुक् ८ । ४ । १९८ । अपभ्रंशे संयोगादथो वर्तमानो रेफो लुक् वा भवति । उदाहृत लोपाभावे—अह भग्या पारकका तो सदि मण्डु मियेण—इति हे० ।

‘द्र’ अक्षर में स्थित रेफ का विकल्प से लोप हो । (चन्द्रः) चंदो, चन्द्रो । (इन्द्रः) इंदो, इन्द्रो । (रुद्रः) रुदो, रुद्रो । (समुद्रः) समुदो, समुद्री । द्वित्वादि पूर्ववत् ॥४॥

सर्वज्ञतुल्येषु जः ॥ ५ ॥

सर्वज्ञतुल्येषु अकारस्य लोपो भवति । सम्बज्जो (३-३ र्लोपः, ३-५०, वज्रयोर्द्धि०, ओत्वं पू०) । इंगिज्जो (४-१७ वर्गान्तो वा, २-२ त्लोपः, ज्लोपे, ज्द्धि०, पू०) । जानातेर्यान्येवं रूपाणि तत्र ज्लोपः ॥५॥

सर्वज्ञतुल्येषु व्य—सर्वज्ञतुल्येषु शब्देषु अस्य लोप स्यात् । सम्बज्जो । अप्पज्जो । देवज्जो । विज्जो । मणोज्जो ॥ ५ ॥

सर्वज्ञसदृश शब्दों में अकार का लोप हो । (सर्वज्ञः) अकार का लोप हो गया । ५ से रेफलोप । ६ से शेष वकार को और अकार को द्वित्व होगा । सम्बज्जो । एवं (आत्मज्ञः) जलोप । ५८ से अकार । ‘आत्मनि प’ से एकार । द्वित्वादि पूर्ववत् । अप्पज्जो । (दैवज्ञः) १३ से ऐ को एकार । ज्द्धित्व । देवज्जो । (विज्ञः) विज्जो । (मनोज्ञः) २५ से न को णकार । मणोज्जो ॥ ५ ॥

नोट—न (२६) शषो. स । (६) शेषादेशयोर्द्धित्वमनादौ । (६०) अन्यथत्वं हल । (४२) अत ओत्तो । (२५) नो ण सर्वत्र । (५८) अदातो यथादिबु वा । (३१) ए शय्यादिषु । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (५) सर्वत्र लबरात् । (७) वर्गेषु युज. पूर्व । (१३) ऐत ए ।

श्मश्रुश्मशानयोरादेः ॥ ६ ॥

श्मश्रुश्मशानयोरादेर्वर्णस्य लोपो भवति । मस्सु (२-४३ श् = स्, ३-३ र्लोपः, ३-५० स्रद्धि०) । मसाणं (२-४३ श् = स्, २-४२ न् = ण, ५-३० बि०) ॥ ६ ॥

श्मश्रुश्मशानयोरादेः—एतयोरादेर्वर्णस्य लोप स्यात् । मस्सु । मसाणं ॥ ६ ॥

श्मश्रु एवं श्मशान शब्द के आवि वर्ण का लोप हो । इससे स का लोप । ५ से रेफलोप । २६ से श को सकार । ६ से द्वित्व । मस्सु । (श्मशानम्) जलोप । २६ से सकार । २५ से न को ण । ६२ से अनुस्वार । मसाणं । प्रश्न—स के स्थान पर सादेश करने से आदेशभूत सकार को द्वित्व क्यों नहीं होता ? उत्तर—संयुक्त वर्ण के स्थान पर जो आदेश होगा उसको ही द्वित्व होगा, क्योंकि ‘युक्तस्य’ सूत्र के अधिकार में द्वित्वविधायक सूत्र पठित है ॥ ६ ॥

मध्याह्ने हस्य ॥ ७ ॥

मध्याह्नशब्दे हकारस्य लोपो भवति । मज्झणज्जो (३-२८ झ् = झ्, ३-५० झ्द्धि०, ३-५१ प्रथम-झ् = ज्, ४-१ आ = अ, २-४२ न् = ण्, ३-५० ण्द्धि०, ५-१ ओ) ॥ ७ ॥

मध्याह्ने हस्य—अत्र हकारस्य लोपः स्यात् । मज्झणज्जो ॥ ७ ॥

१ क० पु० मणोज्जो—अ० पा० । सर्वज्ञवृत्तिरामनोवाः । २ संजीवन्त्यादौ ‘मध्याह्ने’ इति ६ सल्याकं, ‘श्मश्रु’ इत्यादिक सप्तम सूत्रम्—इति क्रमः ।

मध्याह्न शब्द में हकार का लोप हो। हकार का लोप हो गया। अवशिष्ट न को २५ से न हो गया। ६ से द्वित्व। ३३ से ष्य को ह आदेश। ६ से द्वित्व। ७ से जकार। मज्जणो ॥ ७ ॥

ह्रस्वेषु नलमां स्थितिरूर्ध्वम् ॥ ८ ॥

ह-ह्र-ह्य-इत्येतेषु अधः स्थितानां नकारलकारमकाराणां स्थितिरूर्ध्व-मुपरिष्ठाद्भवति। हस्य, पुव्वण्हो (४-१ पू = पु, ३-३ र्लोपः, ३-५० व्वि०, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ)। अवरण्हो (२-१५ प् = व्, ४-१ रा = र, शो० पू०)। ह्रस्य, अल्हादो (४-१ आ = अ, ५-१ ओ)। ह्यस्य, बम्हणो (३-३ र्लोपः, ४-१ आ = अ, ५-१ ओत्वम्) ॥ ८ ॥

ह्रस्वेषु नलमां स्थितिरूर्ध्वम्—एषु संयोगेषु अथ स्थितानां नलमां वर्णानां स्थिति हकारस्य ऊर्ध्वं भवति। संयोगवर्णयोः परिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः। (ह) पुव्वण्हो। अवरण्हो। (ह) कल्हार। आल्हादो। (ह्य) जिम्हो। बम्हणो ॥ ८ ॥

ह ह्र ह्य इनके संयोग में न-ल-म इन वर्णों की हकार के ऊपर स्थिति हो जाती है। अर्थात् हकार का उक्त वर्णों के साथ व्यवस्थ हो जाता है। (पूर्वाह्णः) ५९ से दीर्घ ऊ को ह्रस्व उकार। ४ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। उक्त सूत्र से हकार-नकार की परिवृत्ति। ५८ से अकार। २५ से न को ण। पुव्वण्हो। (अपराह्णः) पूर्ववत् हकार-नकार की परिवृत्ति। न को ण, ह्रस्व अकारादेश। १८ से प को वकारादेश। अवरण्हो। (कल्हारम्) परिवृत्ति। कल्हार। (आल्हादः) आल्हादो। व्यावहारिक आल्हाद शब्द है, अतः 'कगचज' सूत्र से प्रायः पद से दकार का लोप नहीं हुआ। (जिम्ह) जिम्हो। (बाम्हण) ह-म की परिवृत्ति। ५ से रेफलोप। ५८ से ह्रस्व अकारादेश। बम्हणो ॥ ८ ॥

युक्तस्य ॥ ९ ॥

अधिकारोऽयमापरिच्छेदसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो युक्तस्येत्येवं वेदितव्यम्। वक्ष्यति 'अस्थनि' (सू० ११)। अट्टी (३-११ स्थ = ट्, ३-५० ट्वि०, ३-५१ ट् = ट्, ५-१८ दीर्घः) अस्थि। युक्तग्रहणं हलोऽन्त्यस्य मा भूत् ॥ ९ ॥

युक्तस्य—अधिकारोऽयम्। अतः पर ये आदेशा वक्ष्यन्ते ते युक्तस्यैवेति वेदितव्यम्। पूर्वमेकदेशस्य विधिरासीत्। आपरिच्छेदसमाप्तेरयमधिकार ॥ ९ ॥

'युक्तस्य' यह अधिकार-सूत्र है। परिच्छेद समाप्ति तक जो कुछ कार्य होंगे, वे युक्त वर्णों की होंगे। प्रथम-वर्ण के एकदेश की विधि कही है, अब युक्त में होगी ॥ ९ ॥

ष्टस्य ठः ॥ १० ॥

ष्ट इत्येतस्य युक्तस्य ठकारो भवति। लट्टी (२-३२ य् = ल्, शो० पू०)। विट्टी (१-२८ सू० स्प०, शो० पू०)। यष्टिः, दष्टिः ॥ १० ॥

ष्टस्य ठः—अस्य ठ स्यात्। दिट्ठी। सिट्ठी। मुट्ठी। दट्ठ। णट्ठं। 'इष्टा-

यामप्रियायां तु ठादेशो नैव दृश्यते' । इडा-मृष्मन्निरोषः । प्रियायाम्-इडा । 'उट्'-
शब्दे विकल्पेन ठादेशः । उटो, उट्ठो ॥ १० ॥

षकार-टकार-संयुक्त वर्ण को ठ आदेश हो । (इटिः) ट को ठ आदेश । ६ से द्वित्व ।
७ से टकार । १० से ऋ को इकार । विट्टी । एवम् (मुटिः) पूर्ववत् । सिट्टो । (मुटिः)
मुट्टी । (इट्म्) ठादेश, द्वित्वादि पूर्ववत् । ९ से ऋ को अकार । वट्ट । (नट्म्)
ठादेशादि पूर्ववत् । २५ से न को णकार । णट्ट । सर्वत्र इकार को दीर्घ ५२ से ।
'वट्ट' इत्यादिक में अनुस्वार ६२ से, एषं सु का लोप ६० से जानना । वहाँ प्रिय अर्थ
नहीं है, वहाँ ठादेश नहीं होगा । (इडा) ३ से चलोप । ६ से द्वित्व । इडा—
मृष्मन् वस्तु-ईट इति । उट्-शब्द में विकल्प से ठादेश होगा (उट्.) पूर्ववत् उभयत्र
साधुत्व है । उटो । उट्ठो ॥ १० ॥

नोट—न (२५) नो ण सर्वत्र । (६) रोपादेशबोद्धित्वमनादौ । (३३) भ्रष्टावोर्ज्ञः ।
(७) वर्येषु युज पूर्वः । (५) सर्वत्र लवराम् । (२६) बायो. स. । (६२) नपुंसके
सोर्बिन्दुः । (५९) उक्तो मधूके । (५८) अदातो यथादिषु वा (१८) पो वः ।

अस्थनि ॥ ११ ॥

अस्थिशब्दे युक्तस्य ठकारो भवति । अट्टी । (३-९ सू० स्प०) ॥ ११ ॥

अस्थनि—अस्थिशब्दे युक्तस्य स्थस्य ठ स्यात् । 'लिङ्गविपर्यास' इति नपुंस-
कस्य स्त्रीत्वम् । अट्टी । 'कचिदन्यत्रापि स्थस्य उत्त्वमिष्यते' । विसर्पस्य स्थाघातो-
रूपम् । 'अनुस्वारपरस्यादेशस्य न द्वित्वम्' । विसर्पलं, विसर्पुलम् । कचिदग्रहणाज्ज्ञे-
सुत्थिओ । दुत्थिओ ॥ ११ ॥

अस्थिशब्द में संयुक्त स्थ को ठ आदेश हो । (अस्थि) 'स्थ' को ठादेश ।
६ से द्वित्व । ७ से टकार । 'लिङ्गविपर्यासः' । कहीं-कहीं लिङ्ग बदल जाता है । अतः
नपुंसक लिङ्ग का स्त्रीलिङ्ग हो गया । ५२ से दीर्घ । सुलोप ६० से । अट्टी । कहीं
अन्यत्र भी 'स्थ' को ठ होता है । (विसर्पुलम्) स्थ को ठ हो गया । अनुस्वार से
पर आदेशादि को द्वित्व नहीं होता है । अतः ठकारद्वित्व नहीं हुआ । विसर्पुलं ।
कचित् कथन से (सुस्थितः) सुत्थिओ, (दुस्थितः) दुत्थिओ में ठादेश नहीं होगा,
किन्तु ३ से सलोप, द्वित्व, तकार, पूर्ववत् होगा ॥ ११ ॥

स्तस्य थः ॥ १२ ॥

स्तशब्दस्य थकारो भवति । उपरिलोपापवादः । इत्थो (३-५०
थत्थि०, ३-५१ थ् = त्, ५-१ यो) । समत्थो (३-३ रूलोपः, शो० पू०) ।
थुई (२-२ तूलोपः, ५-१८ दीर्घः) । थवओ (२-२ प्रायो ग्रहणात्
चलोपो न, कूलोपस्तु भवति, ५-१ ओ) । कोत्थुहो (१-४१ सू० स्प०) ।
हस्तः, समस्तः, स्तुतिः, स्तवकः, कौस्तुभः ॥ १२ ॥

स्तस्य थः—स्त इत्यस्य थः स्यात् । कोत्थुहो ॥ १२ ॥

स्त को थ हो । (कौस्तुभः) स्त को थ हुआ । ६ से द्वित्व । ४ से तकार । १३ से
हादेश । १४ से औ को ओ । ४२ से अ को ओकार । ६० से सलोप । कोत्थुहो ॥ १२ ॥

स्तम्भे ॥ १३ ॥

स्तम्भशब्दे स्तकारस्य थकारो न भवति । तंबो (३-१ स्तलोपः, ४-१७ वर्गान्तिबिन्दुः, ५-१ ओ) ॥ १३ ॥

त' स्तम्भे'—अस्य त स्यात् । तंबो ॥ १३ ॥

स्तम्भशब्द में स्त को त हो । आदेश का अपवाद है । (स्तंबः) तंबो ॥ १३ ॥

स्तम्भे खः ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्दे स्तकारस्य खकारो भवति । खंभो (४-१७ वर्गान्तिबि०, ओत्वं पू०) ॥ १४ ॥

स्तम्भे ख —स्तम्भशब्दे स्तस्य ख' स्यात् । खंभो । 'स्थूणार्थे स्तस्य ख स्तम्भे नत्वन्यस्मिन् कदाचन' । ऊरुत्थंभो ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्द के स्त को ख हो । (स्तम्भः) ख हो गया । खंभो । केवल स्थूणा अर्थ में आदेश होगा, अन्यत्र नहीं । (ऊरुस्तम्भ) में ख नहीं होगा, किन्तु पूर्ववत् स्तको थ । द्वित्व, तकार ६ तथा ७ से । ओत्वादि पूर्ववत् । ऊरुत्थंभो । (अग्निस्तम्भ.) ४ से नलोप । ६ से द्वित्व । अगित्थंभो ॥ १४ ॥

नोट—न (९) श्रुतोऽत् । (१०) हृद्व्यादिषु । (१५) नो णः सर्वत्र । (५२) सुभि सुप्सु दीर्घ । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (६०) अन्यस्य हलः । (३) उपरि लोप क्कावतदपसाम् (६) ओषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज' पूर्व । (२३) लघ्वयधमां हः । (१४) ओत् ओत् । (४२) अत ओत् सोः । (४) अधो मनयाम् ।

स्थाणावहरे ॥ १५ ॥

स्थाणुशब्दे युक्तस्य खकारो भवति, अहरे हरेऽभिधेये न भवति । खणू (५-१८ दीर्घः) । अहर इति किम् ? थाणू हरो (३-१ स्तलोपः, हो० पू०, ५-१ ओ) । स्थाणुर्हरः ॥ १५ ॥

स्थाणावहरे—महेश्वरभिज्ञेऽर्थे विद्यमानस्य स्थाणुशब्दस्य स्थस्य ख दधात् । खणुओ । हरे तु-थाणू ॥ १५ ॥

हर=महादेव से अतिरिक्त अर्थ में विद्यमान स्थाणु-शब्द के स्थ को ख आदेश हो । (स्थाणुकः) ख आदेश । ५८ से आ को अकार । ४१ से णद्वित्व । २ से कलोप । ४२ से ओकार । खणुओ । हर-अर्थ में ३ से सकारलोप । ५२ से उकार को दीर्घ । थाणू । 'स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः' । 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' अमर ॥ १५ ॥

स्फोटके ॥ १६ ॥

स्फोटकशब्दे युक्तस्य खकारो भवति । खोडओ (२-२० ट् = ड्, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) ॥ १६ ॥

खेटके च'—अत्र युक्तस्य ख स्यात् । खेडओ ॥ १६ ॥

खेटक शब्द में ख को ख आदेश हो । (खेटक.) खेडओ । कलोपादि पूर्ववत् ॥ १६ ॥

यञ्शय्याभिमन्युषु जः ॥ १७ ॥

यं इत्यस्य शय्याभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य जकारो भवति । कज्जं (४-१ आ = अ, ३-५० जृक्षित्वम्, ५-३० वि०) । सेज्जा (१-५ सू० स्पष्टम्) । अहिमज्जू' (२-२७ भ् = ह्, ३-५० जृक्षि०, ५-१८ दीर्घः) । कार्यम्, शय्या, अभिमन्युः ॥ १७ ॥

यंशय्याभिमन्युषु ज — यं इत्यस्य शय्याभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य वर्णस्य जः स्यात् । कज्जो । मज्जा । सेज्जा । अहिमज्जू । 'यं-इत्यस्य र-लोपोऽपि शौरसेन्यां प्रयुज्यते' । अज्यो । अज्यउत्तो । शुद्धप्राकृते तु -अज्जो । अज्जउत्तो ॥ १७ ॥

यं-अक्षर और शय्या-अभिमन्यु शब्दों के संयुक्त ब को जकारादेश हो । (कार्यम्) यं को जकार । १ से द्वित्व । ५८ से ककारोत्तर आकार को अकार । लिङ्गव्यत्यय । पुल्लिङ्ग । ओत्वादि पूर्ववत् । कज्जो । (भत्यां) जादेश । द्वित्व । ३८ से ह्रस्व । मज्जा । (शय्या) जकारादेश, द्वित्व । २९ से श को स । ३१ से एकार । सेज्जा । (अभिमन्युः) उक्त सूत्र से न्यु गत न्य को जादेश । द्वित्व । २३ से अ को ह् आदेश । ५२ से दीर्घ । ६० से सलोप । अहिमज्जू । शौरसेनी में यं इसके रेफ का लोप होगा । ६ से द्वित्व । आर्यः का अज्यो । आर्यपुत्रः का अज्यउत्तो । ५ से रेफलोप । २ से पलोप । १ से तकारद्वित्व । अज्यउत्तो । प्राकृत में अज्जउत्तो ॥ १७ ॥

तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु रः ॥ १८ ॥

एतेषु शब्देषु र्यस्य रेफो भवति । तूरं (३-५४ रस्य द्वित्वं न, ५-३० वि०) । धीरं (१-३९ सू० स्प०) । सुन्दरं । अच्छेरं । पेरन्तं । (१-५ सू० स्प०) ॥ १८ ॥

तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु रः—एषु 'यं' इत्यस्य र' स्यात् । तूरं । धीरं । सुन्दरं । अच्छेरं । पेरतो । 'शौण्डीर्येऽपि रादेश' । सौंढीरं ॥ १८ ॥

तूर्यादिक शब्दों के 'यं' इसको 'र' आदेश हो । (तूर्यम्) र आदेश हो गया । १२ से अनुस्वार । तूरं । (धैर्यम्) यं को र आदेश । 'ईय धैर्य' से एकार को ईकार । धीरं । (सौन्दर्यम्) र्यं को र आदेश । १५ से औ को उकार । ३१ से एकार । सुन्दरं । (आश्चर्यम्) र आदेश । ६४ से अ को ऊ । ६ से द्वित्व । ७ से एकार । ३१ से एकार । ५८ से आकार को अकार । अच्छेरं । (पर्यन्तः) र्यं को र । ३१ से एकार, ओत्वादि पूर्ववत् । पेरतो । शौण्डीर्य-शब्द में भी 'यं' को र आदेश होता है । २६ से श को सकार, १४ से औकार को ओकार । सौंढीरं ॥ १८ ॥

सूर्ये वा ॥ १९ ॥

सूर्यशब्दे र्यकारस्य रेफादेशो भवति वा । सूरौ (५-१ ओत्वं) । सुज्जो-पक्षे (४-१ ऊ = उ, ३-१७ र्य=ज्, ३-५० जृक्षि०, ओ० पू०) ॥ १९ ॥

१ क० पु० शेषादेशयोर्द्वित्वमनादायिति द्वित्वम् । तत्र अकारस्य वर्णतुल्यत्वेन युक्तानां वाक् 'वर्गेषु युजः पूर्व' इत्यस्य न प्राप्तिः । ज० पा० । २. नामद्वयात् 'यंशय्यादि' (११७) सूत्रेण जकारोऽपि ।

सूर्ये वा—अत्र र् य इत्यस्य वा रः स्यात् । सूरौ । सुञौ ॥ १९ ॥

सूर्य-शब्द में 'य' को 'र' विकल्प से हो । सूरौ । पञ्च-अं आदेश, द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । ५९ से उकार को उकार । सुञौ ॥ १९ ॥

नोट—अं (५८) अदातो यथादिषु वा । (४१) नीडादिषु । (१) कगजतदपयवा प्राणो लोप । (४२) अत ओत् सो । (१) उपरि लोपः कगजतदपयसाम् । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६) शेवादेशधोर्द्वित्वममादौ । (२९) शपोः सः । (११) ए शय्यादिषु । (२३) खयधभां ह् । (६०) अस्वस्व ह्रलः । (५) सर्वत्र लृबरात् । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दु । (६५) उत्सोन्धर्वादिषु । (६४) अस्त्वप्सां छ् । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (१४) औत ओत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।

चौर्यसमेधु रिअं ॥ २० ॥

चौर्यसमेधु शब्देषु र्यस्य रिअमित्यादेशो भवति । चोरिअं (१-४१ औ = ओ) । सोरिअं । वीरिअं (२-४३ श् = स्, शे० पूर्व०) । चौर्य-शौर्य धीर्याणि । सम ग्रहणादाकृतिगणोऽयम् ॥ २० ॥

चौर्यसमेधु रिअं—चौर्यतुल्येषु शब्देषु 'र्य' इत्यस्य रिअ आदेशः स्यात् । चोरिअ । ईषत्पृष्ठो रियादेशो यकारोऽकार एव वा । पत्ते-चोरिय । महुरिअ, महुरिय । अचछरिअ, अचछरिय । मोरिअ, सोरिय । थेरिअ, थेरियं । आचारिअ, आचारियो । धुरिअ, धुरियो । धोरिअ च । भारिअ, भारिया । अरिअ, अरियो ॥ २० ॥

चौर्यशब्द के सदृश शब्दों में र्य को रिय आदेश हो । ईषत्पृष्ठ प्रत्यय वाला 'रिय' आदेश का यकार होगा अथवा यकार का लोप होकर 'रिअ' आदेश रहेगा । उदाहरणों में स्पष्ट है । (चौर्यम्) रिय आदेश । १४ से औ को ओकार । चोरियं । पञ्च में 'रिअ' । चोरिअ । (माधुर्यम्) र्य को रिय । ५८ से आ को अकार । २३ से ध को ह । महुरिय, पञ्च में महुरिअं । (आश्चर्यम्) रिय आदेश । ५८ से आ को अ । ६४ से अ को छ । ९ से छकारद्वित्व । ७ से चकार । अचछरिय, अचछरिअ । (शौर्यम्) रिआदेश । १४ से औ को ओ । २९ से श को स । सोरियं, सोरिअं । (स्थैर्यम्) १३ से ऐ को एकार । ३ से सलोप । थेरिय, थेरिअं । सर्वत्र नपुंसक-लिङ्ग में ६२ से अनुस्वार होगा । (आचार्यः) २ से जलोप । रियादेश । आचारियो, आचारिओ । ४२ से ओकारादि पूर्ववत् । (धुर्यः) धुरियो, धुरिओ । किसी किसी पुस्तक में 'धोरिओ' है, वहाँ 'उत ओत् ०' से उ को ओ होगा । (भार्या) भारिया, भारिआ । (अर्यः) अरियो-अरिओ । ५८ से आ को अकार ॥ २० ॥

पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः ॥ २१ ॥

एषु शब्देषु र्यस्य लकारो भवति । पल्लत्थं (३-५० लृङ्गि०, ३-१२ स्त् = थ्, ३-५० थृङ्गि०, ३-५१ थ् = त्, ५-३० बि०) । पल्लाणं (पूर्ववत्) । सोअमल्लं (१-१२ स्त् ० स्पष्टम्) ॥ २१ ॥

पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः—एषु र्यस्य ल स्यात् । पल्लत्थ । पल्लाण ।

सोममलं । पल्लंति । पल्लंकी । 'आर्द्रं विभाषा लप्त्वं स्यात् ओकाररचेष्यते बुधैः' । ओर्द्धं, अल्ल । ओर्द्धं, अर्द्धं ॥ २१ ॥

पर्यस्त-पर्याण-सौकुमार्य शब्दों में 'व' को 'ल' हो । (पर्यस्तम्) लादेश । १ से द्वित्व । २९ से स्त को व । १ से द्वित्व । ३० से तकार । पल्लत्वं । (पर्याणम्) लादेश । पल्लानं । (सौकुमार्यम्) लादेश । १४ से जी को ओकार । २ से कलोप । 'अभ्युक्तादिषु' से उकार को अकार । ५८ से आ को अ । सोममलं । परि-पूर्वक अस् धातु निष्ठाप्रत्ययान्त ही लेना यह नियम नहीं । पर्यस्यन्ति । 'स्यस्तयोरपि वा टत्वम्' इससे टकार । १ से द्वित्व । ४ से वलोप । १३ से र को ल । द्वित्व । पल्लंति । एवम् (पर्यङ्क) का पल्लंको सिद्ध कर लेना । अतः 'वसन्तराजादि'मान्य लखप्रतिपादक वार्तिक निरर्थक है । आर्द्रशब्द में र्द्र को ल आदेश और आकार को ओ विकल्प से हो । जहाँ लादेश और ओकार हुआ, वहाँ १ से ल को द्वित्व । ओर्द्धं, जहाँ ओकार नहीं हुआ केवल लादेश हुआ वहाँ ५८ से अकार । अल्ल । ओकार के विकल्प में ५ से उभयरेफ का लोप । शेषभूत द् को और आदेशभूत ल को १ से द्वित्व । अर्द्धं, अर्द्धं ॥ २१ ॥

नोट—न (१४) औत ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२३) लघयधर्मा हः । (६४) अस्तप्सा छु । (१) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजाः पूर्वाः । (२६) शपोः स । (१३) ऐल एत् । (३) उपरि लोपः कगाजतदपवसाम् । (६९) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (२) कगाजतदपयर्षा प्राप्ते लोप । (४२) अत ओरलोः । (२९) स्तस्य थः । (४) अञी मनयाम् । (६३) हरिद्रादीनां रो लः ।

तस्य टः ॥ २२ ॥

तं इत्येतस्य टकारो भवति । केवट्टो (१-३४ ऐ = ए, प्रायोप्र-
हणात् वलोपो न, ३-५० टद्धि०, २-२ कलोपः, ५-१ ओ) । जट्टो ।
णट्टई । (२-४२ न् = ण्, शो० पू०) । कैवर्तक, नर्तक, नर्तक्यः ॥ २२ ॥

तस्य ट — अस्य टादेश स्यात् । पमट्ट । नट्टई । केवट्टो । बट्टी । बट्टा । अट्टो ।
'स्यस्तयोरपि वा टत्व क्रियते क्वापि शाब्दिकैः' । पल्लट्टो । पल्लट्टो । पल्लट्ट्यो । व्यबस्यित-
विभाषाभयणाजेह-विणस्सतो ॥ २२ ॥

तं को ट आदेश हो । (प्रवर्तते) ५ से रेफलोप । २ से वलोप । तं को ट । ६ से द्वित्व । आत्मनेपद् वा परस्मैपद् । पमट्टई । (नर्तकी) तं को ट आदेश, द्वित्व, कलोप पूर्ववत् । २५ से न को ण । णट्टई । (कैवर्तः) केवट्टो । 'कगाज' से लोप प्राधिक है अतः वलोप नहीं होगा । (वर्ति) बट्टी । (वसम्) ४ से मलोप । 'तं' को टादेश । लिङ्गबन्धसे खीत्व । बट्टा । (आर्तः) तं को ट । ५८ से अकार । द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । अट्टो । कहीं कहीं स्य और स्त को भी टादेश होता है । (पर्यस्यम्) 'पर्यस्तपर्याण०' में निष्ठा प्रत्यय की अविवक्षा होने से ल आदेश । 'स्यस्तयोरपि' से स्य को ट आदेश । पूर्ववत् टद्धित्व । पल्लट्टो । (पर्यस्त-) पूर्ववत् अभ्यकार्य, टादेश विकल्प से । पल्लट्टो । पल्ल में-पल्लट्ट्यो । पूर्वपूज में साधुत्व विक्षा

विषा है। व्यवस्थित विकल्प होने से कहीं नहीं भी होगा। (विनश्यन्) २५ से न को ण। ४ से यलोप। २६ से सकार। ६ से द्वित्व। विणस्सतो ॥ २२ ॥

पत्तने ॥ २३ ॥

पत्तनशब्दे युक्तस्य टकारो भवति। पट्टणं (३-५० ट्ठि०, २-३ ४२ न = ण्, ५-३० बि०) ॥ २३ ॥

मृत्तिकापत्तनयोश्च—एतयोर्युक्तस्य तस्य ट स्यात्। मट्ठिआ। पट्टणं ॥ २३ ॥

मृत्तिका और पत्तन शब्द के द्वित्व त को ट हो। (मृत्तिका) त को ट। द्वित्व। २ से कलोप। ९ से ञ को अकार। मट्ठिआ। (पत्तनम्) टकारादेश, द्वित्व। २५ से न को ण। पट्टणं ॥ २३ ॥

न धूर्तादिषु ॥ २४ ॥

धूर्त इत्येषमादिषु त इत्येतस्य टकारो न भवति। धुत्तो (३-३ र्लोपः, ३-५० त्ठि०, ५-२९ ह्रस्वः, ५-१ ओ)। कित्ति (३-३ र्लोपः, ३-५० त्ठि०, ५-२९ ह्रस्वः)। वत्तमाणं (३-३ र्लोपः, ३-५० त्ठि०, २-४२ न = ण्, ५-३० बि०)। वत्ता (४-१ आ = अ, ३-३ र्लोपः, शे० पू०)। आवत्तो (५-१ ओ, शे० पू०)। संवत्तओ (३-३ र्लोपः, ३-५० त्ठि०, २-२ क्लोपः, शे० पू०)। णिवत्तओ (२-४२ न = ण्, शे० पू०)। वत्तिआ (३-३ र्लोपः, ३-५० त्ठि०, २-२ क्लोपः)। अत्तो। कत्तरी। मुत्ती (पूर्वध्रुलोपो ह्रस्वादिकञ्च)। धूर्तः, कीर्तिः, वर्तमानम्, वार्ता, आवर्तः, संवर्तकः, निवर्तकः, वर्तिका, आर्तः, कर्तरी, मूर्तिः ॥ २४ ॥

न धूर्तादिषु—एषु तस्य टकारो न स्यात्। धुत्तो। मुत्तो। मुहुत्त। कत्तरी। आवत्तो। कित्ति। वत्ता। अत्तारो। कत्तारो ॥ २४ ॥

धूर्तादिक शब्दों में त को ट आदेश नहीं होगा। (धूर्त, मूर्त, मुहुर्तः) सर्वत्र ५ से रेफलोप। ६ से तद्वित्व। ५९ से उकार। धुत्तो, मुत्तो, मुहुत्तो। (कर्तरी) कत्तरी। (आवर्त) आवत्तो। (कीर्ति) 'इदीत' पानीयादिषु से ई को इकार। कित्ति। (वार्ता) ५८ से अकार। वत्ता। (अर्तारः, कर्तारः) अत्तारो। कत्तारो। लोप, द्वित्व, पूर्ववत् ॥ २४ ॥

गर्ते डः ॥ २५ ॥

गर्तशब्दे तस्य डकारो भवति। गड्डो (३-५० ड्ठि०, ५-१ ओ) ॥

गर्ते डः—अत्र तस्य ड स्यात्। गड्डो ॥ २५ ॥

गर्त-शब्द में त को ड हो। ६ से द्वित्व। गड्डो ॥ २५ ॥

गर्दभसंमर्दवितर्दिबिच्छर्दिषु र्स्य ॥ २६ ॥

एतेषु र्सस्य ङो भवति । गङ्ङहो (३-५० इङ्गि०, २-२७ म् = ह्, ५-१ ओ) । संमङ्ङो (पूर्व०) । विङ्ङहो (२-२ तलोपः, ३-३ तलोपः, इङ्गि० पू०, ५-१८ दीर्घः) । विच्छङ्ङो (पूर्व०) ॥ २६ ॥

गर्दभसंमर्दवितर्दिविच्छर्दिषु र्सस्य—एषु र्सस्य वा ङादेशः स्यात् । गङ्ङहो, गङ्ङहो । समङ्ङो, समहो । विङ्ङहो, विङ्ङहो । विच्छङ्ङो, विच्छहो ॥ २६ ॥

गर्दभ इत्यादिक शब्दों में र्द को विकल्प से ङ हो । (गर्दभः) र्द को ङ, द्वित्व । २३ से भ को ह । गङ्ङहो । पक्ष में—५ से सर्वत्र रेफलोप । द्वित्व । गङ्ङहो । (संमर्दः) संमङ्ङो, संमहो । विङ्ङहो, विङ्ङहो । विच्छङ्ङो, विच्छहो । ङादेशः, रेफलोप, द्वित्व, पूर्ववत् ॥ २६ ॥

त्यध्यद्यां चछजाः ॥ २७ ॥

त्य-ध्य-द्य इत्येतेषां च-छ-ज इत्येते यथासंख्यं भवन्ति । त्यस्य, णिष्ठां (२-४२ न् = ण्, ३-५० च्छि०, ५-३० वि०) । पञ्चच्छं (३-३ तलोपः, ३-३० क्ष् = छ्, ५-३० वि०) ध्यस्य, रच्छा । मिच्छा । पच्छं । (३-५० छ्छि०, ३-५१ छ् = च्) । द्यस्य, विज्ञा (३-५० ज्छि०) । वेज्जो (१-३४ पे = ए, पूर्व० ज्छि०, ५-१ ओ) । नित्यम्, प्रत्यक्षम्, रथ्या, मिथ्या, पथ्यम्, विद्या, वैद्यः ॥ २७ ॥

त्यध्यद्यां चछजा — एषा यथासंख्यमेते आदेशा इयु । (त्यस्य) पञ्चक्षं । मञ्चलोओ । सच्च । णिच्च । (ध्य०) पच्छो । गौपच्छो । रच्छा । मिच्छा । (द्य०) अज्ज । विज्ञा । जूज्ज । मज्ज । पडिबज्जह् । 'यथाप्राप्तो यलोपोऽपि त्यध्यद्योऽपि तु हरयते' । अत्तओ । सामत्थ । आतिथ्य । गह् । अवह् ॥ २७ ॥

त्य, ध्य, द्य, इनको क्रम से च छ ज आदेश हों । उदाहरण—(प्रत्यक्षः) त्य को च आदेश । १ से द्वित्व । ३४ से ङ को ख । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । अनुस्वार, ओकार, सर्वत्र पूर्ववत् । रेफलोप ५ से । पञ्चक्ष । (मत्पलोकः) रेफलोप, चकारादेश, पूर्ववत् । २ से कलोप । मञ्चलोओ । (सत्यम्) त्य को च, द्वित्व पूर्ववत् । सच्च । (नित्यम्) २५ से न को ण । णिष्ठां । (ध्य) (पथ्य) उक्क सूत्र से छ । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । पच्छो । (नेपथ्यः) पूर्ववत् छकार, द्वित्व, चकारादेश । २५ से णकार । जेपच्छो । प्वम् (रथ्या) रच्छा । (मिथ्या) मिच्छा । (द्य०) (अद्य) द्य को जकार । ६ से द्वित्व । अज्ज । (विद्या) विज्ञा । (द्युत्तम्) द्य को ज्ज । २ से तलोप । जूज्ज । (मद्यम्) मज्ज । (प्रतिपद्यते) ५ से रेफलोप, 'प्रतिपद्यते' से त को ङ । १८ से ष को ब । द्य को ज्ज, द्वित्व । आत्मनेपद के स्थान पर परस्मैपद । २ से तलोप । पडिबज्जह् । 'त्य, ध्य, द्य' तीनों में प्रयोगानुसृत यकार का लोप भी होता है । (अत्ययः) ४ से त्य के य का लोप । ६ से द्वित्व । २ से यलोप । ४२ से ओकार । अत्तओ । (सामर्थ्यम्)

पूर्ववत् बलोप । ४ से रेफलोप । द्वित्व ६ से, तकार ७ से । सामर्थ्य । (आतिथ्यम्)
जातिस्थं । (गद्यम्) गहं । (अवयवम्) अबहं ॥ २७ ॥

ध्यह्योर्मः ॥ २८ ॥

ध्य-ह्य इत्येतयोर्झकारो भवति । ध्यस्य, मज्झं (३-५० झङि०, ३-५१ झ = ज्, ५-३० बि०) । अज्झाओ (५-१ ओ, शो० पू०) । ह्यस्य, वज्झाओ (४-१ आ = अ, २-२ कलोपः, शो० पू०) । गुज्झाओ (पूर्व०) । मध्यः, अध्यायः, बाह्यकः, गुह्यकः ॥ २८ ॥

ध्यह्योर्मः—एतयोर्मः स्यात् । सक्ता । वक्ता । गुज्झ । सणज्झइ । जुज्झइ ।
मुज्झइ । 'वक्तव्य साध्वसेष्वस्य ऋदेशोऽपि विभाषया' । सज्झस । पत्ते-साहस ॥ २८ ॥

ध्य-ह्य इनको झ हो । (सध्या) झादेश । ६ से द्वित्व अनुस्वार से पर को नहीं होता है । संसा । (वग्घ्या) बझा । (गुह्यम्) ६ से द्वित्व । ७ से जकार । गुज्झ । (सनझते) णकारादि भी पूर्ववत् । सणज्झइ । (युध्यते) २५ से य को जकार । जुज्झइ । (मुझते) मुज्झइ । 'साध्वस' शब्द में झादेश विकल्प से होगा । जहाँ झादेश हुआ वहाँ द्वित्व, जकार, पूर्ववत् । ५८ से अकार । सज्झसं । पत्त में ५ से बलोप । २३ से धकार को हकार । साहस ॥ २८ ॥

नोट—न (१) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (५८) अदातो यथादिषु वा । (५) सर्वत्र लघ्वराम् । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोपः । (२५) नो णः सर्वत्र । (४) अधो मनयाम् । (२६) शुभो स । (९) ऋतोऽत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।

✓✓✓

ष्कस्कक्षां खः ॥ २९ ॥

ष्कस्कक्षां खकारो भवति । ष्कस्य, सुक्खं (३-५० खङ्गि०, ३-५१ ख = क्, ५-३० बि०) । पोक्खरो (१-२० खू० स्प०) । स्कस्य, खंधो । खंधो । (४-१७ वर्गान्त बि०, ५-१ ओ) । क्षस्य, खदो । जक्खो (२-३१ खू० स्प०) ॥ २९ ॥

ष्कस्कक्षां खः—एषां ख स्यात् । 'ष्कस्क्योरत्र खादेशो व्यवस्थितविभाषया' । तेन-
सुक्ख, सुक् । पोक्खर, पोक्कर । णिक्खओ, णिक्कओ । (स्क०) खंधो । क्विक्खेव,
दुक्कर । णिक्खेवो । सक्कअ । संकारो । णमक्कारो । तक्करो । (क्षस्य) जक्खो, रक्खलो ॥ २९ ॥

ष्क-स्क-क्ष इनको ख आवेश हो । स्क और ष्क को विकल्प से हो । (शुष्कम्)
२६ से श को सकार । प्रकृत सूत्र से ष्क को ख । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । सुक्खं ।
पत्त में ३ से बलोप । शेष क को द्वित्व । सुक् । (पुष्करम्) १ से उ को ओ ।
अन्य कार्य पूर्ववत् । पोक्खरं । पोक्करं । (निष्कय) ५ से रेफलोप । ष्क को ख
विकल्प से । २५ से न को ण । २ से बलोप । द्वित्व, ख को क पूर्ववत् ।
णिक्खओ । पत्त में-३ से बलोप । ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । णिक्कओ । (स्कन्ध)
स्क को ख हो गया । खंधो । कहीं ष्क स्क को ख आवेश नहीं होगा । (दुष्करम्)

१ शुष्क, पुष्कर, स्कन्ध, स्कन्ध, क्षत, यक्षा । सुक्खमिति पाठे मुष्क इति ।

२ एव सजीव्यादिसंमत पाठः ।

३ से कलोप । ७ से द्वित्व । बुद्धर । (निष्कृपः) १५ से न को ण । ९ से ऋ को अकार । १८ से प को व । अन्य कार्य पूर्ववत् । (संस्कृतम्) सादेश नहीं हुआ । 'मांसादिषु वा' से अनुस्वारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । सङ्कर्ष । (संस्कारः) संस्कारो । (नमस्कारः) पूर्ववत् । न को ण, सलोप, कद्वित्व । नमस्कारो । परंतु 'णमो अरि-हताणं'—इस आर्ष प्रसिद्ध मन्त्र में 'एसो पच नमुस्कारो' सञ्चपावपणासणो । मंगलाण अ सञ्चेसि पढमं हवइ मगलं ॥ इस वचन में 'णमुस्कार' उकारयुक्त है, अतः आर्षत्वात् अथवा ३५ से अ को उ हो जायगा । 'णमुस्कारो' यही होगा । (तस्करः) तस्कारो । (च) (यचः) २४ से य को ज आवेस । सादेश, द्वित्वादि पूर्ववत् । जन्तो । (राक्षसः) ५८ से आ को अकार, अन्य कार्य पूर्ववत् । रक्षसो ॥ २९ ॥

अक्ष्यादिषु च्छः ॥ ३० ॥

अक्षि इत्येवमादिषु क्षकारस्य च्छकारो भवति । अच्छी (३-५० छद्वि०, ३-५१ छ = च्, ५-१८ दीर्घः) । लच्छी (३-२ मलोपः, शो० पू०) । छुण्णो (५-१ ओ) । छीरं (स्पष्टं) । छुओ (३-३ वलोपः, ३-५० ध्वि०, ३-५१ ध् = व्, ५-१ ओ) । उच्छिस्तो (३-१ तपयोर्लोपः, ३-५० छद्वि०, ३-५१ चत्वं, ३-५० त्वि०, ५-१ ओ) । सारिच्छं (१-२ सू० स्प०) । उच्छू (१-१५ सू० स्प०) । उच्छा (५-४७ आत्मवत् कार्य, शो० पू०) । रिच्छो (१-३ ऋ = रि, ३-५० छद्वि०, ३-५१ छ = च्, ५-१ ओ) । मच्छिन्ना (२-२ कलोपः, शो० पू०) । छुअं (२-२ तलोपः, ५-३० बि०) । छुरं (५-३० बि०) । छेसं (३-३ रलोपः, ३-५० त्वि०, ५-३० बि०) । वच्छो (३-५० छद्वि०, ३-५१ छ = च्, ४-१८ पुं०, ४-६ स्लोपः, ५-१ ओ) । दच्छो (पू०) । कुच्छी (५-१८ दीर्घः, शो० पू०) । अक्षि-लक्ष्मी-क्षुण्ण-क्षीर-क्षुब्ध-उक्षिप्त-लक्ष्म-इक्षु-उक्षन्-क्षार-क्ष-मक्षिका-क्षुत-क्षुर-^१क्षेत्र-वक्षस्^२-वक्ष-कुक्षि-इत्येवमादयः^३ ॥ ३० ॥

अक्ष्यादिषु छः—एषु छ रयात् । अच्छीइ । छीर । छुरं । छार । मच्छिन्ना । रिच्छो । लच्छी । छुहा । दच्छो ॥ ३० ॥

अक्ष्यादिक शब्दों में च को छ आवेस हो । (अक्षिणी का अक्षीणि) च को छकार, ६ से द्वित्व, ७ से च आवेस । अच्छीइ । विभक्ति-कार्य पञ्चम-परिच्छेद में कहेंगे । (क्षीरम्) छ आवेस । आदिस्थ छकार है, अतः द्वित्व नहीं होगा । क्षीर । (क्षुरम्) छुरं । (क्षारम्) क्षार । (मक्षिका) यहाँ आवेसभूत छ आदिस्थ नहीं है, अतः द्वित्व चकार हो जायगा । २ से कलोप । मच्छिन्ना । (क्षपः) १२ से ऋ को रि । क्षादेश । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । रिच्छो । (लक्ष्मीः) ४ से मलोप, अन्य कार्य पूर्ववत् । लच्छी । (छुहा) ३३ से ध को ह । छुहा । (वक्षः) वक्षो ।

१ चक्षारहितवृक्षकार आदेशो बोध्य । तथा च कुण्णादिषु दृश्यते । २ क्षुरे विकृतः । क्षुरो, क्षुरो इति पठन्ति केचित् । ३ वृक्ष इति केचित् । ४ जार्षे इक्षू, क्षीर, सारि-मक्षमित्यादिषु दृश्यते । हे० ।

नोट—मं. (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३४) वृक्षक्षणां सः । (५) सर्वत्र लवराम् । (२) कगवतदपयनो प्रायो कोपः । (२५) शो णः सर्वत्र । (१८) पो व. (४) अघो मनयाम् । (४२) अत ओत् सौः । (२४) आदेशो जः । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२३) खययधर्मा हः । (२६) शयोः सः ।

क्षमावृक्षक्षणेष्वा ॥ ३१ ॥

एतेषु क्षकारस्य छकारो भवति वा । छमा, खमा^१ (३-२९ क्ष = ख) । वच्छो, वखो (१-३२ सू० स्प०) । छणं, खणं (पक्षे ३-२९ क्ष = ख, ५-३० वि०) । 'वृक्ष'शब्दे क्षकारस्याकारे कृते, क्षणशब्दे चोत्सवाभिधायिनि छत्वमिष्यते ॥ ३१ ॥

क्षमावृक्षक्षणेष्वा—एषु वा छ स्यात् । पक्षे खः । छमा, खमा । वच्छो, वखो । छणो, खणो । 'उत्सवार्थे क्षणे छत्व, मुहूर्ते तु खणो भवेत्' । सूत्रे क्षमेति केचित् ॥ ३१ ॥

क्षमा-वृक्ष-क्षण शब्दों में ख को छ विकल्प से हो । (क्षमा) 'अः क्षमाश्वाद्योः' इससे ख और मकार का विश्लेषण करके मध्य में अकारागम होगा । ख को छकार । छमा । पक्ष में ३४ से ख को ख आदेश । खमा । (वृक्ष.) ९ से ख को अकार । छकार आदेश । ६ से छकारद्वित्व । ७ से चकार । ओत् पूर्ववत् । वच्छो, पक्ष में 'वृक्षे वेन रुवी' १।३१ । से वृ को रु आदेश । ३४ से ख को ख आदेश । द्वित्व, कादेश पूर्ववत् । वखो । (क्षण.) छादेश । छणो । पक्ष में-खणो । 'उत्सव अर्थ में छादेश छणो और मुहूर्त अर्थ में खणो । कोई 'क्षमा' के स्थान पर 'खमा' पढ़ते हैं । पूर्ववत् साधुव ॥ ३१ ॥

ष्मपक्षमविस्मयेषु म्हः ॥ ३२ ॥ ✓

ष्म—इत्येतस्य पक्षमविस्मयशब्दयोश्च युक्तस्य म्हकारो भवति । ष्मस्य, गिम्हो (३-३ रेफलोपः, ह्रस्वः संयोगे—ई = इ, ५-१ ओ) । उह्मा (५-४७ आत्मवत् कार्य्यं, शो० पू०) । पम्हो (५-१ ओ, शो० पू०) । विम्हो (२-२ यलोपः, शो० पू०) । ग्रीष्म, उष्मन्, पक्षमन्, विस्मयाः ॥

ष्मपक्षमविस्मयेषु म्हः—एषु युक्तवर्णस्य म्हादेशः स्यात् । गिम्हो । पम्हो । विम्हो ॥ ३२ ॥

ष्म को और पक्षम-विस्मय शब्दों के युक्त वर्ण को 'म्ह' आदेश हो । (ग्रीष्मः) ष्म को म्ह आदेश । ३६ से ईकार को इकार । ५ से रेफलोप । गिम्हो । (पक्षम) ष्म को म्ह आदेश । लिङ्गप्यत्यय । नपुसक-लिङ्ग का पुलिङ्ग । पम्हो । (विस्मयः) स्म को म्ह आदेश । २ से यलोप । विम्हो ॥ ३२ ॥

नोट—मं. (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३) उपरि कोपः कगवतदपयसाश्च । (१) उत ओत् गुणवसमेष्वा । (५) सर्वत्र लवराम् ।

१. क्षमा पृथिवी, खमा क्षान्ति । हे० । २. क० पु० खणो । क्षण उत्सव इत्यर्थः । अ० पा० । ३. सजीवनीसमत. पाठोऽयम् ।

(२५) नो णः सर्वत्र । (२) कन्धवृत्तदपञ्चमां प्रायो लोपः । (९) क्ततोऽयः । (१८) पो वः । (१५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (३४) आदेशो जः । (५४) अदातो वयादिभ्य वा । (२२) क्त रीतिः । (४) अघो मनयाम् । (१३) क्तव्ययमां हः ।

ह्रस्वण्णक्षणां ण्हः ॥ ३३ ॥

ह्रादीनां ण्ह इत्ययमादेशो भवति । ह्रस्य, षण्हरी, जण्ह (५-१८ दीर्घः) । स्मस्य, ण्हानं (५-३० बि०, २-४२ म् = ण्) । पण्हुर्वं (३-३ श्लोपः, १२-३' स् = व्, ५-३० बि०) । ण्स्य, विण्ह (५-१८ दीर्घः) । कण्हो (३-६१ विप्रकर्षात् ऋ = अ, ५-१ ओ) । क्षण्स्य, सण्हं (२-४३ श् = स्, विप्रकर्षात् बाहुलकेन लस्यात्वे, ५-३० बिन्दुः) । तिण्हं (ह्रस्वः संयोगे ती = ति, शोः पू०) । ण्नस्य, पण्हो (३-३ श्लोपः, ५-१ ओ) । सिण्हो (२-४३ श् = स्, शोः पू०) । वङ्गिः, जह्नुः, क्षानम्, प्रस्नुतम्, विष्णुः, कृष्णः, श्लक्ष्णं, तीक्ष्णम्, प्रश्नः, शिश्नः ॥ ३३ ॥

ह्रस्वण्णक्षणां ण्ह'—एषां ण्ह' स्यात् । जण्ह । जाण्हवी । ण्हानं । जोण्ह । विण्ह । जिण्ह । तिण्ह । 'तीव्रायें तीक्ष्णशब्दे ण्हो, निशितार्थे तु खो भवेत्' । निशि तार्थे तु-तिक्त्वा । श्लक्ष्णम् । 'उपरि क्वापि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य वा' । इति शलोप । लण्ह । (र्नस्य) पण्ह । अण्हन्तो ॥ ३३ ॥

ह्रस्व-ण्ण-क्ष-अ इनको ण्ह आदेश हो । (जह्नुः) ह्र को ण्ह आदेश । कोई 'अघो मनयाम्' से नकारलोप के अनन्तर ण्ह मानते हैं । परन्तु वित्त्वत्वात् प्रथम ही ण्ह हो जायगा । ५२ से दीर्घ । (जाण्हवी) जाण्हवी । (स्नानम्) ण्हानं । २५ से न को ण । (ज्योत्स्ना) २ से तलोप । ४ से यलोप । ण्हादेश । जोण्ह । (विष्णुः) ५२ से ऊकार । विण्ह । (जिण्णुः) जिण्ह । (तीक्ष्णम्) ३९ से ह्रस्व इकार । वग को ण्ह आदेश । तिण्हं । तीव्र अर्थ में तिण्हं । निशित तीक्ष्ण अर्थ में तिक्त्वा । ४ से नलोप । ३४ से ख आदेश । ६ से द्वित्व, ७ से ककार । (कृष्णम्) 'उपरि क्वापि' से शलोप । लण्ह । (प्रश्नः) ५ से रेफलोप । पुंलिङ्ग का प्राकृतत्वात् स्त्रीलिङ्ग । पण्ह । (अश्नन्) अण्हन्तो ॥ ३३ ॥

चिह्ने न्वः ॥ ३४ ॥

चिह्नशब्दे युक्तस्य न्व इत्ययमादेशो भवति । चिह्नं । (१-१२ सू० स्प०) ॥ ३४ ॥

चिह्ने न्व —अत्र न्वः स्यात् । चिह्न ॥ ३४ ॥

चिह्न शब्द में ह्र को न्व आदेश हो । (चिह्नम्) न्वादेश । चिह्नम् ॥ ३४ ॥

व्यस्य फः ॥ ३५ ॥

व्य इत्येतस्य फ इत्ययमादेशो भवति । वुष्कं (३-५० फङ्गि०, ३-५१ फ् = व्, ५-३० बि०) । सष्कं (२-४३ श् = स्, शोः पू०) । विष्का-

ओ । (१-३२ नू = ञ्, २-२ प्लोपः, फ्रित्त्वं पत्वं च पू०, ५-१ ओ) ।
पुष्पम्, शप्यम्, निष्पापः ॥ ३५ ॥

स्पस्य फ'—ष इत्येतस्य फ' स्यात् । पुष्कं । सप्कं । निष्काओ । निष्कणं ।
'श्लेषमरान्दे तु फादेश' ष इत्यस्य प्रवक्षते । सेष्को । सलेसमा इति लोके ॥ ३५ ॥
ष को फ आदेश हो । (पुष्पम्) फ आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से षकार । पुष्क ।
(शप्यम्) २६ से ष को सकार । अन्यकार्यं पूर्ववत् । सप्कं । (निष्पापः) २५ से
न को ञ । २ से प्लोप । फादेशादि पूर्ववत् । निष्काओ । अथवा 'प्रायो लोपः'
निष्काओ । (निष्पद्यम्) निष्कण । श्लेष-शब्द में भी ष को फ आदेश होता है ।
५ से लकार का लोप । २६ से ष को स । फ आदेशादि पूर्ववत् । सेष्को ।
'सलेस्मा' लोक में होता है । शकार-लकार का वर्ण विरलेषण करके मध्य में अकारागम ।
२६ से ष ष को सकार । सलेस्मा ॥ ३५ ॥

स्पस्य सर्वत्र स्थितस्य ॥ ३६ ॥

स्प इत्येतस्य सर्वत्र स्थितस्य फ इत्ययमादेशो भवति । फंसो
(४-१५ बिन्दुः, ३-३ प्लोपः, २-४३ श्=स्, ५-१ ओ) । फणं (२-४२
नू = ञ्, ५-३० बि०, शे० पू०) स्पर्शः, स्पन्दनम् ॥ ३६ ॥

स्पस्य—स्पस्य फ' स्यात् । फंसो । 'बिन्दादीन्परस्येह द्वित्वं शेषस्य नेष्यते । क्वचि-
त्सत्यक्चित्पस्य लोप' स्यात्पर इष्यते ॥ परोष्परं । वणस्सई । क्वचित् छादेशोऽपि-छिहा ॥
स्प को फ आदेश हो । (स्पर्श) स्प को फ आदेश । ५ से रेफलोप । २६ से
श को स । ६१ से अनुस्वारागम । (बिन्दु०) अनुस्वार-आकार-ईकार-उकार से पर
लोपादि से अवशिष्ट वर्ण को द्वित्व नहीं होता है । अतः सकार को द्वित्व नहीं हुआ ।
फंसो । 'स्प' अक्षर के कहीं सकार का और कहीं षकार का लोप हो । (परस्परम्)
सलोप । ६ से द्वित्व । ३५ से बहुलग्रहण से अकार को ओकार । परोष्पर ।
(वनस्पति.) पलोप, सद्वित्व । ५२ से इकार को दीर्घ । २ से तकारलोप । २५ से
न को ञ । वणस्सई । कहीं स्प को छकारादेश भी होता है । (स्पृहा) १० से
अकार को इकार । छिहा ॥ ३६ ॥

नोट—न (३४) फस्कर्त्ता सः । (९) अतोऽत् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ।
(७) वर्गेषु गुजः पूर्व । (३६) इषीतः पानीयादिषु । (५) सर्वत्र लवराम् ।
(१) कगजतदपयवा प्रायो लोपः । (४) अधो मनवात् । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घ ।
(२६) शपोः सः । (२५) नो ञ. सर्वत्र ।

सि च ॥ ३७ ॥

स्पस्य क्वचित् सि इत्ययमादेशो भवति । पाडिसिद्धी । (१-२ सू०
स्प०) । प्रतिस्पर्द्धी ॥ ३७ ॥

नाप्येऽश्रुणि हः ॥ ३८ ॥

बाष्पशब्दे ष इत्येतस्य हकारो भवति अश्रुणि वाच्ये । बाहो

(५-१ ओ, ३-५४ इत्थिं न) । अश्रुणि किम् ? बष्को (४-१ वा = व, ३-३५ ष् = फ्, ३-५० फत्ति०, ३-५१ फ् = प्, ५-१ ओ) । उह्य' (५-४७ आत्मवत्) । बाष्पः, ऊष्मा ॥ ३८ ॥

बाष्पेऽश्रुणि हः—अश्रुण्यर्थे बाष्पशब्दस्य ष्स्य ह् स्यात् । बाहो । मण्डूक-
प्लुत्या वेति संबध्यते । तेन—'बष्मोषलं करइस्सं' इत्यादौ न । 'कचिद् दक्षिण-
शब्देऽपि क्षस्य हादेश इष्यते' । दाहिणो । कचिद्ग्रहणात् न सर्वत्र । दक्षिणो ।
दक्षिणं—इत्यादौ न ॥ ३८ ॥

अश्रु-अर्थ में बाष्पशब्द के ष् को ह आदेश । (बाष्पः) ह आदेश हो गया ।
बाहो । 'मण्डूकप्लुति' से 'बष्मोषलं करइस्सं' से वा की अनुवृत्ति काने से यह
अर्थ होगा कि कहीं ह आदेश नहीं होगा । जैसे—'बष्मोषलं करइस्सं', 'ष्स्य कः' से
फ आदेश । द्वित्व, पकार पूर्ववत् । 'बष्क' इति । कहीं 'दक्षिण'शब्द में भी ष को
ह आदेश होता है । (दक्षिण) ष को हकार । दाहिणो । कचिद् ग्रहण है, अर्थात्
कहीं किसी स्थलविशेष में होगा, सर्वत्र नहीं । अतः (दक्षिण) में ह आदेश नहीं
होगा । किन्तु ३४ से ष को ख आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । दक्षिणो ।
(दक्षिण्यम्) पूर्ववत् ष को ख आदेश, द्वित्व, ककार । ४ से यलोप । शेष गकार
को ६ से द्वित्व । ५८ से आकार को इस्व अकार । दक्षिणं ॥ ३८ ॥

कार्षापणे ॥ ३९ ॥

कार्षापणशब्दे युक्तस्य हकारो भवति । काहावणो (२-१५ प् =
व्, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) ॥ ३९ ॥

कार्षापणो—अत्र युक्तस्य ह स्यात् । काहावणो ॥ ३९ ॥

कार्षापणशब्द में युक्त 'व' को ह होय । (कार्षापणः) व को ह आदेश । १८ से
प को वकार । काहावणो ॥ ३९ ॥

अत्सप्सां छः ॥ ४० ॥

एतेषां छकारो भवति । अस्य, पच्छिमं (३-५० छत्ति०, ३-५१
छ = च्, ४-१२ बि०) । अच्छेरं (१-५ स्त्वं स्प०) । त्सस्य, वच्छो
(५-१ ओ) । वच्छरो (३-५० छत्ति०, ३-५१ छ् = च्, ५-१ ओ) ।
प्सस्य, लिच्छा । जुगुच्छा (स्पष्टम्) । पश्चिमम्, आश्चर्यम्, वत्सः,
वत्सरः, लिप्सा, जुगुप्सा ॥ ४० ॥

अत्सप्सां छः—एषां छ स्यात् । (अस्य) णिच्छभो । पच्छिमो । (त्सस्य)
वच्छो । उच्छाहो । (प्सस्य) लिच्छा । जुगुच्छा । 'छादेशः अत्सयो कापि न मन्यन्ते
मनीषिणः' । णिच्छो । इह तु वा-ऊसितो । 'ईदृताचिदुतो स्थाने स्यातां लक्ष्यानु-
रोधत' । पक्षे-उच्छितो ॥ ४० ॥

अ + स + प्स इनको छकार हो । (निष्पत्तिः) अ को छ आदेश । ६ से द्वित्व ।

१. कचिदर्थ पाठो न दृश्यते ।

७ से चकार । २५ से न को ण आदेश । २ से यलोप । ४२ से ओकार । णिच्छओ । (पश्चिमः) पूर्ववत् । पच्छिमो । 'त्स' का उदाहरण—(वत्सः) वच्छो । (उत्साहः) उच्छाहो । (प्स का)—(लिप्सा) लिच्छा । (जुगुप्सा) २ से गलोप । जुउच्छा । लोप प्रायिक है, अतः जुगुच्छा । 'श्चत्स' को सर्वत्र छकार नहीं होता है । अतः निश्चल, उत्सिक्त-इत्यादिक में छदेश नहीं होगा । (निश्चल) २५ से न को णकार । 'उपरि क्वापि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च' । इससे अथवा पूर्वस्थानिक सकार मानकर ३ से सलोप । ६ से द्वित्व । णिच्छलो । (उत्सिक्त) यहाँ विकल्प से छकार का निषेध होगा । ३ से तकार और क के ककार का लोप होगा । लक्ष्यानुरोध से उकार को उकार होगा । बिन्दु, दीर्घ-आ, ई, ऊ से पर वर्ण को द्वित्व नहीं होता है, अतः उकार से पर सकार को द्वित्व नहीं हुआ । तकार को द्वित्व । उसित्तो । पञ्च में-छकार । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । उच्छित्तो ॥ ४० ॥

नोट—न (२६) क्षपो स । (५) सर्वत्र लवराम् । (६१) वक्रादिषु । (६) शेषादेशयोद्विखमनादौ । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोपः । (२५) नो णः सर्वत्र । (१०) इटव्यादिषु । (३४) क्कस्क्का ख । (७) बर्गेषु युजः पूर्वं । (४) अधो मनयाम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (१८) पो वः । (४२) अत ओत्सो ।

वृश्चिके ञ्छः ॥ ४१ ॥

वृश्चिकशब्दे श्चकारस्य ञ्छ इत्ययमादेशो भवति । विञ्छुओ (शेषं १-१५ सू० स्प०) ॥ ४१ ॥

वृश्चिके ञ्छ—अस्य ञ्छ स्यात् । विञ्छुओ ॥ ४१ ॥

वृश्चिकशब्द में श्च को ञ्छ आदेश हो । (वृश्चिक) १० से ञ्च को इकार । 'उदिष्टवृश्चिकयो' से श्च-गत इकार को उकार । विञ्छुओ ॥ ४१ ॥

नोत्सुकोत्सवयोः ॥ ४२ ॥

उत्सुक, उत्सव-इत्येतयोः छकारो न भवति । 'श्चत्सप्सां छ' इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते । उत्सुओ (२-२ कलोपः, ५-१ ओ) । उत्सवो (३-१ तलोपः, ३-५० स्रि०, २-२ प्रायोग्रहणात् लोपो न, शो० पू०) ॥ ४२ ॥

नोत्सुकोत्सवयो—एतयोः तस्य छदेशो न स्यात् । उत्सुओ । उत्सवो ॥ ४२ ॥

उत्सुक और उत्सव शब्द में 'त्स' को छकार नहीं होगा । (उत्सुक) ३ से तकारलोप । लक्ष्यानुरोध से उकार को उकार । तथा दीर्घ से पर को द्वित्व नहीं होगा । २ से ककार का, उत्सव में वकार का लोप होगा । उत्सुओ । (उत्सवः) उत्सवो ॥ ४२ ॥

न्मो मः ॥ ४३ ॥

न्म इत्येतस्य म इत्ययमादेशो भवति । अधो लोपे प्राप्ते । जम्मो (३-५० म्रि०, ५-१ ओ) । वम्महो (२-३९ सू० स्प०) । जम्म, मन्मथः ॥ ४३ ॥

न्मो मः—न्म इत्यस्य म' स्यात् । उम्माओ । सम्मगो । जम्मो ॥ ४३ ॥

न्म इसको म आदेश हो । (उम्मात्) न्म को मकार हो गया । १ से मकारद्वित्व । २ से दकारलोप । ४२ से ओकार । उम्माओ । (सम्मगः) म आदेश, द्वित्व । ५ से रेफलोप । द्वित्व । ५८ से आ को अकार । ओत्वादि पूर्ववत् । सम्मगो । (जम्म) न्म को मकार । द्वित्व । 'नसन्तप्रावृट्' ४+१८ से पुंस्त्रिङ् । ओकार पूर्ववत् । जम्मो ॥ ४३ ॥

नोट—नं. (२५) नो णः सर्वत्र । (३) उपरि लोपः कगडतदपचसाम् । (९) शेषादेशबोद्धित्वमनादौ । (७) वर्णेषु युज्ज. पूर्व. । (१०) इहण्पादिषु । (४२) अत ओत्सोः । (५) सर्वत्र लवराम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (३२) त्यव्यथां चक्षजाः ।

ब्रह्मपञ्चाशत्पञ्चदशेषु णः ॥ ४४ ॥

ब्रह्म इत्येतयोः पञ्चाशत्-पञ्चदशशब्दयोश्च युक्तस्य णकारो भवति । अन्य, पञ्जुणो (३-३ रलोपः, ३-२७ घ् = ज्, ३-५० जणयो द्वि०, ५-१ ओ) । अस्य जणो (२-३१ य् = ज्, शो० पू०) । विष्णार्ण (३-५० णद्वि०, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । पण्णासा (२-४३ श् = स, ४-७ त् = आ, शो० पू०) । पण्णरहो (३-५० णद्वि०, २-१४ द् = र्, २-४४ श् = ह्, ५-१ ओ) । प्रद्युम्नः, यज्ञः, विज्ञानम्, पञ्चाशत्, पञ्चदश ॥ ४४ ॥

ब्रह्मपञ्चाशत्पञ्चदशसु^१ णः—ब्रह्मयो पञ्चाशत्-पञ्चदश इत्येतयोर्यो युक्तो वर्णरतस्य ण स्यात् । पञ्जुणो । अहिण्णाण । विष्णाण । पण्णासा । पण्णरह ॥ ४४ ॥

ब्र, ज-इन अचरों को और पञ्चाशत्-पञ्चदश शब्दों के युक्त वर्ण को णकार हो । (प्रद्युम्न.) ५ से रलोप । ३२ से घ को जकार । ब्र को णकार । द्वित्व, ओकार पूर्ववत् । पञ्जुणो । (विज्ञा) ब्र को ण । द्वित्व । २५ से न को ण । २ से गलोप । विष्णजा । 'विष्णगा' व्यचशार्थ है । (अभिज्ञानम्) ज को णकार । द्वित्व । २३ से भ को हकार । २५ से न को णकार । अहिण्णाण । पचम् (विज्ञानम्) विष्णार्ण । (पञ्चाशत्) अ को णकार । द्वित्व । २९ से ण को स । 'क्षियामात्' से आकार । पण्णासा । (पञ्चदश) 'अ' को णकार, द्वित्व । २७ से ह । १७ से रेफ । पण्णरह ॥ ४४ ॥

तालवृन्ते णटः ॥ ४५ ॥

तालवृन्ते युक्तस्य णट इत्ययमादेशो भवति । तालवेण्टअं (१-१० सू० स्प०) ॥ ४५ ॥

तालवृन्ते णटः—अत्र युक्तस्य ण्टादेश स्यात् । तालवेण्टं । वृन्तशब्दस्य प्राधान्येनाभिप्रेतत्वात्तालपदोपपदं विनापि ण्टादेशः । (वृन्तम्) वेण्टं ॥ ४५ ॥

तालवृन्तशब्द में न्त को ण्ट हो । इससे न्त को ण्ट आदेश । ९ से ञ्च को अकार । ३१ से एकार । तालवेण्टं । प्रधान वृन्तशब्द ही विवक्षित है । ताल-

१. हो अः ८।२।८३ । बः सम्बन्धिनो गत्य लुप् भवति । सञ्ज्ञा, सण्णा । कश्चिन्न भवति, विष्णार्ण । हे० । २ सजीवनीस्थः पाठः ।

शब्द के बिना केवल वृन्त-शब्द में भी 'ण्ट' आदेश होगा। अन्य कार्य पूर्ववत्।
(वृन्तम्) वेण्टं ॥ ४५ ॥

भिन्दिपाले ण्डः ॥ ४६ ॥

भिन्दिपालशब्दे युक्तस्य ण्ड इत्ययमादेशो भवति । भिण्डिवालो
(२-१५ प = व् , ५-१ ओ) ॥ ४६ ॥

भिन्दिपाले ण्डः—अत्र युक्तस्य ण्डादेशः । भिण्डिवालो ॥ ४६ ॥

भिन्दिपालशब्द में न्द को ण्ड हो । (भिन्दिपाल.) भिण्डिवालो ॥ ४६ ॥

विह्वले मही वा ॥ ४७ ॥

विह्वलशब्दे युक्तस्य भकारहकारौ भवतो वा । विभ्रमलो* (३-५०
भद्वि०, ३-५१ भू = व् , ५-१ ओ) । विह्वलो (३-५४ द्वित्वं न) ।
विह्वलः ॥ ४७ ॥

विह्वले भो वा*—अत्र युक्तस्य भो वा स्यात् । भिन्मलो । पक्षे—विह्वलो ।
'हस्य भ क्वचिदन्यत्र गोजिह्वादावपीष्यते' । गोह्रभा ॥ ४७ ॥

(आदेशः)

आदेशश्च*—विह्वलशब्दे आदेर्वर्णस्य वा भकार स्यात् । अत्र चकारग्रहणाद् यत्र
सयुक्तस्य भकारस्तत्रैवादेरपि । भिन्मलो, विह्वलो ॥

विह्वलशब्द में ह्व को भकार हो । इससे ह्व को भकार हो गया । ६ से भकार-
द्वित्व । ७ से पूर्व भ को वकार । अग्रिम 'आदेश' से वकार को भकार हो गया ।
आदि में भकार है, अतः उसे द्वित्व नहीं होगा । ओकार पूर्ववत् । भिन्मलो । पक्ष में-
५ से वलोप । 'न रहो.' से हकार के द्वित्व का निषेध हो जायगा । विह्वलो ।
'विह्वल' शब्द के अतिरिक्त अन्यत्र भी ह्व को भ आदेश होता है । (गोजिह्वा) ह्व को
भ आदेश । द्वित्व, वकार पूर्ववत् । २ से जकार लोप । गोह्रभा । पक्ष में—जहाँ ह्व को
भ नहीं होगा वहाँ 'आदेश' से वकार को भकार क्यों नहीं होता है ? समाधान यह
है कि—जहाँ ह्व को भ होता है वहीं आदि को भी भ होगा—यह चकारग्रहण से
सूचित होता है । (विह्वल*) भिन्मलो । विह्वलो ॥ ४७ ॥

नोट—नं (२५) नो ण सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२३)
खघयघमां हः । (२६) शषो. सः । (२७) दशादिषु हः । (१७) सक्यायां च ।
(९) ऋतोऽत् । (३१) ए शय्यादिषु । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु
युजः पूर्वः । (५) सर्वत्र लवराम् ।

आत्मनि पः ॥ ४८ ॥

१ वा विह्वले वौ वथ ८।२।५८ । विह्वले हस्य भो वा भवति तत्सन्धियोगे च विशब्दे
वस्य वा भो भवति । भिन्मलो । ६० । २ क्वचिद् वेन्मलो, तत्र पिण्डसमत्वादेव बोध्यम् ।
३ संजीवनीसम्मतः पाठः । ४ इदं सूत्रं नास्ति मामहङ्करी ।

आत्मशब्दे युक्तस्य प्रकारो भवति । अप्पा (३-५० पङ्क्ति, ५-४६ राजवत्कार्यम्-भा = अ) ॥ ४८ ॥

आत्मनि पः—अत्र युक्तस्य वा पः स्यात् । अप्पा । अत्ता । अप्पाणो । ‘अत्रिकल्पेन पादेशो माहात्म्ये प्रतिपाद्यते’ । माह्व्य ॥ ४८ ॥

आत्मन्-शब्द में संयुक्त त्म को विकल्प से पकार हो । (आत्मा) त्म को प आदेश हो गया । ६ से द्वित्व । अप्पा । पञ्च में-४ से मलोप । तकारद्वित्व । ५८ से आकार को ह्रस्व । अत्ता । पञ्च में-‘आत्मनोऽप्पाणो वा’ इससे अप्पाण आदेश । अप्पाणो । माहात्म्यशब्द में नित्य ‘त्स्य’ को ‘प’ आदेश हो । (माहात्म्यम्) ४ से बलोप । त्मको पकार । ६ से द्वित्व । माह्व्यं ॥ ४८ ॥

कमस्य ॥ ४९ ॥

कम इत्येतस्य प्रकारो भवति । रूपं (३-५० पङ्क्ति० , ५-३० बि०) । रूपिणी (पू०) । रुक्मं, रुक्मिणी । योगविभागो नित्यार्थः ॥ ४९ ॥

कमस्य—कम इत्यस्य पादेश स्यात् । रूप । रूपिणी । ‘भवति स्थानिनी इमस्य कुडमलेऽपि पकारता’ । कुपल । ‘त्वस्य स्थाने कचौ क्तापि ग्धद्रव्येषु च ढ क्वचित्’ । मउङ्ग । चञ्चरं । विश्रुद्धो । परिश्रद्धो । बुद्धो । यद्धो । क्वचिदित्युक्तेर्नेह-गत्तरो । सद्विद्धो । गिसिद्धो । लद्धो ॥ ४९ ॥

कम को प आदेश हो । (रुक्मम्) प आदेश, पूर्ववत् द्वित्व । रूपं । (रुक्मिणी) रूपिणी । ‘कुडमल’ शब्द में भी इम के स्थान पर पकार आदेश हो । (कुडमलम्) इम को पकार आदेश । ६१ से अनुस्वारागम । कुपलं । अनुस्वार से पर को द्वित्व नहीं होता है, यह प्रथम बता आये हैं । त्व के स्थान पर कहीं ककार अथवा चकार होता है, और ग्ध द्र ग्ध को ढकार होता है । जैसे—(सुदुस्त्वम्) त्व को ककार । ६ से कद्वित्व । ९ से ऋ को अकार । २ से वलोप । मउङ्गं । (चत्वरम्) त्व को च आदेश । द्वित्व । चञ्चर । (विद्ग्ध.) ग्ध को ढकार । ६ से द्वित्व । ७ से ङ । २ से वलोप । विश्रद्धो । (परिश्रद्धि.) द्र को ङ । ९ से ऋ को अकार । २ से वलोप । ५२ से इकारदीर्घ । ढ को द्वित्व । आदेश पूर्ववत् । परिश्रद्धो । (बुद्धः) ङ को ङ आदेश । द्वित्व, ङ आदेश ६+७ से । ११ से ऋ को उकार । बुद्धो । (स्तब्धः) ङ को ङ आदेश । पूर्ववत् द्वित्व, ङ आदेश । २९ से स्त को थ आदेश । यद्धो । ‘क्वचित्’ कहीं ये आदेश होते हैं, सर्वत्र नहीं । अतः गत्तरो (गत्वर.) । (संविग्धः) संविद्धो । (निषिद्ध.) गिसिद्धो । (लब्धः) लद्धो । ३ से व गलोप । ६+७ द्वित्व, ङकार । २५ से न को ण । २६ से च को स । गिसिद्धो । २ से नलोप । लद्धो ॥ ४९ ॥

नोऽ-न. (६) शेषदेशयोर्द्वित्वमनादौ । (४) अधो मनसाश्च । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६१) वक्रादिषु । (९) ऋतोऽत् । (२) कगचजतद्वपयवां प्राप्नो लोपः । (५२) सुमिषुप्सु दीर्घः । (७) वर्गेषु युज पूर्वः । (११) उहत्वादिषु । (२९) स्तस्य थः । (३) उपरि लोपः कगचतद्वपयवां । (२५) नो ञः सर्वत्र । (२६) क्षपोः सः ।

शेषदेशयोर्द्वित्वमनादौ ॥ ५० ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशभूतौ तयोरनादौ वर्तमानयोर्द्वित्वं भवति । शेषस्य तावत्, भुक्तं (३-१ क्लोपः, ३-५० वृद्धिः, ५-३० बिं०) । मग्नो (३-३ र्लोपः, ३-५० गृद्धिः, ५-१ ओ) । आदेशस्य, लट्टी (२-३२ सू० स्प०) । दिट्टी (१-१८ सू० स्प०) । हत्थो (३-१२ सू० स्प०) । अनादाविति किम् ? खलिअं (३-१ स्लोपः, २-२ त्लोपः, ५-३० बिं०) । खंभो (३-१४ सू० स्प०) । थवओ (३-१२ सू० स्प०) । भुक्तम्, मार्गः, यष्टिः, इस्तः, स्खलितम्, स्तम्भः, स्तबकः ॥ ५० ॥

शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ—सयुक्तस्य अघ उपरि वा स्थिते व्यञ्जने लुते यदवशिष्ट व्यञ्जन तच्छेष । यच्च युक्तस्यैव स्थाने आदिष्ट तदादेश । तयो अनादौ वर्तमानयोर्युक्ताक्षरस्य शेषादेशयोर्द्वित्वम् । पूर्वओदाहरणानि प्रपञ्चितानि, तत् एवागन्तव्यम् । अथापि किञ्चिदुदाह्रियते, शेषस्य तावत्-भुक्ति-भुक्ती । रसमय-रस्तओ । आसक्त-आसत्तो । तस्कर-तक्करो । लगम् लग । भोज्यम्-भोज्ज । उल्का-उक्का । विप्लव-विप्पओ । निर्विण्ण-णिक्विण्णो । आदेशस्य-मर्यादा-मज्जादा । पर्याप्तम्-पल्लान् । कर्तनम् कट्ठण । गर्त-गग्ग । चेष्टा-चेट्ठा । प्रत्यय पञ्चओ । आतोद्यम्-आओज्ज । अनादावित्युक्तेनेह—स्थविर-थवरो । च्यवन-चवणो । ध्वज धओ । आदेशस्यादिस्थत्वाज्ज्ञेह—स्तबक-थवओ । स्पन्द-फदो । ध्यानम्-माण । क्षीण-खीणो । स्थविरा-थविरा । वज धओ । युक्तस्येत्यधिकाराद् युक्तयोरेव शेषादेशयोर्द्वित्वम् । तेनेह न-तट-तटो । तडाग-तलाओ । विशेष-विसेत्तो । 'बिन्द्वादीदूपरस्येह द्वित्व कस्यापि मेघ्यते' । बिन्दो सख्या-सखा । सन्ध्या-सम्मा । वक्क वको । प्रस्थिजम्-पासिण्ण । निष्पन्द-णीमन्दो । 'ईदूताविदुतो स्थाने स्याता लक्ष्यानुरोधत' । इतीकार । उत्सिक्त-ऊसितो । एवमेव लक्ष्यानुसारेण इदुतोरीदूतौ कल्पनीयौ ॥ ५० ॥

इस सूत्र में सयुक्ताक्षर के अघ. स्थित अथवा उपरि स्थित वर्ण का लोप करने पर जो अवशिष्ट रहे वह शेष तथा सयुक्त व्यञ्जन के स्थान पर जो हो वह आदेश कहलाता है । क्योंकि यह द्वित्वविधायक सूत्र 'युक्तस्य' ३+९ के अधिकार में पठित है । तो यह अर्थ होगा—आदि में विद्यमान नहीं ऐसे युक्त अक्षर का जो शेष अथवा आदेश-स्वरूप व्यञ्जन हो उसे द्वित्व हो । पूर्व में अनेक उदाहरण आ गये हैं । फिर भी उदाहरण तत्तत् सूत्रों के शेष तथा आदेश के दिये हैं । किस किस सूत्र के शेष तथा किस किस सूत्र के आदेश के उदाहरण हैं, अतः उन सूत्रों को दिखाते हैं, उदाहरणों में स्वयं कल्पना कर लेना ।

सूत्र शेष के—(२) कगच्चजतदपयषा प्रायो लोप । (४) अधो मनयाम् । (३) उपरि लोप कगच्चजतदपयषाम् । (५) सर्वत्र लवराम् ।

आदेशविधायक—(१०) र्यशय्याभिमन्नुषु । (२१) पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः । (३०) तस्य ट । (२५) गर्ते ड । (१८) हस्य ठ । (३२) स्थथय्या चङ्गजाः ।

आदि में लोपशेष—(३) उपरि लोप. कगच्चजतदपयषाम् । (४) अधो मनयाम् । (५) सर्वत्र लवराम् ।

आदि में आदेश—(२९) स्तस्य थः । (५३) स्पस्य । (३३) ध्यङ्गबोर्हः ।
(३४) ष्कस्कां खः ।

अयुक्त मे आदेश—(१९) टो डः । (२०) डस्य च । (२६) शपोः सः ।
संख्यादिक शब्दों में भी उक्त ही सूत्र लगते हैं ।

विन्दु तथा ईकार, उकार से परे वर्ण को कभी भी द्वित्व नहीं होता है । जैसे—
संख्या का संखा । वक्रः—वंको इत्यादि । ह्रस्व इकार, उकार के स्थान पर लघ्वानुसार
दीर्घ ईकार, उकार होते हैं । जैसे—निष्पन्दः का भीसंदो । उत्सिकः का उत्सितो—
इत्यादि ॥ ५० ॥

वर्गेषु युजः पूर्वः ॥ ५१ ॥ ✓

युक्तस्य यौ शेषादेशावनादिभूतौ तयोर्द्वित्वेऽपि विहिते अध ऊर्ध्वे'
च यौ वर्गेषु वर्णौ द्वितीयश्चतुर्थौ वा' विहितस्तस्य पूर्वः प्रथमस्तृतीयो
वा भवति । वर्गेषु युग्मस्य द्वितीयस्य प्रथमः, चतुर्थस्य तृतीयो द्वित्वेन
विधीयते, अयुग्मयोः प्रथमतृतीयपञ्चमरूपयोः शेषादेशयोस्तु तावेव
भवतः । शेषस्य, वक्खाणं (३-२ उभयत्र यलोपः, ४-१ ह्रस्वः, ३-५०
खद्वित्वे, पूर्व० ख = क्, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । अगघो (३-३
दलोपः, ५-१ ओ) । मुच्छा (४-१ ह्रस्वः) । णिज्झरो । लुङ्घो ।
णिज्झरो (पू० दलोपादि) । आदेशस्य, दिट्ठी (१-२८ सूत्रतोऽनुसन्धे-
यम्) । लट्ठी (२-३२ सू० स्प०) । वच्छो (३-३० सू० स्प०, शेषम-
वदातम्) । विष्फरिसो (३-३५ स्प् = स्फ्, ३-६२ विप्रकर्षः, पूर्वस्व-
रतया रिकारश्च, २-४३ श् = स्, ५-१ ओ) । णित्थारो (२-४२
न् = ण्, ३-१२ स्त् = थ्, शो० स्प०) । जक्खो (१-३१ सू० स्प०) ।
लच्छी (३-३० सू० स्प०) । अट्ठी (३-११ सू० स्प०) । पुप्फं (३-
३५ सू० स्प० । ३-५० सर्वत्र द्वित्वम्) । व्याख्यानम्, अर्घः, सूच्छा,
निर्झरः, लुब्धः, निर्भरः, दष्टिः, यष्टिः, वक्षः, विस्पर्शः, निस्तारः, यक्षः,
लक्ष्मीः, अस्थि, पुष्पम् ॥ ५१ ॥

वर्गे^३ युजः पूर्वः—कवर्गादिके पञ्चवर्गमध्ये शेषादेशयोर्द्वित्वे विहिते, युजः =
समाक्षरस्य द्वितीयस्य चतुर्थस्य वा द्वित्वे कृते तस्मादेव पूर्व-यथाक्रम स्वाव्यवहितपूर्व-
गतो वर्ण द्वितीयस्य प्रथम चतुर्थस्य तृतीयो वर्णो भवति । पूर्व बहुषूदाहरणेषु प्रपञ्चि-
तम् । अथापि अभ्यासाय किञ्चिदुदाह्रियते—सौख्यम् = सोक्ख । मोक्षः = मोक्खो ।
विघ्नः = विग्घो । व्याघ्र = वग्घो । मूर्च्छितः = मुच्छिओ । निर्भर = णिज्झरो । 'ओत्वं
सह नकारेण स्यादितो निर्भरेऽपि वा' । ओज्झलो । गोष्ठी = गोट्ठी । गुणाब्जः =
गुणड्ढो । पार्थिवः = पत्थिओ । अज्जगः = अज्जओ । गुल्फः = गुप्फो । अभ्यासः =

१ क० पु० ऊर्ध्वे । अ० पा० । २ क० पु० 'अवक्षिष्टो विहितो य' अ० पा० ।

३ सजीवस्यनुसारी पाठ एषः ।

अम्भासो । नक्षत्रम् = नक्षत्रं । लक्ष्मी = लच्छी । उपाध्यायः = उपाध्यायी । धृष्टः = धिष्टो । वृद्ध = बुद्धो । विश्वस्तः = वीसत्यो । पुष्पितम् = पुष्पिकम् । विह्वलः = विन्मलो । पूर्वोक्तैः सूत्रैः प्रायः सेत्स्यन्ति ॥ ५१ ॥

कवर्गादि पाँच वर्गों के वर्णों को द्वित्व करने पर जो सप्त अक्षर हैं अर्थात् दूसरा अथवा चौथा अक्षर है उसके द्वित्व करने पर उसका पूर्व अर्थात् द्वितीय का पूर्व प्रथम एवं चतुर्थ का पूर्व तृतीय आदेश हो । तात्पर्य यह कि द्वितीय को द्वित्व करने पर उसके प्रथम द्वित्व वर्ण को उस वर्ण का क-च ट त-प आदेश होगा एवं चतुर्थ को द्वित्व करने पर उसका ग-ज ङ-ञ ब आदेश होगा । एतदनुकूल ही सब उदाहरण हैं ॥ ५१ ॥

नीडादिषु ॥ ५२ ॥

नीड इत्येवमादिषु अनादौ वर्तमानस्य च द्वित्वं भवति^१ । णेड्डं (रूपष्टम्), 'एलीडापीडे' (१-१९) त्यादिना एत्वम् । सोत्तं (३-३ र्लोपः, ४-६ अन्यलोपः, ५-३० बिन्दुः) । पेम्मं (३-३ र्लोपः, बाहु-ल्लाकव् उभयत्र ४-१८ प्रवृत्तिर्न, शेषं पूर्ववत्) । वाहितं^२ (२-२ य्लोपः, १-२८ ऋ = इ, ५-३० बिन्दुः) । उज्जुओ^३ (१-२९ ऋ = उ, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । जणओ (२-४२ न् = ण्, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । जोव्वणं (१-४१ औ = ओ, २-३१ य् = ज्, २-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०) । नीडम्, सोतः, प्रेम, व्याहतम्, ऋजुकः, जनकः, यौवनम् ॥ ५२ ॥

नीडादिषु—एषु अनादौ स्थितस्य द्वित्वम् । नेड्ड । जोव्वण । तुण्हीको । पेम्मो । एको । वाहितो । उज्जुओ । सोतो । चल्लिओ । मङ्गुको ॥ ५२ ॥

नीडादिक शब्दों में अनादि स्थित वर्णों को द्वित्व हो । (नीडम्) णेड्ड । 'एलीडा-पीडे' से एकार । (यौवनम्) १४ से ओकार । २४ से ज । २५ से ण । जोव्वण । (तूणीक') 'हल्लण्ण' ३।३३ से ह । ५९ से उकार । तुण्हीको । (प्रेम) ५ से र-लोप । पुस्त्व । पेम्मो । (एक.) एको । (व्याहत.) ४ से यलोप । १० से ऋ को हकार । वाहितो । (ऋजुक) ११ से उ । २ से कलोप । उज्जुओ । (सोतस्) ६० से सलोप । ५ से रेफलोप । पुस्त्व । सोतो । (चलितः) २ से तलोप । चल्लिओ । (मङ्गुक') ५९ से ऊकार को उकार । मङ्गुको । ये उदाहरण दिखाये हैं । लक्ष्यानुसार अन्य भी कल्पना कर लेना ॥ ५२ ॥

नोट- न० (१४) औत् औत् । (२४) आदेशों जः । (२५) जो णः सर्वत्र । (५९) उबूतो मधूकादिषु । (५) सर्वत्र लवरास् । (४) अओ मनयास् । (१०) इह्यादिषु । (११) उट्टादिषु । (२) कगाचजतवृषयवा प्राणो लोपः । (१०) अन्त्यस्य हलः ।

आम्रताम्रयोर्वः ॥ ५३ ॥

१ अनादेशत्वादप्राप्ते विधिरयम् । २ इक्षुपादौ ८।१।२८ । हेमसूत्रे कृपाचन्तर्गतयोर्वा दाक्त्व बाढात् । ३ ऋणवर्णयस्यौ वा ८।१।२४ । इति हेमाद्रसारतः-रिक् । उक् ।

आम्र-ताम्र इत्येतयोर्द्वित्वेन वकारो भवति । अम्बं । तम्बं' (४-१ ह्रस्वः संयोगे, ३-५० तद्धि०, ५-३० बि०) ॥ ५३ ॥

आम्रताम्रयोर्व.—अनयोर्द्वित्वे न स्यात् । स च लक्ष्यवशादेकदेशे एव । अम्बो । तम्बो ॥ ५३ ॥

आम्र ताम्र के द्वित्व होने पर लक्ष्यानुसार अन्तिम म को व हो । (आम्रः) ५ से रेफलोप । अंबो । (ताम्रः) तम्बो । उभयत्र ५८ से आकार को अकार । फल अर्थ में—(आम्रम्) अंबं । (ताम्र पात्रम्) तंब ॥ ५३ ॥

न रहोः ॥ ५४ ॥

रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति । धीरं (१-३९ सू० स्पष्टम्) । तूरं (३-१८ सू० स्पष्टम्) । जीहा (१-१७ सू० द्रष्टव्यम्) । वाहो (३-३८ सू० स्प०) । धैर्यम्, जिह्वा, वाष्पः ॥ ५४ ॥

न रहोः—अनयोर्द्वित्व न स्यात् । जुदेर । अच्छेरं । पेरतो । विहलो । काहायणो ॥ ५४ ॥

रेफ और हकार को द्वित्व न हो । (सौन्दर्यम्) १५ से औ को उकार । ३१ से एकार । 'तूर्यधैर्यं' से र्य को रकार । उसे द्वित्व प्राप्त था, निषेध हो गया । सुंदेरं । (आश्चर्यम्) ५८ से आ को अकार । १४ से अ को छकार । द्वित्वादि पूर्ववत् । 'तूर्यधैर्यं' से र्य को रकार । ३१ से एकार । रेफ को द्वित्व नहीं । अच्छेर । (पर्यन्त) पूर्ववत् रेफ और निषेध । पेरतो । (विहलः) ५ से वकारलोप । उक्त सूत्र से ह के द्वित्व का निषेध । विहलो । (कार्षापण) ५८ से अकार । १८ से प को व । 'कार्षापणे हः' इससे हकार । द्वित्व-निषेध । काहायणो ॥ ५४ ॥

आडो झस्य ॥ ५५ ॥

आड उत्तरस्य ङ इत्येतस्यादेशस्य द्वित्वं न भवति । आणा (३-४४ ङ=ण) । आणत्ती (पूर्ववत् ङ=ण, ३-१ प्लोपः, ३-५० तद्धि०, ५-१८ दीर्घः) । आङ्गा, आङ्गतिः । आङ्ग इति किम् ? सण्णा (३-४४ ङ=ण, ३-५० ण्द्वित्वम्) । संङ्गा ॥ ५५ ॥

आङो ङादेशस्य—आङ परस्य ङादेशस्य द्वित्वं न स्यात् । आणा । आणत्ती । आङ परत्वाभावात् नेह-विण्णाण । अहिण्णाण ॥ ५५ ॥

आङ् से पर ङादेश को द्वित्व न हो । (आङ्ग) 'अङ्गं' (३।४३) से णकार आदेश । आणा । (आङ्गतिः) ३ से प्लोप । पूर्ववत् णकार । आणत्ती । जहाँ आङ् नहीं होगा, वहाँ द्वित्व हो जायगा । (विज्ञानम्) १५ से न को ण । 'अङ्गं' से ङ्ग को ण । १ से द्वित्व । विण्णाणं । एवम् (अभिज्ञानम्) १३ से न को ह । अन्य कार्य पूर्ववत् । अहिण्णाणं ॥ ५५ ॥

१. हेमचन्द्र ताम्रात्रे ऋ. । अनयो. संयुक्तस्व मयुक्तो वो भवति । अम्ब । तम्बं—इत्याह ।
२. सजीवन्त्यादिसंभत एव पाठः ।

न बिन्दुपरे ॥ ५६ ॥

अनुस्वारे परे द्वित्वं न भवति । संक्रान्तो (३-३ रेफलोपः, ४-१७ वर्गान्त०, ४-१ ह्रस्वः, ५-१ ओ) । संज्ञा (३-२८ ध्य् = झ्, ४-१७ वर्गान्त०) । संक्रान्तः, सन्ध्या^१ ॥ ५६ ॥

समासे वा ॥ ५७ ॥

समासे शेषादेशयोर्वा द्वित्वं भवति । णङ्गामो, णङ्गामो (२-४२ न = ण्, २-२ वृलोपः, ३-३ रलोपः, ४-१ ह्रस्वः, द्वित्वाभावे तु यथाव-
दोकारः ५-१ ओ) । कुसुमप्यअरो (३-३ रलोपे, २-२ कृलोपः, ५-१ ओ) ।
कुसुमपअरो (पृद्वित्वाभावः, शो० पू०) । देवत्थुई, देवत्थुई (३-१२ स्त् =
थ्, ३-५१ थ् = त्, २-२ तृलोपः, ५-१८ दीर्घः) । आणालक्खंभो,
आणालक्खंभो (४-२९ परिवृत्तौ आनाले जाते, २-४२ न = ण, ३-१४
स्त् = ख्, ३-५१ ख् = क्, ४-१७ वर्गान्त०, ५-१ ओ) । नदीग्रामः,
कुसुमप्रकरः, देवस्तुतिः, आलानस्तम्भः ॥ ५७ ॥

समासे वा—समासवशादनादितामापन्नयो शेषादेशयोर्वा द्वित्वम् । मरुत्थली,
मरुत्थली । गुणज्जेट्ठो, गुणज्जेट्ठो । घरदार, घरदार । अत्थग्गहो, अत्थग्गहो । घण-
त्थणी, घणत्थणी । विरहक्खमा, विरहक्खमा । अगप्फसो, अगफसो । 'द्वित्वं कापि समासे
स्याद् अशेषादेशयोरपि' । सप्पिआसो, सपिआसो । बद्धप्फलो, बद्धफलो । सिहरक्खडो,
सिहरक्खडो ॥ ५७ ॥

समास होने पर मध्यगत लोप से शेष अथवा आदेश से जायमान वर्ण को विकल्प से द्वित्व हो । (मरुत्थली) ३ से सलोप । मरुत्थली, मरुत्थली । सर्वत्र ६ से द्वित्व होगा । (गुणज्जेट्ठ) ४ से यलोप । छ में ३ से यलोप । गुणज्जेट्ठो, गुणज्जेट्ठो । (गृह-
द्वारम्) ४ से वलोप । घरद्वार, घरदार । 'गृहस्य घरोऽपतौ' (४३४) घर आदेश ।
(अर्थग्रह) ४ से दोनों रेफों का लोप । अत्थग्गहो, अत्थग्गहो । (वनस्तनी) २९ से
स्त को थ । २५ से न को ण । घणत्थणी, घणत्थणी । (विरहक्खमा) ३४ से ख को
ख । विरहक्खमा, विरहक्खमा । (अङ्गस्पर्शः) ५ से रेफलोप । २६ से श को स ।
'स्पस्य' (३३६) से फ आदेश । द्वित्वविकल्प । अगप्फसो, अगफसो । ६१ से अनु-
स्वारागम । कहीं पर समास में, लोप से शेष न होने पर अर्थात् विना लोप के विषय
में एवम् आदेश के विना केवल स्वाभाविक अक्षर को विकल्प से द्वित्व हो । (सपि-
पास) पूर्व पकार को द्वित्व । २ से दूसरे पकार का लोप । सप्पिआसो । पञ्च में—
सपिआसो । एवम् (बद्धफल्) बद्धप्फलो, बद्धफलो । (शिखरक्खण्ड) २६ से श को
स । २३ से ख को ह । विकल्प से द्वित्व । ७ से ककार । सिहरक्खडो, सिहरक्खडो ॥ ५७ ॥

१० नं. (५८) अवातो ययादिषु वा । (६५) उरसौन्दर्षादिषु । (३१) ए
शय्यादिषु । (६४) अस्सप्सां कुः । (५) सर्वत्र लवराम् (१८) पो वः । (३)
उपरि लोपः कगडतदुपपसाम् । (२५) नो णः सर्वत्र । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वम-

मादौ । (१३) लघयश्चानां हः । (४) अजो मनवाम् । (१४) कस्कां छाः ।
(२६) शयोः सः । (६१) कक्षादिषु ।

सेवादिषु च ॥ ५८ ॥

सेवा इत्येवमादिषु चानादौ वा द्वित्वं भवति । सेव्वा, सेवा (२-२ प्रायोग्रहणात् वलोपो न, शेषं स्पष्टम्) । एकं, यञं (द्वित्वाभावे २-२ क्लोपः, ५-३० बि०) । जक्खो (२-४२ न् = ण्, द्वित्वपक्षे ३-५१ ख् = क्, ५-१ ओ) । जहो (द्वित्वाभावे २-२७ ख् = ह्, ५-१ ओ) । देव्वं, वइव्वं (१-३७ सू० स्प०) । असिज्वं, असिज्वं । तेलोक्कं (१-३५ सू० स्प०), तेलोअं (द्वित्वाभावे, ३-१ क्लोपः, शो० पू०) । णिहिज्जो (२-४२ न् = ण्, द्वित्वे, ५-१ ओ) । णिहिओ (द्वित्वाभावे २-२ त्लोपः, शो० पू०) । तुण्हिक्को, (३-३३ ण् = क्, ह्रस्वः संयोगे, कस्य द्वित्वे, ५-१ ओ) । तुक्किओ (द्वित्वाभावे, २-२ क्लोपः, शो० पू०) । कणिआरो, कणिआरो (३-३ र्लोपः, २-२ क्लोपः, द्वित्वभावामावौ च पू०, ५-१ ओ) । दिव्वं (३-३ र्लोपः, ३-५१ घ् = ग्, ह्रस्वः संयोगे इति दी = दि, ५-३० बि०) । दीहं (द्वित्वाभावे र्लोपे च असंयोगपरत्वात् ह्रस्वाभावः, २-२७ घ् = ह्, शो० स्पष्टम्) । रत्तो (३-३ र्लोपः, ४-१ ह्र०) । राई (३-१ त्लोपः, ३-३ र्लोपः, ५-१८ दीर्घः) । दुक्खिओ, (खद्वित्वे, ३-५१ ख् = क्, २-२ त्लोपः, ५-१ ओ) । दुहिओ (द्वित्वाभावे २-२७ ख् = ह्, शो० पू०) । अस्सो, असो (१-२ सू० द्रष्टव्यम्) । इस्सरो (३-३ व्लोपः, २-४३ श् = स्, द्वित्वे, ह्रस्वः संयोगे ई = ह्, ५-१ ओ) । ईसरो (द्वित्वाभावे ह्रस्वाभावः, शो० पू०) । विस्सासो, वीसासो । णिस्सासो, णीसासो (२-४२ न् = ण्, शो० पू०) । रस्सी, (३-२ म्लोपः, २-४३ श् = स्, स्रद्वित्वे ५-१८ दीर्घः) । रसी (द्वित्वाभावः, शो० पू०) । मिज्जो (३-३ र्लोपः, ५-१ ओ) । मिओ^१ (द्वित्वाभावे ३-१ त्लोपः, शो० पू०) । पुस्सो, (३-२ य्लोपः, २-४३ घ् = स्, ५-१ ओ) । पुसो (द्वित्वाभावे, शो० पू०) । सेवा, एकः, नखः, दैवम्, अशिबम्, त्रैलोक्यम्, निहितम्, तूष्णीकः, कर्णिकारः, दीर्घम्, रात्रिः, दुःखितः, अश्वः, ईश्वरः, विश्वास्तः, निश्वास्तः, रश्मिः, मित्रम्, पुण्यः । उभयत्र विभाषेयम् । सेवादीनामप्राप्ते^२ दीर्घादीनां च प्राप्ते ॥ ५८ ॥

१ 'तह इन्दो निश्चिन्दो विहरतु अन्देशरम्भि सो दाव । इन्दस्स तावमित्त हवेसि मदिध। मिभा तुमय' ॥ इति कुमारपालचरिते ७ सर्गे ९३ तर्मे पद्यम् । 'एववा इन्दो निश्चिन्दो विहरतु अन्तःपुरे स तावत् । इन्द्रस्य तावमित्तय भवसि महोत्सवामिन् त्वम्' ॥—एतदनुसारेण सुब्रह्मच-
कमित्रज्ञादौ नपुसकं, सूर्यवाचकस्तु पुष्टिहो भवितुमर्हति । २. अनादेशात्पादशेषाच्चेति शेषः ।

सेवादियु च—एषु द्वित्वं वा स्यात् । उभयत्र विभाषेयम् । 'सेवा कौतूहल दैव
निहित नखजानुनी । इवार्थका निपाताश्च एतदाद्यास्तथापरान्' ॥ एषु द्वित्वस्य
अप्राप्तत्वाद् विधियुक्तेन विकल्पः । 'त्रैलोक्य कर्णिकारश्च वेश्या भूर्जश्च दुःखितः' ।
एवं जातीयकान् शब्दान् विदुः सेवादिकान् बुधाः ॥ एषु लोपशेषत्वाभित्यप्राप्तस्य
द्वित्वस्य निषेधमुखेन विकल्पः । सेव्वा, सेवा । कोउहल्ल, कोउहल । देव्व, दैव्व ।
णिहित्, णिहिअ । णक्खो, णहो । जण्णुअ, जाणुअ । सखव्व, सखोव । इवार्थे इव-
पिव-मिव-विव-व्व-एते निपात्यते । एषु अप्राप्तौ विधानम् । तइल्लोक, तइल्लोअ ।
कणिआरो, कणिआरो । वेस्सा, वेसा । भुज्जा, भुआ । दुक्खिअओ, दुहिअओ । एषु
नित्य प्राप्त द्वित्व विकल्पेन निषिध्यते ॥ ५८ ॥

सेवादिक शब्दों में विकल्प से द्वित्व हो । इन सेवादिक शब्दों में कहीं लोप से
शेष अथवा आदेश स्वरूप न होने से द्वित्व अप्राप्त था और कहीं लोपशेष अथवा
आदेशजन्य होने से नित्य द्वित्व प्राप्त था उसका विधि-निषेध-मुख से विकल्प है ।
तार्पर्य यह कि सेवादिविगणपठित कुछ शब्दों में विकल्प से द्वित्व का विधान है और
कुछ शब्दों में नित्य प्राप्त द्वित्व का विकल्प से निषेध है । जैसे—सेवा, कौतूहल, दैव,
निहित, नख, जानु और इवार्थक पिव मिवादिक—इनमें द्वित्व अप्राप्त था । त्रैलोक्य,
कर्णिकार, वेश्या, भूर्ज, दुःखित—इस प्रकार के शब्दों में शेषाक्षर होने से नित्य द्वित्व
प्राप्त था, विकल्प से विधि निषेध होगा । जैसे—(सेवा) अप्राप्त द्वित्व का विकल्प
से विधान । सेव्वा । पञ्च में—सेवा । इसी प्रकार अन्यत्र भी जानना । (कौतूहलम्) १४
से औ को ओकार । २ से तलोप । ५९ से उकार । विकल्प से द्वित्व । कोउहल्ल,
कोउहल्लं । (दैवम्) 'दैवे वा' (१-३८) से ऐ को अह् । विकल्प से वद्वित्व । दइव्वं ।
१३ से ऐ को एकार । देव्व । (निहितम्) २५ से न को ण । णिहित् । २ से तलोप ।
णिहिअ । (नख) न को ण । णक्खो । २३ से ख को हकार । णहो । (जानुकम्) ५८
से अकार । २ से कलोप । २५ से णकार । जण्णुअं, जाणुअ । (सख इव) निपात
से इव को व आदेश, विकल्प से वद्वित्व । सखव्व । एवम्—संखप्पिव । संखम्मिव ।
सखविव । पूर्वोक्त सेवादिक तथा पिव आदिक में अप्राप्त द्वित्व विकल्प से हो गया ।
तथा (त्रैलोक्यम्) ४ से यलोप । 'दैव्यादिव्वहत्' (१-३७) इससे ऐकार को 'अह्'
आदेश । ५ से रेफलोप । विकल्प से ककार को द्वित्व । यहाँ यकार का लोप करने से
शेष ककार था, अतः नित्य द्वित्व प्राप्त था, इसने वैकल्पिक निषेध कर दिया । तइ-
ल्लोक । तइल्लोअं । २ से कलोप । (कर्णिकारः) २ से कलोप । ५ से रेफलोप, शेष
णकार को नित्य द्वित्व प्राप्त था, विकल्प से निषेध कर दिया । कणिआरो । कणि-
आरो । (वेश्या) ४ से यलोप । २६ से श को स । वेस्सा, वेसा । (भूर्जा) ५ से
रेफलोप । ५९ से उकार को उकार । द्वित्व । भुज्जा । पञ्च में—२ से जलोप । भुआ ।
(दुःखितः) विसर्ग को सकार मानकर ३ से लोप । २ से तकारलोप । द्वित्व ।
दुक्खिअओ । पञ्च में—२३ से ख को ह । दुहिअओ । उक्त इन उदाहरणों में विकल्प से
निषेध होने से द्वित्व विकल्प से होगा ॥ ५८ ॥

नोट—न. (२) कणञ्जतवपथवां प्रापो लोपः । (२६) णयोः सः । (२३) खञ्-

यधभां हः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (१४) औत ओत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।
(१३) ऐत एत् । (२५) नो णः सर्वत्र । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

विप्रकर्षः ॥ ५९ ॥

अधिकारोऽयम् । आपरिच्छेदसमाप्तेयुक्तस्य विप्रकर्षो भवति ॥ ५९ ॥

विकर्षः^१—इत ऊर्ध्वं युक्तस्य वर्णस्य विकर्ष = विरलेषो विधेय - इत्यधिक्रियते ॥ ५९ ॥

‘विकर्षः’—बहु अधिकार सूत्र है अतः इसके उपरान्त परिच्छेद की समाप्ति तक जो कार्य कहेंगे उसमें वर्ण-विरलेष अर्थात् संयुक्त वर्णों का विभाग करना होगा ॥ ५९ ॥

क्लिष्टश्लिष्टरत्नक्रियाशार्ङ्गेषु तत्स्वरवत्पूर्वस्य ॥ ६० ॥

क्लिष्टादिषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति विप्रकृष्टस्य च यः पूर्वो वर्णो निरर्थस्तस्य तत्स्वरता भवति । तेनैव पूर्वेण स्वरेण पूर्वो वर्णः साथो भवति-इत्यर्थः । किलिट्ठं (छकारविप्रकर्षे लकारेण सह पूर्वस्वरतया च किलिजाते, ३-१० छ = ठ, ३-५० ठद्वि०, ३-५१ पूर्व०, ट् = ट्, ५-३० बिन्दुः) । सिलिट्ठं (२-४३ श् = स्, शे० पू०) । रअणं (विप्रकर्षात् रत-जाते, ३-१ तूलोपः, २-४२ न् = ण, ५-३० बि०) । किरिआ (२-२ यूलोपः, विप्रकर्षादिकं पू०) । सारंगो (२-४३ श् = स्, ४-१७ बि०, ५-१ ओ) ॥ ६० ॥

क्लिष्टश्लिष्टरत्नक्रियाशार्ङ्गेषु तत्स्वरवत्पूर्वस्य—एषु युक्तस्य वर्णस्य विकर्षो विधेय, तस्य युक्तस्य य स्वर तद्वत्स्वरो विकर्षे सति पूर्ववर्णस्य भवति । किलिट्ठ । सिलिट्ठ । अत्र पूर्वं प्राप्तत्वात्, क्लिरिल इत्येतयोरेव विकर्ष, न तु छस्य । रअणं । किरिआ । सारंगो ॥ ६० ॥

क्लिष्ट-श्लिष्ट रत्न क्रिया-शार्ङ्ग इन शब्दों में संयुक्त अक्षरों का विभाग अर्थात् पृथक्-पृथक् उनको करना और जो स्वर उनमें है वही स्वर विभक्त पूर्व-वर्ण के साथ भी होगा । जैसे—क्लिष्ट में ककार पृथक् हुआ और ल में हकार स्वर है अतः ककार में भी हकारस्वर हुआ । २८ से छ को ठकार । ६ से द्वित्रि । ७ से टकार । किलिट्ठ । छ में विकर्ष क्यों नहीं ? क्रम-प्राप्त क्लि मिल में ही विकर्ष होगा । प्रथम के त्याग में कोई प्रमाण नहीं । एवम् (श्लिष्टम्) विकर्ष तथा तत्स्वरता होने पर २९ से झ को सकार । छ को ठकारादि पूर्ववत् । सिलिट्ठ । (रत्नम्) तकार नकार का विकर्ष । २ से तकारलोप । २५ से णकार । रअणं । (क्रिया) ४ से यूलोप । हकारयुक्त ककार का विकर्ष । किरिआ । (शार्ङ्ग-) २६ से श को स । अकारस्वरयुक्त रेफ का विकर्ष । सारंगो ॥ ६० ॥

नोट—नं. (४) अधो मनचाम् । (५) सर्वत्र लवाम् । (२) कगचजतद्वपयवां प्रायो लोपः । (२६) णाचोः सः । (५९) उदूतो मधूकादिषु । (३) उपरि लोपः कगडतद्वपयसाम् । (२३) लवथचमां हः । (२८) छस्य ठः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

कृष्णे वा ॥ ६१ ॥

कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य च तत्स्वरता । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन वर्णे नित्यं विप्रकर्षः, विष्णौ तु न भवत्येव । कसणो (१-२७ ऋ = अ, णस्य विप्रकर्षे ण-जाते, २-४३ ष् = स्, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) । कङ्को (३-३३ सू० स्प०) ॥ ६१ ॥

कृष्णे वा—कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षः स्यात्, पूर्वस्य तत्स्वरवत् स्वरवत्ता च स्यात् । कसणो । पक्षे-कण्हो । 'कृष्णशब्दे विकर्षो वा वर्णोऽयं न तु नामनि ।' तेन वासुदेवे नाम्नि 'कण्ह' इति ॥ ६१ ॥

कृष्णशब्द में युक्त वर्ण का विकर्ष अर्थात् पृथक् विभाग होगा और उस स्वर के समान विभक्त पूर्व वर्ण में भी स्वर हो जायगा । (कृष्ण) १ से ऋ को अकार । विभक्त अकारस्वरयुक्त होने पर कण हुआ । २६ से ष को स । कसणो । पक्ष में—'ह्रस्वण०' (३+३३) से ण आवेश । कण्हो । वर्ण अर्थ में कृष्णशब्द का विकर्ष होगा, वासुदेवापत्य कृष्ण नाम में नहीं । वहां तो 'कण्हो' यही होगा, साधुत्व पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

इः श्रीहीक्रीतकृान्तक्लेशम्लानस्वप्नस्पर्शहर्षार्हगर्हेषु ॥ ६२ ॥

एषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य इकारः तत्स्वरता च भवति । सिरी (२-४३ श् = स्, विप्रकर्षत्वे, पूर्वस्य इत्वे, तत्स्वरताया च सिरी इति जानम्) । एवं-हिरी । किरीतो^१ । किलन्तो (विप्रकर्षे पूर्वस्ये-त्वे, ४-१७ वर्गान्तो बिन्दुर्वा, ५-१ ओ) । किलेसो (स्पष्टम्) । मिलानं (पूर्ववत् इत्वं, तत्स्वरता च, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । सिविणो (१-३ सू० स्प०) । फरिसो (३-३५ स्प् = फ्, इत्वं तत्स्वरता च, २-४३ श् = स्, ५-१ ओ) । एवमुत्तरत्रापि । हरिसो । अरिहो । गरिहो (स्पष्टाः) । श्रीः, हीः, कीतः, क्लान्तः, क्लेशः, म्लानम्, स्वप्नः, स्पर्शः, हर्षः अर्हः, गर्हः ॥ ६२ ॥

इत् श्रीहीक्लीतकृान्तक्लेशम्लानस्वप्नस्पर्शदर्शहर्षार्हेषु^२—एषु युक्तस्य विकर्षः स्यात् विकृष्टस्य पूर्ववर्णस्य इकारस्वरता च स्यात् । सिरी । हिरी । किलतो । किलेसो । मिलानो । सिविणो । अत्र 'स्व' इत्यस्य विकर्षः कथं न तथाभूतप्रयोगादर्शनात् । वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन क्रमप्राप्त व्यतिक्रम्यापि 'प्र' इत्यस्य विकर्षः । वेत्यनुवर्तते । फरिसो, फमो । दरिसण, दंसण । क्वचिन्तियम्-आअरिसो । हरिसो । उक्तरिसो । अमरिसो । वरिसो । परिसवरो । क्वचिन्नैव-वासारत् । वाससम् । हृस्य क्वचिन्तियम्-अरिहो । गरिहा । वरिहिणो । क्वचिन्नैव-दसारो । (दशार्ह) । 'रेफस्याधो हकारस्य लोपो भवति कुत्रचित् । प्लोये प्लुष्टे भवेत् जायौ रलोके विरलोप इस्तथा' ॥ पिलोसो । पिलुटो । सिणाऊ । सिलोओ । 'वा विरलोपो भवेद् वञ्जे पूर्वस्य स्वर एव

वा' । बहरं । वज्रं । 'पूर्वशब्दे विकर्षो वा पूर्वस्मैत्वं च नस्य मः' । पुरिसं, पुष्पं ॥६२॥

अी-ही-कान्त-बलेश-भ्लान स्वप्न-स्पर्श-आदर्श-हर्ष-अर्ह-इन अर्द्धों में युक्त वर्ण का विकर्ष हो अर्थात् युक्त वर्ण का पृथक् पृथक् विभाग हो और विभक्त पूर्व वर्ण के साथ इकार स्वर हो । (अीः) का श्-री विभाग हो गया और श के साथ इकार स्वर लग गया । २६ से श को स । सिरी । एवम्—(हीः) हिरी । (कान्तः) ५८ से आकार को अकार । किलंतो । (बलेशः) १६ से सकार । किलेसो । (भ्लानः) २५ से न को ण । मिलाणो । (स्वप्नः) ५ से बलोप । 'उदीचत्' (१+३) सकार के साथ इकार । पकार नकार का विकर्ष, इकार । १८ से प को व । २५ से न को णकार । सिविणो । 'स्व' का विकर्ष क्यों नहीं ? वैसा प्रयोग नहीं होता है । अथवा वा की अनुवृत्ति से व्यवस्थित कार्य होगा, अतः पूर्व का त्याग करके द्वितीय अक्षर 'म' में विकर्ष, इकार होगा । पूर्ववत् णकार । सिविणो । वा-पद की अनुवृत्ति करके स्पर्श आदर्श में विकल्प से विकर्ष, इकार होगा । (स्पर्शः) 'स्पश्य' (३+३६) से स्प को फ । रेफ और शकार का विकर्ष । रेफ के साथ इकार । २६ से श को सकार । फरिसो । पञ्च में—६१ से अनुस्वारागम । ५ से रेफलोप । २६ से सकार । फादेश पूर्ववत् । फसो । एवम्—(दर्शनम्) विकर्ष पूर्ववत् । २५ से नकार को णकार । द्रिसण । पञ्च में—दृसण । पूर्ववत् अनुस्वारादि । कहीं पर नित्य विकर्ष और इकार होगा । (आदर्शः) २ से दकार का लोप । रेफ और शकार का विकर्ष, इकार । २६ से श को स । आभरिसो । (हर्षः) हरिसो । हर्ष-पद से रेफ चकार का विकर्षादि अन्यत्र भी जानना । (उत्कर्षः) ३ से तलोप । ६ से कद्वित्व । रेफ-चकार का विकर्ष । २६ से ष को स । उक्करिसो । एवम्—(अमर्षः) अमरिसो । (वर्षः) वरिसो । (वर्षवरः) वरिसवरो । कहीं पर 'व' का विकर्ष नहीं होगा । (वर्षारात्र) 'आ समृद्धाविषु वा' (१+२) से आकार । ५ से रेफलोप । २६ से ष को सकार । ५८ से रेफ के आकार को अकार । ६ से तद्वित्व । वासारत्तो । (वर्षशतम्) पूर्ववत् । आकार, रेफलोप, च श को सकार । २ से सकार का लोप । वाससअ । 'ह' का कहीं नित्य विकर्ष और इकार, और कहीं नहीं । (अर्हः) अरिहो । (गर्हा) गरिहा । (बर्हिणः) बरिहिणो । कहीं नहीं होगा । जैसे (दशाहः) २६ से श को स । रेफ के अन्व-स्थित इकार का कहीं लोप होता है—इससे इकार का लोप हो गया । दसारो । 'श्लोष-प्लुष्ट ज्ञायु-श्लोक और विश्लेष शब्दों में युक्त वर्ण का विभाग हो और विभक्त पूर्व वर्ण के साथ इकार हो' । (श्लोषः) २६ से ष को स । पिहोसो । (प्लुष्टः) २८ से छ को ठ । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । पिहोठो । (ज्ञायुः) सकार का विभाग, इकार । २५ से णकार । २ से बलोप । सिणाऊ । (श्लोकः) २६ से श को स । २ से कलोप । सिलोओ । वज्र-शब्द में विकल्प से युक्त का विकर्ष और पूर्व में इकार हो । (वज्रम्) विकर्ष-इकार होने पर 'वजिरम्' हुआ । २ से जलोप । बहर । पञ्च में—रेफलोप, द्वित्व । वज्रं । पूर्व-शब्द में युक्त का विकर्ष, इकार-योग और वकार को मकार । (पूर्वम्) ५९ से ऊकार को उकार । विकर्ष, मकारयोग, व को म । पुरिसं । पञ्च में—५ से रेफलोप, २ से द्वित्व । पुष्पं ॥ ६२ ॥

नोट—नं. (९) श्रुतोऽत् । (२६) शपोः सः । (५८) अदातो यथाविषु वा । (२५) नो अ. सर्वत्र । (५) सर्वत्र लब्राम् । (१८) षो वः । (९१) वक्राविषु । (२) कणचतदपयवा प्रायो लोपः । (३) उपरि लोपः कणवतवपयसाम् । (६)

शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२८) इत्थं ठ । (७) बर्गेषु युजः पूर्वः । (५९)
उद्धृतो मधूकादिषु ।

अः क्षमाश्लाघयोः ॥ ६३ ॥

क्षमा श्लाघा इत्येतयोर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य अकारस्तत्स्वर-
रता च भवति । खमा (३-३९ क्ष = ख्, शो० स्प०) । सलाहा (२-४३
श = स्, विप्रकर्षः पूर्वस्याऽत्वं, तत्स्वरता च, २-२७ घ=ङ्) ॥ ६३ ॥

अ क्षमारलाघयो—एतयोर्युक्तस्य विकर्षं स्यात्, पूर्वस्य चाकार । खमा ।
सलाहा । 'वा विकर्षो विपर्यासो दीर्घेऽप्यत्व च पूर्ववत्' । दिहरो, दीहो ॥ ६३ ॥

यमा और श्लाघा शब्द में विकर्ष और पूर्व में अकार योग । (यमा) विकर्ष
अकार का योग । ३४ से ख को ख आदेश । खमा । (श्लाघा) २६ से ल को ल ।
२६ से घ को हकार । सकार-लकार का विकर्ष, अकार का योग । सलाहा । 'दीर्घ'-
शब्द में भी विकल्प से विकर्ष, अकार का योग और वर्णव्यत्यय हो । (दीर्घ)
विकल्प से विकर्ष और अकार का योग होने से 'दीरघ' हुआ, वर्णव्यत्यय होने से
दीघर हुआ । २६ से ख को ह आदेश । वार्तिक में चकारग्रहण से अथवा ३६ से
ईकार को हकार । दिहरो । पञ्च में-५ से रेफलोप । २३ से हकार । दीहो ॥ ६३ ॥

खेहे वा ॥ ६४ ॥

खेहशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो वा भवति, पूर्वस्य च अकारस्तत्स्वरता
च भवति । सणोहो (पूर्ववत् विप्रकर्षादिकं, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) ।
णेहो (३-१ सू० स्प०) ॥ ६४ ॥

स्नेहे वा—अत्र युक्तस्य विकर्षो वा भवति, पूर्वस्य च इकार । सिणोहो । क्वि-
त्पूर्वस्य चाकार, तदा-सणोहो, णोहो ॥ ६४ ॥

खेह-शब्द में विकल्प से विकर्ष और पूर्व को अकार । (खेह) २५ से णकार ।
सणोहो । पञ्च में-३ से सलोप । २५ से ण । णोहो । किसी मत से हकार का पूर्व वर्ण के
साथ योग होता है, तब-सिणोहो होगा । सूत्र में 'खिह'शब्द का ग्रहण नहीं करना,
किन्तु प्रधानतया धात्वर्थ लेना । अतः 'खिग्ध' यहाँ खिह धातु से क प्रत्यय के योग
होने पर भी हो जायगा । (खिग्ध) ३ से गकार का लोप । ६ से धङित्व । ७ से इ ।
२५ से णकार । सिणिद्धो । पञ्च में-पूर्ववत् । णिद्धो ॥ ६४ ॥

नोट—नं (३४) ष्कस्कां ख । (२६) खघयधर्मा हः । (३६) इदीत'
पानीयादिषु । (५) सर्वत्र लवराम् । (२५) नो ण । सर्वत्र । (३) उपरि लोपः
कगडतदपचसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) बर्गेषु युजः पूर्व ।

उः पद्मतन्वीसमेषु ॥ ६५ ॥

पद्मशब्दे तन्वी-इत्येवं समेषु च युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य च
उकारस्तत्स्वरता च भवति । पडमं (३-२ प्लोपः, शो० स्प०) । तणुई

(२-४२ न = ण, उत्वादिपू०, व्लोपश्च) । लहुई (२-२७ घ=ह, दो० पू०) । तन्वी । लघ्वी ॥ ६५ ॥

उः पद्मतन्वीसमेधु—पद्मतन्वीसमेधु तन्वीसदृशेषु च युक्तस्य विकर्षं स्यात् पूर्वस्य च उकार । 'पद्मस्मरकरमीरवेरमसप्राप्रादय । समाना पद्मशब्दस्य प्राकृततै प्रकीर्तिता' ॥ पउम । वसुमरो । कसुमीरो । वेसुम । सउम । अउमरो । 'तन्वी लघ्वी तथाऽशिषी मृद्वी पट्वी तथैव च । बह्वी गुर्वी च पृथ्वी च तन्वीतुल्या स्युरीदृशा' ॥ तणुई । लहुई । असिसुई । मउई । पडुई । बहूई । गरुई । पुहुई ॥ ६५ ॥

पद्म तथा तन्वी के समान शब्दों में युक्त वर्ण का विकर्ष और पूर्व में उकार हो । पद्म, वस्मर-इत्यादिक पद्म-सदृश हैं और तन्वी, लघ्वी, अशिषी-इत्यादिक तन्वी-सदृश हैं । (पद्मम्) वकार मकार का विशेष । उकारागम । २ से वलोप । पउम । (वस्मरः) विकर्ष, उकार । वसुमरो । (करमीरः) २१ से श को सकार । कसुमीरो । मतान्तर से खीलिङ्गप्राकृतत्वात् बहुवचन । कसुमीरा । (वेरम) वेसुम । (सप्रा) विकर्ष, उकारागम । २ से वलोप । सउम । (अप्राः) अउमरो । ये पद्मसदृश दिक्तावे । तथा प्रचलित प्रयोगानुसार अन्य भी जानना । द्वार शब्द में वकार और वकार का विकल्प से लोप, उकार हो । (द्वारम्) वार, वार, वुवारं । तन्वी इत्यादि में विकर्ष, उकार । (तन्वी) २५ से णकार । २ से वलोप । तणुई । (लघ्वी) २३ से घ को ह । लहुई । (अशिषी) २६ से दोनों श को स । २ से वलोप । असिसुई । (मृद्वी) ९ से ऋ को अकार । मउई । (पट्वी) पडुई । १९ से ट को ड । (बह्वी) बहूई । (गुर्वी) 'अन्मुकुटादिषु' से अकार । गरुई । (पृथ्वी) १० से ऋ को इकार, पिहुई । मतान्तर से ११ से उ । पुहुई ॥ ६५ ॥

ज्यायामीत् ॥ ६६ ॥

इति वरहविरचिते प्राकृतप्रकाशे तृतीयः परिच्छेदः ॥

ज्याशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो भवति पूर्वस्य च ईकारस्तत्स्वरता च । जीआ (२-२ यलोपः) ॥ ६६ ॥

इति भामहविरचिते प्राकृतप्रकाशे युक्तवर्णविधिर्नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

ज्यायामीत्—ज्याशब्दे विकर्ष, पूर्वस्य चेकार स्यात् । जीआ । जीआशब्दादपि जीआ-इत्येव ॥ ६५ ॥

इति श्री म म मथुराप्रसादकृतौ चन्द्रिकाख्यव्याख्याया युक्तवर्णविधिवस्तृतीयः परिच्छेदः ।

ज्याशब्द के युक्त वर्ण का विशेष करके ईकार हो । (ज्या) विशेष, ईकार । २ से य-लोप । जीआ । एवम्—जीआशब्द का भी जीआ होगा । (जीआ) २ से वलोप । जीआ ॥ ६६ ॥

नोट—नं (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२१) शपोः सः । (९) ऋ-तोऽन् । (१९) टो ङः । (१०) इह्यादिषु । (११) उह्यादिषु ।

इति श्री म. म. मथुराप्रसादकृतौ प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपदीकायां तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः

सन्धावचामज्जलोपविशेषा बहुलम् ॥ १ ॥

अचामिति प्रत्याहारग्रहणम् । अजिति च । सन्धौ वर्तमानानामर्था स्थाने अजिविशेषा लोपविशेषाश्च बहुलं भवन्ति । अजिविशेषास्तावत्-जउणअडं, जउणाअडं (२-३ सूत्रे स्पष्टं जउणा, तटमिति २-२ तलोपः^१, २-२० ट् = ड्, अत्र बहुलग्रहणात् 'णा' इत्यत्र ह्रस्वत्वं विकल्पेन, ५-३० सोर्बिन्दुः) । णईसोत्तो, णईसोत्तो (२-४२ न् = ण्, २-२ वृत्तोपः, ह्रस्वविकल्पः पू०, सोत्तो ३-५२ सूत्रे द्रष्टव्यः । अत्र विशेषः ४-१८ पुं०^३) । बहुमुहं, बहुमूहं (२-२७ क् = ह्, ५-३० बिं०, शो० पू०) । कण्णउरं, कण्णऊरं (३-३ वृत्तोपः, ३-५० ण्वि०, २-१ प्लोपः, शो० पू०) । सिरोवेअणा, सिरवेअणा (२-४३ श् = स्, ४-६ सलोपे अजिव-शेष ओ = सिरो इति, वेअणा १-३४ सू० स्प०, शो० पू०) । पीआपीअं, पिआपिअं । सीआसीअं, सिआसिअं (२-२ तलोपः, शेषं ह्रस्वविकल्पादि पूर्व०) । सवोमुओ (३-३ वृत्तोपः, ओत्वमकारस्य, २-२७ क् = ह्, ५-१ ओ) । सवोमूओ (३-३ वृत्तोपः, २-१५ प् = व्, ओत्वमूत्वे बाहुलकात्, शो० पू०) । सरोरुहं, सररुहं (४-६ सलोपः, ओत्व-विकल्पः, शो० स्प०) । लोपविशेषाः-राउलं, राअउलं (जलोपे विकल्पे-नाऽलोपः, २-२ क्लोपः, ५-३० बिं०) । तुहअं, तुहअअं (६-३१ तव = तुह, विकल्पेन बाहुलकादकारलोपे, ३-३ रकारलोपः, ५-३० बिं०) । महअं, महअअं (६-५० मम = मह, शो० पू०) । वावउणं, वाअवउणं (२-१५ प् = व्, २-२ वृत्तोपे बाहुलकात् विकल्पेन अकारलोपे आपतनमिति जाते, पुनः २-१५ प = व्, वाघतन इति जाते, ८-५१ त् = ड्, २-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०, अलोपाभावे स्पष्टम्) । कुम्भारो, कुम्भआरो (अनाविग्रहणात् २-२ क्लोपो न, ४-१७ वर्गान्त०, २-२ क्लोपे, ४-१ अकारोत्तरवर्त्यकारलोपे, ५-१ ओ, अलोपाभावे स्पष्टम्) । पवणुअं, पवणउअं (प्राय इति वलोपो न, २-४२ न् = ण्, पूर्वव-कारलोपः, पवण् उच्चतमिति जाते, २-२ तलोपः, ५-३० बिं०, अलोपा-भावे पूर्व०) । यमुनातटं, नदीओतस्, बहुमुखं, कर्णपूरं, शिरोवेवना,

१ अर्धं पाठः का० पु० सम्मत । इतः प्राचीनेषु अक्षरपविशेषा इति पाठः ।
२ वृत्तावचमनादिरेव गृह्यते । ३ ३-५२ सूत्रे तु व्यत्ययेन नपुंसकत्वम् ।

पीतापीतं, सीतासीतं (शीताशीतं), सर्वमुखः (सर्पमुखः), सरोरुहं, राजकुलं, तवाहं, ममाहं, पादपतनं, कुम्भकारः, पवनोद्धतम् । संयोगपरे सर्वत्र पूर्वस्याचो लोपः, [ह्रस्वश्च । यथा—गत्थि, सक्कुन्ती, गिक्कुन्तो, अत्तो-इत्यादयः] ('स्पष्टाः') । कचिन्नित्यं, कचिदन्यदेव बहुलप्रहणात् । तेनान्यदपि लाक्षणिकं कार्यं भवति ॥ १ ॥

सन्धावचामङ्गलोपविशेषा बहुलम्—अत्रां सन्धौ कर्तव्ये अच्-विशेषो लोप-विशेषश्च बहुलं स्यात् । बहुलप्रहणात् विभिन्नानि कार्याणि भवन्ति ।

कचिदप्रवृत्तिः, कचिदप्रवृत्तिः, कचिद् विभाषा, कचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ १ ॥

तच्च महाकविप्रयोगानुसारेण लोक्यबहुतशब्दानुसारेण च संस्कृतशब्देषु स्वयं कल्पनीयम् । यतो हि पाणिनीयानां छायावाहीनि खलु प्राकृतसूत्राणि । अत्रां सन्धौ अच्-विशेषास्तावत्—राएसी, राअइसी । बासेसी, बासइसी । कण्ठौरो, कण्ठऊरो । चकाओ, चकाओ । कुंमारो, कुमआरो । अंधारो, अंधआरो । ममवि, ममावि । केणवि, केणावि । कचिद्दीर्घविकल्प—वारीमई, वारिमई । बईमूलं, वईमूलं । वेणूवण, वेणूवणं । कचिद्वा ह्रस्व—जउणअहं, जउणाअहं । णइसोतो, णईसोतो । बहुसुहं, बहु-मुह । कचिद्वा ओकारस्य अत्वम्—सररुह, सरोरुहं । मणहर, मणोहरं । सिरविअणा, सिरोविअणा । कचिन्नैव ओकारस्य अत्वम्—मणोरहो । मणोहओ । अथ लोपविशेषा—कचित् पूर्वपदान्तस्य अकारस्य वा लोपः । राउल, राअउलं । पापडण, पाअपडणं । पापीठ, पाअपीठ । कचिद् ह्रस्वपरत्वेऽपि अचो नित्यमादिर्लोपः—एत्थ, त्व । तुम्हे त्व, अम्हे त्व । बम्हणो त्व चिट्ठइ । प्रायः एक परत्वे एष एवं लोपः । नेह—हरी एत्थ चिट्ठइ । अच्परत्वेऽपि कचिन्नित्य लोपः । राईदो । महदो । उर्विदो । दीवुअलो । मअरदुआण । पमवुआण । महुसवो । तुह सि । मह सि । गओ सि । सुओ सि । इओ सि । कचिद् यष्टिशब्दस्य वा लकारलोपः । चम्मट्ठी । चम्मलट्ठी । कचिन्न-असिक्तट्ठी । बहुलप्रहणात् कचिन्न सन्धिः । मुहअंदो । परिअरो । उवआरो । पईवो । वुराआरो । विश्रालो—इत्यादि । परोप्परं । अन्तेउर । तेरह । तेवीस । तेत्तीसा । पुणो, पुणा, पुण—इत्यादि ॥ १ ॥

अचो की सन्धि होने पर कहीं दोनों अच् मिलकर अच्-विशेष अर्थात् सीसरा ही अच् (स्वर) हो जाता है । सूत्र में अच्लोपः पाठ है, वह 'कर्मवर्ति' में बकारलोप के ग्रहणार्थ है । अट्-प्रत्याहार में अच् आ जाते हैं । विभिन्न प्रकार के आवेश आदि बहुलपदग्रहण से जानना । क्योंकि बहुलपद का अर्थ ही यह है कि 'कहीं सूत्र की उचित प्रकार से प्रवृत्ति हो और कहीं सूत्र प्रवृत्त होते हुए भी अप्रवृत्त रहे, अर्थात् कुछ भी कार्य न करे । कहीं विकल्प और कहीं अन्य ही कार्य कर दे' । इस तरह अनेक कार्यों के करने का प्रकार विचार कर चार प्रकार का बहुल-अन्वय कार्य माना

है। इन चार प्रकारों में सबका अन्तर्भाव हो जाता है। वह बहुत जन्म कार्य महा-कविषों के प्रयोग से अथवा लोकव्यवहृत-वाक्यानुसार संस्कृत शब्दों में स्वयं कल्पना कर लेना। क्योंकि प्राकृतसूत्र पाणिनीय प्रयोगों का ही अनुसरण करते हैं।

अच्-विशेष—(राज ऋषिः) २ से जलोप। १० से इकार। २६ से व को स। अ + इ मिलकर एकार। राएसी। पञ्च में—राअइसी। (न्यास ऋषिः) ४ से यलोप। वासेसी, वासइसी। (कर्णपूरः) ५ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। २ से वलोप। अ + ऊ मिल कर एकार। कण्णरो, कण्णऊरो। पूर्ववत्—(चक्रवाकः) चक्राओ, प्रायग्रहण से वलोप। नहीं तो चक्रवाओ। एवम्, (कुम्भकारः) कुम्भारो, कुम्भारो। (अन्धकारः) अंधारो, अंधारो। (मम अपि) पूर्व के साथ दीर्घ। ममावि। अकार का लोप, ममवि। १८ से प को व। एवम्—(केन अपि) २५ से न को ण। केणावि, केणवि। कहीं पूर्व स्वर को विकल्प से दीर्घ हो। (वारिमयी) ४ से यलोप, वारीमई। पञ्च में वारिमई। एवम्—(वृत्तिमूलम्) ३ से दोनों तकारों का लोप। ९ से ऋ को अकार। ३५ प्रकृत से विकल्प से इकार को दीर्घ। बईमूल, बहूमूल। अथवा (वृत्तिमूलम्) का पूर्ववत् साधुत्व। (वेणुवनम्) २५ से न को ण। विकल्प से दीर्घ। वेणूवणं, वेणुवणं। कहीं पर विकल्प से ह्रस्व होगा। (यमुनातटम्) २४ से य को ज। 'यमुनायां यस्य' से मकारलोप। २५ से न को ण। २ से तकारलोप। १९ से ट को ड। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। जउणअह। जउणाअह। एवम् (नदीस्रोतः) ५ से रेफलोप। ४१ से तद्वित्व। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। णइसोत्तो, णईसोत्तो। (बधूमुखम्) २३ से ध और ख को हकार। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। बहुमुह, बहूमुह। कहीं ओकार को विकल्प से अकार। (सरोरुहम्) सररुह, सरोरुहं। (मनोहरम्) मणहरं, मणोहरं। (शिरोवेदना) सकार, डलोप, ण आदेश पूर्ववत्। 'एत इदं' (१ + ३५) से ए को इकार। प्रकृत सूत्र से ओ को अकार। सिरविअणा, सिरोविअणा। कहीं ओकार को अकारादेश नहीं होगा। (मनोरथः) मणोरहो। (मनोभवः) मणोहवो। उक्त सूत्र से हकार।

लोपविशेष—कहीं पदान्तस्थ पूर्व अकार का विकल्प से लोप हो। (राजकुलम्) २ से ख और क का लोप। प्रकृत से अकार का लोप। राउलं। राअउलं। (पाद पतनम्) पापडणं, पाअपडणं। (पादपीठम्) 'ठो ड.' से ठ को ड। पापीड, पाअपीड। कहीं हल् पर होने पर भी, आदिस्थ अच् का निष्प लोप हो। एत्थ के एकार का लोप होगा। तुम्हे, अम्हे का साधुत्व पञ्चमपरिच्छेद में है। (युयमत्र) तुम्हे एत्थ, तुम्हेत्थ। अम्हे एत्थ, अम्हेत्थ। (ब्राह्मणः + अत्र) बम्हणोत्थ। प्रायः एक् से पर अकार का लोप होता है। यहाँ नहीं होगा—(हरिः + अत्र) हरी एत्थ। कहीं अच् पर होने पर भी निष्प अकार का लोप होता है। (गज + इन्द्रः) २ से जलोप। ५ से रेफलोप। निष्प अकार का लोप। गइंदो। (सुग + इन्द्रः) ९ से ऋ को अकार। पूर्ववत् रेफ-गकार का लोप। निष्प अकार का लोप। मइन्दो। (उप + इन्द्रः) १८ से प को व। अलोप। उविंदो। (दीप + उज्ज्वलः) ५ से व लोप। ६ से द्वित्व। प को व। अकारलोप। दीवु-जलो। (मकरंद + उद्यानम्) २ से कलोप। ३२ से य को ज आदेश। ६ से द्वित्व। अकारलोप। मअरंदुजाणं। (प्रमदा + उद्यानम्) ५ से रेफलोप। अन्य कार्य पूर्ववत्। पमदुजाणं। (महा + उत्सवः) आकारलोप। महुसवो। उत्सवसब्द के

उकार को 'हृदौ' बार्तिक की इष्टि से उकार । (तव+इति) तुह इति, प्रकृत सूत्र से इकारलोप । ३१ तकारद्वित्व । तुहति । (मम इति) मह इति । महति । (गवः इति) गवोति । (भुतः इति) भुओति । (वृथितः इति) वृथोति । २+५+२६ से रूपसिद्धि हो जायगी । ४२ से सर्वत्र ओकार । कहीं पर यदि शब्द के लकार का विकल्प से लोप हो । (चर्मयष्टिः) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । 'यष्ट्यां छः' २+२९ से लकार । २८ से ट । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । विकल्प से प्रकृत सूत्र से लकार का लोप । चम्मट्टी, चम्मलट्टी । कहीं यदि के लकार का लोप नहीं होगा । जैसे— (असियष्टिः) असिलट्टी । कहीं पर बहुल ग्रहण से सन्धि ही न होगी । (मुखचन्द्रः) मुखअदो । (परिकरः) परिअरो । (उपकारः) उपआरो । (प्रदीपः) पहुँवो । (दुराचारः) दुराआरो । (विकालः) विआलो । सर्वत्र पूर्वोक्त (२३+२+५+१८) नम्बर के सूत्रों से सिद्धि जानना । (परस्परम्) इत्यादिक शब्दों में कहीं सकार का और कहीं पकार का लोप होता है । तो परस्पर शब्द के सकार का लोप । ६ से पकार-द्वित्व । ३५ प्रकृत सूत्र से ओकार । परोप्परं । (अन्तः पुरम्) २ से पकार का लोप । प्रकृत सूत्र से विसर्गसहित अकार को एकार । अन्तेउरं । (त्रयोवृक्ष) तेरह । (२+१४) द्वितीय अध्याय चौदहवें सूत्र में साधुत्व है । (त्रयोविंशति) ५ से रफ-लोप । 'मांसादिषु' (४+१६) सूत्र से अनुस्वार का लोप । 'आदीदृती' से ईकार । ३१ से एकार । ३५ प्रकृत सूत्र से ति को आकार । तेतीसा । (त्रयस्त्रिंशत्) ५ से रेफलोप । ३१ से एकार । 'मांसादि' से अनुस्वारलोप । ३५ प्रकृत सूत्र में 'लोपः साधो यकारस्य' से यकार का लोप । 'आदीदृती' बार्तिक से ति के इकार को ईकार । ६ से 'त्रिंशत्' के तकार को द्वित्व । 'तेतीसात्' इस अवस्था में २६ से त को स आदेश । ६० से तकार का लोप । 'क्षियामात्' से आकार । तेतीसा । कहीं एक पद में भी भिन्न-भिन्न आदेश होते हैं । (पुनः) २५ से न को ण आदेश । प्रकृत सूत्र से कहीं ओकार, पुणो । कहीं आकार, पुणा । कहीं विसर्ग का लोप, पुण । ये सब आदेश बहुल-ग्रहण से कल्पना कर लेना । तथा महाकविप्रयुक्त अथवा लोकप्रचलित शब्दों में संस्कृतानुगामी शब्द की कल्पना करके आदेश विशेष की कल्पना कर लेना । क्योंकि समस्त प्राकृत शाब्दाय के संस्कृत शब्द ही जनक अथवा माता हैं । श्लेषादिक वेशों में स्वरूप अधिक बिगड़ गया है । परन्तु वे भी सरल शब्द से जन्म हैं । इति ॥१॥

नोट—नं० (१) कणञ्जतत्पयवां प्रायो लोपः । (१०) इष्ट्यादिषु । (२६) शपोः सः । (३) अघो मनयाम् । (५) सर्वत्र छवराय् । (६) दोषादेशयोर्द्वित्वमनादी । (१८) पो वः । (२५) नो णः सर्वत्र । (९) ऋतोऽय् । (३५) सन्धावचामञ्जलोपविशेषा बहु लम् । (३३) आदेशो जः । (१९) टो ङः । (३१) गीढादिषु । (२३) सवधधर्मा हः । (३६) त्यथ्यक्षां चक्षुजाः । (३२) जत ओय् सोः । (२८) ह्रस्व टः । (७) वर्गेषु पुजः पूर्वः । (३१) ए शब्दादिषु । (६०) अन्त्यस्य इङः ।

उदुम्बरे दोर्लोपः ॥ २ ॥

उदुम्बरशब्दे तु ह्रस्वेतस्य लोपो भवति । उदुम्बरं (४-२७ सर्गान्तः, ५-३० सोर्बिन्दुः) ॥ २ ॥

उदुम्बरे दोर्घो लोपः—उदुम्बरशब्दे हु इत्यस्य वा लोपः स्यात् । उम्बरं ।
उउम्बर ॥ २ ॥

(उदुम्बर इति) । उदुम्बरशब्द में 'हु' का विकल्प से लोप हो । (उदुम्बरम्)
हु का लोप हो जाने से उम्बर । पञ्च में-२ से वकार का लोप हो जाने से उउम्बर ॥२॥

कालायसे यस्य वा ॥ ३ ॥

कालायसशब्दे यस्य वा लोपो भवति । कालासं, कालाभसं ।
(स्प०) ॥ ३ ॥

कालायसे यस्य—कालायसशब्दे साचो यकारस्य वा लोपः स्यात् । कालास,
कालाभस । 'लोप' साचो यकारस्य 'कचिन्नित्य कचिन्न वा' । तैत्तिरीया । सहिओ,
सहिअओ । किसलं, किसलअ । ओसो, ओआसो (अवरयाय) । कइव, कइवअ ।
सुहाइ, सुहाअइ । धूमाइ, धूमाअइ ॥ ३ ॥

(कालायसे इति) । कालायसशब्द में अच्-सहित यकार का लोप हो । (काला-
यसम्) अकारसहित यकार का लोप हो गया । कालास । पञ्च में-२ से यलोप ।
कालाभस । कहीं पर अच्सहित यकार का निश्च लोप हो और कहीं नहीं हो अथवा
हो, अर्थात् विकल्प से लोप हो । (त्रयस्त्रिंशत्) ५ से रेफलोप । 'लोप साचो यका-
रस्य' इससे अकार-विसर्ग-सहित यकारलोप । ३१ से एकार अथवा ३५ से अकार-
विसर्ग-सहित को एकार । त्रिंशत् के रेफ का ५ से लोप, ६ से तद्धित्व । ३५ से
अनुस्वार का लोप । २६ से श को स । ६० से अन्य हल् का लोप । ३६ से आकार ।
तैत्तिरीया । (सहृदयः) विकल्प से यकारलोप । २ से वकारलोप । १० से ऋकार
को इकार । ४२ से ओकार । सहिओ । पञ्च में-सहिअओ । (किसलयम्) यलोप ।
किसल । पञ्च—किसलअ । (अवरयायः) 'ओइवापयोः' (४+२०) से ओकार ।
'लोपः साचो' से यलोप । ४ से श्या-गत यकार का लोप । 'सेवादिषु वा' (५+९)
से ६ से प्राप्त द्वित्व का निषेध । २६ से श को सकार । पूर्ववत् ओकार । ओसो । पञ्च
में-अवसाओ । पूर्ववत् श को स । यकारलोप । (कतिपयम्) १८ से प को वकार ।
३ से तकारलोप । उक्त से अच्-सहित यकार का लोप । कइव । पञ्च में-कइवअ ।
(सुखायते) २६ से ख को ह । यलोप । 'ततिपोरिवेत्तौ' इससे इकार । २ से तलोप ।
सुहाइ । पञ्च में-सुहाअइ । एवम्—(धूमायते) धूमाइ, धूमाअइ ॥ ३ ॥

भाजने जस्य ॥ ४ ॥

भाजनशब्दे जकारस्य लोपो वा भवति । भाणं, भाअणं (२-४२
भू = ण, ५-३० बि०, पक्षे २-२ सूत्रेण केवलजकारलोपो भवति) ॥ ४ ॥

भाजने जस्य—अत्र साचो जकारस्य वा लोपः । भाणं, भाअणं ॥ ४ ॥

(भाजने इति) । भाजनशब्द के जकार का विकल्प से लोप हो । २५ से न
को ण । भाणं । पञ्च में-२ से जकार-लोप । भाअणं ॥ ४ ॥

१ वा-इति नास्ति मामहे ।

२ वा-इत्यधिकं मामहे ।

३ सत्वरस्य लोपो ज्ञेय । हेमस्तु ८ । १ । २६७ सूत्रे सत्वरस्येति पठत्वेव ।

यावदादिषु वस्य ॥ ५ ॥

यावदित्येवमादिषु 'वकारस्य वा लोपो भवति । आ, जावता । ता, तावता । (२-३१ य् = ज्, ४-६ तलोपः, पक्षे-स्प०) । पाराओ, पारा-वओ (२-२ तलोपः, ५-१ ओ, पक्षे-स्प०) । अणुसन्त, अणुवसन्त (२-४२ न् = ण्, वलोपे, ३-३ रलोपः, ३-५० त्वि, ७-१० मान = न्त, वलोपाभावे स्प०) । जीअं, जीविअं (२-२ तलोपः, ५-३० बि०, शो० स्पष्टम्) । एअं, एव्यं (३-५८ वृद्धि, ५-३० बि०) । एअ, एव्य (३-५८ वृद्धि०) । कुअलअं, कुवलअं^१ । (विकल्पेन स्वररहितवलोपे २-२ यलोपः, ५-३० बि०) । यावत्, तावत्, पारावतः, अनुवर्तमानं, जीवितं, एवम्, एव, कुवलयम्-इत्येवमादयः ॥ ५ ॥

यावदादिषु वस्य—एषु साचो वकारस्य वा लोपः स्यात् । एषु सर्वत्र 'कगचजे'-स्यादिना लोपे सिद्धे साचो ग्रहणार्थं सूत्रचतुष्टयम् । या, याव । ता, ताव ।

यावतावजीवितदेवकुलवर्तमानशब्दा ये ।

प्रावरक एवमेव स्कन्धावारो यावदादयो लोपम् ॥ ५ ॥

यावदादिक-शब्दों में अच्-सहित वकार का लोप हो । १० से तकारलोप । (यावत्) या । पञ्च में-याव । (तावत्) ता, ताव । (जीवितम्) २ से तलोप । जीअ, पञ्च में-जीविअ । (देवकुलम्) देउलं, वेवउलं । (आवर्तः) वकार का लोप । ५८ से आकार को अकार । ३० से तं को ट । १ से द्वित्व । अहं । पञ्च में-आअहं । (प्रावारकः) ५ से रेफलोप । यावदादि से वा का लोप । २ से ककार का लोप । पारओ । पञ्च में-पआरओ । (एवमेव) वलोप । एमेअ । पञ्च में-एअमेअ । (स्कन्धावारः) ३४ से 'स्क' को ख । स्कन्धारो । पञ्च में-स्कन्धाआरो । कई विद्वान् चक्रवाक शब्द को भी यावदादिगण में मानते हैं । (चक्रवाकः) चक्राओ । यह उदाहरण देते हैं । परन्तु चक्रवाक शब्द में आकार-सहित वकार का लोप करने पर 'चक्रओ' होगा । अतः (चक्रवाकः) २ से वलोप । ५ से रेफलोप । १ से द्वित्व । 'स्कन्धावर्तः' ३५ से अकार को विकल्प से दीर्घ । चक्राओ । पञ्च में-चक्रवाओ ॥ ५ ॥

अन्त्यहलः ॥ ६ ॥

वेति निवृत्तम् । शब्दानां योऽन्त्यो हल् तस्य लोपो भवति । अज्जो (२-३१ य् = ज्, २-४३ श् = स्, ४-१८ पुंस्त्व, ५-१ ओ) । जहं (२-४२ न् = ण्, ४-१९ पुंस्त्वामावः, ५-३० बि०) । सरो (अलो-वत्) । कम्मो (३-३ रलोपः, ३-५० मद्धि०, शो० पू०) । जाव, ताव (४-५ सू० द्रष्टव्यम्) । वशाः, नभः, सरः, कर्म, यावत्, तावत् ॥ ६ ॥

१. सत्वरवलोपः, कचिद्वाङ्मकात्स्वररहितत्वाऽपि । २. क० पु० चक्राओ, चक्रवाओ । देउलं, वेवउलं । अ० पा० ।

अन्त्यस्य हल्ः—प्रादिपदिकसम्बन्धिनोऽन्त्यस्य, सुप्रत्ययसम्बन्धिनश्च हलो लोपः स्यात् । कम्मो । चम्मो । जसो । णमो । एसो । धणू । रमा । पाणी । वेणू । 'क्वापि लोपानुबन्धरय बुधा बाञ्छन्त्यदन्तताम्' । सखिल्लणो । पक्षे-सक्खी ॥ ६ ॥

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक शब्द के अन्त्य हल् का तथा प्रातिपदिक से पर सु-प्रत्यय के हल् का लोप हो । (कर्मन्) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । प्रकृत से अन्त्य हल् वकार का लोप । 'नसन्तप्रावृट्' (४ । १८) से पुष्टि । ४२ से ओकार । कम्मो । एवस्-चम्मो । (यशस्) अन्त्य सकार का लोप । २४ से वकार को जकार । २६ से झ को स । पूर्ववत् पुल्लिङ्ग । जसो । (नमस्) २५ से न को ण । अन्त्य कार्य पूर्ववत् । णमो । (धनुष्) धणू । (एषः) 'तदेतद्वि०' (५ + ६८) से तकार को सकार । अन्त्य का और सुप्रत्यय का लोप । ४२ से ओकार । एसो । (रमा) प्रातिपदिक से पर सु का लोप । रमा । (पाणिः) पाणी । (धेनुः) प्रातिपदिक से पर सु-प्रत्यय का लोप । ५२ से पाणि में हकार को धेनु में उकार को दीर्घ । धेणू । कहीं लोपानुबन्धी को अर्थात् हलन्त को विकल्प से अवन्त कर देते हैं । जैसे—(साधिन्) नकारान्त का अवन्त हो गया । ३४ से ञ को ख आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से क । २५ से न को ण । ४२ से ओकार । ५८ से ह्रस्व । सखिल्लणो । पक्ष में-सक्खी । साधुत्वं पूर्ववत् ॥ ६ ॥

स्त्रियामात् ॥ ७ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्यान्त्यहल आकारो भवति । सरिआ (स्पष्टम्) । पडिचआ (१-२ सू० स्प०) । वाआ (स्प०) । सरित्, प्रतिपद्, वाक् ॥ ७ ॥

स्त्रियामात्—स्त्रिया प्रातिपदिकस्यान्त्यस्य हल आत्वं स्यात् । सपआ । एआवआ । सरिआ । वाआ । एआवई ॥ ७ ॥

कौलिङ्ग में हलन्त प्रातिपदिक को आकार हो । (संपत्) त् को आकार हो गया । सपआ । (सरित्) सरिआ । (वाक्) वाआ । एतावत् शब्द में एतावती के स्थान पर 'एआवआ'—जो वसन्तराज जी ने माना है, वह अव्यवहार्य है । वस्तुतः जिन शब्दों में भागुरि के मत से हलन्त से आप् होता है वहीं आकारयुक्त है । क्या लिह्, गोदुह्, पुस् आदि में भी आकार होगा ? कभी नहीं, वस्तुतः भागुरि प्रसिद्ध, काव्यादि में व्यवहृत शब्दों में आप् मानते हैं, अतः एतावती में आकार नहीं होगा, किंतु 'एआवई' होगा ॥ ७ ॥

नोट—न० (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (५) सर्वत्र लवराम् । (३१) ए शब्दादिषु । (३५) सन्धौ अज्जलोपविशेषा बहुलम् । (६) शेषादेशयोर्द्विवचनादौ । (२६) शपो. स' । (६०) अन्त्यस्य हलः । (३६) स्त्रियामात् । (१०) इह्यादिषु । (४२) अत ओत् सोः । (४) अधो मनयाम् । (१८) पो बः । (२३) लक्ष्यधर्मा हः । (२५) नो णः सर्वत्र । (६०) अदातो यथादिषु वा । (३०) तस्व टः । (३४) प्लक्ष्णं लः । (२४) आदेशो जः । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः ।

रो रा ॥ ८ ॥

स्त्रियामन्त्यस्य हलो रेफस्य रा इत्ययमादेशो भवति । भुरा, गिरा ।
(स्प०) ॥ ८ ॥

रो रा—स्त्रियां वर्तमानस्य रेफान्तस्यान्त्यस्य रा भवति । गिरा । पुरा । भुरा ।
'बहिःशब्दे हलोऽन्त्यस्य रेफादेशो विभाषया' । बाहिर । बही ॥ ८ ॥

रेफान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द के अन्त्य रेफ को रा हो । (गिर) गिरा । (पुर) पुरा ।
(भुर) भुरा । बहिः शब्द में अन्त्य हल् रेफ को सस्वर रेफ विकल्प से हो । (बहिः)
अन्त्य र् को सस्वर रेफ हो गया । ६७ से बकाराकार को आकार हो गया । बाहिर ।
पह में—६० से अन्त्यलोप । ५२ से दीर्घ । बही ॥ ८ ॥

न विद्युति ॥ ९ ॥

विद्युच्छब्दे आकारो न भवति । विउज्ज (३-२७ छ्=ज्, ४-६
तलोपः, ३-५० जङि०, ५-१८ दीर्घः) । विद्युत् ॥ ९ ॥

न विद्युति—विद्युति अन्त्यस्य हल आकारो न स्यात् । विउज्ज ॥ ९ ॥

विद्युत्-शब्द में अन्त्य हल् को आकार न हो । (विद्युत्) ३२ से छ को जकारा-
देश । ६० से तकारलोप । ६ से जकारद्वित्व । ५२ से उकार को दीर्घ । विज्ज ॥ ९ ॥

(क्षुधो हः ।)

क्षुधो हः—क्षुधाराब्देऽन्त्यस्य ह स्यात् । क्षुहा । 'भागुरिमतेन प्रयोगानुसृत्या
आपि कृते 'कगचजे'ति लोपे, 'खधयधे'ति हकारे, इयं सूत्रचतुष्टयी मन्दप्रयोजना ॥

क्षुध्-शब्द के अन्त्य ध को ह हो । (क्षुध्) ध को ह आदेश । ६८ से कृ-
करादेश । क्षुहा । यदि भागुरिमतानुसार प्रयोगानुकूल हलन्त से आप्-प्रत्यय मान
लें तो ये चारों सूत्र निष्प्रयोजन हैं । आ प्रत्यय करने पर वाचा आदि में २ से, क्षुहा
में २३ से सर्व प्रयोग सिद्ध हो जायेंगे ॥

शरदो दः ॥ १० ॥

शरच्छब्दस्यान्त्यहलो दो भवति । सरदो^२ (२-४३ श्=स्, ४-१८
पुं०, ५-१ ओ) ॥ १० ॥

शरदोऽत्—शरच्छब्देऽन्त्यस्य अ स्यात् । सरदो ॥ १० ॥

शरद् शब्द में अन्त्य द् को आकार हो । (शरद्) द् को अकारादेश । 'नसन्त०'
से पुंलिङ्ग । ४२ से ओकार । २१ से शकार को सकार । सरदो ॥ १० ॥

दिवप्रावृषोः सः ॥ ११ ॥

दिवच्छब्दस्यान्त्यहलः प्रावृट्-शब्दस्यापि सकारो भवति । दिस्स^५
(स्प०) । पाउसो (१-३० सू० स्प०) ॥ ११ ॥

१. संजीवनी प्रथम 'न विद्युति' इति सूत्र, ततः 'रो रा' इति । एव पाठकमोऽस्ति ।

२. भामदे सूत्रमिदं नास्ति । ३. 'शरदादेरत्' ८ । १ । १८ सरदो, शरद् । मिषदो, मिषक् ।
'क्षुधो हा' ८ । १ । १७ क्षुहा, क्षुध । ६० । ४ संजीवनीसमतः पाठः । ५. आपि कृते
दिशाशब्दः प्रकृतिः । कधिद् दिशा, प्रावृट् इति संस्कृतवर्धनात् ।

विकृष्टावृषोः सः—एतयोरन्त्यस्य स स्यात् । दिसा । पाठसौ । 'आधुरप्स-
रसो. सो वा हलोऽन्त्यस्य विधीयते' । दीहाउसो, दीहाऊ । अच्छरसा, अच्छरा ॥११॥

दिष्, प्रावृष् शब्द के अन्त्य हल् को सकारादेश हो । (दिष्) दिसा । (प्रावृष्)
ष को सकारादेश । ५ से रेफ का और वकार का लोप । ११ से ऋ को उकार । 'अ-
सन्त प्रावृट्' (४+१८) से पुलिङ्ग । ४२ से ओकार । पाठसौ । 'आयुस् और
अप्सरस् शब्द के अन्त्य हल् को सकारादेश हो । (दीर्घायुष्) ५ से रेफलोप । २३ से
हकारादेश । ४ से यलोप । पूर्ववत् पुंस्त्व, ओत्व । दीहाउसो । पञ्च में-६० से अन्त्य-
लोप । ४२ से दीर्घ । दीहाऊ । (अप्सरस्) ६४ से प्स को झकार । ६ से झित्त्व ।
७ से चकार । अच्छरसा । पञ्च में-५४ से आकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । अच्छरा ॥११॥

नोट- न० (३२) ल्यध्यायां चङ्गजाः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्व-
मनादौ । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६०) आ समृद्ध्यादिषु वा । (२) कगाचजतद्
पद्यबां प्रायो लोप । (२३) लवयधर्मा ह् । (६८) अच्चादिषु । (४२) अत ओत्सोः ।
(२६) ङयोः स । (५) सर्वत्र लवरात् । (११) उट्त्वादिषु । (४) अधो मनषाम् ।
(६४) ङात्सप्तां ङः । (०) वर्गेषु युजः पूर्वः । (५४) आधीतौ बहुलम् ।

मो बिन्दुः ॥ १२ ॥

अन्त्यस्य हलो मकारस्य बिन्दुर्भवति । अच्छं (४-२० विकल्पेन
पुंसि अमि, ५-३ अमोऽकारस्य लोपः, शो० ३-३० सू० स्प०) । अच्छं
(स्प०) । भङ् (३-३ र्लोपः, ३-५० छि०, शो० पू०) । अर्गि (३-२
नलोपः, ३-५० गृहि०, शो० पू०) । वट्टं (३-१० छ्=ट्, ३-५०
ट्छि०, ३-५१ ट्=ट्, शो० पू०) । वर्णं । घणं' (२-४३ न=ण्, शो०
पू०) ॥ १२ ॥

अचि मश्च ॥ १३ ॥

अचि परतो मो^२ भवति वा । फलमवहरह, फलं अवहरह (स्प०)^३ ॥

मो बिन्दुरचि वाऽलोपश्च—चकारग्रहणादत्र त्रिसूत्री कल्प्यते । मो बिन्दु
(१) । मस्य बिन्दु स्यात् । किं । एद । कह । तुर्णिह । अचि वा (२) । अचि परतः
अन्त्यस्य मस्य वा अनुस्वार स्यात् । पढमवहरह, पढ अवहरह । रसमुषयोइ, रस उव-
योइ । अलोपश्च (३) । अन्त्यस्य हलो मस्य लोपो न भवति । किम् इण्यो । फलम्
एरिसं । अहम् एसो । सचम् इण ॥ १२-१३ ॥

इस सूत्र में 'लोपश्च' यहाँ चकारग्रहण है, इससे मित्र-भिन्न तीन कार्यों की कल्पना
होगी । 'मो बिन्दुः' १ । म को बिन्दु हो । (किम्) किं । (पतम्) उक्त से म को
अनुस्वार । एद । (कयम्) उक्त से बिन्दु । २३ से य को ह । कहं । (सूणीम्) ५९ से
ऊकार को उकार । ३९ से ईकार को इकार । 'ह्रस्वण०' (३+३३) से ण को ण्ह । अनु-

१ अह, वत्सः, अहम्, अभिः, दहः, वन, धनम् । २. क० पु० बिन्दुः पा० ।
३. फलमपहरति । ४. सजीवनीसंगत. पाठ यप. । 'मो बिन्दुः,' 'अचि मश्च'—इति
सूत्रद्वयमत्र आसहे ।

स्वार । सुविह । 'अथ वा' २ । अच् के परे अन्त्य मकार को अनुस्वार विकल्प से हो । (पठम् अपहरति) १९ से ट को ड । १८ से प को नकार । ३ से तकारलोप । पठमवहरह । पञ्च में-पठं अवहरह । एवम् (रसम् उपनयति) २५ से न को ञ । रसमुवणेह, रसं उवणेह । जिस पञ्च में मकार को अनुस्वार नहीं हुआ, किंतु मकार रहा, वहाँ १० 'अन्त्यस्य हल्' से लोप प्राप्त था, नहीं होगा । किम् इणमो । फलम् परिसं । अहम् एतो । सखम् इणं-इत्यादि ॥ १३ ॥

नवोर्धलि ॥ १४ ॥

नकारअकारयोर्धलि परतो विन्दुर्मवति मकारश्च । नस्य-अंसो, अम्सो (५-१ ओ, शो० स्प०) । कंसो, कम्सो । अस्य-वंचणीअं, वम्-खणीअं (२-४२ न् = ण्, २-२ य्लोपः, ५-३० बि०, शो० स्प०) । विंशो, विम्शो (३-२८ भ्य् = झ्, नकारस्य विन्दौ मकारे च ३-५६ सूत्रेण द्वित्वादिबाधः) ॥ १४ ॥

नवोर्धलि—नकारअकारयोर्धलि विन्दुः स्यात् । समा । वभा । पती । सकरो ॥ नकार और अकार को हल् के परे अनुस्वार हो । (सन्ध्या) ३३ से भ्य को झ आदेश । संझा । (वन्ध्या) बझा । (पङ्क्तिः) २ से ककारलोप । ५२ से इकारदीर्घ । पती । (शङ्करः) २६ से झ को स । ४२ से ओकार । संकरो ॥ १४ ॥

वक्रादिषु ॥ १५ ॥

वक्रादिषु शब्देषु विन्दुरागमो भवति । वंकं (३-३ र्लोपः, ५-३० बि०) । तंसं (३-३ रकारयोर्लोपः, ३-२ य्लोपः, शो० स्प०) । हंसो (३-३ रेफलोपः व्लोपश्च, ५-१ ओ) । अंसू (३-३ र्लोपः, २-४३ श् = स्, ५-१८ उदीर्घः) । मंसू (३-६ श्लोपः, २-४३ श् = स्, ३-३ र्लोपः, ५-१८ उदीर्घः) । गुंठी (१-२९ ऋ = उ, ३-१० छ् = ट्, ५-१८ दीर्घः) । मयं (१-२२ उ = अ, ३-१२ स्त् = थ्, ५-३० बि०) । मणंसिणो (१-२ सू० स्प०) । वंसणं (३-३ र्लोपः, २-४३ श् = स्, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । फंसो (३-३६ सू० स्प०) । वण्णो (३-३ र्लोपः, ३-५० ण्वि०, ५-१ ओ) । पङ्किसुवं (३-३ र्लोपः, २-८ त् = ड्, २-४३ श् = स्, ३-३ र्लोपः, १२-३ त् = ड्, ५-३० बि०, २-४२ श् = स्, ५-१ ओ) । अंसो (स्पष्टम्) । अहिमुंको (२-२७ म् = ह्, ३-१ र्लोपः, ५-१ ओ) । वक्र-ज्यस्त्र-ह्रस्व-अभु-श्मभु-पृष्टि-मुस्त-मनस्विनी-दर्शन-स्पर्श-वर्ण-प्रतिभुत-अश्व-अभिमुक्त-इत्यादयः ॥ १५ ॥

१. अंसः, कंसः, वंचनीय, विन्ध्यः । २. सजीवन्यनुसारी पाठः । ३. मुकुटादेराकृति-गणत्वात् । ४. शक्तमुक्तवत्तन्मृदुत्वे को वा ८ । १ । २. मुको-मुकोऽको बड़ो लुको लुगो आकाङ्क्षावत्पठति हे० । अथ अहिमुंको इत्यत्र 'न विन्दुः परे' इत्यनेन द्वित्वनिषेधो केवः ।

वक्रादिषु—एषु हलि परे बिन्दुरागम स्यात् । वको । तसं । वञ्चसो । इत्यादि ।

वक्रव्यसवयस्याधुसौरभाणि मनस्विनी ।

स्पर्शो निवसन शुल्क स्युर्वक्रादय ईदृशा ॥ १५ ॥

वक्रादिक शब्दों में हल् के परे अनुस्वार का आगम हो । (वक्रः) ५ से रेफ का लोप । वको । (व्यसम्) अनुस्वारागम । पूर्ववत् रेफलोप । ४ से यलोप । तसं । (वयस्यः) वअसो । (अधु) असु । (सौरभम्) १४ से औ को ओ । 'खचयधभां ह' सूत्र में प्रायःपदानुवृत्ति से भ को ह नहीं होगा । अनुस्वारागम । सौरभं । 'नपुंसके सोर्विन्दुः' से अनुस्वारागम सिद्ध ही था फिर वक्रादि में सौरभ शब्द का पाठ मन्व-प्रयोजन है । (मनस्विनी) मणसिणी । (स्पर्शः) 'स्पस्य कः' (३ + ११) से फादेश । फसो । (निवसनम्) णिअंसणं । (शुल्कम्) सुंकं ॥ १५ ॥

नोट—नं० (२३) खचयधभा हः । (५९) उद्धृतो मधुकादिषु । (३९) इदीतः पानी यादिषु । (११) टो ह । (१८) पो व । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२५) नो ण सर्वत्र । (३३) ध्यद्योसः । (५२) तुभिवुप्सु दीर्घः । (२३) शपोः सः । (४२) अत ओत्सोः । (५) सर्वत्र लवराम् । (४) अधो मनयाम् । (१४) औत ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

मांसादिषु वा ॥ १६ ॥

मांसादिषु शब्देषु वा बिन्दुः प्रयोक्तव्यः । मंसं, मासं (स्प०) । कहं, कह (२-२७ थ् = ह्, शे० स्प०) । गूणं, गूण (स्प०) । तहिं, तहि (स्प०) । असुं, असु (स्प०) । तद्वयमपठितो मांसादिर्गणः । यत्र क्वचिद्वृत्तभङ्गभयात् त्यज्यमानः क्रियमाणश्च बिन्दुर्मवति, स मांसादिषु द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥

मांसादिषु—मण्डकप्लुत्या लोप इत्यनुवर्तते । मांसादिशब्देषु बिन्दुलोपो वा स्यात् । मास, मस । कह, कह । गूण, गूण । दाणि, दाणि । समुहो, समुहो । 'संस्कार-संस्कृतादी तु नित्य बिन्दुर्विलुप्यते' । सकारो । सकार ॥ १६ ॥

मण्डकप्लुति से लोप पद की अनुवृत्ति । मांसादिक शब्दों में अनुस्वार का विकल्प से लोप हो । (मांसम्) अनुस्वार का लोप । मास । पञ्च में—५८ से आकार को अकार । मस । (कथम्) २३ से थ को हकार । कह, कह । (नूनम्) गूण, गूण । (इवानीम्) दाणि, दाणी । (समुख) समुहो, समुहो । संस्कार और संस्कृत शब्द में नित्य अनुस्वार का लोप होगा । (संस्कारः) ३ से सकारलोप । मांसादित्व से नित्य अनुस्वार का लोप । ६ से ककारद्वित्व । सकारो । (संस्कृतम्) ९ से ऋ को अकार । २ से तकारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । सकार ॥ १६ ॥

ययि तद्वर्गान्तः ॥ १७ ॥

ययि परतो बिन्दुस्तद्वर्गान्तो वा भवति । सङ्का (२-४३ श् = स्,

१ क० पु० मास, कथम्, नूनम्, तहिं, अधु भ० पा० । २. संज्ञावन्त्या सूत्रान्ते 'वा'—इति नास्ति ।

शे० स्प०) । सङ्खो (५-१ ओ, शे० पूर्व०) । अङ्को । अङ्गं (स्प०) । सङ्खरइ (७-१ ति=इ, शे० स्प०) । सण्डो (२-४३ ख=स्) । सन्तरइ (स्प०) । सम्पत्ती (५-१८ दीर्घः, शे० स्प०) । यथीति किम् ? अंसो (४-१४ सूत्रे स्प०) । वाऽधिकारात् पङ्कं, बिद्, संका, संको । (सुगमानि) ॥ १७ ॥

कपि तद्वर्गान्तः—कवर्गादारभ्य पवर्ग व्याप्य कप्-प्रत्याहारग्रहणेन प्राक्षम् । कादिपञ्चवर्गीयाक्षरे परे यो वर्ण परस्तद्वर्गीयः पञ्चमाक्षरोऽनुस्वारस्य वा भवति । सङ्करो, सकरो । धणजञो, धणजञो । सण्डिओ, संठिओ । चिरन्तण, चिरंतणं । किम्पि, किपि । सन्तो, संतो । गुम्फिअं, गुंफिअं । पदान्त एवायमिति केचित् ॥ १७ ॥

कवर्ग से लेकर पवर्ग पर्यन्त अर्थात् क से म पर्यन्त कप् प्रत्याहार है । इन कव-गादि पाँच वर्गों के किसी अक्षर के परे अनुस्वार को पञ्चम अक्षर हो, अर्थात् जिस वर्ग का अक्षर पर में होगा उसी वर्ग का पाँचवाँ अक्षर होगा । (संकरः) श को स । नकार को णकार । यकार तकार का लोप । पूर्वोक्त २१+२५+४+२ से जानना । अनुस्वार को विकल्प से ककार के परे ङकार हो गया । सङ्करो । पञ्च में—संकरो । एवम् (धनजयः) धणजओ, धणजओ । (सस्थितः) ३ से ङकारलोप । सण्डिओ, संठिओ । (चिरन्तनम्) चिरन्तण, चिरतणं । (किमपि) किम्पि, किपि । जहाँ पदान्त नहीं है, वहाँ भी विकल्प से अनुस्वार होगा । (शान्तः) सन्तो, संतो । (गुफितम्) गुम्फिअं, गुफिअं । कोई आचार्य पदान्त में ही विकल्प से परसवर्ण मानते हैं, परंतु इसमें कोई प्रमाण नहीं है और प्राकृत में दोनों प्रकार के प्रयोग मिलते हैं ॥ १७ ॥

नसान्तप्रावृट्शरदः पुंसि ॥ १८ ॥

नकारान्ताः सकारान्ताश्च प्रावृट्शरदौ च पुंसि प्रयोक्तव्याः । मान्ताः—कम्मो (४-६ अन्त्यनकारलोपः, ३-३ स्लोपः, ३-५० मूत्रि०, ५-१ ओ) । जम्मो (३-४३ सू० स्प०) । वम्मो (३-३ स्लोपः, ३-५० मूत्रि०, ४-६ नलोपः, ५-१ ओ) । सान्ताः—जसो (२-३१ सू० स्प०) । तमो (४-६ स्लोपे, पुंस्त्वे च, ५-१ ओ) सरो । पाडसो (१-३० सू० स्प०) । सरदो^१ ॥ १८ ॥

नसन्तप्रावृट्शरदः पुंसि—नकारान्त सकारान्तः प्रावृट्शरदौ च पुंसि भवन्ति । चम्मो । वम्मो । ‘नान्तं नपुंसके विद्धि पुल्लिङ्गेऽपि प्रशस्यते’ । चम्मं । वम्मं । पेम्म । तमो । महो । पाडसो । सरदो ॥ १८ ॥

१. शङ्का, शङ्क, कसं, अङ्कः, अङ्ग, सङ्करति, वण्डः, सन्नरति, सम्पत्तिः, अंसः, पङ्क, विन्दु । २. सजीवनीसमतः पाठ । ३. कम्मन्, जन्मन्, वम्मन्, यश्चस्, तमस्, सरस्, प्रावृट्, शरदः । यच्च सेयं, वच, सुमण, सम्मं, चम्मसिद्धिं वृश्यते तद् बाहुल्यकाधिकारात्-इति हेमः । ४. संजीवन्वादिर्समतोऽर्च पाठः ।

नकारान्त, सकारान्त, प्रावृष् और शरद् शब्द का पुंलिङ्ग में प्रयोग हो। (वर्मन्) नपुंसकलिङ्ग प्राप्त था, पुंलिङ्ग हो गया। ४२ से ओकार। ५ से रेफलोप। ६ से ह्रित्व। चम्मो। एवम् (वर्मन्) चम्मो। नकारान्त नपुंसकलिङ्ग में तो है और पुंलिङ्ग में भी होता है। तो नपुंसकलिङ्ग में ६० से अन्य हल नकार का लोप। ६१ से अनुस्वार। चम्मं। चम्मं। (प्रेमन्) पूर्ववत् साधुत्वं। पेम्मो, पेम्मं। (तमस्) सान्त होने से पुंलिङ्ग। तमो। (महस्) महो। (प्रावृष्) ५ से रेफलोप। २ से वलोप। ११ से ऋकार को उकार। 'विक्र प्रावृ०' (४+१२) से व् को सस्वर सकार। प्रकृत से पुंलिङ्ग। पाठसो। (शरद्) २६ से सकार। 'शरदोऽत्' से द् को अकार। शरदो ॥१८॥

नोट—नं० (३) उपरि लोपः कगडतदपचसाम्। (६) शेषादेशयोर्हित्वमनादी। (९) ऋतोऽत्। (१) कगचजतदपचवां प्रायो लोपः। (२६) साधोः सः। (२५) नो णः सर्वत्र। (४) अधो मनयाम्। (४२) अत ओत्सोः। (६०) अन्यस्य हलः। (६१) नपुंसके सोर्विन्दु। (११) उहत्वादिविषु।

न शिरोनभसी ॥ १९ ॥

शिरस्, नभस् इत्येतौ न पुंसि प्रयोक्तव्यौ। सिरं (४-६ सल्लोपः, ५-३० बिं०)। णहं ॥ १९ ॥

न शिरोनभसी—एतौ पुंसि न स्त। सिर। णहं ॥ १९ ॥

शिरस्, नभस् को पुंलिङ्ग न हो। सान्तत्वात् पूर्वसूत्र से प्राप्त पुंस्त्व का निषेधक यह सूत्र है। (शिरः) २६ से वा को स। ६० से अन्यलोप। ६१ से अनुस्वार। सिरं। (नभः) २५ से णकार। २३ से अकार को हकार। अन्य कार्य पूर्ववत्। णहं ॥ १९ ॥

पृष्ठाक्षिप्रश्नाः स्त्रियां वा ॥ २० ॥

एते स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः। पुट्टी, पुट्टं (१-२९ ऋ = उ, ३-१० ष्ट = ठ, ३-५० ढ्रि०, ३-५१ ढ्र = ढ्र, स्त्रीत्वे ई, पक्षे-पूर्ववत्कार्येषु कृतेषु ५-३० बिं०)। (एवम्)—अच्छी, अच्छं (३-३० सू० स्प०)। अच्छो पुंस्त्वे तु (५-१ ओ)। पण्हा, पण्हो (३-३ रल्लोपः, ३-३३ ऋ = ण्ह, स्त्रीत्वे आत्वं, पुंस्त्वे ५-१ ओ)। पृष्ठम्। अक्षि। प्रश्नः ॥ २० ॥

पृष्ठाक्षिप्रश्नाः स्त्रियां वा—एते स्त्रिया वा स्यु। पट्ठी, पट्ठ। अच्छी, अच्छि। पण्हा, पण्हो। 'एवं लिङ्गविपर्यासो ज्ञेयः शब्दान्तरेष्वपि'। गुणाहं। बिन्दुहं। लोभणा। रस्तीओ ॥ २० ॥

पृष्ठ, अक्षि, प्रश्न ये क्लीलिङ्ग में विकल्प से हों। (पृष्ठम्) ९ से ऋ को अकार। ३ से षकार का लोप। ६ से ह्रित्व। ७ से टकार। ५४ से ईकार। पट्टी। कोई-कोई आचार्य ऋष्यादि में पाठ मान कर हकार मानते हैं—'पीठ' लोकभाषा। पञ्जाब में उकार—'पुट्टे तरफ दिहा'। पक्ष में—पट्टं। (अक्षि) ६८ से ष को छ। ह्रित्व, चकार, ईकार पूर्ववत्। अच्छी, अच्छि। (प्रश्नः) 'ह्रस्वण०' (३+३३) ष को ण्ह आदेश। ५४ से क्लीलिङ्ग में आकार। पण्हा। पक्ष में—पण्हो। इसी प्रकार प्राकृतभाषा में लिङ्गव्यत्यय अन्यत्र भी जानना। (गुणाः) 'ई अरक्षसोर्दीर्घश्च' (५+२६) से अस् को इंकार।

पूर्व को दीर्घः । गुणाद् । एवम् (विम्बः) विम्बूहः । (लोचनम्) लोचना । (रश्मयः) रश्मि से वा को स । ४ से मलोप । ६ से द्वित्व । 'अतो वा' (५ + २०) से अस् को ओकार । ४८ से दीर्घः । रस्सीओ ॥ २० ॥

ओदापयोः ॥ २१ ॥

अव, अप इत्येतयोरुपसर्गयोर्वा ओत्वं भवति । ओदासो, अवदासो । ओसारिअं, अवसारिअं (२-२ लोपः, ५-३० बि०) । अवदासः, अपसारितम् ॥ २१ ॥

ओदापयोः—अव-अप-इत्येतयोरुपसर्गयोः ओकारादेशो वा स्यात् । ओदासो, अवदासो । ओसिअं, अवसिअ । ओपत्तं, अवपत्तं । 'ओत्वं वा स्यामिरो माल्ये कवि-दोत्वमुपस्य वा' । ओमहं । णिम्महं । ओहसिअं, पत्ते-उवहसिअं । 'लुग्वा दुरुपसर्गस्य विसर्गस्य क्वचिद् भवेत्' । दुलहो, दुल्लहो । दूसहो, दुसहो । 'ऊवुत्' सविसर्गस्य दुःस-हादौ विकल्प्यते ॥ २१ ॥

अव, अप उपसर्गों को ओकार विकल्प से हो । (अवकाशः) काशको वास आदेश । अव को ओकार । ओदासो । पञ्च में-२ से कलोप । अवदासो । (अपसृतम्) अप को ओकार । १० से हुकार । तलोप । ओसिअं । पञ्च में-१८ से प को व । अवसिअं । (अपवृत्तम्) अप को ओकार । ९ से ऋ को अ । २ से वलोप । ओपत्तं । पञ्च-भववत्त । निरु उपसर्ग को माल्य शब्द के परे विकल्प से ओकार हो और कहीं उप को विकल्प से ओकार हो । (निर्माक्यम्) निरु को ओकार । ४ से वलोप । ६ से द्वित्व । ५८ से आ को अ । ओमहं । पञ्च में-णिम्महल । (उपहसितम्) ओहसिअं । पञ्च में—उवहसिअं । कहीं पर दुरु उपसर्ग के विसर्ग का लोप हो । (दुर्लभः) २३ से भ को ह । दुलहो । पञ्च में-दुल्लहो । दुःसहाविक शब्दों में विसर्गसहित उकार को विकल्प से उकार हो । दूसहो । पञ्च में-दुसहो ॥ २१ ॥

नोट—न० (२६) शपो. सः । (१०) अन्यस्य हलः । (१२) नपुसके सोर्बिन्धुः । (२५) नो णः सर्वत्र । (२६) लघ्वधर्मा हः । (९) अतोऽत् । (३) उपरि लोपः कण्ठत-दपचसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनावी । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (५४) आदीतौ बहुलम् । (६८) अवयादिषु छः । (४) अथो मनयाम् । (४८) जरसत्कथाम्नु दीर्घः । (२) कण्ठजतदपचर्वा प्रायो लोपः । (१०) इहण्यादिषु । (१८) पो बः । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

तलत्वयोर्दात्तणौ ॥ २२ ॥

तल्-त्थ-इत्येतयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं वा, तण इत्येतावादेशौ स्तः । पीणदा (२-४२ न = ण) । मूढदा (१२-३ त्-ड) । पीणत्तणं । मूढ-त्तणं (५-३० बि०) ॥ २२ ॥

तलत्वयोर्दात्तणौ—एतयोर्वासांख्यमेतौ वा स्तः । रम्मदा, रम्मत्तणं, रम्मत्तं । तणुदा, तणुत्तणं, तणुत्तं ॥ २३ ॥

तल और त्व प्रत्यय को क्रम से दा और तण आदेश होते हैं। अर्थात् तलप्रत्यय को दा और त्वप्रत्यय को तण। (रम्यता) तलप्रत्यय को दा आदेश। ७ से बलोप। ७ से द्वित्व। रम्मदा। (रम्यत्वम्) तण आदेश। रम्मत्तणं। पञ्च में-५ से बलोप, द्वित्व। रम्मत्त। एवम्-(तनुता) तणुदा। २५ से न को ण। (तनुत्वम्) तणुत्तणं। तणुत्तं ॥ २२ ॥

क्त्व ऊर्णः ॥ २३ ॥

क्त्वा-प्रत्ययस्य ऊण इत्ययमादेशो भवति। घेऊण (८-१६ ग्रह = घेत्)। सोऊण (३-३ दलोपः, २-४३ श् = स्, उ = ओ गुणेन^१)। काऊण (८-१७ कृञ्=का)। दाऊण (२पष्टम्)। गृहीत्वा, श्रुत्वा, कृत्वा, दत्त्वा ॥ २३ ॥

क्त्व तूर्ण—क्त्वा प्रत्ययस्य त्ण इत्ययमादेशः स्यात्। हतूण। आणिकूण। काऊण। घेतूण। 'क्तापि क्त्वाप्रत्ययादेशो उच्चाण इत्यपीष्यते'। घेतुच्चाण। सोउच्चाण। 'उ वाशब्दस्य बादेशः क्त्वास्थितस्य क्वचिद् भवेत्'। दट्टु। मोत्तु। होउ। 'असमासे अच्चादेशः क्त्वेत्येतस्य प्रवर्तते'। जाणिञ्। पडिञ्। ओसरिञ्। परिहरिञ् ॥ २३ ॥

क्त्वा प्रत्यय को त्ण आदेश हो। (हत्वा) हन् + क्त्वा, क्त्वाप्रत्यय को त्ण आदेश। नकार को अनुस्वार। हंतूण। (आनीय) आङ्पूर्वक नीषातु, क्त्वाप्रत्यय। धातु के ईकार को बहुलग्रहण से इस्व इकार। २ से त्ण आदेश के तकार का लोप। यह लोप प्रायिक है। अतः प्रयोगानुकूल कहीं होगा और कहीं नहीं। आणिकूण। (कृत्वा) कृञ् को 'कृञ् का०' (७+१४) से का आदेश। काऊण। (गृहीत्वा) ग्रह + क्त्वा। क्त्वा को त्ण। ग्रह को 'वेत्क्त्वातुमुन्' (७+३३) से वेत् आदेश। घेतूण। कहीं क्त्वाप्रत्यय को उच्चाण आदेश हो। ग्रह को वेत् आदेश। घेतुच्चाण। (श्रुत्वा) २६ से सकार। ५ से रेफलोप। बहुलग्रहण से उकार को ओकार। सो-उच्चाण। क्त्वाप्रत्यय में विद्यमान वा को 'उ' आदेश विकल्प से हो। (दट्टा) वा को उ आदेश हुआ। २८ से ट को ठ। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। ९ से ऋ को अकार। दट्ट। (मुक्त्वा) १ से उ को ओकार। वा को उ आदेश। ३ से कलोप। ६ से तकारद्वित्व। मोत्तु। (भूत्वा) भू को हो आदेश हो। २ से तकार का लोप। होउ। क्त्वाप्रत्यय को असमास में इञ् आदेश हो। (ज्ञात्वा) ज्ञा धातु को 'ज्ञो जाणमुणौ' (७+२९) से जाण आदेश। जाणिञ्। एव मुणिञ्। (पतित्वा) पडिञ्। उपसर्ग के साथ समास में भी इञ् होता है। (अपसृत्य) ओसरिञ्। (परिहृत्य) परिहरिञ् ॥ २३ ॥

वृणं इरः शीले ॥ २४ ॥

शीले यस्तुनप्रत्ययो विहितस्तस्य इर इत्ययमादेशो भवति। भ्रमण-

१ का० पु० पा० 'उण्' पा०। ० 'युवर्णस्य गुणः' ८। ४। २३७। धातोर्विर्णोर्वर्णस्य क्वित्यपि गुणः। जेऊण, नेऊण, नेह, नेन्ति, उड्डह, उड्डेन्ति, मोत्तूण, सोऊण। क्वचिञ्-नीञो उड्डीणो इति हेमच०। ३. संजीवनीसमतः पाठः। ४. का० पा० तुन्।

शीलो भ्रमिरो । हसनशीलो हसिरो (५-१ ओ, स्पष्टप्राये) ॥ २४ ॥

तुर्न इर शीले—तच्छीलादिष्वर्थेषु तुन्-प्रत्ययस्य इर इति स्यात् । धोकिरं । जपिरं । विविरं ॥ २४ ॥

तच्छील, तद्धर्म, तत्साधुकारी अर्थे तुन्-प्रत्यय को इर आवेश हो । (घूर्णितुं) घूर्णितुं शीलमस्य । तुन्-प्रत्यय को इर आवेश । 'घूर्णो धोलघुम्मी' (७+५) से धोल आवेश । धोकिरं । जपितुं शीलमस्य जपिरं । वेपितुं शीलमस्य विविरं । १८ से पकार को वकार ॥ २४ ॥

नोट—नं० (४) अधो मनयाम् (६) शेषादेशयोर्द्ध्वमनावौ । (५) सर्वत्र लवराम् । (१५) नो णः सर्वत्र । (३) कगावजतदपयवा प्रायो लोपः । (२६) शपोः सः । (२८) वृष्य ठः । (७) वगोषु युजः पूर्वः । (९) कृतोऽत् (१) उत ओत्तुण्डसमेषु । (३) उपरि लोपः कगावतदपयसाम् । (१८) पो वः ।

आखिल्लोलवन्तेन्ता मतुपः ॥ २५ ॥

आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त, इत्येत आवेशा मतुपः स्थाने भवन्ति । आलुस्तावत्—ईसात् (३-३ रलोपः, २-४३ ष्=स्, आलुकृते, ५-१८ दीर्घः) । णिहात् (२-४२ न्=ण, ३-३ रलोपः, ३-५० वृद्धि०, शो० पू०) । इल्लः—विभारिल्लो^१ (२-२ अलोपः, इल्ले कृते, ५-१ ओ) । मालाह्लो (५-१ ओ, शो० स्प०) । उल्लः—विभारुल्लो (२-२ कलोपः, शो० स्प०) । आलः—घणालो (२-४२ न्=ण, ५-१ ओ) । सहालो (३-३ व्लोपः, ३-५० वृद्धि०, ५-१ ओ) । वन्तः—घणवन्तो (स्प०) । जोवणवन्तो (२-३१ य्=ज्, प्राय इति वलोपो न, २-४२ न्=ण, ५-१ ओ) । इन्तः—रोसाइन्तो^२ (२-४३ ष्=स्, ५-१ ओ) । पाणा-इन्तो (३-३ रलोपः, शो० पू०^३) । यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्याः, न सर्वे सर्वत्र । इर्यावत्, निद्रावत्, विकारवत्, मालावत्, धनवत्, शब्दवत्, यौवनवत्, रोषवत्, प्राणवत्, ।

‘कचिदा मतुपोऽन्त्यस्य मन्तो वा दृश्यते कचित् ।’

हणुमा, हणुमन्तो (२-४३ न्=ण, मतुपोऽन्त्यस्यात्वपक्षे, मन्ता-देशः, ५-१ ओ) ।

‘इल्लोलावपरे प्रायः शैषिकेषु प्रयुजते ।’

पौरस्त्वं=पुरोभवं, पुरिल्लं (पुरस्-अत्र ४-५ सलोपे च, शैषिक इल्ल-प्रत्यये, ४-१ अलोपे, ५-३० बि०) । आत्मीयम्=अणुल्लं (३-४८ त्म्=प्, ३-५० पद्धि०, ४-६ नलोपः, ४-१ अलोपः, उल्लप्रत्ययः, ५-३० बि०) ।

१. कचिद् भमिरो पा० । २. सजीवनीसमतः पाठः । ३. का० पा० विभारिल्लः । ४. का० पा० अल्लः । ५. का० पा० इल्लः । ६. का० पा० रोस । ७. एषु सर्वत्र ओपादि-कमज्जिष्यकार्य ४-१ सूत्रेण बोध्यम् ।

‘परिमाणे किमादिभ्यो भवन्ति केद्वादयः ।’

केद्दहं, केत्तिअं । जेद्दहं, जेत्तिअं । तेद्दहं, तेत्तिअं । एद्दहं, एत्तिअं ।
(किमः केद्दह, केत्तिअ । यदो जेद्दह, जेत्तिअ । तदः तेद्दह, तेत्तिअ ।
एतद् एद्दह, एत्तिअ-इत्यादेशः भवन्तीत्यर्थः, ५-३० बिन्दुः सर्वत्र) ।

‘कृत्वसो हुत्तमित्यन्ये देशीशब्द’ स इष्यते ।

सअहुत्तं (२-४३ श् = स्, २-२ तलोपे, कृत्वसो हुत्तादेशो, ५-३०
बिं०) । सद्दस्सहुत्तं (३-३ रलोपः, ३-५० सद्धि०, शो० पू०) ।

‘जातौ वा स्वार्थिक क’ ।

[जातौ स्वार्थे ककारः प्रयोक्तव्यः]^१ ।

(पञ्च = पदुमञ्चं, पक्षे-पदुमम्^३)^४ ॥ २५ ॥

आत्विह्लोलालवन्तेन्ता मनुप —तदस्यास्त्यस्मिन्नर्थे विहिताना मनुवादीनां
प्रत्ययाना स्थाने यथादर्शनम्—आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त इत्येते आदेशा
भवन्ति । ईसालू । योहालू । गहिह्लो । सयोहिह्लो । विआरुल्ल । विहारुल्ल । वणाल ।
चोराल । जसवन्तो । धणवन्तो । घरइन्तो । पुनइन्ता । ‘अर्थे तस्येदमित्यस्मिन्नल्ल, इल्लस्तु
तद्भवे’ अप्पुल्ल । गामेल्लिआ । पुरिल्ल । ‘भवेता मनुपोऽन्त्यस्य न्त आकारस्तथा
कचित्’ । हनुम तो, हनुमा । ‘सन्त्याया कृत्वसो हुत्त आभिमुख्येऽपि दृश्यते’ । पञ्चहुत्त ।
छहुत्त । सअहुत्त । पिअहुत्त । घरहुत्त । ‘इष्टौ कियत्तदेतेभ्य परिमाणे तिअ-इहौ’ ।
केत्तिअ, केद्दह । जेत्तिअ, जेद्दह । तेत्तिअ, तेद्दह । एत्तिअ, एद्दह ॥ २५ ॥

अस्य, अस्ति, अस्मिन् अर्थो में विहित मनुवादिक प्रत्ययों को प्रयोगानुकूल जैसा
प्रयोग कविसंप्रदाय में मिले, तदनुकूल, आलु-इल्ल-उल्ल-आल-वन्त-इन्त आदेश
होते हैं । क्रम से उदाहरण । आलु-(ईर्ष्यावान्) ईर्ष्या अस्य अस्ति, इस अर्थ में आलु-
प्रत्यय । २६ से ष को स । ४ से य का, ५ से रेफ का लोप । सर्वत्र ३५ से अकार आकार
का लोप जानना । ईसालू । ‘ईर्ष्यालुः’ इस संस्कृत शब्द से भी ईसालू हो सकता है ।
(स्नेहवान्) ३ से सकारलोप । २५ से न को ण । जेहालू । इल्ल-(प्रहवान्) इल्ल
आदेश । ५ से रेफलोप । गहिह्लो । (स्नेहवान्) इल्ल आदेश । ‘स्नेहे वा’ (३+६९) से
‘ल्ल’ का विप्रकर्ष, अकार-स्वर । पूर्ववत् नकार को णकार । हकाराकार का लोप ।
सणेहिह्लो । उल्ल (विकारवत्) उल्ल आदेश । २ से ककार का लोप । विआरुल्ल ।
(विहारवत्-विहारिन्) उल्ल आदेश । विहारुल्ल । आल-(वनवान्) २५ से न को
ण । वणालो । (चौरवत्) १४ से औकार को ओकार । चोराल । वन्त-(यक्षस्वी)
२४ से य को जकार । १६ से श को स । ६० से सकारलोप । जसवन्तो । (धनी-धनवान्)
अणवन्तो । इन्त-(गृही-गृहवान्) ‘गृहस्य घरोऽपतौ’ (४+३५) से गृह को घर

१ केचित् स्वरूपेण पठन्ति । २ क० पु० न दृश्यते [ ] कोष्ठकान्तर्गतः पाठः ।
३ ( ) कोष्ठकान्तर्गत पाठ प्रायस्त्रुटित एव । ४. अतोऽहं तुल. ८ । ४ । ४३५ । अपभ्रंशे
इदं कियत्तदेतद्भव परस्य अतो प्रत्ययस्य डेतुल इत्यादेशो भवति । एत्तुलो, केत्तुलो,
जेत्तुलो, तेत्तुलो, एत्तुलो । इति हेम ।

आदेशः । अरहन्तो । (पुत्रवती) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । पुत्रहन्ता । 'तस्येदम्' इस अर्थ में उच्च और तदुत्पन्न इस अर्थ में इच्छ होते हैं । (आत्मीयम्) 'आत्मनि फः' से एम को पकार । ६ से पकारद्वित्व । ५८ से वा को अकार । ६० से न् का लोप । पूर्ववत् ३५ से अकारलोप । अप्पुहं । (ग्रामीणाः) तज्ज्व अर्थ में इच्छ आदेश । पूर्ववत् रेफलोप । गाम-इच्छ होने पर ३५ से ज-इ को एकार । एकवचन में गामेच्छो । कप्रत्यय में ३५ से लकाराकार को इकार । गामेच्छिओ । बहुवचन में गामेच्छिआ । पुरो भवम्- (पौरस्त्यम्) पुरस् से इच्छ । पूर्ववत् ६० से सलोप । पुरिहं । कहीं पर मतुप् प्रत्यय के अन्त को न्त आदेश तथा कहीं आकार हो । (हनुमान्) त् को न्त आदेश । हनुमन्तो । एवम् (बलवान्) बलवन्तो । जहाँ आकार होगा वहाँ हनुमा । सख्यावाचक शब्द से पर कृत्वस्प्रत्यय को और आभिमुख्य अर्थ में हुत् आदेश हो । (पञ्चकृत्वः) पंचहुत् । (षट्कृत्वः) 'षट्सावक०' (२+३७) से छ आदेश । छहुत् । (शतकृत्वः) सशहुत् । (त्रिधाभिमुख्यम्) पिअहुत् । (गृहाभिमुख्यम्) वरहुत् । अभिमत अर्थ में किम्-यद्-तद्-एतद् शब्दों से परिमाण अर्थ में विद्यमान प्रत्यय को तिअ रह आदेश हों । कियत् परिमाणमस्य (कियत्) किम् को कादेश । ३१ से एकार । केतिअ, केहं । (यावत्) सर्वत्र ६० से अन्य व् का लोप । ३१ से एकार । २४ से अकार को अकार । जेतिअ, जेहं । (तावत्) तेतिअ, तेहं । (एतावत्) एतिअ, एहं । 'तरथयो०' (५+७५) से तकारलोप ॥ २५ ॥

नोट—न. (२६) शब्दोः स । (४) अधो मनयाम् । (५) सर्वत्र लवराम् । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (३) उपरि लोपः कगडतदपयसाम् । (२५) नो ण' सर्वत्र । (२) कगञ्जतदपयवां प्रायो लोपः । (१४) औत् औत् । (२४) आदेशो जः । (६०) अन्यस्य हकः । (६) शोषादेशोर्द्विस्वमनादौ । (५८) अदातो यथादिषु वा । (३१) ए शब्दादिषु ।

(स्वार्थे को वा ।)

स्वार्थे को वा—प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययो वा स्यात् । भमरओ, भमरो । कसणओ, कसणो । चन्दओ, चन्दो । 'विध्यते स्वार्थश्छौलौ, आभ्या क स्वार्थएव वा' । सञ्च, सञ्चिहं, सञ्चिहं । करहो, करहुल्लो, करहुल्लओ । भमरो, भमरल्लो, भमरल्लओ । 'स्वार्थे क' स्यात् ङकारोऽपि को वा तस्मादपि स्मृतः । पुत्तो, पुत्तओ, पुत्तडओ । वन्छो, वन्छओ, वन्छडओ । हत्या, हत्यडा, हत्यडआ । 'द्वित्वापनो लकारोऽपि कञि-स्वार्थ इतीष्यते' । एकल्लो, एकको, एकाकी, एको । णवल्लो, णवो । एते प्रत्यया पाणि-नीयप्रपञ्चिते सर्वत्रैव कप्रत्ययार्थे द्रष्टव्याः । तेन—

अज्ञाते कुत्सिते चाल्ये तथा हस्वानुकम्पयोः ।

सहायामपि विद्वद्भिः प्रत्ययोऽयं विधीयते ॥

प्रातिपदिक से स्वार्थ में क-प्रत्यय विकल्प से हो । (भमरकः) ५ से रेफलोप । २ से कलोप । ४२ से ओकार । भमरओ । पञ्च में-भमरो । साधुत्वं पूर्ववत् । (कृष्णकः)

९ से ऋ को अकार । 'कृष्णे वा' (१ + ६०) चकार-णकार का विप्रकर्ष, चकार में तत्स्वरता । कसण । पक्षे-कसणो । एवम् (चन्द्रकः) रेफ-ककार का पूर्ववत् लोप । चन्द्रो । पक्ष में चन्द्रो । स्वार्थ में विकल्प से इह उह हों, और उससे क-प्रत्यय विकल्प से हो । (सत्यम्) ३२ से त्य को चकार । ६ से द्वित्व । सचं । इह-प्रत्यय होने पर सच्चुह । लोकव्यवहार की बोलचाल में 'सखुला' प्रयोग होता है । अतः उह-प्रत्यय होने पर सखुह । कप्रत्यय होने पर सखिह । पुंलिङ्ग में सखो, सखुहो । एवम् (करभः) २३ से भ को हकार । करहो । उह-प्रत्यय होने पर करहुहो । कप्रत्यय होने पर करहुहो । एवम् (भ्रमरः) भ्रमरो, भ्रमरुहो, भ्रमरुहो । रेफ-ककार का लोप । ओकार पूर्ववत् जानना । ३५ से इह, उह प्रत्यय होने पर प्रातिपदिक के अकार का लोप सर्वत्र जानना । स्वार्थ में कप्रत्यय होता है और ङ-प्रत्यय भी होता है और उस ङ-प्रत्ययान्त से कप्रत्यय विकल्प से होता है । (पुत्र) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । पुत्तो, पुत्तडो, पुत्तडो । (वस्) ६४ से ष को छ । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । वच्छो, वच्छडो, वच्छडो । (हस्तौ) २९ से स्त को थकार । द्वित्व, चकार ६ + ७ से । द्विवचन को बहुवचन । हत्था, हत्थडा, हत्थडआ । 'कहीं पर स्वार्थ में द्विवापन्न लकार भी होता है ।' (एकः) ४१ से विकल्प से ककारद्वित्व । एको, एको, एको, एको, एको, एको । (नवः) २५ से न को ण । णवो, णवहो । उक्त इह्यादिक प्रत्यय पाणिनि ने जिन-जिन अर्थों में क-प्रत्यय कहा है उन-उन अर्थों में होते हैं । जैसे—अज्ञात, कुसित, अल्प, ह्रस्व, अनुकम्पा और सज्ञा अर्थ में होते हैं ॥

नो - न (५) सर्वत्र लवाम् । (२) कणचजतवपयवा प्रायो लोप । (६२) अत ओत्सो । (९) ऋतोऽत् । (३२) त्यथ्यथां चकुजा । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२३) लघ्वधर्मा ह । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (६४) श्रुत्सत्तां छ । (७) वर्गेषु युज' पूर्व । (२९) स्तस्य थः । (२५) नो णा सर्वत्र ।

विद्युत्पीताभ्यां वा' लः ॥ २६ ॥

विद्युत्पीतशब्दाभ्यां परतः स्वार्थे लप्रत्ययो भवति । विज्जू (३-२७ छ = ल, ३-५० जङ्गि०, ५-१८ दीर्घः) । विज्जुली (ईषन्तः स्त्रियां, शो० पू०) । पीअं (२-२ तूलोपः, ५-३० बि०) । पीअलं (स्प०) ॥ २६ ॥

विद्युत्पीतयोर्लः^१—एतयो स्वार्थे लप्रत्ययो वा स्यात् । विज्जुली, विजू । पीअलं, पीअ ॥ २६ ॥

विद्युत् और पीत शब्द से स्वार्थ में ल प्रत्यय विकल्प से हो । (विद्युत्) ३२ से छ को जकार । ६० से अन्य त् का लोप । ६ से अकारद्वित्व । विज्जुली । ५२ से उकार-दीर्घ । विजू । (पीतम्) २ से तलोप, ल-प्रत्यय । पीअल, पीअ ॥ २६ ॥

वृन्दे वो रः ॥ २७ ॥

वृन्दशब्दे वकारात्परः स्वार्थे रेफो वा प्रयोक्तव्यः । वृन्दं (१-२७

१. वेति सार्वत्रिको न । २. क० पु० विद्युत्, पीतवर्ण इत्यर्थः । अ० पा० ।

३ संजीवन्यादिसंमतौड्यं पाठः ।

ऋ = अ, षकारात्परे रेफे कृते, ४-१७ वर्गान्तः, ५-३० वि०) । वंदं^१ (१-२७ ऋ = अ, शो० स्प०) ॥ २७ ॥

बृन्दे दो वं—बृन्दशब्दे दकारादनन्तरम् अकारात्पूर्वमित्यर्थः, वप्रत्यय- स्यात् । वन्द । 'बृन्दे र' । २८ । इति केचित् । वन्द्र ॥ २७ ॥

बृन्दशब्द में दकार के अनन्तर अकार के पूर्व व-प्रत्यय हो । १ से ऋकार को अकार । वन्द्र । कोई र-प्रत्यय को मानते हैं । उनके मत से-वन्द्र होगा ॥ २७ ॥

करेष्वां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥ २८ ॥

करेणुशब्दे रेफणकारयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति । कणेक । पुंसि न भवति,^३ करेणू (५-१८ दीर्घः) ॥ २८ ॥

करेष्वां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः—करेणुशब्दे रेफणकारयोः स्थानव्यत्यय स्यात् । एसा कणेक । छील्लिङ्गनिर्देशात्पुंसि न । एस करेणू । (हस्ती) ॥ २८ ॥

करेणुशब्द में रेफ और णकार की स्थितिपरिवृत्ति हो अर्थात् रेफ के स्थान पर णकार और णकार के स्थान पर रेफ हो । (करेणुः) परिवृत्ति होने पर । कणेक । हस्तिनी । 'करेण्वाम्' यह छील्लिङ्ग का निर्देश है, अतः पुंलिङ्ग में नहीं होगा । एस, करेणू = एव करेणू । हस्ती ॥ २८ ॥

आलाने नलोः ॥ २९ ॥

आलानशब्दे लकारनकारयोर्ह्रस्मात्रयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति । आणालखम्भो (३-५७ सू० स्प०) ॥ २९ ॥

आलाने नलोः—आलानशब्दे लकारनकारयोः स्थानव्यत्यय स्यात् । आणाल । 'स्थितयो परिवृत्तिर्वा, हरिताले लरेफयो' । हरिआलो, हलिआरो ॥ २९ ॥

आलानशब्द में लकार और नकार की परिवृत्ति हो । (आलानम्) ल के स्थान पर न और न के स्थान पर ल हो गया । २५ से न को ण । आणालं । 'हरिताल' शब्द में रेफ और लकार का विकल्प से व्यत्यय होगा । (हरितालम्) २ से तलोप । हरिआलो, हलिआरो ॥ २९ ॥

(महाराष्ट्रे हरोः ।)

महाराष्ट्रे हरोः—अत्र हकाररेफयोर्व्यत्ययः स्यात् । मरहट्टो ॥

महाराष्ट्रशब्द में हकार रेफ का व्यत्यय हो । ५ से रेफलोप । २८ से ह को ठकार । १ से द्वित्व । ७ से टकार । ५८ से दोनों आकारों को अकार । हकार-रेफ का व्यत्यय । मरहट्टो ॥

बृहस्पतौ बहोर्भा ॥ ३० ॥

बृहस्पतिशब्दे बकारहकारयोर्यथासंख्यं भकाराकारौ भवतः । भअ ऋई^४ (१-१७ ऋ = अ, बह-इत्यस्य भअकृते, ३-३५ स्प = फ्, ३-५१ द्वि०, २-२ तलोपः, ५-१८ दीर्घः) ॥ ३० ॥

१ 'बृन्द निन्द' कवित्पाठः । २ एष पाठः संजीवन्यभनुत्तरी । ३ कश्चित् करेणामिति छील्लिङ्गनिर्देशात् । अ० पा० । ४. नेदं सूत्रं आसहे । ५. का० पा० भअपरि । सूत्रे इयौ इति पाठे इत्यपरि इत्युदाहरणम् ।

गृहस्पतौ बहोर्भपौ'—अत्र वकारहकारयोर्भपौ स्त । भपप्फई । 'केचित् वकार-हकारयोर्यथासंख्य भकाराकारौ इच्छन्ति ।' ततश्च 'भपप्फई' इति वदन्ति । केचित्- 'कचित्सस्य कचित्स्य लोप' शब्दस्य इष्यते । ततश्च 'भपप्फई' इतीच्छन्ति ॥ ३० ॥

गृहस्पतिशब्द में वकार-हकार के स्थान पर भकार-पकार हों । ९ से ऋकार को अकार । वकार के स्थान पर भकार, हकार के स्थान पर पकार । १६ से स्प को फ । ६ से द्वित्व । ७ से फ को पकार । २ से तलोप । भपप्फई । कोई आचार्य न को भ और हकार को अकार मानते हैं । उनके मत से 'भपप्फई' होगा, परन्तु पकारादेश करने पर यदि २ से पकार का लोप मान लें, तब भपप्फई, भपप्फई हो सकते हैं । अस्तु, कहीं स्प के स का और कहीं पकार का लोप होता है । तो जब पकार का लोप होगा तब ६ से सूद्वित्व । भपप्फई होगा ॥ ३० ॥

नोट—न (३२) त्यथ्यथां वज्रजाः । (६०) अन्यस्य हल । (६) शेषादेश-योर्द्वित्वमनादौ । (५२) सुभिसुप्पु दीर्घ । (९) ऋतोऽत् । (२५) नो ण. सर्वत्र । (९) क्वाचजतदप्यवां प्रायो लोप । (५) सर्वत्र लवराभ् । (२८) हस्य ठ । वर्गेषु युज. पूर्व । (६६) स्पस्य फ. । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

मलिने लिनोरिलौ वा ॥ ३१ ॥

मलिनशब्दे लिङ्कारनकारयोर्यथासंख्यमिङ्कारलङ्कारौ वा भवतः । मङ्गलं, मलिणं (पक्षे-२-४२ नू = ण, ५-३० वि०) ॥ ३१ ॥

मलिने लिनोरिलौ वा—मलिनशब्दे लिङ्कारस्य नकारस्य च यथासंख्यम् इङ्कारलङ्कारौ भवतः । मङ्गलं, मलिण ॥ ३१ ॥

मलिनशब्द में लि और नकार को क्रम से इङ्कार लङ्कार हों अर्थात् 'लि' इस इङ्कार-स्वर-सहित लङ्कार को 'इ' और नकार को 'ल' हो । (मलिणम्) लङ्कार को इङ्कार, नकार को लङ्कार । मङ्गलं । पक्ष में-२५ से न को ण । मलिण ॥ ३१ ॥

गृहे घरोऽपतौ ॥ ३२ ॥

गृहशब्दे घर इत्ययमादेशो भवति, पतिशब्दे परतो न भवति । घरं (५-३० वि०) = भवनम् । अपताविति किम् ? गृहघई' (१-१८ ऋ = अ, २-१५ प्—घ्, २-३ तलोपः, ५-१८ दीर्घः) ॥ ३२ ॥

गृहस्यै घरोऽपतौ—गृहशब्दस्य घरादेशः स्यात्, न तु पतौ । घर । राश-घर । घरसामी । पतौ तु-गृहघई ॥ ३२ ॥

गृहशब्द को घर आदेश हो, पतिशब्द के परे न हो । (गृहम्) घर आदेश हो गया । घर । (गृहस्वामी) ५ से वलोप । समास में द्वित्व न भी हो । घरसामी । 'स्वामी' यह पदार्थक है, परन्तु पतिशब्द नहीं है । पतिशब्द के परे आदेश नहीं होगा—(गृहपतिः) ९ से ऋ को अकार । १८ से पकार को वकार । २ से तलोप । गृहघई ॥ ३२ ॥

नो—नं. (२५) नो ण' सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवरास । (९) ऋतोऽत् ।
(१८) पो व. । (२) कगञ्जतदपयवां प्रायो लोपः ।

दाढादयो बहुलम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीवररुचिविरचिते प्राकृतप्रकाशे चतुर्थ परिच्छेदः ।

दाढा—इत्येवमादयः शब्दा बहुलं निपात्यन्ते दंष्ट्रादिषु । दंष्ट्रा = दाढा ।
इदानी—एण्हि । दुहिता = धीआ, धूवा^१ । चातुर्यं = चातुलिअं । मण्डूकः =
मण्डूरो । गृहेनिहितं = घरेणिहितं । उत्पलं = कन्दोदो । गोदावरी = गोला ।
ललाटं = णिडालं । भूः = भुमआ^२ । वैदूर्यं = वेलुरिअं । उभयपार्श्वं = अव-
होवासं । चूतः = माइंदो, माअंदो । दंष्ट्रादिषु दाढादयो निपातसिद्धाः
शब्दाः संस्कृतशब्दानुसारेण देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्दानुसारेण च यथा-
यथं लिङ्गेषु प्रयोज्याः, स्पष्टाश्चेतेऽतोऽलं विस्तरेण । आदिशब्दोऽयं प्रकारे,
तेन सर्व एव देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्दाः परिगृहीताः ॥ ३३ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशव्याख्याने संकीर्णविधिर्नाम चतुर्थ परिच्छेदः ।

दाढादयो बहुलम्—‘श्रुतानुमित्यभ्याहारैर्वाक्यार्थपरिकल्पन’मिति सिद्धान्ता-
दयमर्थ—दंष्ट्रादीनां स्थाने दाढायां शब्दा निपात्यन्ते । बहुलप्रहणाद् यथायथं प्रत्यय-
लोपागमवर्णविकारा कल्पनीया । तथा च—

दंष्ट्रा-ललाट-पत्तीनां स्युर्भुवो व्याकुलस्य च ।
दाढा-णिडाल-पाङ्क-भुमआ-बावला क्रमात् ॥ १ ॥
अधो-वैदूर्य-शुक्तीनां वधू-अमितशब्दयो^३ ।
हेट्ठ वेरुक्किअ सुप्पी अउज्झा चाय भामिअ ॥ २ ॥
दुहित्राकृष्टयोस्तद्वत् स्यात् श्वश्रूलेलिहानयो ।
धूआ आअट्ठिअं चैव अत्ता लल्लकमेव च ॥ ३ ॥
मण्डलीसमयेदानीं निलयानां भवन्त्यमी ।
विचिक्किअ च अच्छुक्कं एण्हि चाय निहेलण ॥ ४ ॥
कडसी अणहो आस रमशानोभयपार्श्वयो ।
उत्पलस्य तु कदोह कोड्डं कौतुहलस्य च ॥ ५ ॥
स्यात् लज्जालुङ्गी चेति लज्जावत्या निपातनम् ।
शालिवाहनशब्दस्य हालो शालाहणो तथा ॥ ६ ॥

गोदावर्याश्च गोला स्यादित्याद्या पाक्षिका पुन ।
 अहो वेदुज्जय सुती बह्माया एवमादय ॥ ७ ॥
 मातृष्वसृपितृस्वस्रोत इव सलुक् तत ।
 पक्षे च स्वसृशब्दस्य छा-इत्येतद्विपात्यते ॥ ८ ॥

माउसी, माउच्छा-इत्यादि ।

दाढादय इत्यत्र आदिशब्दप्रहात् एवविधा ये शब्दा लोकव्यवहारप्रसिद्धा महा-
 कविप्रयुक्तास्तेऽपि प्रत्ययलोपागमवर्णविकाररूपतया कल्पनीया । एव च—त्रिविध प्राकृत
 मवान्तव्यम्, अनुकारि-विकारि-देशीभेदात् । ते अनुकारिण, ये सस्कृतप्राकृतयो
 समा, केवल विभक्तिभेदतो भिन्ना । यथा—

इह हि नववसन्तै मजरीपुञ्जरेणु-
 च्छुरितधवलदेहा बद्धवेला वसन्ति ।
 तरलमणिमयूरा हरिहुकारकण्ठा
 बहलपरिमलालीसुन्दरा सिन्धुवारा ॥

अत्र विभक्तिमात्रकृतो भेद । शब्दास्तु सस्कृतसमा एव । अपरे सस्कृतशब्देषु
 वर्णविकाराद् भिन्ना । यथा—जह, जहा इत्यादि । तदुभयभिन्ना देशीशब्दा इति ।

प्राकृतेऽय साधारणो नियम —

ए-ऐ-स्फ-ध्य-ऋ-ॠ-लृ-लृ-प्लुतशषा बिन्दुधनुषी क्वचित्
 प्राप्ते हल्ज्जना पृथग् द्विवचन नाष्टादश प्राकृते ।
 रूप चापि यदात्मनेपदकृत यद्वा परस्मैपदे
 भेदो नैव तयोश्च लिङ्गनियमस्ताहग् यथा सस्कृते ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसाददीक्षितकृतायां चन्द्रिकाख्य-
 व्याख्याया सङ्कीर्णविधिष्वतुर्थ परिच्छेद ।

दाढादिक आदेश हों । परं तु यहाँ स्थानी का निर्देश नहीं है, अर्थात् किसके स्थान पर हों, अतः श्रुत = लोकव्यवहार से तथा शब्दानुपूर्वी से एवम् अनुमान और अध्याहार से वाक्यार्थ की कल्पना कर लेना—इस सिद्धान्त से तो यह अर्थ होता है कि दझा आदि शब्दों को निपात से दाढा आदि शब्द होते हैं । बहुलग्रहण से प्रयोगानुकूल प्रत्यय, लोप, आगम, वर्णविकार आदि की कल्पना कर लेना । किसके स्थान पर क्या हुआ ? दझा को दाढा । लछाट को गिढाल । पत्ति को पाइल । झू को झुमभा । व्याकुल को वावला; आदेश होते हैं । तथा अघो को-हेट्टं । बैदूर्ध को-वेरुल्लिधं । शुक्ति को-

१ सुखाषा — इति सुबोधिण्याम्, चन्द्रिकाकारैरपि सुबोधिनीस्थ. पाठो मूके स्थापित आसीत्, पर विचारेण सजीवनीपाठ उचितः प्रतिमाति ।

२. 'ऐ औ'—इति सजीवनीसुबोधिन्यो. 'ए ऐ'—इत्यस्य स्थाने पाठो दृश्यते ।

सुप्पी । वधू को-आउअहा । अमित को-आमिअ होते हैं । एवम्-बुहिट् को-भूआ । आकृष्ट को-आअट्ठिअं । अन्नू को-अन्ना । लेलिहान को-लल्लह होगा । मण्डली को-विषिल्लिय, समय को-अण्डुक्क, इदानीं को एण्हि, निरुध को-निहेलण-आदेश होते हैं । रममाणशब्द को कडसी, डभब को अवहो, पार्श्व को आस होता है । लोक में पार्श्व के अर्थ में 'आस-पास' का प्रयोग होता है । उत्पल को कंदोद्ध, कौतूहल को कोड्ड होता है । लज्जावती को लज्जालुहणी तथा शालिवाहन को हाल और शाकाहण दो आदेश होते हैं । गोदावरी को गोला आदेश होता है । वे निस्प होते हैं । और पूर्वोक्त पाक्षिक भी हैं । जैसे-अध. का हेट्टं होगा और अ को ह करने से अहो भी होगा, एवम् वेदूर्य का वेरुल्लिअ होगा और 'र्य' को जकारादेश, द्वित्व, वू को हस्व उकार, ऐ को ए करने से वेतुज्जअ भी होगा । एवं शुक्ति का सुप्पी और कलोप, द्वित्व, त और सकार करने पर सुप्पी भी होगा । इस प्रकार यथावृत्त प्रयोग कर सकते हैं । मातृवस्व और पितृवस्व शब्द के अकार को इकार हो और इकार से पर सकार का लोप हो । (मातृवस्व) 'कगचज०' से तलोप । 'उहस्वादिषु' से उकार । 'सर्वत्र लवराय्' से वलोप । उक्त निपात से स्व के अकार को इकार । उससे पर 'सु'गत सकार का लोप । माउसिआ, एवम् पिउसिआ । 'अदातो यथा०' से हस्व करने से झीलिङ्ग में ई-प्रत्यय अन्त में करने से मउसी, इति । पक्ष में-स्वस्व को छ आदेश निपात से होता है । माउछा, पिउछा । 'दाढादयः' इसमें आदिपद के ग्रहण से लोकव्यवहार में प्रसिद्ध, महाकविप्रयुक्त उनको भी प्रत्यय, लोप, आगम, वर्णविकार आदि की कल्पना से साधु बना लेना ।

इस प्रकार तीन स्वरूप में प्राकृत विभक्त होता है । (१) अनुकारी । (२) विकारी । (३) देशी ।

(१) जो शब्द सस्कृतशब्द के समान है, केवल सुप्-तिङादि-प्रत्यय-कृत भेद है, वह अनुकारी है । क्योंकि सस्कृतशब्द के समान है । उसमें ऐसे अक्षर नहीं होते हैं, जिनका आदेशादिजन्य परिवर्तन होता हो । वे शब्द सस्कृताभिज्ञ विद्वानों को सुगम हैं ।

(२) दूसरे विकारी होते हैं, जिनके अक्षरों में आदेशादिजन्य विकार हो जाने से साधारणतया शब्दस्वरूप की प्रतीति नहीं होती है । परन्तु वाक्य में अनेक प्रातिपदिक-शब्दगत वर्ण रहते हैं, अतः उनमें विकार हो जाने से प्रातिपदिक शब्द का ज्ञान बुरूह हो जाता है । जैसे-ररमय. का रस्सओ । विक्कवः का विक्कओ इत्यादि । और वाक्य में तिङन्त क्रियावाचक शब्द एक ही रहता है, उसकी प्रतीति प्रकरण से तथा अन्य शब्दों की सन्निधि से हो जायगी । अतः प्रातिपदिक शब्द किन किन विकारों में होकर किस प्रकार के प्राकृत शब्दस्वरूप में परिवर्तित हुआ है यह जानना परमावश्यक है । यह प्राकृत शब्द देखने से शीघ्र साधारणतया नहीं प्रतीत होता है । इसके जानने के लिये मैंने केवल अट्ठाईस सूत्र प्राकृतप्रकाश से निकाले हैं, जिनसे जैनों के प्राकृत में कहे हुये समस्त आगम-ग्रन्थ और नाटकों में कहा हुआ अधमपात्रगत तथा क्षीपात्रादिगत प्राकृत का परिज्ञान हो जाता है । वे अट्ठाईस सूत्र व्यापकरूप से और बाईस सूत्र और हैं जो कि असाधारण प्रयोगों का भी परिज्ञान कराते हैं । इस प्राकृत-

प्रकाश की टीका करते हुए जो प्रयोग आया उसका साधुत्व उक्त सूत्रों से मैंने दिखाया है। और जिस सूत्र का उपयोग प्राकृतप्रकाशान्तर्गत उदाहरणों में आया है उसकी संख्या सूत्र के साथ दे दी है तथा तत्संख्यानुरूप ही सूत्रक्रम है। स्वल्प परिश्रम से मेरे बनाये हुये 'प्राच्यकरण' से पाली और प्राकृत में उत्तम ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं। उसमें दोनों भाषाओं के लिये केवल उपयुक्त सूत्र हैं और उदाहरण सैकड़ों हैं, जिससे परिपक्व बोध तत्तद्भाषा का हो जायगा। अस्तु।

(३) तीसरा देशी शब्द स्वरूप में है। उन देशी शब्दों का प्रयोग, जैसे-अन्त-लौपिका, बहिलौपिका, गुसाशुदि आदि का क्वाचित् प्रयोग होता है वैसे ही देशी शब्दों का प्रयोग होता है। उनका जैन-बौद्धागमों में प्रयोग नहीं के समान ही है।

प्राकृत में यह साधारण नियम है कि—एकार १ ऐकार २ इकार ३ व्य ४ ऋ ५ ऋ ६ लृ ७ लृ ८ प्लुत ९ श १० ष ११ अन्त में विसर्ग १२ चतुर्थी विभक्ति १३, चतुर्थी के प्रयोग में षष्ठी होती है, जैसे—'णमोऽथु देवाहिदेवाण' देवाधिदेवेभ्यः नमोऽस्तु। अन्त में हल् १४ अलग अपने वर्ग के संयोग से अतिरिक्त ऊकार १५ अकार १६ नकार १७ और द्विवचन १८ ये जठारह प्राकृत में नहीं होते हैं। आत्मनेपद और परस्मैपद का भेद नहीं अर्थात् आत्मनेपदी धातु का परस्मैपद में भी प्रयोग होता है, तथा परस्मैपदी धातु का आत्मनेपद में भी प्रयोग होता है। प्राकृत में आत्मनेपद परस्मैपद का कोई भेद नहीं है और पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग का कोई भेद नहीं है, जैसा संस्कृत में भेद है। जैसे—कुलशब्द नपुंसकलिङ्ग ही होगा पुलिङ्ग नहीं होगा। परन्तु प्राकृत में यह नियम नहीं है। इत्यादि ॥ ३३ ॥

इति श्री म० म० मधुराप्रसादकृतौ प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपनामक-
हिन्दीव्याख्याया चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः

अत ओत् सोः ॥ १ ॥

अकारान्ताच्छब्दात्परस्य सोः स्थाने ओत्वं भवति । वच्छो (१-३२ । ३-३० । ३-३१ सूत्रेषु स्पष्टम्) । वसहो (१-२७ । २-४३ सू० स्प०) । पुरिसो (१-२३ सू० स्प०) । वृक्षः, वृषभः, पुरुषः ॥ १ ॥

अत ओत् सोः—अकारान्तात्प्रातिपदिकात् परस्य प्रथमैकवचनस्य सुप्रत्ययस्य ओकारादेशः स्यात् । हदो । चदो । कण्हो । भत्तारो । कत्तारो । वच्छो । वसहो । पुरिसो । 'परस्य कचिदीकारात् सोराकारः प्रवर्तते' । भणन्तीआ, हसन्तीआ ॥ १ ॥

पूर्वाङ्ग के ये चार परिच्छेद अत्यन्त उपयोगी हैं, क्योंकि स्वर-व्यञ्जनों के आदेश कहे हैं । अतः शब्दस्वरूप के ज्ञान होने में साधक हैं और सुसिद्धज्ञान तो वाक्य से स्वतः प्रसीत हो जायगा । उत्तराङ्ग के (५) पञ्चम परिच्छेद में सुप्तिविधि है । (१) षष्ठ में तिङ्गविधि । (७) सप्तम में धातुविधि । (८) अष्टम में निपात । अतः इनका ज्ञान अतिसरल है । किन्तु पूर्वाङ्ग के प्रयोगों का ज्ञान स्वरूपपरिवर्तन के कारण दुर्बोध होता है । अतः एव सर्व-साधारण को सरलतया बोध होने के लिये मैंने अनुगम करके प्राकृतबोध के लिये केवल (१८) अट्ठाईस, तथा ध्यापक बोध के लिये (२२) बाईस और, एवं पचास सूत्रों से उत्तम प्राकृत, तथा उससे किञ्चिन्मात्र विभिन्न पाली का बोध होने का उपाय निकाला है । यह मेरा पन्द्रह वर्ष का 'अभिधान राजेन्द्र' (जैनहन्साहसलोपीडिया) बनाते समय प्राकृत जैनागमों के देखने का अनुभव है । उन सूत्रों का अनुगम करके उदाहरणों पर मैंने दिखा दिया है । और कौन कौन सूत्र पूर्वाङ्ग के (४) परिच्छेदों में कितनी बार प्रयोगों में उपयुक्त हुआ है यह सख्या भी दे दी है । अस्तु—

अकारान्त प्रातिपदिक से पर सु को ओकार आदेश हो । (चन्द्र.) सु को ओकार । चदो । २+७+४+१८+२३+१२+५+९ से सब प्रयोग सिद्ध होते हैं । (कृष्णः) कण्हो । (अर्ता) 'ऋत आरः सुप्ति' इससे आर आदेश । प्रकृत सूत्र से ओकार । भत्तारो । (कर्ता) कत्तारो । (वत्स.) वच्छो । (वृषभः) वसहो । (पुरुषः) 'हपुरुषे रोः' से इकार । पुरिसो । कहीं पर ईकार से पर सु को आकार आदेश होता है । (भणन्ती) भणन्तीआ (हसन्ती) हसन्तीआ ॥ १ ॥

जश्शसोर्लोपः ॥ २ ॥

अत इत्यनुवर्तते । अकारान्तस्यानन्तरं यौ जश्शसौ तयोर्लोपो भवति । वच्छा सोइति । 'जश्शसूक्तस्यांशु दीर्घ' इति दीर्घे कृते पञ्चा-
ल्लोपो जसः (१-२७ ऋ = अ, ३-३१ छत्त्वविकल्पः, ३-५० द्वि०, ३-५१

छ=च्, ५-११ जसि दीर्घं कृते लोपः, सोहंति इति २-४३ श्=स्, २-२७ भ्=ह्, ७-४ न्ति । वृक्षाः शोभन्ते । वच्छे णिअच्छह । 'ए च सुपी'त्येत्वे कृते शसो लोपः । (पूर्ववत् वृक्ष=वच्छ, ५-१२ एत्वे कृते शसो लोपः, णिअच्छह इति २-४२ न्=ण्, २-२ यलोपः, ७-१८ त्=ह्) । वृक्षाभियच्छत ॥ २ ॥

जशसोर्लोपः—अकारात्परयोर्जशसोर्लोपः स्यात् । देवा । असुरा । माणसा । पित्रा । मादरा । वच्छा सोहति । 'अदन्ताद् यो विधि प्रोक्त', शेषादित्यतिदेशतः । आदन्तादिदुदन्तात् स ईदन्तादपीष्यते ॥ (आ) माला, साला । (इत्) अग्नी । (उत्) बाज । (ईदूत्) णई । बहु । इत्यादि ॥ २ ॥

जशसोरिति । अकार से पर जस्-दास् का लोप हो । (देवाः) देव + जस् । इस सूत्र से जस् का लोप । 'जस्शस्कुस्यांसु दीर्घ' से दीर्घ । देवा । (असुरा) असुरा (मनुष्याः) माणसा (४+५+६+२४+अ० द्वि० २) से सिद्ध होता है । (पितरः) ऋकार को अर आदेश । जस् का लोप । अकार को दीर्घ । पित्रा । (आतरः) मादरा । इत्यादि । (वत्साः) वच्छा । उक्त अङ्कित सूत्रों से सब प्रयोग सिद्ध हैं । अकारान्त से जो लोपादि विधि कही है, वह अन्य स्वरान्त से भी होती है अर्थात् आकार-ह्-ई-उ-ऊ और ऋ जिन शब्दों के अन्त पर हों उनमें भी लोपादि तथा वच्यमाण अम् का लोप, टा-आम् को णकार आदेशादि जानना । (माला) जस् का लोप, माला । (साला) साला । (५+३+१+६+९+४+२३ । २+ 'म्नो म.' । ३।४२) से सब उदाहरण सिद्ध हैं । (अग्नयः) अग्नी । (वायवः) बाज । (नद्यः) णई । (वध्वः) बहु । सर्वत्र जस् का लोप, अकारातिदेश मानकर दीर्घ होगा ॥ २ ॥

अतोऽमः ॥ ३ ॥

अकारान्तस्यानन्तरं योऽम् द्वितीयैकवचनं तदकारस्य लोपो भवति । वच्छं पेक्खइ । 'मो बिन्दुः' (४-१२) इति बिन्दुः । वृक्षं पश्यति ॥ ३ ॥

अमोऽमः—अकारात्परस्य अम्-प्रत्ययस्याकारस्य लोपः स्यात् । गाम । णाम । शेषादित्यतिदेशात् आकारान्तादिष्वपि । हेल । लील । अग्नि । वाज । णह । बहु । वच्छ ॥ अमो-इति । अकार से पर अम्-प्रत्यय के अकार का लोप हो । (ग्रामम्) गामं । (नाम) णामं । अकारातिदेश से झलिङ् दीर्घ में—(हेलाम्) हेलं । 'अमि हस्व' से हस्व । (लीलाम्) लीलं । (अग्निम्) अग्नि । (वायुम्) वाज । (नदीम्) णई । (वधूम्) बहु । वृक्ष-वत्स का वच्छ ॥ ३ ॥

टामोर्णः ॥ ४ ॥

अतोऽनन्तरं टामोस्तृतीयैकवचनपट्टीववचनयोर्णकारो भवति । वच्छेण । 'ए च सुपी'त्येत्वम् । (५-१२ एत्वे कृते, टा = ण) । वच्छण 'जशसस्कुस्यांसु दीर्घ' इति दीर्घः । वृक्षेण । वृक्षाणाम् ॥ ४ ॥

टामोर्णः—अकारात्परस्य 'टा-आम्' इत्येतयोर्णः स्यात् । धम्मेण । जम्मेण । वच्छेण । कत्तारेण । धम्माण । जम्माण । वच्छाण । कत्ताराण । 'अदन्तात् यो विधि'-रित्यतिदेशात् आदीदूदादिष्वपि । अण्णाण । कण्णाण । जुद्धीण । घेणूण । रमणीण । कङ्कण । 'बिन्दु' 'टामोर्ण' इत्यादौ सप्तसप्तपि वा कश्चित् । धम्मेण । जम्मेण । कत्तारेण । धम्माण । जम्माण । कत्ताराण ॥ ४ ॥

टामोरिति । अकार से पर टा-आम् को ण आदेश हो । (धर्मेण) धम्मेण । 'ए च सुप्यङ्गिहसो' से एकार । जम्मना-जम्मेण । वस्सेन-वच्छेण । कर्त्ता ऋ को आर । कत्तारेण । आम् के परे 'जश्शसूङ्स्या०' से दीर्घ । धर्माणाम्-धम्माण । जम्मनाम्-जम्माण । वस्सानाम्-वच्छाण । कर्तृणाम्-कत्ताराण । अदन्तातिदेश से आ-ई-ऊ में भी णादेश होगा । अन्यासाम्-अण्णाण । कन्यानाम्-कण्णाण । जुद्धीनाम्-जुद्धीण । धेनूनाम्-धेणूण । रमणीनाम्-रमणीण । कण्ठूनाम्-कङ्कण । टा-आम् के णादेश में बिन्दु भी होता है । धम्मेण । जम्मेण । कत्तारेण । एवम्-धम्माण । जम्माण । कत्तारं इत्यादि ॥

भिसो हि ॥ ५ ॥

अतोऽनन्तरस्य भिसो हि भवति । वच्छेहि । 'ए च सुपी'त्येत्वम् , (५-१२ एत्वं, शे० स्प०) वृक्षैः ॥ ५ ॥

भिसो हि—अकारात्परस्य भिसो हि-इत्ययमादेश स्यात् । धम्मेहि । कम्मेहि । वच्छेहि । 'अदन्तायो विधि'रित्यतिदेशात् बालाहि । लोलाहि । पाणीहि । जाणूहि । णईहि । तणूहि ॥ ५ ॥

भिसो-इति । अकार से पर भिस् को हि आदेश हो । 'ए च सुप्य०' से एकार । धमः-धम्मेहि । कर्मभिः-कम्मेहि । वस्सैः-वच्छेहि । अतिदेश के कारण आकारान्तादिक से भी पर भिस् को हि होगा । बालाभिः-बालाहि । लोलाभिः-लोलाहि । पाणिभिः-पाणीहि । जानुभिः-जाणूहि । नदीभिः-णईहि । तनूभिः-तणूहि ॥ ५ ॥

ऊसेरादोदुहयः ॥ ६ ॥

अतोऽनन्तरस्य ऊसेः पञ्चम्येकवचनस्य स्थाने आ, दो, दु, हि-इत्येत आदेशा भवन्ति । वच्छा, वच्छादो, वच्छादु, वच्छाहि । जश्शसू-ङ्स्यांसु दीर्घत्वम् (स्पष्टाः) । वृक्षात् ॥ ६ ॥

ऊसेरादोदुहयः—अकारात्परस्य ऊसे स्थाने आ-ओ-उ-हि-इत्येते आदेशा भवन्ति । गामा, 'कश्चिदपि लोप' इत्यल्लोप । गामाओ, गामाउ, गामाहि । सर्वत्र 'जश्शसूङ्स्या'मित्यादिना दीर्घ । एवम्-वच्छा, वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि । सप्पा, सप्पाओ, सप्पाउ, सप्पाहि । 'ऊसेरत् परस्येह हिन्तो इत्यपि दृश्यते' । सप्पा-हिन्तो । अदन्तातिदेशात् आत् -गगाओ, गंगाउ, गंगाहि, गगाहिन्तो । 'ऊसेर्यदाऽऽ-हिरादेशौ नादन्तबहुतो विधिः' । गिरीओ, गिरीउ, गिरीहिन्तो । साणूओ, साणूउ, साणूहिन्तो । ईदूङ्भ्याम्-तण्णीओ, तण्णीउ, तण्णीहिन्तो । बहूओ, बहूउ, बहूहिन्तो ॥ ६ ॥

ऊसेरिति । अकार से पर ङसि को आ-ओ-उ-हि, ये आदेश हों । ग्रामात्-ग्रामा । 'कश्चिदपि लोपः' से अकारलोप । ओकारादि आदेश के परे 'जसृशस्' इससे दीर्घ । ग्रामाओ, ग्रामाउ, ग्रामाहि । पूर्वोक्त (४ + २३ + ६ + ९ + २ + ७ + ८ + १८ + १) से प्रातिपदिक के स्वरूप सिद्ध हैं । एवम्-वत्सात् का वच्छा, वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि । सर्पात् का-सप्पा, सप्पाओ, सप्पाउ, सप्पाहि । अकार से पर ङसि को 'हिन्तो' भी होता है । सप्पाहिन्तो । ग्रामाहिन्तो, इत्यादि । अदन्त उपलक्षण है, अतः आदन्त, इ-उ-ईकार-ऊकार-ऋकार में भी ये आदेश होते हैं । परन्तु आकारान्त में आ और इकारान्तादिकों में आ, हि ये नहीं होते हैं । गङ्गायाः-गंगाओ, गंगाउ, गंगाहि, गंगाहिन्तो । गिरे-का गिरीओ, गिरीउ, गिरीहिन्तो । सानो-का साणूओ, साणूउ, साणूहिन्तो । दीर्घ-ई-ऊ में-तरुण्या का तरुणीओ, तरुणीउ, तरुणीहिन्तो । वध्वाः-का वहुओ, वहुउ, वहुहिन्तो ॥ ६ ॥

भ्यसो हिन्तो सुन्तो ॥ ७ ॥

अतोऽनन्तरस्य भ्यसो हिन्तो, सुन्तो, इत्येतावादेशौ भवतः । वच्छा-हिन्तो, वच्छासुन्तो । 'ए च सुपी' (५-१२) ति चकारेण दीर्घत्वम् । (स्पष्टम्) । वृक्षेभ्यः ॥ ७ ॥

भ्यसो हिन्तो सुन्तो—अकारात्परस्य भ्यसो हिन्तो सुन्तो इत्येतौ भवतः । चतुर्थ्या षष्ठीविधानाद् तद्व्यसो न ग्रहणम् । पचाहिन्तो, पचासुन्तो । सप्ताहिन्तो, सप्तासुन्तो । वच्छाहिन्तो, वच्छासुन्तो । अदन्तातिदेशात् आत—रामाहिन्तो, रामासुन्तो । इदुङ्गधाम्-अच्छीहिन्तो, अच्छीसुन्तो । ऊरुहिन्तो, ऊरुसुन्तो । ईदूत-जणणीहिन्तो, जणणीसुन्तो । चमूहिन्तो, चमूसुन्तो ॥ ७ ॥

भ्यसो-इति । अकार से पर भ्यस् को हिन्तो, सुन्तो हों । प्राकृत में चतुर्थी के स्थान पर षष्ठी होती है, अतः पञ्चमी का ही भ्यस् लेना । पञ्चभ्यः-पञ्चाहिन्तो, पचासुन्तो । 'जसृशस्' से अकारदीर्घ । एवम्-ससन् तथा वत्स में भी जानना । अदन्त यह आकारादि का भी उपलक्षण है । अत एव रामाभ्य. का रामाहिन्तो, रामासुन्तो । अकार यह इकारादिक का भी उपलक्षण है, अतः अग्निभ्य का अच्छी-हिन्तो, अच्छीसुन्तो । ऊरुभ्य का ऊरुहिन्तो, ऊरुसुन्तो । दीर्घ ईकार-ऊकार में-जननीभ्य. का जणणीहिन्तो, जणणीसुन्तो । चमूभ्य. का चमूहिन्तो, चमूसुन्तो ॥ ७ ॥

स्सो ङसः ॥ ८ ॥

अतोऽनन्तरस्य ङसः स्स इत्यादेशो भवति । वच्छस्स (स्प०) । वृक्षस्य ॥ ८ ॥

स्सो ङस —अकारात्परस्य ङस स्स इत्यादेश स्यात् । णरस्स । तेअस्स । तमस्स । अदन्तातिदेशात्-मउलिस्स । हणुस्स ॥ ८ ॥

स्सो ङस-इति । अकार से पर ङस् को 'स्स' आदेश हो । णरस्य का णरस्स । तेजसृशब्द के सकार का 'अन्वयस्य ह्रस्व' से लोप करने पर स्स आदेश हो जायगा । तेअस्स । अकार इकारादि का उपलक्षण है, अत-मौले का मउलिस्स । हनो. का हणुस्स ॥ ८ ॥

हेरेम्मी ॥ ९ ॥

अतोऽनन्तरस्य हेः ए, मि इत्यादेशौ भवतः । वच्छे, वच्छमि ।
'कचिन्डसिङ्गुलोपः' (५-१३) इत्यकारलोपः (स्प०) । वृक्षे ॥ ९ ॥

हेरेम्मी—अकारात्परस्य कि इत्येतस्य ए मि-इत्यादेशौ भवतः । सरे, सरमि ।
चम्मे, चम्ममि । इकारान्तादिषु 'न किञ्च्यो' रित्येत्यप्रतिषेधात्, गिरिमि । तरुमि ।
पितरमि । कत्तारमि ॥ ९ ॥

हेरेम्मी-इति । अकार से पर कि को ए, मि आदेश हों । सरे अथवा सरसि का सरे,
सरमि । एकार होने पर अकारलोप । चम्मणि का चम्मे, चम्ममि । (द्वि० २२ तथा
५ + १ + ४ + २ + २ + २३ + १९ से) सभी प्रातिपदिक सिद्ध होते हैं । गिरौ । इकारान्ता
दिकों में कि कसि के परे एकार नहीं होता है । गिरिमि । तरौ का तरुमि । अकार
को अर आर कहेंगे । पितरि का पितरमि । कर्तरि का कत्तारमि ॥ ९ ॥

सुपः सुः ॥ १० ॥

अतोऽनन्तरस्य सुपः सु इत्यादेशो भवति । वच्छेसु = वृक्षेषु । (एषं
वत्सशब्दरूपाण्यपि बोध्यानि) । 'ए च सुपी' (५-१२) त्येत्यम् ॥ १० ॥

सुप' सु—अकारात्परस्य सुप इत्येतस्य सुः स्यात् । सरेसु । कमलेसु । कस-
स्स-विधान, सुप सु-विधान मन्दप्रयोजनमिति केचित् ॥ १० ॥

सुप इति । अकार से पर सुप को सु आदेश हो । सरःसु का सरेसु । कमलेसु का
कमलेसु । कोई लोग कस् को कस-विधान, सुप् को सु-विधान निष्प्रयोजन कहते हैं ।
तात्पर्य यह कि-थलोप, सकारद्वित्व करने पर णरस्स सिद्ध हो ही जायगा ? उत्तर-
हरिस्स, मउलिस्स, हणुस्स के लिये कस-विधान आवश्यक है । परन्तु सु-विधान
चिन्त्यप्रयोजन ही है ॥ १० ॥

जशसङ्ख्यांसु दीर्घः ॥ ११ ॥

जसादिषु परतोऽतो दीर्घो भवति । वच्छा सोहन्ति । 'जशसोर्लोप'
इति जसो लोपः (५-२ सू० स्पष्टम्) । वत्साः शोभन्ते । वच्छादो,
वच्छादु, वच्छाहि आगदो । वत्सात् । 'ऊसेरादोदुहयः' (५-६) ।
वच्छाण = वत्सेन । 'टामोर्णः' (५-४) ॥ ११ ॥

जसङ्ख्यांसु दीर्घः—एषु वरेषु अकारस्य दीर्घः स्यात् । जसि-देवा । माणुसा ।
कसि-देवाओ, देवाउ, देवाहि, देवाहिन्तो । एषम्—वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि,
वच्छाहिन्तो । आमि-देवाण । रक्खसाण । देवाण । रक्खसाण वा । 'सर्वाद्विदमो
दीर्घो, नत्वन्येषा कदाचन' । इमाओ, इमाउ, इमाहि, इमाहिन्तो । इदम एव
दीर्घः, तेनेह न-सम्बतो, सम्बदो । एषम्-तओ, ततो, तदो इत्यादि । अदन्तवदि-
कारादिष्वतिदेशात् जसि-गिरौ । तरु । जियामपि-बुद्धौ । वेणू । कसौ-गिरौओ ।
तरुओ । बुद्धौओ । वेणूओ । आमि-गिरौण । तरुण । बुद्धीण । 'शस्टाकसिषु

दीर्घत्व वक्तव्यमिदुतो 'क्षियाम्' । शसि-बुद्धीओ । धेणूओ । टा-इस्-ठिषु बुद्धीए ।
बुद्धया, बुद्धे, बुद्धौ । एव-धेणूए । धेन्वा, धेनो, धेनौ ॥ ११ ॥

असिति । जस्-इसि-आम् के परे अकार को दीर्घ हो । देवाः-अस् का लोप । अकार को इससे दीर्घ । देवा । एवं मनुष्याः का माणुसा । इसि के परे अकार को दीर्घ होने से-देवाओ एवं वच्छाओ इत्यादिक सिद्ध होते हैं । एवम्-आम् के परे 'ण' तथा णं, फिर दीर्घ, देवाणं-इत्यादि । सर्वादिकों में इदमशब्द को जसादिक ३ प्रत्ययों के परे दीर्घ होता है, अन्य सर्वादि शब्दों को नहीं । इमाओ, इमाउ, इमाहि, इमाहिन्यो । 'इदम इम' से इम आदेश । इसि के स्थान पर ओ, हि इत्यादि आदेश । दीर्घ । अन्य सर्वादिकों को दीर्घ न होगा । सव्वतो, सव्वदो । तत्-शब्द का तत्तो, तदो इत्यादि में दीर्घ नहीं होगा । 'अत' यह इकारादि का भी उपलक्षक है । अत एव-गिरी + जस् । जस् का लोप । गिरी=गिरय । तरवः-तरु । साधुत्व पूर्ववत् । खीलिङ्ग में दीर्घ होता है, अतः बुद्धयः का बुद्धी । धेनवः का धेणू । पञ्चमी एकवचन इसि में ओकारादि पूर्ववत् । दीर्घ-गिरीओ । तरुओ । खीलिङ्ग में पूर्ववत् ओकार इसि के स्थान पर । दीर्घ । बुद्धीओ । धेणूओ । षष्ठीबहुवचन आम् को णं । इकार को दीर्घ । गिरीण । तरूण । खीलिङ्ग में बुद्धीण । धेणूण । शस्-टा-इस्-ठि के परे खीलिङ्ग में इकार-उकार को दीर्घ होता है । बुद्धि-नास् । 'शस उदोतौ' से शस् को ओकार, दीर्घ । बुद्धीओ एव धेणूओ । टा-इस्-ठि को एकार आदेश । इससे दीर्घ । तो तीनों विभक्तियों में बुद्धीए एवम्-धेनु का धेणूए रूप होगा । बुद्धया, बुद्धे, बुद्धौ के स्थान में बुद्धीए । एवम्-धेन्वा, धेनो, धेनौ के स्थान पर धेणूए होगा ॥ ११ ॥

ए च सुप्यङ्गिडसोः ॥ १२ ॥

अतोऽकारस्यैत्वं भवति सुपि परतो ङिडसौ वर्जयित्वा, चकारादी-
र्घश्च । वच्छे (वत्सान्) पेक्कह । 'जशसोर्लोपः' (५-२) । (१२-
१८ दृश् = पेक्क, ८-१९ थ् = ह्, = पश्यत) । वच्छेण । 'टामोर्णः' ।
वत्सेन । वच्छेहिं = वत्सैः । वच्छेसु = वत्सेषु । चकारादीर्घश्चेति ।
वच्छादितो, वच्छासुतो = वत्सेभ्यः । भ्यसो हितो सुन्तो । अङ्गिड-
सोरिति किम् ? वच्छमि = वत्से । वच्छस्स = वत्सस्य ॥ १२ ॥

ए सुप्यङ्गिडसो — अकारस्य एत्वं स्यात्, नतु ङिडसौ । जणे । जयेण ।
जणेहिं । जणेषु । 'ए सुप्यङ्गिडसो सूत्रे नेष्ट शेषाददन्तवत्' । इति अदन्तवद्भावाभावात्
इह न । शसि-रामाओ । सहीओ । बहूओ । 'क्षिया शसि उदोतौ' इत्योकार । 'जसि
दीर्घ शसि त्वेत्वं णान्ता सख्या बिना भवेत्' । पच, छ, सत् ॥ १२ ॥

ए सुप्य-इति । ङि इस् को छोड़ कर अन्यत्र अकार को एकार हो । जन + शस् ।
'जशसोर्लोपः' इससे शस् का लोप । प्रकृत से एकार । ण से णकार । जणे । जनेन का
जणेण । जनै-जणेहिं । 'ए सुप्यङ्गिडसोः' इस सूत्र में इकारादि का अतिदेश नहीं है ।
अतः रामा । खीलिङ्ग में एकार नहीं होगा । शस् को ओकार । रामाओ । सखीन् का
सहीओ । बहू का बहूओ । 'क्षियां शसि उदोतौ' से ओकार । चकारान्त-नकारान्त

संख्यावाचक शब्दों को जस् के परे दीर्घ और सस् के परे एकार नहीं होगा । पञ्च का पञ्च । षट् का ष । सप्त का सप्त । साधुत्व पूर्व में गणा है ॥ १२ ॥

कचिद् ङसिङ्गयोर्लोपः ॥ १३ ॥

अतो ङसि, ङि-इत्येतयोः परतः कचिलोपो भवति । वच्छ्र आग-
दो । 'ङसेरादोदुहय' इति आ । (आगदो इति आङ्पूर्वकगमेः तान्तस्य
१२-३ त = द्, ५-१ ओ) । वच्छे ठिअं = वत्से स्थितम् । 'ङेरेम्मी'
(५-१) इत्येवम्, (ठिअं० स्था = घ्रा = ठ, शेषं संस्कृतवद्) ॥ १३ ॥

कचिदपि लोपः—अजादौ मुपि परे अकारस्य लोपः स्यात् । जम्मी । सप्पा ।
णहे । कचिदिदित्युक्तेर्नेह-सप्पाउ, सप्पाओ ॥ १३ ॥

कचिदिति । अजादिसुप् के परे कहीं लघ्यातुरोध से अकार का लोप हो । जम्भन् +
सु । सु को ओकार । अन्ध इल्-नकार का लोप करने के अनन्तर इससे 'म्भ' के
अकार का लोप हो गया । जम्मी । सर्पात् का सप्पा । नभसि का णहे । ङि को एकार
होने के अनन्तर अकाराकार का लोप होगा । 'कहीं लोप हो' इससे सर्वसम्बन्ध से
पञ्चमी में उ-ओ आदेश के परे लोप नहीं होगा । सप्पाउ, सप्पाओ । सर्पात् के रूप हैं ॥

इदुतोः शसो णो ॥ १४ ॥

इदुदन्तयोः शसो णो भवति । अग्निणो पेक्खह (४-१२ सूत्रे अग्नि
इत्यत्र निष्पादितात् शसो णो । अग्नीन् । वाउणो पेक्ख (२-२३
यलोपः, शो० पू०) वायून् । ('पेक्ख' इति शौरसेन्यां इदोः पेक्खादेशो
भवति, तस्याश्च 'प्रकृतिः संस्कृतम्' इति संस्कृतवद् हेल्कु भवति) ॥ १४ ॥

इदुतोः शसो णो—पञ्चम्यर्थे षष्ठी । इकारान्तादुकारान्ताच्च प्रातिपदिकात्
परस्य शस्प्रत्ययस्य णो-इत्ययमादेशः स्यात् । सहिणो । अग्निणो । भाणुणो । बाहुणो ।
'इदुदन्त्यामुत्तरस्येष्टो वा णो इति ङसेरपि' । जलहिणो, जलहीओ । मेरुणो, मेरुओ ॥ १४ ॥

इदुतोः-इति । इकारान्त उकारान्त प्रातिपदिकों से पर शस्प्रत्यय को 'णो'
आदेश हो । सहिणो सखीन् का । अग्नीन् का अग्निणो । भानून् का भाणुणो । बाहून्
का बाहुणो । इकार-उकार से पर ङसि-पञ्चमी के एकवचन में णो विकल्प से हो ।
जलधे का जलहिणो । पञ्च में-जलहीउ, जलहीओ इत्यादि । उकारान्त में मेरोः का
मेरुणो । पञ्च में-मेरुओ इत्यादि ॥ १४ ॥

ङसो वा ॥ १५ ॥

इदुदन्तयोर्ङसो वा णो भवति । अग्निणो, अग्निस्स (स्पष्टे) ।
वाउणो, वाउस्स (२-२ यलोपे कृते, ङसो णो, पक्षे ५-८=स्स) । अग्नेः,
वायोः ॥ १५ ॥

ङसो वा—इदुदन्त्यामुत्तरस्य ङसो वा णो इत्ययमादेशः स्यात् । हरिणो, हरिस्स ।

भाणुणो, भाणुस्स । इवुणो, इंदुस्स । अग्गिणो, अग्गिस्स । वाउणो, वाउस्स ॥ १५ ॥

कसो-इति । इकार उकार से पर कस् को णो विकल्प से हो । हरेः का हरिणो । पञ्च में-हरिस्स । अग्नेः का अग्निणो, अग्निस्स । उकारान्त, भानोः का भाणुणो, भाणुस्स । इन्दोः का इवुणो, इंदुस्स । वायो का वाउणो, वाउस्स ॥ १५ ॥

जसश्च ओ यूत्वम् ॥ १६ ॥

इदुदन्तयोर्जस ओकारादेशो भवति, इदुतोश्च ईत्वम्, ऊत्वं वा । चकाराद् णो च । अग्गीओ । वाऊओ । अग्गिणो । वाउणो (स्पष्टानि) । अन्नयः । वायवः ॥ १६ ॥

जस ओ वो वाऽत्व च—इदुद्भ्यामुत्तरस्य जस ओ-वो-णो इति विकल्पेन आदेशा स्यु । यत्र ओकारस्तत्रैव सह निर्दिष्टत्वात् इदुतोर्काः । रासओ, रासिवो, रासिणो । पञ्चे-रासी । वेणओ, वेणुवो, वेणुगो, वेणू । ओत्वे दीर्घम् । अग्गीओ । वाऊओ—इति भामह ॥ १६ ॥

जस-इति । इकार उकार से पर जस् को ओ, वो, णो विकल्प से आदेश हों और इ-उ को अकार हो । सूत्र में अनिर्दिष्ट णो का अनुवृत्ति से ग्रहण करना । जहाँ ओकार होगा वहीं साथ में निर्दिष्ट के कारण इ-उ को अकार होगा । राशि+जस् । जस् को ओकार । इ को अकार । रासओ, रासिवो, रासिणो । पञ्च में-जस् का छोप । दीर्घरासी । उकारान्त-वेणओ, वेणुवो, वेणुगो । पञ्च में-वेणू । भामह-'जसश्च ओ यूत्वम्' ऐसा सूत्र मानकर इकार उकार को ई ऊ मानते हैं, तब-अग्गीओ, वाऊओ रूप होंगे ॥ १६ ॥

टा णा ॥ १७ ॥

इदुदन्तयोष्ठाविभक्तेः णा इत्ययमादेशो भवति । अग्गिणा । वाउणा (स्पष्टे) । अग्निना । वायुना ॥ १७ ॥

टा णा—इदुद्भ्यां परस्य टा इत्यस्य णा स्यात् । अग्गिणा । वाउणा ॥ १७ ॥

टा णा-इति । इकार उकार से पर टा को णा हो । अग्निना का अग्गिणा । वायुना का वाउणा ॥ १७ ॥

सुभिस्सुप्सु दीर्घः ॥ १८ ॥

इदुदन्तयोः सु, भिस्, सुप् इत्येतेषु दीर्घो भवति । सु, अग्गी (३-२ नलोपः, ३-५० गच्छिः, ४-६ सोल्लोपः, शो० स्प०) । अग्निः । वाऊ (२-२ यलोपः, शो० स्प०) । वायुः । भिस्, अग्गीहि (४-६ सोल्लोपः, ५-५ भिस् = हि,) । अग्निभिः । वाऊहि (२-२ यलोपः, शो० पू०) । वायुभिः । सुप्, अग्गीसु (३-२ नलोपः, ३-५० गच्छि०, दीर्घः, २-४३ ष् = स्) । अग्निषु । वाऊसु (२-२ यलोपः, दीर्घः, २-४३ ष् = स्) । वायुषु ॥ १८ ॥

१. जस ओ वो वाऽत्व यूत्व च । इदुदन्तयोः अन्धो जस ओ वो इत्यादेशो भवतः । अत्रयम्, ईत्वम्, ऊत्वं च विकल्पेन । चकाराद् णोऽपि । पञ्चे-अदन्तवत् । अग्गीओ, अग्गीवो, अग्गी । वाऊओ । जसश्च ओ यूत्वम् । का० पा० । २. संज्ञादीनि पाठोऽन्यम् ।

भूमिस्तुभु दीर्घः—एषु इत्युदीर्घः स्मात् । पंती । तणू । पतीहि । तणूहि । पंतीषु । तणूषु । कश्चिदित्युक्तेः भूमिषु-इत्यादी न ॥ १८ ॥

सुभीति । सु-भिस्-सुप् के परे इकार-उकार को दीर्घ हो । पङ्क्तिः-पती । तनुः-तणू । पङ्क्तिभिः का पंतीहि । तनुभिः का तणूहि । पङ्क्तिषु का पंतीषु । तनुषु का तणूषु । कहीं पर दीर्घ न हो । तो भूमिशब्द में दीर्घ नहीं होगा । भूमिषु । (प्रतिपदित स्वरूप पूर्वोक्त (८+६+२०+१+९+४) से सिद्ध होते हैं ॥ १८ ॥

स्त्रियां शस उदोतौ ॥ १९ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्य शस उत् ओत् इत्येतावादेशौ भवतः । मालाउ, मालाओ । (स्पष्टे) । मालाः । णईउ, णईओ (२-३८ न=ण्, २-२ दलोपः, शो० स्प०) । नदीः । बहूउ, बहूओ (२-२७ ध=ह्, शो० स्प०) । बधूः ॥

स्त्रियां शस उदोतौ—स्त्रीलिङ्ग वर्तमानात् प्रातिपदिकात् परस्य शस उत्त्वोत्त्व वा स्याताम् । रामाउ-रामाओ । जुवईउ-जुवईओ । बहूउ, बहूओ ॥ १९ ॥

स्त्रियाम्-इति । स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान प्रातिपदिक से पर शस् को उकार ओकार हों । रामाः का रामाउ, रामाओ । युवती. का जुवईउ, जुवईओ । बधूः का बहूउ, बहूओ ॥ १९ ॥

जसो वा ॥ २० ॥

जसः स्त्रियाम् उत् ओत् इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे-अदन्त-वत् । मालाउ, मालाओ । माला (स्व०, अदन्ते ५-२ जसो लोपः) । मालाः ॥ २० ॥

जसो वा—स्त्रीलिङ्ग वर्तमानात् प्रातिपदिकात् परस्य जस इत्येतस्य उ ओ इत्येतौ वा स्याताम् । रेहाउ, रेहाओ । मईउ, मईओ । धेणूउ, धेणूओ । देईउ, देईओ । बहूउ, बहूओ ॥ २० ॥

जसो-इति । स्त्रीलिङ्ग प्रातिपदिक से पर जस् को उ, ओ विकल्प से हों । रेहाः का रेहाउ, रेहाओ । पक्ष में-यथाप्राप्त । रेहा । मतीः का मईउ, मईओ । धेनूः का धेणूउ, धेणूओ । देवी. का देईउ, देईओ । बधूः का बहूउ, बहूओ ॥ २० ॥

अमि हस्वः ॥ २१ ॥

अमि परतः स्त्रियां ह्रस्वो भवति । मालं (ह्रस्वे जाते, ५-३ अकार-लोपः, ४-१२ मकारश्चिन्दुः) । मालाम् । णई (२-४२ न=ण्, २-२ दलोपः, ४-१ अमोऽकारलोपः, ४-१२ बिं०) । नदीम् । बहू (२-२७ ध=ह्, शो० पूर्व०) बधूम् ॥ २१ ॥

अमि ह्रस्वः—अमि परे दीर्घस्य ह्रस्वः स्मात् । धारं । णई । बहू ॥ २१ ॥

अभीति । स्त्रीलिङ्ग में अम् के परे दीर्घ को ह्रस्व हो । धाराम् का धारं । नदीम् का णई । बधूम् का बहू ॥ २१ ॥

टाडस्फीनामिदेददातः ॥ २२ ॥

टा, ऊस्, डि, इत्येतेषां स्त्रियाम् इत्, एत्, अत्, आत् इत्येत
आदेशा भवन्ति । टा, णईइ, णईए, णईअ, णईआ कर्त्तम् । (५-२१ सूत्रे
नकारस्य जः, वलोपश्च दर्शितः, शो० स्प०) । नद्या । कर्त्तम् इति (१-२७
सू० स्प०) कृतम् । ऊस्, णईइ, णईए, णईअ, णईआ, षणं । (णई पूर्व
वत्, अन्यत्पष्ठम्) । नद्याः । (षणं इति ४-१२ सू० स्प०) । डि, णईइ,
णईए, णईअ, णईआ, ठिअं (पूर्ववत् णईशब्दः, शो० सुगमम्) नद्याम् ।
(ठिअं इति ५-१३ सू० स्पष्टम् ।) स्थितम् ॥ २२ ॥

टाडस्फीनामिदेददात — स्त्रीलिङ्गात् प्रातिपदिकात्परेषा टा-ऊस्-डि-इत्येतेषाम्,
इत्, एत्, अत्, आत्, इत्येते एकैकस्य चत्वार आदेशा भवन्ति । बुद्धीइ, बुद्धीए,
बुद्धीअ, बुद्धीआ । धेणूइ, धेणूए, धेणूअ, धेणूआ ॥ २२ ॥

टाडसिति । स्त्रीलिङ्ग प्रातिपदिक से पर टा-ऊस्-डि इनमें प्रत्येक को इकार, एकार,
अकार, आकार वे चारों आदेश होंगे । जैसे-बुद्धया तृतीया एकवचन में-बुद्धीइ,
बुद्धीए, बुद्धीअ, बुद्धीआ । इन चारों आदेशों से चार रूप होंगे । एवम्-बुद्धया षष्ठी
में, बुद्धी सप्तमी में भी पूर्वोक्त बुद्धीइ, बुद्धीए, बुद्धीअ, बुद्धीआ-रूप होंगे । धेनु के
भी धेन्वा, धेन्वा, धेनौ में धेणूइ, धेणूए, धेणूअ, धेणूआ होंगे ॥ २२ ॥

नातोऽदातौ ॥ २३ ॥

आत आकारान्तस्य स्त्रीलिङ्गस्यानन्तरं टा ऊस्-फीनाम् अत्, आत्,
इत्येतावादेशौ न भवतः । पूर्वण प्राप्तौ निश्चिध्येते । मालाइ, मालाए कर्त्तम्,
षणं, ठिअं । (५-२२ सूत्रादिदेतावेव भवतः, अ० स्प०) मालाया ॥ २३ ॥

नातोऽदातौ—आकारान्तात्स्त्रीलिङ्गात्परेषा टादीनामदातौ न स्त । किन्तु इत्
एतौ एव भवत । मालाइ, मालाए । रमाइ, रमाए ॥ २३ ॥

नातो-इति । आकारान्त स्त्रीलिङ्ग से पर टा-ऊस्-डि इनको अत् आत् नहीं होंगे ।
परिधेतात्-इकार, एकार होंगे । मालया का मालाइ, मालाए । एवं षष्ठी-सप्तमी में
भी ये ही रूप होंगे । एवम्-रमाशब्द का तृतीया, षष्ठी, सप्तमी के एकवचन में
रमाइ, रमाए होंगे ॥ २३ ॥

आदीतौ बहुलम् ॥ २४ ॥

स्त्रियामाकारान्तादातः स्थाने आत्, ईत् इत्येतौ बहुलं प्रयोक्तव्यौ ।
सहमाणा, सहमाणी (२-४२ नू = ण्, शो० स्प०) । हलहा, हलही (१-
१३ सूत्रे द्रष्टव्ये) । सुप्पणहा, सुप्पणही (३-३ रलोपः, ३-५० पठि०,

४-१ ह्रस्वः, २-४२ न् = ण्, २-२७ ङ् = ङ्, शो० स्प०) । छाहा, छाही । (२-११ सू० द्रष्टव्यं, शो० स्प०) ॥ २४ ॥

आदीतौ बहुलम्—कीलिङ्गे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् आ ई एत्येतौ भवतः । काइ, कीअ । जाइ, जीअ, जीआ, जीइ, जीए । इत्यादि । ताइ, ताए । तीइ, तीए, तीअ, तीआ । एवं हलिहा, हलिही । सुप्पणहा, सुप्पणही । बहुलग्रहणात् कश्चिदाकार एव—असहणा । कोवणा । कश्चिदीकार एव—माणिणी । मर्णसिणी ॥ २४ ॥

आदीतौ इति । कीलिङ्ग में विद्यमान प्रातिपदिक से पर आ ई ये दो प्रत्यय 'टाप् क्षीप्' के समान टाविक के परे होते हैं । काइ, एवं काए । 'भातोऽदातौ' से निषेध होने से अकार आकार टाविक को नहीं होंगे । ईकार में चारों होंगे । जैसे—कीइ, कीए, कीअ, कीआ इत्यादि । एवं बहु-अन्व को और तद्-अन्व को भी जानना । कया, कस्या, कस्याम्—इत्यादि में समान रूप होंगे । हरिद्राविशब्दों में (२० + २५ + ६ + ९ + १५ + ४ + (द्वि० २०) । १ + २६ + ३ + १८ + ५ + २ + १६ + ११ । ११) से सभी प्रयोग सिद्ध होते हैं । आकार में हलिहा, ईकार में हलिही । बहुलग्रहण से कहीं आकार ही होगा असहना, कोपना । कहीं ईकार ही होगा । मानिनी, मनस्विनी । प्रावः पाणिनीय व्याकरणानुसार आ-ई की व्यवस्था जानना ॥ २४ ॥

न नपुंसके ॥ २५ ॥

प्रथमैकवचने नपुंसके दीर्घत्वं न भवति । 'सौ दीर्घः पूर्वस्येत्यनेन इदुदन्तयोः प्राप्तं पूर्वस्य दीर्घत्वं 'न नपुंसके' इत्यनेन बाध्यते । दिहं (५-३० सोर्बिन्दुः, शो० स्प०) । महुं (२-२७ ध् = ह्, शो० स्प०) । हविं (४-६ वृत्तोपः, २-२ प्रायो-ग्रहणात् वृत्तोपो न, शो० पू०) । वधि, मधु, हविः ॥ २५ ॥

इजश्शसोर्दीर्घश्च ॥ २६ ॥

नपुंसके वर्तमानयोजशसोः स्थान इदादेशो भवति, पूर्वस्य च दीर्घः । वणाइ (२-४२ न्-ण्, जश्शसोरिदादेशः पूर्वस्य दीर्घः) । वनानि । वहीइ । महुइ (पू०) ॥ २६ ॥

इ जश्शसोर्दीर्घः—नपुंसके जस्-शसो इ इत्यादेश स्यात्, पूर्वस्य च दीर्घः । पुणाइ, रणाई । जाई । ताइ । दहीइ । महुइ । कश्चित् निकारोऽपि । अचछीणि ॥

इ जश्शसोरिति । नपुंसकलिङ्ग में जस् और शस् को ई आदेश हो और पूर्व को दीर्घ हो । पुणानि = पुणाई । जस् को इ, पूर्व को दीर्घ । अन्व साधुत्व उक्त नबरां

१ यत्किमः । बहुकमित्त्वनुवर्तते । यत्किमित्त्वनुवर्तते । यत्किमित्त्वेषु परतः । आतः स्वने इत्ययमादेशो भवति । क्किमित्त्वनुवर्तते । प्रथमैकवचनवर्गे ए आदेशश्च, बहुल वचनात् । जीय, तीय, कीय । जीहिं, तीहिं, कीहिं । यक्षे-जाय, ताय, बाहिं, काहिं । वत्साः, तत्साः, कत्साः । यामिः, तामिः, कामिः । इति कश्चिदधिकः पाठः । का० पा० । २. नेदं सूत्रं मजीन्यादौ, अतो नास्य चन्द्रिकाप्रदीपाख्ये सं० द्वि० टीके । ३. यथैजीवनीसंमतः पाठः ।

से कर लेना। एषम्-अरण्यानि का रण्णाह। 'कोपोऽन्वे' से अकारलोप। चानि-चाई। तानि-ताह। दधीनि-दहीह। मधूनि-महूह। कहीं मिकार भी हो। अजीनि का अण्जीनि ॥ २६ ॥

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दवः ॥ २७ ॥

आमन्त्रणे गम्यमाने सौ परत ओत्वदीर्घबिन्दवो न भवन्ति। 'अत ओत् सो'रित्योत्वं प्राप्तम्। 'सुभिस्सुप्सु दीर्घः' इति दीर्घः। 'सोबिन्दु-र्नपुंसके' इति बिन्दुः प्राप्तः। हे वच्छ, हे अग्नि, हे वाउ, हे वण, हे दहि, हे महु (व्याख्यातप्रायाः पूर्वमेव, विशेषकृत्यं सुस्पष्टम्) ॥ २७ ॥

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दव —सबोधने सुप्रत्यये ओत्वादय आदेशा न स्यु। (ओ) हे वल्लह! (दीर्घ) हे ससि। अरे धण। कचिदीर्घत्वमपि। हे-पहु। रे गिरवणा ॥ २७ ॥

नामन्त्रणे इति। आमन्त्रण-सबोधन में सुप्रत्यय के परे ओत्वादिक आदेश नहीं होते हैं। जैसे-हे वल्लभ! यहाँ ओकार नहीं होगा। हे वल्लह! हे ससि! अरे धण! यहाँ दीर्घ, अनुस्वार नहीं होगा। कहीं दीर्घ भी हो जायगा। जैसे—हे प्रभो का हे पहु। रे गिरवणा ॥ २७ ॥

स्त्रियामात एत् ॥ २८ ॥

स्त्रियामामन्त्रणे आतः स्थाने एत्वं भवति सौ परतः। हे माले, हे साले। (स्पष्टे) 'अन्त्यस्य हल' इति सोर्लोपः ॥ २८ ॥

आत ए—आमन्त्रणे सौ स्त्रियामाकारस्य एकारः स्यात्। हे बाले। आमन्त्रणे कचिदेत्वं न। हे माउच्छा। हे पिउच्छा। हे अत्ता ॥ २८ ॥

आत इति। खिलिङ्ग में सनुदि सु के परे आकार को एकार हो। हे बाले। हे गंगे हत्यादि। कहीं आमन्त्रण में एकार न हो। जैसे मातृत्वसा का माउच्छा, सबोधन में भी ऐसा रहेगा। एवं हे पितृत्वसः का हे पिउच्छा, हे स्वभूः का हे अत्ता ॥ २८ ॥

ईदूतोर्हस्वः ॥ २९ ॥

आमन्त्रणे ईदूतोर्हस्वो भवति। हे णह, हे बहु ॥ २९ ॥

ईदूतोर्हस्व —आमन्त्रणे सौ परे स्त्रियामीकारस्वोकारस्य च हरव स्यात्। अयि माणिनि। हे बहु ॥ २९ ॥

ईदूतोरिति। सबोधन अर्थ में सु के परे खिलिङ्ग प्रातिपदिक के ईकार ऊकार को हस्व हो। हे मानिनि का हे माणिनि। एव हे बहु। हे णदि हत्यादि ॥ २९ ॥

सोर्विन्दुर्नपुंसके ॥ ३० ॥

नपुंसके वर्तमानस्य सोर्विन्दुर्भवति। वणं, दहि, महुं। (स्प०) ॥ ३० ॥

नपुंसके सोर्विन्दुः—नपुंसके प्रातिपदिकात् सोर्विन्दुरादेश स्यात्। वणं, दध्णं, रवणं, दहि, महुं, धणु ॥ ३० ॥

मनुष्यके इति । मनुष्यकस्य ज्ञातिपदिक से घर लो को बिन्दु हो । वचनम् का वचनम् । रक्षण का रक्षणम् । इति । मनु । धनु । स्पष्ट है ॥ ३० ॥

ऋत आरः सुपि ॥ ३१ ॥

अकारान्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति । भत्तारो सोह्र (३-३ रलो०, ३-५० तद्धि, ५-१ ओ) भर्ता । (२-४३ श् = स्, युवर्णस्य गुणः, २-२७ म् = ह्, ७-१ त = इ) शोभते । भत्तारं पेक्खमु (५-३ अमोऽकार-लोपः, ४-१२ मवि०, शो० पू०) भर्तारम् । (१२-१८ ह्रस्व = पेक्ख, ७-४ मु) पश्यामः । भत्तारेण कअं (५-१२ एत्वं, ५ = ४ टा = ण) ॥ ३१ ॥

ऋत आर सुपि । स्वादौ विभक्तौ ऋकारस्य आर स्यात् । भत्तारो । अदन्तवत् ॥ ऋत इति । स्वादिकविभक्ति के परे ऋकार को आर हो । भर्तृशब्द के ऋकार को आर होने के बाद अकारान्त शब्द की तरह 'अत ओत्तोः' से ओ । भत्तारो ॥ ३१ ॥

मातुरात् ॥ ३२ ॥

मातृसम्बन्धिन ऋकारस्याकारो भवति । माआ (२-२ तलोपः) । सोह्र (२-४३ श् = स्, सोहन्तिवत् गुणः, ७-१ इ) शोभते । माअं पेक्खसु (३-३ तलोपः, ह्रस्व, ५-३ अमोऽकारलोपः ४-१२ वि० । अ० स्फ०) । माआह, माआप (२-२ तलोपः, ५-२२ अत्वे कृते) कअं ॥ ३२ ॥

मातुरा । मातृशब्दे ऋकारस्य अस् स्यात् । माआ । नणदा । अत्र मण्डूकलुत्या पूर्वकारस्य न णकार ॥ ३२ ॥

मातुरिति । मातृशब्द के ऋकार को सब विभक्तियों के परे आकार हो । (१) माआ, माआओ । (२) माअं, माआओ । (३) माआह, माआहि । (४) क्तुर्षी प्राकृत में नहीं होती । (५) माआउ, माआहिन्तो । (६) माआह, माआणं । (७) माआप, माआसु । (सबुद्धौ) हे माप, हे माआओ—इत्यादि । मातृशब्द के समान मनान्द—शब्द को भी जानना । पूर्व नकार को णकार नहीं होगा । नणदा, नणंआओ इत्यादि मातृ के समान ॥ ३२ ॥

उर्जशसृटाडस्सुप्सु वा ॥ ३३ ॥

अशशसृटाडस्सुप्सु परत ऋकारस्य स्थाने उकारादेशो भवति वा । जस्, भत्तुणो (३-३ रलोपः, ३-५० तद्धि०, ५-१६ णो) । भत्तार (५-३१ ऋ = आर, णो, शो० पू०) । भत्तारे (५-३१ आर, ५-१२ एत्वं, ५-२ शसो लोपः, शो० पू०) । टा, भत्तुणा (५-१७ टा = णा, शो० पू०) । भत्तारेण (पू० व० रलोपादिकं, ५-३१ आर, ५-१२ एत्वं, ५-४ टा-ण) । ऊस्, भत्तुणो (५-१५ णो, शो० पू०) । भत्तारस्य (रलोपे तद्धित्वे च

कृते ५-३१ आर, ५-८ ङस्: स्स:) सुप्, भत्सु (५-११ दीर्घः, शो० स्प०) । भत्तारेसु (५-२२ एत्वं, शो० पू०) ॥ ३३ ॥

उ जस्शसटाङ्गस्सु' वा—जस् शस् टाङ्गस्सु परतः कृत उत्त्वं वा स्यात् । भत्, भत्तारो । भत्तूणो, भत्तारे । भत्तुणा, भत्तारेण । भत्तुणो, भत्तारस्स ॥ ३३ ॥

उ असिति । जस्-शस्-टा-ङ्गस् के परे ऋकार को उकार विकल्प से हो । पञ्च में—आर । (१) भत्ता, भक्, भत्तारा । (२) भत्तारं, भत्तुणो, भत्तारे । (३) भत्तुणा, भत्तारेण, भत्तारेहि । (४) भत्ताराउ, भत्ताराओ, भत्तारेहिन्तो । (५) भत्तुणो, भत्तारस्स, भत्ताराणं । भत्तारे, भत्तारस्मि, भत्तारेसु । आर आदेश करने पर अकाराभ्यन्त प्रामाण्य के समान रूप होंगे और तत्तद्विभक्ति में उकार करने पर पूर्वोक्त सूत्रों से तथाकथित रूप होंगे ॥ ३३ ॥

पितृभ्रातृजामातृणामरः ॥ ३४ ॥

पित्रादीनां सुपि परतः कृतोऽरो भवति । आरापवादः । पिभरं (२-२ तलोपः, ५-३ अमोऽकारस्य लोपः, ४-१२ मो बिन्दुः) । पिभरेण (५-१२ एत्वं, ५-४ टा = ण, शो० पू०) । भाअरं, भाअरेण । जामाअरं, जामाअरेण (पूर्ववत्) ॥ ३४ ॥

पितृभ्रातृजामातृणामरः—एषा सुपि अर स्यात् । सौ, पिभ्रा । बन्धमाख्येन (३४) आकार । जसि-पिभ्रा । जामाअरा । जस्शसटाङ्गस्सु पूर्वसुशानुवृत्तित्वा उकार । पिऊ । भाऊ । जामाऊ । शसि, पिउणो । भाउणो । जामाउणो । पक्षे-पिभ्ररे । भाअरे । जामाअरे । टाप्रत्यये, पिउणा । भाउणा । जामाउणा । पक्षे पिभ्ररेण । भाअरेण । जामाअरेण । ऋसि, पिउन्म । भाउस्स । जामाउस्म । पक्षे पिभ्ररस्स । जामाअरस्स । जामाअरस्स ॥ ३४ ॥

पितृ-इति । पितृभ्रातृजामातृ-शब्द के ऋकार को अर हो, सुप्-प्रत्याहार के परे । पिभ्रा, बन्धमाख्येन ३४ सूत्र से आकार आदेश । जस् के परे अर आदेश । पिभ्रा । भ्रातृ का भाअरा, जामातृ का जामाअरा । इन शब्दों को जस्-शस्-टा-ङ्गस् के परे उकार भी हो । पितृ + जस् । ऋ को उकार, 'क्याञ्जतद' से तलोप । उकार होने पर भवन्तभाव मानकर जस् का लोप, उकार को दीर्घ । पिऊ । इसी तरह भ्रातृ, जामातृ का जानना । शस् के परे उकार । पञ्च में—'इदुतोः ससो णो' से णो । पिउणो । पञ्च में—अर, शस् का लोप, 'ए सुप्यङि' से एकार । टा-पिउणा, पञ्च में—पिभ्ररेण इत्यादि । इसीतरह भ्रातृ, जामातृ का जानना ॥ ३४ ॥

आ च सौ ॥ ३५ ॥

पित्रादीनामाकारो भवति सौ परतः । अकारादरश्च । पिभ्रा (स्पष्टम्) । पिभरो (५-१ ओ, शो० स्प०) । भाभा, भाभरो । जामाभा, जामाभरो ॥ ३५ ॥

आ च सौ—एषाम् ऋत आकारः स्यात्सौ परे । चकारादरत्न । पिआ, पिअरो । माआ, माअरो । जामाआ, जामाअरो । आमन्त्रणेऽप्येषम् । हे पिआ । हे माआ । हे जामाआ । 'पित्रादिभ्य' परस्यापि सावाकार ऋतो मतः' । अत्ता । कत्ता । वौत्ता ॥ ३५ ॥

आ च—इति । पितृ-भ्रातृ-जामातृ-शब्द के ऋ को आ हो, चकार से अर भी हो सु के परे । पिआ । अर होने पर अदन्त ग्रामशब्द की तरह 'अत ओस्तोः' से ओ । पिअरो । संबोधन में भी आकार होगा । हे पिआ, पच में—हे पिअर । पित्रादिक के अतिरिक्त अन्य ऋकारान्त शब्द के भी ऋ को सु के परे आ होगा । अतृ-अत्ता । कर्तृ-कत्ता ॥ ३५ ॥

राज्ञश्च ॥ ३६ ॥

राजन्-शब्दस्य आ इत्ययमादेशो भवति सौ परतः । राआ (स्पष्टम्) ॥

राज्ञः^१—राजन्-शब्दस्य सौ परे आकार आदेशः स्यात् । राआ ॥ ३६ ॥

राज्ञ इति । राजन्-शब्द को सु के परे आकार आदेश हो । राआ । हल् स् का लोप ॥ ३६ ॥

आमन्त्रणे वा बिन्दुः ॥ ३७ ॥

राजन्-शब्दस्य आमन्त्रणे वा बिन्दुः स्यात् । हे राजं (४-६ नलोपः, २-२ जलोपः, शेषमदन्तवत्) । हे राज (५-२७ बिन्दुर्न) ॥ ३७ ॥

आमन्त्रणे बिन्दुर्वा^२—राजन् परस्य आमन्त्रणेऽयं सुप्रत्ययस्य वा बिन्दुः स्यात् । हेराअ, हेराआ, हेराअ । 'बिन्दुदीर्घौ विनाऽङ्गाने राज्ञो हेराअ इत्यपि' । 'भवद्भगवतोर्बिन्दुः सावनामन्त्रणेऽपि च' । चकारादामन्त्रणेऽपि । भव । भगव । हेभव । हेभगव ॥ ३७ ॥

आमन्त्रणे इति । संबोधन में राजन्-शब्द से पर सुप्रत्यय को अनुस्वार विकल्प से हो । 'कगचज' से जकारलोप । सु को अनुस्वार । हे राजं । पच में—हे राआ । संबोधन में बिन्दु और दीर्घ के बिना भी जब राजन्-शब्द होगा, तब हे राज—यह प्रयोग होगा । 'भवत्' और भगवत् शब्द को अनामन्त्रण में और चकार से आमन्त्रण में भी सु को बिन्दु हो । भवान्-भव । भगवान्-भगव । इसी तरह संबोधन में—हे भव । हे भगव ॥ ३७ ॥

जश्चसुडसां णो ॥ ३८ ॥

राज्ञ उत्तरेषां जस्-शस्-ऊस् इत्येतेषां णो इत्ययमादेशो भवति । राआणो (पूर्ववत् नलोपे कृते, ५-४४ ज = आ, शो० स्प०) । पेक्खन्ति (पूर्ववत् ह्रस्वः पेक्ख आदेशो, सिस्थाने ७-४ म्तिः) राजानः पश्यन्ति । राआणो पेक्ख (शस्ति रूपमेतत्, स्पष्टं पूर्ववत्), राज्ञः पश्य । राइणो घर्ण (४-६ नलोपः, २-२ जलोपः, ५-४३ इः) । राज्ञ । (रण्णो घर्ण २-

२ अलोप', ५-४२ णट्ठि०, अन्त्यलोपश्च, अलोपो, ह्रस्वश्च संयोगे ४-१ सूत्रे द्रष्टव्यम्) ॥ ३८ ॥

जशशस्त्वसं णो— राजन्शब्दात्परेषामेषा णो इत्ययमादेशः स्यात् जशसोः । असि-राजाणो होहिस्सति । शसि-राजाणो पेच्छ । कसि-राजाणो पुत्तो ॥ ३८ ॥

असिति । राजन्-शब्द से पर जस्-शस्-कस् इनको णो आदेश हो और आकार आदेश हो । राजन् + जस् । जस् को णो आदेश और अकार को आकार । राजाणो । एवं शस् और कस् के परे भी राजाणो होगा । केवल वाक्य में विभक्तिभेद मालूम होगा । जैसे, जस् में-राजानो भविष्यन्ति, राजाणो होहिस्सन्ति । शस् में-राजः पश्य, राजाणो पेच्छ । कस् में-राजः पुत्रः, राजाणो पुत्तो । परंतु प्राकृत में राजाणो बही होगा ॥ ३८ ॥

अस एत् ॥ ३९ ॥

राज परस्य शस ए इत्ययमादेशो भवति । राप् पेक्ख (नजयोः पूर्वबहोप, ४-१ आलोप) राज । (पूर्ववत् पेक्खादेशः) पश्य । राजाणो पेक्ख (पूर्वसूत्रे स्पष्टम्) ॥ ३९ ॥

शस एत्—राजन्-शब्दात्परस्य शस एकार स्यात् । चकारात् णो अपि । राप् । राजाणो । अनेनैव आदेशद्वयसिद्धे पूर्वसूत्रे शस्प्रहणमपार्यम् ॥ ३९ ॥

शस इति । राजन्-शब्द से पर शस्प्रत्यय को एकार हो । चकारप्रहण से ओकार भी हो । राप्, राजाणो । इसीसे णो आदेश भी सिद्ध था फिर पूर्वसूत्र में शस् का प्रहण निरर्थक है ॥ ३९ ॥

आमो णं ॥ ४० ॥

राज उत्तरस्याम. षष्ठीबहुवचनस्य णं इत्ययमादेशो भवति । राजाणं (४-६ नलोप, ५-४४ ज = आ) । राजाम् ॥ ४० ॥

अमो^१ ण—राजन्-शब्दात्परस्य अमो णं इत्यादेश स्यात् । राजाण । राजानम् ॥ ४० ॥

अमो—इति । राजन्शब्द से पर अम् को ण आदेश हो । इससे अम् को णं । वच्यमाण—'आ णोणमो' ४३ से आकार । राजाणं ॥ ४० ॥

टा णा ॥ ४१ ॥

राज उत्तरस्याम. टाविभक्ते णा इत्ययमादेशः स्यात् । राजाणा (४-६ नलोपे, ५-४३ ज = ह, शे० स्प०) राजा ॥ ४१ ॥

टा णा—राजन्-शब्दात् परस्य टा इत्यस्य णा स्यात् । राजाणा ॥ ४१ ॥
टा णा इति । राजन्-शब्द से पर टा को णा हो । इससे णा । इद्वद्विषये ४२ से इकार । राजाणा ॥ ४१ ॥

ऊसश्च द्वित्वं वान्त्यलोपश्च ॥ ४२ ॥

राज्ञ उत्तरस्य ऊसादेशस्य टादेशस्य च वा विकल्पेन द्वित्वं भवति, अन्त्यस्य च लोपः । रण्णो (५-३८ सूत्रे स्पष्टम्) । राह्णो धर्णं । (५-४१ सूत्रे स्प०) । रण्णा, राह्णा कर्म (४-६ नलोपः, ५-४१ टा = णा, द्वित्वे, अन्त्यजलोपे ह्रस्वे च) ॥ ४२ ॥

ऊसश्च द्वित्वं वा जलोपश्च—राजन्शब्दात्परस्य ऊसादेशस्य णो इत्यस्य द्वित्वं वा स्यात्, जलोपश्च । सहपठितत्वात् यत्र द्वित्वं तत्रैव जलोपः । 'कगचजे'ति—जलोपे सिद्धे सस्वरलोपार्थमयमारम्भ । चकारात् 'णा' इत्यस्यापि परिग्रहः । रण्णो, पच्चे-राह्णो । टा-रण्णा, राह्णा । ऊसि-‘णो ऊसेर्णत्वद्वित्वं स्यात्, राह्णो लोपश्च अस्य वा’ । रण्णो, राह्णो, राह्णा, राह्णाओ, राह्णाउ, राह्णाहिन्तो ॥ ४२ ॥

ऊस इति । राजन्-शब्द से पर ऊसादेशसम्बन्धी णो को विकल्प से द्वित्व हो और जकार का लोप हो । जहाँ द्वित्व होगा वहीं जकार का लोप होगा । 'कगचजे' से जलोप सिद्ध था फिर जलोप का विधान सस्वरजकार-ग्रहणार्थ है । 'जस्-कस्-ऊसां' से णो आदेश, इससे द्वित्व, जकारलोप । रण्णो । पच् में-‘इद्वद्वित्वे’ से इकार । राह्णो । जकार से टा के णा को भी द्वित्व, जलोप । रण्णा । पच् में-राह्णा । 'ऊसि'-पञ्चमी के एकवचन ऊसि को णो आदेश, जद्वित्व, जकार का लोप हो । रण्णो, पच् में-राह्णो । 'ऊसेरादो' से राह्णा, राह्णाओ, इत्यादि होंगे । रण्णो इत्यादि में न० ११ से ह्रस्व है ॥ ४२ ॥

इदद्वित्वे ॥ ४३ ॥

वेति निवृत्तम् । ऊसादेशस्य टादेशस्य च अकृते द्वित्वे राज्ञ इत्वं भवति । राह्णा, राह्णो (स्प०) । कृते द्वित्वे स्थित्वं न भवति । रण्णा, रण्णो (५-४२ सू०, ५-२८ सूत्रे च स्पष्टम्) ॥ ४३ ॥

इदद्वित्वे—राजन्शब्दस्य इत्वं स्यात्, नतु द्वित्वे । जसि शसि-राह्णो । गौ-राह्मि, राह्मिम् । अद्वित्वे सर्वत्रैवकारे सिद्धे 'मिस्-भ्यसो' आम्सुपीरित्वं राज्ञोऽकारस्य चेप्यते । इति मन्दप्रयोजनम् । भिसि-राहर्हि, राहर्हि । इत्यादि ज्ञेयम् । 'असिभ्यो-र्जशसो राज्ञ इर्वाऽऽदेशोऽनजदिके' । जसि-राह्णो । पच्चे-राह्णाणो । एवं शसि अपि । ऊसि-राह्णो । पच्चे-रण्णो । गौ-राह्मि । पच्चे-राह्मिम् ॥ ४३ ॥

इद्व-इति । राजन्-शब्द के जकार को इकार हो द्वित्वविषय को छोड़ कर जहाँ जकार को द्वित्व हुआ होगा वहाँ इकार नहीं होगा । राह्णा, राह्णो इत्यादि । भिस्भ्यस्- इत्यादि के परे 'इद्वद्वित्वे' से इकार सिद्ध है फिर यह वार्तिक निरर्थक है ।

१. ऊस्-ऊसि दा णोणो ङण् २-२५९ । राजन् शब्दस्य अना सहितस्य जस्य ऊस्, ऊसि, टावचनानां णो, णा, इत्यादेशौ, तयोः परबोद्धं इत्यादेशो वा भवति । टिलोपः । रण्णा, राजन् णा कृते 'अन्त्यइक' इति नकारलोपे जस्य ङण् आकारस्याकारस्य टिलोपे च कृते रण्णा इति कर्म भवति । इति वाचमीकिः । २ सुबोधिनीत्यः पाठ एव ।

जस्-शस्-ऊसि-कि के परे राजन्-शब्द के अकार को इकार हो । जस्-शस् में, राइणो । पञ्च में-राआणो । ऊसि में, राइणो । पञ्च में-रणो, राआ इत्यादि कह दिये हैं । कि में, राइमि । पञ्च में-राअमि ॥ ४३ ॥

आ णोणमोरऊसि ॥ ४४ ॥

णोणमोः परयो राज्ञो जकारस्य आकारादेशः स्यात्, अऊसि पष्ठथेकवचने न भवति । राआणो पेक्खन्ति । राआणो पेक्ख (५-३८ सूत्रे व्याख्याताः) । राआणं धणं (५-४० सू० स्प०) । अऊसीति किम् ? राइणो, रणो धणं । शेषमदन्तवत् । राअं, राएहि । राआ, राआदो, राआदु, राआहि (५-६ सूत्रेण आ-दो-दु-ह्य ऊसेः स्थाने प्रयुज्यन्ते, शो० स्प०) । राआहितो राआसुंतो (५-७ भ्यसः हितो सुंतो-आदेशौ) । राअमि, राए (५-९ ऊः ए-मि) । राएसु (५-१२ एत्वे, शो० स्प०) । राजानं, राजभिः, राज्ञः, राजभ्यः, राज्ञि, राजसु ॥ ४४ ॥

आ णोणमोरऊसि—राजन्शब्दस्य आत्व स्यात्, णो ण-इत्येतयो परयो । जस् शसो-राआणो । अमि-राआण । अवसीति किम् ? राइणो पुत्तो ॥ ४४ ॥

आ णो-इति । णो, ण के परे राजन्शब्द को आकार हो, ऊस् को छोड़ कर । अर्थात् ऊस् के परे नहीं होगा । 'जस्शस्' से णो आदेश, इससे आकार । राआणो । अम् के परे राआणं । ऊस् के परे आकार नहीं होगा, 'इददित्वे' से इकार । राइणो ॥ ४४ ॥

आत्मनोऽप्पाणो वा ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽप्पाण इत्यादेशो भवति वा । अप्पा, अप्पाणो (४-६ नल्लोप०, शो० स्प०) ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽप्पाणो वा—आत्मन्शब्दस्य अपि परे अप्पाण इति वा निपात्यते । अप्पाणो । पक्षे-अप्पा ॥ ४५ ॥

आत्मन् इति । आत्मन्-शब्द को सुप् के परे अप्पाण यह निपातरूप आदेश विकल्प से हो । अप्पाणो । पञ्च में-अप्पा ॥ ४५ ॥

इद्वद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे ॥ ४६ ॥

आत्मनोऽनादेशे राजवत्कार्यं स्यादित्वद्वित्वे वर्जयित्वा । अप्पा, अप्पाणो, अप्पाणा, अप्पाणो । (५-३८ सूत्रानुसारतः जसादीनां णोत्वा-दिकं सर्वं राजवत्) । आत्मा, आत्मनः, आत्मना, आत्मनः ॥ ४६ ॥

इद्वद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे—आत्मन्शब्दस्य राजवत् कार्यं स्यात्, इद्वद्वित्वे वर्जयित्वा । 'इद्वद्वित्वे' 'ऊसश्च द्वित्वं वे'त्यादि वर्जयित्वा अन्यासु विभक्तिषु राजवत्कार्यं स्यात्, ननु आदेशो । (१) 'अप्पाणो, अप्पाणा (२) अप्पाणं, अप्पाणौ (३)

अप्यायेण, अप्यायेर्हि' इत्यादि अकारान्तवत् । पक्षे-अप्या, अप्याणो इत्यादि राजन्-शब्दवत् ॥ ४६ ॥

इति । आत्मन्-शब्द को राजन्-शब्द के समान कार्य हो, इद्, द्वित्व को छोड़ कर । अर्थात् 'इद्वित्वे' 'इत्सञ्च द्वित्वं वा' इत्यादि को छोड़कर अन्य विभक्तियों में राजन् के समान कार्य हो, आदेश में नहीं । 'अत ओत्सो' इत्यादि सब कार्य अकारान्तशब्द की तरह होंगे । (१) अप्याणो, अप्याणा । (२) अप्याणं, अप्याणा-इत्यादि । साधुत्व अकारान्त ग्रामशब्द के समान है । पक्ष में-जहाँ अप्याण आदेश नहीं होगा, वहाँ 'आत्मनि पः' से पकार । 'शेषादेशबोर्द्वित्वमनादौ' से पकारद्वित्व । 'राज्ञः' से आकार, 'अदातो यथादिषु वा' (१०) से इत्त्व । अप्या । जस् के परे एम को पूर्ववत् पकारद्वित्व । राजवत् होने से 'जस्-दास्-इसां गो' से जस् को गो आदेश । 'आ जोगमोरइसि' से आकार । अप्याणो । अस् के परे अप्याणं । दास् के परे अप्याणो । इसी प्रकार राजन्-शब्द के समान सब सूत्रों से सब कार्य होंगे, परन्तु इकारादेश और द्वित्व को छोड़ कर होंगे और जहाँ अप्याण आदेश होगा, वहाँ भी राजवत् कार्य नहीं होगा । प्रथम उदाहरणों में दिखा दिया है ॥ ४६ ॥

ब्रह्माद्या आत्मवत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीवररुचिविरचिते प्राकृतप्रकाशे पञ्चम परिच्छेदः ।

ब्रह्माद्याः शब्दा लक्ष्यानुसारेणात्मवत् साधवो भवन्ति । ब्रह्मा, ब्रह्माणो (३-३ रलोपः, ४-६ नलोपः, शेषं लक्ष्यानुसारेणात्मनो राजवत्कार्यं भवत्यतः ५-३६ सू० आत्वम्) । ब्रह्मा । (एवमुत्तरत्रापि) जुवा, जुवाणो (२-३१ य=ज्, ४-५ नलोपः, शेषमात्मवत्) । अज्जा, अज्जाणो । (३-३ वलोपः, २-५० घ्द्वि०, ३-५१ घ्=ङ्, ४-६ नलोपः, शेषमात्मवत्) । ब्रह्मन्, युवन्, अज्वन्, एवमादयो लक्ष्यानुसारेणा-वगन्तव्याः ॥ ४७ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशव्याख्याने लिङ्गविभक्त्यादेश पञ्चम परिच्छेदः ।

ब्रह्मादयोऽप्येवम्—आत्मन्-शब्दस्य अप्याण इति निपातवत् ब्रह्मन्शब्दादी-नामपि 'ब्रह्माण' इत्यादयो निपाता बोध्याः । ब्रह्माणो, ब्रह्माणा, इत्यादयोऽकारान्त-शब्दवत् । पक्षे-ब्रह्मा, ब्रह्माणो—इत्यादयो राजन्शब्दवत् इद्वित्ववर्जमुदाहरणीयाः ॥

१. पुस्त्यन भाणो राजवत् ८।१।१६ । पुच्छिङ्गे वर्तमानस्यान्तस्य भाण इत्यादेशो वा भवति । पक्षे यथादर्शनं राजवत् कार्यं भवति । ६० । २ सञ्जीवन्मनुसारी पाठः ।

ब्रह्माणो ब्रह्माणो वा स्याद् यूनो ब्रह्माण इत्यपि ।
 राज्ञो राज्ञाण आदेशो प्राञ्जो गावाण इत्यपि ॥
 'अर्यम्णस्त्वज्जमानो वा पूष्ण' पूसाण इत्यपि ।
 अद्वाणो त्वध्वन् स्याने ब्रह्माद्या एवमादयः ॥

सर्वेष्वपि आदेशेषु अकारान्तत्वात् ग्रामशब्दवद् रूपाणि हेतानि । तत एव तेषां साधुत्वं कल्पनीयम् । अनादेशपक्षे तु इददित्वे आत्मन्शब्दवत्, अन्यविभक्तिषु राजन्-शब्दवद्विशेषेण साधनीयानि ॥ ४७ ॥

इति 'चन्द्रिका' व्याख्याया पञ्चमः परिच्छेदः ।

ब्रह्मेति । आत्मन्-शब्द की तरह ब्रह्मादिकों को भी जानना, अर्थात् जैसे आत्मन्-शब्द को अप्पाण यह निपात आदेश होता है, ऐसे ही ब्रह्मन्-शब्द को भी बग्हाण आदेश होगा और बग्हाण-शब्द के रूप तत्साधुत्वं अकारान्त ग्रामशब्द के समान जानना । (१) बग्हाणो, बग्हाणा । (२) बग्हाणं, बग्हाणा । बग्हाणेण, बग्हाणेहि । इत्यादि । और जहाँ बग्हाण आदेश नहीं होगा, वहाँ राजन्-शब्द के समान इकारादेश और णकारद्वित्व के अतिरिक्त सब प्रक्रिया और रूप जानना । ब्रह्मादिक कौन-कौन हैं और किसको क्या आदेश होता है यह बताते हैं—बग्हाणो इति । ब्रह्मन्-शब्द को बग्हाण, युवन्-शब्द को ब्रूवाण, राजन् को राजाण, मावन् को गावाण, अर्यमन् को अज्जमाण, पूवन् को पूसाण और अध्वन् को अद्वाण आदेश होते हैं । ये ब्रह्मादिक बताये हैं । महाकवि-प्रयोगानुकूल तथा लोकव्यवहारानुकूल यह परिगणन कहा है । इन आदेशों में अकार अन्त पर है, अकारान्त शब्द के समान रूपसाधुत्वं करना, जैसा प्रथम बता आये हैं । और जहाँ आदेश नहीं होगा वहाँ राजन्-शब्द के समान साधुत्वं है । इति ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—ग्रामह-व्याख्यानुकूल पञ्चम परिच्छेद समाप्त है । सर्वादिविभक्ति-सम्बन्धी कार्यविधायक षष्ठ परिच्छेद मानते हैं, परन्तु वस्तुतः सुविधि-सम्बन्धी वह परिच्छेद है, अतः चाहे सर्वादिगण के कार्यविधायक सूत्र हों चाहे इतर असर्वादि के सुविधिसम्बन्धी कार्य-विधायक सूत्र हों सब का सुविधि में परिगणन होगा । अतः अभी पञ्चम ही परिच्छेद है । उसकी समाप्ति ग्रामह के षष्ठ परिच्छेद की समाप्ति के साथ है । अस्तु ।

इति 'प्रदीप' नामकहिन्दीव्याख्यायां पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ षष्ठः परिच्छेदः

सर्वादेर्जस एत्वम् ॥ १ ॥

सर्वादेरुत्तरस्य जस एत्व भवति^१। सन्धे (३-३ रत्नोपः, ३-५० वद्वि०)। जे (२-२१ य = ज)। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। ते (४-६ दत्तोपः)। के (६-१३ किम् = क)। कदरे (१२-३ त = द)। सर्वे। ये। ते। के। कतरे ॥ १ ॥

सर्वादेः—अधिकारोऽयम्, 'द्वेदो' इति यावत्। अतः परं यत् कार्यं तत्सर्वादेरधिकृतं वेदितव्यम्। सर्व इत्यादिकाः सर्वादयः पञ्चत्रिंशत्प्रसिद्धाः ॥

जस एन्—सर्वादे परस्य जस एत् स्यात्। 'कचिदपि लोप' इत्यल्लोपः। सन्धे। किम् क। के। ये। ते। इमे। इतरे-इत्यादयः ॥

सर्वादेः—इति। 'सर्वादेः' यह अधिकार सूत्र है। इसके अनन्तर 'द्वेदो' इस सूत्र तक जितने कार्य होंगे वे सर्वादिकों को होंगे। सर्व, विश्व इत्यादि सर्वादिक ३५ पैलीस प्रसिद्ध हैं।

जस इति। सर्वादिक से पर जस को एकार हो। इससे एकार। 'कचिदपि लोप' से अल्लोप। सन्धे। 'किम् कः' से क आदेश। के। कद् का ये। एव ते, इमे, अण्ये, इतरे इत्यादिक जानना। व्यापक प्रातिपदिक रूप में (१+२०+३+४+ द्वि० २१) से सिद्ध होंगे।

हेः स्सिस्मिन्त्थाः^२ ॥ २ ॥

हेः सप्तम्येकवचनस्य सर्वादिपरस्थितस्य स्थाने स्सिस्, स्मिस्, त्थ इत्येत आदेशा भवन्ति। सन्धस्सिस्, सन्धस्मिस्, सन्धत्थ (पूर्ववत् रत्नोपो वद्वित्वं च, शो० स्प०)। इअरस्सिस्, इअरस्मिस्, इअरत्थ (२-२ रत्नोपः, शो० स्प०)। सर्वस्मिन्, इतरस्मिन् ॥ २ ॥

हेः स्सिस्मिन्त्थाः—सर्वादेः परस्य विप्रत्ययस्य स्सिस्-स्मिस्-त्थ इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति। सन्धस्सिस्, सन्धस्मिस्, सन्धत्थ। एव-जस्सिस्, जस्मिस्, जत्थ। तस्सिस्, तस्मिस्, तत्थ। कौ स्मिन्प्रयोगे-स्सिस्, स्मि प्रयोग्यौ। त्रकि-यत्र तत्रादिषु त्व इति। यत्र-जत्थ, तत्र-तत्थ। इति विवेकः ॥ २ ॥

हेरिति। सर्वादिक से पर विप्रत्यय को स्सिस्, स्मिस्, त्थ ये तीन आदेश होते हैं। सर्वस्मिन् में सन्धस्सिस्, सन्धस्मिस्, सन्धत्थ। इसी प्रकार सभी सर्वादिकों में जानना।

१. अकारान्ताऽभवति। तथा च हेमः—अतः सर्वादेर्जसः। ८।३।५८। अतः किम् ? सन्धानो रिङीभौ इति। २. आगच्छेत् सूत्रद्वयमिदं मिश्रित्वा सूत्रमेक इत्युक्ते। ३. हेः स्सिस्-स्मिन्-त्थाः, हे. स्सि। का० पा०।

परंतु कि को र्सि, मि होंगे। जैसे यस्मिन् में अस्सि, अस्मि होंगे और अल् के विषय में त्य होगा। जैसे सर्वत्र का सम्बन्ध। यत्र का जत्य इत्यादि ॥ २ ॥

इदमेतत्कियत्तद्भ्यष्टा इणा वा ॥ ३ ॥

इदम्, एतद्, किम्, यद्, तद् इत्येतेभ्यः टा इत्यस्य इणादेशो भवति वा। इमिणा (६-१४ इदम् = इम, ४-१ अलोपः, शो० स्प०)। एदिणा (४-६ दलोपः, १२-३ त् = द्, ४-१ अलोपः)। किणा (६-१३ किम् = कः, ४-१ अलोपः)। जिणा, तिणा (२-३१ य् = ज्, ४-६ दलोपः)। पक्षे-इमेण, एदेण, केण, जेण, तेण। (६-१४ इदम् = इद्, ५-४ सूत्रोदाहृत- (वृद्धेण) वदन्तकार्य्याणि पक्षान्तरे ज्ञेयानि)। एषमुत्तरत्रापि। अनेन, एतेन, केन, येन, तेन ॥ ३ ॥

इदमेतत्कियत्तद्भ्यष्टा इणा वा—एभ्य परस्य टा-इत्यस्य इणा वा स्यात्। इमिणा, इमेण। एदिणा, एदेण। विकल्पेन 'कगचजे'ति लोप इत्येके। तत'-एङ्गा, एएण। किणा, केण। जिणा, जेण। तिणा, तेण ॥ ३ ॥

इदमिति। इदम्-एतद्-किम्-यद्-तद् इन शब्दों से पर टा को इणा आदेश विकल्प से हो। इससे इणा आदेश। 'अन्त्यस्य हल्' से हल्-लोप। 'कश्चिदपि लोपः' से अलोप। इमिणा। पक्ष में 'दामोर्णः'। 'ए च सुप्यङिहसो'। इमेण। एतद्-शब्द में (२४ से) त को द। एदिणा, एदेण। यदि (१ से) तलोप कर देंगे तो एइणा, एङ्गा होंगे। एष किम्, यद्, तद् के जानना ॥ ३ ॥

आम एसि ॥ ४ ॥

इदमादिभ्य उत्तरस्य आम एसि इत्ययमादेशो वा भवति। इमेसि (पूर्ववदन्तत्वं, ४-१ अलोप, शो० स्प०)। इमाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घ, शो० स्प०)। एदेसि (४-६ दलोपः, एत इति जाते १२-३ त् = द्, शो० स्प०)। एदाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घः)। केसि (६-१३ किम् = कः, ४-१ अलोपः, शो० स्प०)। काण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घ)। जेसि (२-३१ य-ज, ४-६ दलोपः, ४-१ अलोपः, शो० स्प०)। जाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घः)। तेसि (पूर्ववदन्तत्वमकारलोपश्च, शो० स्प०)। ताण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घ०, शो० पू०)। एषाम्-आसाम्। एतेषाम्-एतासाम्, केषाम्-कासाम्, येषाम्-यासाम्, तेषाम्-तासाम् ॥ ४ ॥

आम एसि—इदमादिभ्य परस्य आम इत्यस्य एसि वा स्यात्। इमेसि, इमाण। एदेसि, एदाण। केसि, काण। जेसि, जाण। तेसि, ताण ॥ ४ ॥

१ झीलिङ्गेऽप्येतानि रूपाणि। इमासि। एदासि। कासि। जासि। तासि। तथा च वाक्मीकि-कियत्तदोऽस्त्वमामि सुपि० ७-४-३० झ, अय्, ञाम्-वर्जिते सुपि परे कियत्तद्वयो जीव् वा स्यात्। पक्षे यद्। तेनैतानि रूपाणि सिद्ध्यन्ति। ना०।

आम इति । इहमादिक से पर आम को कृषि आदेश विकल्प से हो । पूर्व की तरह कोष । इमेति । पक्ष में-‘दामोर्णः’ से ज, ‘अल्लुक्कालु’ से दीर्घ । इमाण । इसी प्रकार एतद् किम्, यद्, तद् के रूप सिद्ध होंगे ॥ ४ ॥

कियत्तद्भ्यो ऊस आसः ॥ ५ ॥

किम्, यद्, तद्, एभ्य उत्तरस्य ऊस आस इत्ययमादेशो भवति वा । कास, कस्स । जास, जस्स । तास, तस्स^१ । (५-८ स्स, एवमुत्तर-आपि, अदन्तत्वमकारलोपादिकं च पूर्ववत्कार्यम्) ॥ ५ ॥

कियत्तद्भ्यो ऊस आस-एभ्य परस्य ऊस इत्यस्य आस इति वा स्यात् । कास, कस्स । जास, जस्स । तास, तस्स ॥ ५ ॥

किम्-इति । किमादिक से पर ऊस् को आस हो । कास, पक्ष में-कस्स । यद् का जास । ‘अन्वत्स्य इलः’ से इल्-कोष । ‘कषिदपि०’ से अलोप । पक्ष में-जस्स । तद् का तास, तस्स ॥ ५ ॥

ईद्वभ्यः स्सासे^२ ॥ ६ ॥

ईकारान्तेभ्यः किमादिभ्यः उत्तरस्य ऊसः स्सा से इत्येतावादेशो भवतः । किस्सा, कीसे, कीआ, कीए, कीअ, कीइ । जिस्सा, जीसे, जीआ, जीए, जीअ, जीइ । तिस्सा, तीसे, तीआ, तीए, तीअ, तीइ । (स्त्रियां ४-६ किम् = कः, स्त्रीप्रत्यये आपि जाते, ५-२४ बाहुलकात् आत्वे ईत्वे च कृते, ऊसः स्सा, संयोगे ह्रस्वः, एवमेव यत्तद्भ्यामपि, पक्षे-५-२२ सूत्रेण ऊसः स्थाने इवाद्यो यथायर्थं प्रत्येकं योज्याः) । कस्याः, यस्याः, तस्याः ॥ ६ ॥

ईद्वभ्यः स्सासे-ईप्रत्ययान्तेभ्य कियत्तद्भ्य परस्य ऊसः स्सा-से इत्यादेशो वा स्तः । किस्सा, कीसे । ‘आदीतौ बहुलमिति ईप्रत्ययः । पक्षे-कीइ, कीए, कीअ, कीआ । एव यत्तदोरपि । जिस्सा, जीसे । जीइ, जीए, जीअ, जीआ । तिस्सा, तीसे । तीइ, तीए, तीअ, तीआ । आकारान्तेभ्य-‘कियत्तद्भ्यो भवत्याद्भ्य सँ इत्येव दु वा ऊस ।’ कास, काइ, काए । जास, जाइ, जाए । तास, ताइ, ताए ॥ ६ ॥

ईद्वभ्य इति । ईप्रत्ययान्त किं-यत्-तत् शब्दों से पर जो ऊस् है, उसको स्सा से विकल्प से आदेश हों । ‘आदीतौ बहुलम्’ से ईप्रत्यय, स्सादेश में (जि० ३ ‘हरीतः पानी०’ से) इकार । किस्सा, कीसे । पक्ष में-कीइ, कीए इत्यादि पूर्वप्रक्रिया । इसी प्रकार यद् तद् के जानना । ‘आद्वभ्यः = आकारान्तेभ्यः’ आकारान्त किं-यद्-तद् शब्द से स आदेश ऊस् को विकल्प से हो । कास, जास, तास इत्यादि । पक्ष में-

१ कियत्तदोऽस्यमामि ८ । ३ । ३३-सिम्-अम्-आम्-वजिते स्वादी परे एभ्यः स्त्रिया जीर्णं भवति । हे० । २ आस-इति मामहानुसारी पाठः । ३ ऊसः स्सा सो स्त्रियाम् । इकारान्तेभ्यश्चाकारान्तेभ्यश्च स्त्रियां किमादिभ्य उत्तरस्य ऊसः स्सा सो इत्यादि । ऊस्प्रत्ययेन कृति-जि-प्रहणम् । का० अ० पा० । ४. ‘स इ ए वा ऊसस्तथा’-इति ज्योतिनीत्यः पाठः ।

‘नातोऽजाती’ के निषेध से आ और ज नहीं होगा, किंतु इ-ए होगा। अतः काह, काय्। कोई आचार्य, स इ ए तीन आदेश मानते हैं, परन्तु उनके मत से पञ्च में क्या होगा ? यह चिन्त्य है ॥ ६ ॥

डेहिं ॥ ७ ॥

किमादिभ्य उत्तरस्य डेः हि इत्ययमादेशो भवति वा। कहिं, कस्सि, कम्मि, कत्थ, जहिं, जस्सि, जम्मि, जत्थ। तहिं, तस्सि, तम्मि, तत्थ (६-२ डि = स्सि, म्मि, त्थ)। कस्मिन्, यस्मिन्, तस्मिन् ॥ ७ ॥

डेहिं—किमादिभ्य परस्य डेरित्यस्य हि वा स्यात्। कहिं। जहिं। तहिं। पञ्चे—कस्सि, कम्मि, कत्थ। यत्तदोरप्येवम्। ‘अन्यशब्दात्परस्यापि हिंकारो डेरिकल्प्यते’। अण्योहिं। पञ्चे—अण्णस्सि, अण्णम्मि, अण्णत्थ ॥ ७ ॥

डेरिति। किमादिक से पर डि को हि आदेश विकल्प से हो। कहिं, जहिं, तहिं। पञ्च में स्सि-म्मि-त्थ होंगे। कस्सि, कम्मि, कत्थ। इसी तरह यत् तत् के होंगे। अन्य-शब्द से पर डि को हि होगा। अण्योहिं। पञ्च में—अण्णस्सि-इत्यादि होंगे ॥ ७ ॥

आहे इआ काले ॥ ८ ॥

कियत्तद्भयो डेः काले आहे, इआ इत्यादेशौ वा भवतः। काहे, जाहे, ताहे, कइआ, जइआ, तइआ (पूर्ववदन्तत्वं, ४-१ अकारलोपः, शो० स्प०)। कहिं-इत्यादयोऽपि। कदा, यदा, तदा ॥ ८ ॥

आहे इआ काले—कियत्तद्भय परस्य किप्रत्ययस्य कालेऽयं आहे, इआ, इत्यादेशौ वा स्त। काहे, कइआ। पञ्चे—कहिं, कस्सि, कम्मि, कत्थ। एव यत्तदोरप्येषम्। ‘आला इत्यपि यत्तद्भया काले बाध्ये बदन्ति ते’। जाला, ताला। ‘काले डेरितदस्याहे एकशब्दादिया तु वा।’ एताहे। एतस्मिन् काले। पञ्चे—यथाप्राप्तम् एतस्सि इत्यादय। एकइआ। पञ्चे—एकम्मि इत्यादिका। ‘आदेश सर्वशब्दस्य काले डेराइ इत्यते’। सव्वाइ। पञ्चे—पूर्ववत् ॥ ८ ॥

आहे इति। समय अर्थ में कि-यद्-तद् शब्दों से आहे इआ आदेश विकल्प से होते हैं। काहे, कइआ। पञ्च में—कहिं, कस्सि, कम्मि, कत्थ। इसी तरह यद् तद्-शब्दों के जानना। यद्-तद्-शब्दों से काल अर्थ में विकल्प से ‘आला’ प्रत्यय भी होगा। जाला, ताला। काल अर्थ में डि को एतत् शब्द से आहे और एक शब्द से इया विकल्प से होगा। पूर्ववत् अन्यहल् का और ‘कचिदपि लोपः’ से अङ्गोप होगा। नीडादित्व से तकार-ककार को ह्रिस्व। एताहे। एकइआ। पञ्च में—स्सि म्मि इत्यादि होंगे। सर्व-शब्द से काल अर्थ में डि को विकल्प से आइ आदेश हो। सव्वाइ। पञ्च में—सव्वम्मि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

तो दो डसेः ॥ ९ ॥

१. डसेर्दा ८। ३। ६६। कियत्तद्भयः परस्य डसेः स्थाने न्दा इत्यादेशो वा भवति। कम्दा। जम्दा। पञ्चे—कामो, जाओ, ताओ। डेमः।

क्रियस्तद्भवो ऋतेः सो, दो इत्येतावादेशौ भवतः । कप्तो, कदो । अचो, अदो । तप्तो, तदो । स्पष्टान्येतानि पदानि । (६-७ । ६-२) सूत्र-विहिताः प्रत्यया अपि काले प्रयोक्तव्याः, यथा—कस्मिन् काले कदा, कर्हि, कस्मिन्—इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

ओत्तोदो ऋसेरनिदमः^१—इदम्-शब्दरहितास्तर्वादिः परस्य ऋसिप्रत्यय ओ-तो-दो इति त्रय आदेशा भवन्ति । ‘ऋसेरादोदुहय’ इत्यस्मापवाद । सम्बओ, सम्बत्तो, सम्बदो । अण्णओ, अण्णत्तो, अण्णदो । तओ, तत्तो, तदो । अनिदम इति किम् ? इमाओ, इमाउ, इमाहि । अस्मादित्यर्थः । ‘सर्वादिविदमो दीर्घो नत्वन्वेषां ऋसौ भवेत्’ । इमाहिन्तो । ‘ऋसेरतः परस्येह हिन्तो इत्यपि दृश्यते’ । इति ऋसेहिन्तो आदेशः । ‘तो’ इत्यपि तद् प्राहुरादेश ऋसिना सह । तो । तस्मादिति ॥ ६ ॥

ओ तो दो—इति । इदम्-शब्द से रहित अन्य सर्वादिक से पर ऋसिप्रत्यय को ओ-तो-दो ये तीन आदेश हैं । ‘ऋसेरादोदुहय’ का बाधक है । सर्व-शब्द का सम्बओ, सम्बत्तो, सम्बदो । इसी प्रकार अन्य-शब्द का भी । अण्णओ, अण्णत्तो, अण्णदो । तत् का तओ, तत्तो, तदो । इदम्-शब्द को ये आदेश नहीं होंगे किन्तु ‘ऋसेरादो’ से ओ उ हि ये होंगे । इमाओ, इमाउ, इमाहि । ‘सर्वादिगण में ऋसि के पर इदम्-शब्द को दीर्घ हो और सर्वादि को नहीं । इमाहिन्तो । अकारान्त इदम्-शब्द से पर ऋसि को हिन्तो आदेश हो । इससे हिन्तो आदेश । पूर्वोक्त से दीर्घ । ऋसि-प्रत्ययसहित तद्-शब्द को ‘तो’ आदेश हो । तो । तस्मात् का तो हो गया ॥ ९ ॥

तद् ओश्च ॥ १० ॥

तद् उत्तरस्य ऋसेरोकारादेशो भवति वा । तो (अदन्तत्वे त इति जाते, ४-१ अलोपः, ततो ऋतेः ओत्वे) तो । तप्तो, तदो (६-२ ऋतेः त्तो, दो) ॥ १० ॥

ऊसा से ॥ ११ ॥

वेति वर्तते । तदो ऊसा सह से इत्ययमादेशो भवति । पक्षे यथा-प्राप्तम् । से^१ (स्प०) । तास (६-५ ऊस आसादेशः, ४-१ त इत्यस्या-कारलोपः) ॥ ११ ॥

तदो ऊसा से वा श्रियामपि^२—अपि शब्दात्पुनर्पुंसकयोः परिग्रहः । ऊसा सह तच्छब्दस्य से वा स्यात् । से । तस्य, तस्याः वा । पक्षे—तस्म, ताह, तीए—इत्यादयः । ‘एतदोऽपि ऊसा से वा त्रिक्रियामिष्यते बुधैः’ । से । पक्षे—एअस्स । एआइ ॥ १०-११ ॥

तदो इति । तीनों लिङ्गों में ऊस्-प्रत्ययसहित तद्-शब्द को से आदेश विकल्प

१ सजीवनीयः पाठ एषः । २ तस्य तस्माः । श्रियामपि से, तिरसा । ऊस्प्रदणे ऋसिग्रहण-से, तप्तो । का० पा० । ३ सजीवनादिसंमतः पाठः । आगहे तु तत्र सूत्रद्वयम् ।

से हो । तस्य सस्याः को 'से' हो गया । से मुहं । तस्य, तस्या वा मुक्यम् । पक्ष में-
तस्य । खीलिङ्ग में ताह, तीव् इत्यादि होंगे । कस् के सहित घृणस्-शब्द को भी तीनों
लिङ्गों में 'से' आदेश हो । एतस्य, एतस्याः को 'से' होगा । पक्ष में-घृणस्,
एआह । इत्यादि ॥ १०-११ ॥

आमा सिं ॥ १२ ॥

तद् आमा सह सिं इत्ययमादेशो वा भवति । सिं (स्प०) । ताणं
(६-४ सू० स्प०) । तेभाम्, तासाम् ॥ १२ ॥

आमः सिं^३—आम्-प्रत्ययेन सह तच्छब्दस्य सिं वा स्यात् जियां पुणपुंसक-
योश्च । सिं । पक्षे-ताण । 'अम्-टाभिस्तु तद् स्थाने ण इत्येष जियामपि' । ण तम् ।
रोण । रोहिं । 'जियामपि सहैवामा स्याच्च सि इदमोऽपि वा' । सि । आसाम्,
एषां वा ॥ १२ ॥

आम इति । आम्-प्रत्यय के सहित तद् को सिं आदेश विकल्प से हो । सि । पक्ष
में-ताण । तेभा, तासाम् का रूप सिं यह होगा । सिं-तासामित्यर्थः । अम्-टा-भिस्
में भी बिभक्तिसहित तद्-शब्द के तीनों लिङ्गों में ण आदेश हो । ण पेच्छ (त परब) ।
गेण-तेन । रोहिं-तै । खीलिङ्ग में आम् के सहित इदम्-शब्द को विकल्प से सिं हो ।
सिं । पक्ष में यथाप्राप्त । एषाम्, आसां वा ॥ १२ ॥

किमः कः ॥ १२ ॥

किंशब्दस्य सुपि परतः क इत्ययमादेशो भवति । को (४-१ अलोपः,
५-१ ओ) । के (४-१ अलोपः, ३-१ एत्वम्) । केण (५-१२ एत्वं,
५-४ टा=ण) । केहिं (५-१२ ए, ५-५ भिस्=हिं) । कः, के, केन, कैः ॥ १३ ॥

किमः कः—सुपि परे किम क स्यात् । को, के । जियाम्-काह, कीए ।
कया, कस्या, कस्यामित्यर्थः । 'नपुसके स्वमो कत्व न किम स्यादलुप्तयो' । किं,
काह इत्यादि ॥ १३ ॥

किम इति । सुप् के परे किम् को क आदेश हो । को, के । सर्वशब्द के समान
रूप हैं 'नपुसकलिङ्ग में किम्-शब्द को सु, अम् के परे क आदेश न हो-और सु
अम् का लोप न हो' । किं । काह । खीलिङ्ग में काह, कीए ॥ १३ ॥

इदम इमः ॥ १४ ॥

सुपि परत इदम इम इत्ययमादेशो भवति । इमो (४-१ अलोपे,
५-१ ओ) । इमे (६-१ जस्=ए, शो० पू०) । इमं (५-३ अमोऽकार-
लोपः, ४-१२ बिं, शो० स्प०) । इमेण (४-१२ अ=ए, ५-४ टा=ण) ।
इमेहिं (५-५ भिस्=हिं, शो० पू०) ॥ १४ ॥

१ वेद तदेतदो. असाम्भ्या से-सिमौ ८।४।८१ । इति हेमस्तु इतमेतदोरपीच्छति ।
२ ताण । रिमताणा । रिताण, तैसिं । हेमच० सिं इत्येव । का० पा० । ३ सजीवनीस्थ पाठः ।
४ किम. किम् ८।३।८० किम छोवे वर्तमानस्य स्वभ्या सह किं भवति । किं कुल तुह । हेम. ।

इदम् इमः—सौ परतः इदम् इमः स्यात् । इमी । क्षियाम्-इमा । 'आदेशा-
विद्वज्जान्यौ सौ पुंस्त्यज्जमिबं क्षियाम्' । अजं । क्षियाम्-इजं ॥ १४ ॥

इदम् इति । इदम्-शब्द को इम आदेश हो । इमी, इमे । सर्वशब्द की सह
जानना । इदम्-शब्द को सु के परे पुंलिङ्ग में अथं आदेश हो और स्त्रीलिङ्ग में इअ
आदेश हो । अजं रामो । स्त्रीलिङ्ग में-इअं कला = इयं कला ॥ १४ ॥

स्सस्सिमोरद्धा ॥ १५ ॥

स्स-स्सिमोः परत इदमोऽद्यादेशो वा भवति । अस्स । इमस्स ।
(५-८ ऊस्=स्स, दो० स्प०) । अस्सि । इमस्सि (६-२ स्सि, दो० स्प०) ॥ १५ ॥

अं स्सिस्सयोर्वा—विस्तारदेशयो स्सिस्सयो परयोरिदम्- अ इति वा
स्यात् । अस्सि, इमस्सि । इमम्मि, इमत्थ-इत्याद्यपि । अस्स, इमस्स । 'स्यात्प्रत्य-
यान्तरेऽप्यस्य क्षियामन्वत्र चेदम्' । एहि, इमेहि । एसु, इमेसु । क्षियाम्-आहि,
इमाहि । आसु, इमासु । 'इदमोऽस्य क्षियामात्व सह स्ता च ऊस्सु वा' । अस्सा ।
पक्षे-इमाइ, इमाए ॥ १५ ॥

अ र्स्सि-इति । कि-इत्प्रत्यय के आदेश स्सि और स्स के परे 'अ' आदेश विकल्प
से हो । अस्सि, पक्ष में-इमस्सि । इमम्मि, इमत्थ-इत्यादि भी होंगे । वही में-अस्स,
इमस्स । स्त्रीलिङ्ग से अन्य प्रत्यय के परे अर्थात् वही सप्तमी के बिना इदम्-शब्द को
विकल्प से अकार हो । 'ए सुप्य०' से एकार, एहि, इमेहि । एसु, इमेसु । स्त्रीलिङ्ग में
आहि, इमाहि । आसु, इमासु । इदम्-शब्द के अकार को आकार हो और वही ऊस्
को विकल्प से 'स्ता' आदेश हो । अस्सा । पक्ष में-इमाइ, इमाए (५+१२) से
इकार, एकार ॥ १५ ॥

डेर्देन हः ॥ १६ ॥

इदमा दकारेण सह डेः स्थाने हकारादेशो वा भवति । इह (स्प०) ।
पक्षे-अस्सि, इमस्सि, इमस्मि (पूर्वषट्) ॥ १६ ॥

केर्मेन हः—इदमो मकारेण सह किप्रत्ययस्य ह इत्यादेशः स्यात् । इह ।
पक्षे-अस्सि, इमस्सि, इमम्मि ॥ १६ ॥

हेरिति । इदम्-शब्द के मकार के सहित किप्रत्यय को 'ह' आदेश हो । इह ।
पक्ष में-अस्सि, इमस्सि, इमम्मि ॥ १६ ॥

न त्थः ॥ १७ ॥

इदमः परस्य डेः त्थ इत्ययमादेशो न भवति । 'डेः स्सिस्सिमत्था'
इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते । इह, अस्सि, इमस्सि, इमस्मि, (दो० ६-१६ सु०
द्रष्टव्यानि) ॥ १७ ॥

न त्थः—इदमः परस्य डेः त्थ आदेशो न स्यात् । इमस्सि, इमम्मि-इत्येव ॥ १७ ॥

न त्थः । इदम्-शब्द से पर कि-को त्थ आदेश न हो । तो इमस्सि, इमम्मि ही होंगे ॥

नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो ॥ १८ ॥

नपुंसकलिङ्गे इदमः स्वमोः परतः सविभक्तिकस्य इदं, इणं, इदमो-इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । इदं, इणं, इणमो धर्णं (स्पष्टानि) । इदं धनम् ॥ १८ ॥

नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो—नपुंसके स्थितस्य इदमशब्दस्य स्वमो परयोः इद, इण, इणमो इति त्रय आदेशा भवन्ति । इद वण । एवम्—इण, इणमो वणं । 'नपुंसक इमश्च स्यात् चतुर्थ इदम स्वमो' । इम वण ॥ १८ ॥

नपुंसेति । नपुंसकलिङ्ग में सु अम् के परे इदम्-शब्द को इदं-इमं-इणमो ये तीन आदेश हों । इद वण । एवम्-इण, इणमो भी होगा । इदम् को नपुंसकलिङ्ग में सु अम् के परे 'इम' आदेश भी होगा । इम वर्ण ॥ १८ ॥

एतदः सावोत्वं वा ॥ १९ ॥

एतच्छब्दस्य सौ परतः ओत्वं वा भवति । नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । एत । एतो (४-६ दसोपः, ६-२२ त् = स्) एषः ॥ १९ ॥

एतदः सोरोत्वं वा—एतच्छब्दात्परस्य सुप्रत्ययस्य ओत्वं वा स्यात् । एमो । पञ्जे-एत ॥ १९ ॥

एतद् इति । एतद्-शब्द के सुप्रत्यय को ओकार विकल्प से होगा । एतो पुरिसो । एष में-एत, होगा ॥ १९ ॥

सो ङसेः ॥ २० ॥

एतदः परस्य ऊसेः सो इत्ययमादेशो भवति । एतो (संस्कृतानुसारं, ४-६ सूत्राद्वा दलोपे, एत इति जाले, ६-२० ऊसि = सो, ६-२१ तलोपः) । एवावो, एवादु, एवाहि (४-६ दलोपः, १२-३ त् = द्, ५-११ दीर्घः, ५-६ ऊसि = वो, पु, हि) । एतस्मात् ॥ २० ॥

सो ङसेः—'ओत्तोदो' इति सिद्धत्वाभियमार्थम् । एतच्छब्दात्परस्य ङसे सो इत्येवादेशः स्यात् । एतो । सामान्यतस्तु प्राप्ता न बाध्यन्ते । तेन एसा, एसाओ, एसाउ, एसाहि, एसाहिन्तो भवन्त्येव ॥ २० ॥

सो इति । 'ओत्तोदो' से सो आदेश सिद्ध था फिर 'सो' आदेश नियम करता है कि एतद्-शब्द से पर ऊसिप्रत्यय को 'सो' यही आदेश हो । अतः 'ओ दो' ये दो आदेश नहीं होंगे । एतो । यह साथ में पठितों का ही भिषेध करेगा, अतः सामान्यतः प्राप्त 'ङसेरादो' (५+६) से आकारादि होंगे । एसा-एसाओ-एसाउ-एसाहि-एसाहिन्तो-इनका बाध नहीं करेगा ॥ २० ॥

सोत्थयोस्तलोपः ॥ २१ ॥

एतदस्तकारस्य सोत्थयोः परतो लोपो भवति । एत्तो । एत्थ (६-२ ङि = त्थ, अन्यत् पू०) । एतस्मिन् ॥ २१ ॥

सत्थयोस्तस्य लोपः—सौथयोः परयोरेतदस्तकारस्य लोपः स्यात् । एतो । एत्थ ॥
सत्थयोरिति । सौथ के परे एतद्-शब्द के तकार का लोप हो । एतो, एत्थस्यात् ।
एत्थ, एतस्मिन् ॥ २१ ॥

तदेतदोः सः सावनपुंसके ॥ २२ ॥

तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य च यस्तकारस्तस्य सकारादेशो भवति,
अनपुंसके सौ परतः । सौ पुरिसो । सौ महिला* । एत्स, एत्सो । एत्सा
(४-६ दलोपे, ६-१९ ओत्वविकल्पः, स्त्रीत्वे-५-२४ आत्वं, महिला-
शब्दस्तत्समः) । साविति किम् ? एदे । ते (४-६ दलोपः, १२-३ त=व्,
६-१ जस्=य्) एते । ते । एवं । तं (४-६ दलोपः, ५-३ अमोऽकारलोपः,
४-१२ बि०) । एतम्, एनम् । तम् । अनपुंसक इति किम् ? तं एवं वणं
(नपुंसकत्वाच्च तकारस्य सकारः, ५-३० सोर्विन्दुः, पूर्वबन्धश्च)
तदेतज्जनम् ॥ २२ ॥

तदेतदोः सः सावनपुंसके—तदेतच्छब्दयोस्तकारस्य अनपुंसकलिङ्गे सौ परे
सकार स्यात् । सौ । एत्सो । त्रियाम्-सा, एत्सा । ‘एत्स इत्येव सावाहुः त्रियामन्येतद्
परे’ । एत्स कला ॥ २२ ॥

तदे-इति । नपुंसकलिङ्ग के अतिरिक्त अर्थात् पुलिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में सु के परे
तद्-एतद्-शब्द के तकार को सकार हो । सौ एत्सो देवो । स्त्रीलिङ्ग में । सा, एत्सा ।
कोई आचार्य एतद्-शब्द का स्त्रीलिङ्ग में भी ‘एत्स’ यही कहते हैं । एत्स कला । इति ॥

अदसो दो मुः ॥ २३ ॥

अदसो दकारस्य सुपि परतो मु इत्ययमादेशो भवति । अम् पुरिसो ।
अम् महिला* (४-६ स्लोपे, अम् जाते, ५-१८ दीर्घः, ४-६ सोर्लोपः) ।
अम्भो पुरिसा । अम्भो महिलाओ* (५-१६ जस्=ओ, त्रियाम्
५-२० जस् ओत्वं, पूर्वबन्ध दीर्घादि) । अमुं वणं, अमूह वणाह (५-३
अमोऽकारस्य लोपः, ४-१२ बि०, ५-२६ जस्=ह, पूर्वस्य दीर्घः) ।
अदो वनम् । अमूनि वनानि ॥ २३ ॥

अदसो दो मुः—अदस्-शब्दसम्बन्धिनो दकारस्य मु इत्ययमादेशः स्यात् ।
अम् । अम्भो । अमूहं । अमी, अमूः, अमूनि ॥ २३ ॥

अदस् इति । अदस्-शब्द के दकार को ‘मु’ आदेश हो । अम् । आनुशब्द की
तरह, अस् का लोप, दीर्घ । अम्-देवा । स्त्रीलिङ्ग में ‘असो वा’ से ओकार । अम्भो ।
नपुंसकलिङ्ग में ‘इं अस्-शसोर्दीर्घश्च’ से इकार, दीर्घ । अमूहं । इत्यादि ॥ २३ ॥

१. संज्ञिकभाषिसमतः पाठः । २. सः पुंस्वः । सा महिला । ३. असौ पुंस्वः ।
असौ महिला । ४. अमी पुंस्वः । अमूर्महिताः ।

हश्च सौ' ॥ २४ ॥

अदसो दकारस्य सौ परतो हकारादेशो भवति । अह पुरिसो । अह महिला । अह घणं^२ । (४-६ अदसः सलोपः) । हादेशोऽयमोत्थात्वबिन्दुम् । अत्रापि लिङ्गेषु परत्वाद् बाधते ॥ २४ ॥

हश्च सौ—अदसो दकारस्य सौ परे वा हकार स्यात् । पक्षे यथाप्राप्तम् । अह पुरिसो । पक्षे—अम् । स्त्रियाम्—अह, अम् । नपुसके—अह, अम् ॥ २४ ॥

हश्चेति । अदस् शब्द के दकार को विकल्प से हकार हो तु के परे । पक्ष में यथा—प्राप्त । अह पुरिसो । पक्ष में—अम् । स्त्रीलिङ्ग में अह, अम् । नपुसक लिङ्ग में अह, अम् ॥

पदस्य ॥ २५ ॥

अधिकारोऽयम् आशब्दविधानात्^३ । यदित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामः, पदस्य तद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । तच्च^४ तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥ २५ ॥

पदस्य—अधिकारोऽयम् । 'द्वेदो' इत्यतः प्राक् यत्कार्यं तत्सुबन्तस्य पदस्य स्थाने भविष्यतीत्यधिकृत वेदितव्यम् ॥ २५ ॥

पदस्येति । 'पदस्य' यह अधिकार सूत्र है, 'द्वेदो' इस सूत्र पर्यन्त जितने कार्य होंगे, वे सिद्ध पद को होंगे ॥ २५ ॥

युष्मदस्तं तुमं' ॥ २६ ॥

सावित्येव । युष्मदः पदस्य सौ^५ परतः तं तुमं इत्येतावादेशौ भवतः । तं आगदो । तुमं आगदो^६ (आङ्पूर्वकत्तान्तस्य गमेः १२-३ त् = द्, शौरसेन्यां २-२ सूत्रबाधेन न लोपः, ५-१ ओ) ॥ २६ ॥

युष्मदस्तं तुमं—सुप्रत्यये सिद्धस्य युष्मद त्वमित्यस्य स्थाने तं तुम इत्यादेशौ भवतः । तं, तुम ॥ २६ ॥

युष्मेति । सुप्रत्यय के परे सिद्ध युष्मद्-शब्द को अर्थात् त्वं को 'तं, तुमं' वे दो आदेश हों । तं आगदो, तुम आगदो । त्वम् आगतः ॥ २६ ॥

तुं चामि ॥ २७ ॥

युष्मदः पदस्य अमि परतः तुं इत्यादेशो वा भवति, तुमं च । तुं

१ म्मावयेओ वा ८।१।८९। अदसोऽन्त्यव्यञ्जनलुकि दकारान्तस्य स्थाने हादेशो ऋो परत अय-इअ इत्यादेशौ वा भवतः । अयमि, इयमि । पक्षे—अयमि । हे० । अयमिमन् । अन्यत्र ६।२३ मुकृते यथाप्राप्त विभक्त्यादेशः । २ असौ पुरुषः । असौ महिला । अदो वनम् । ३ 'द्वेदो' ५४ सूत्रात्प्रागित्यर्थः । तदुक्तम्—'पदस्येत्यधिकारोऽयं द्विशब्दस्य विधेयः' । ४ तत्र तत्र विभिसूत्रैषूदाहरणानि द्रष्टव्यानीत्यर्थः । ५ युष्मदस्तं, तु, तुव, तुव, तुम सिना ८।१।९० । सिना सह एते पञ्च आदेशा भवन्ति । हे० । ६ 'सौ' इति सप्तम्वन्तनिर्देशस्तु विषयविभागाथम् । पञ्चमुत्तरत्रापि । ७ त्वम् आगतः ।

पेक्खामि, तुमं पेक्खामि' (१२-१ दृश् = पेक्ख, ७-३० आत्वम्) ॥२७॥

तुं चामि—अभि परे सिद्धस्य युष्मदस्त्वामित्यस्य तुं स्यात् । चकारात् तं तुमं अपि । तुं, तं, तुम । 'युष्मदोऽपि पदस्य स्वाचतुर्यस्तु तुमे इति' । तुमे । त्वामित्यर्थः ॥

तुमिति । अस् के परे सिद्ध युष्मद् को अर्थात् 'त्वाम्' के स्थान पर 'तुं' आदेश हो और चकार से तं, तुमं ये भी होंगे । जजो तु-तं-तुमं पेक्खद् = जनस्त्वां प्रेक्षते । युष्मद्-शब्द को तीन आदेशों के अतिरिक्त चौथा 'तुमे' आदेश भी होगा अर्थात् बाध्य-बाधक भाव नहीं होगा । तुमे पासद् । त्वां पश्यति ॥ २७ ॥

तुज्झे तुज्झे जसि ॥ २८ ॥

युष्मदः पदस्य जसि परतः तुज्झे, तुज्झे इत्येतावादेशौ भवतः । तुज्झे आगदा, तुज्झे आगदा^२ ॥ २८ ॥

तुज्झे तुज्झ तुम्हे जसि—जसि यूयमित्यस्य उक्तास्त्रय आदेशा भवन्ति । तुज्झे, तुज्झ, तुम्हे पंडित्वा । 'तज्झे तन्वे तम्हे चैव त्रयोऽन्ये युष्मदो जसि' । तज्झे, तन्वे, तम्हे गुरु ॥ २८ ॥

तुज्झे इति । युष्मद्-शब्द के जस् के परे सिद्ध 'यूयम्' इसको तुज्झे, तुज्झ, तुम्हे ये तीन आदेश हों । 'तुज्झे पंडित्वा' = यूयं पण्डिताः । युष्मद् को कस् के परे सिद्ध तव को तज्झे, तन्वे, तम्हे ये आदेश हों । तज्झे गुरु = तव गुरु ॥ २८ ॥

वो च शसि ॥ २९ ॥

शसि युष्मदः पदस्य वो इत्यादेशो भवति, चकारात् तुज्झे तुज्झे च । वो पेक्खामि । तुज्झे, तुज्झे पेक्खामि' (पेक्खामि ६-२७ सू० २५०) ॥ २९ ॥

वो च शसि—शसि युष्मानित्यस्य वो स्यात् । चकारात् पूर्वोक्ता पबपि । वो, तुज्झे, तुज्झ, तुम्हे, तज्झे, तन्वे, तम्हे कहेइ । युष्मान् कथयति ॥ २९ ॥

वो च इति । शस् के परे सिद्ध युष्मान् को 'वो' आदेश हो । चकार से पूर्वोक्त भी छ आदेश होंगे । तम्हे कहेइ । युष्मान् कथयति ॥ २९ ॥

टाळ्योस्तइ तए तुमए तुमे ॥ ३० ॥

युष्मदुत्तरयोः टा, छि-इत्येतयोः तइ, तए, तुमए, तुमे इत्येत आदेशा भवन्ति । टा-तइ, तए, तुमए, तुमे कअं^१ । छि-तइ, तए, तुमए, तुमे ठिअं^२ । पूर्ववत् स्पष्टानि ॥ ३० ॥

टाळ्योस्तइ तए तुमइ तुमए तुमे—टाप्रत्यये औ च सिद्धयोस्त्वया-त्वयी-त्येतयोः तइ, तए, तुमइ, तुमए, तुमे इति पञ्च आदेशा भवन्ति । तइ, तए, तुमइ, तुमए, तुमे जुज्झइ । त्वया, त्वयि च युज्यते ॥ ३० ॥

टाळ्योः—इति । टा के परे सिद्ध त्वया और छि के परे सिद्ध त्वयि को तइ-तए

१. त्वां पश्यामि । २. यूयम् आगता । ३. एष पाठः संजीवनीसमतः । ४ युष्मान् पश्यामि । ५ त्वया कृतम् । ६. त्वयि स्थितम् । ७ संजीवत्यनुसारी पाठ एषः ।

इत्यादि पाँच आदेश होते हैं। त्वया में भी पाँचों और त्वयि में भी पाँचों होंगे ॥ ३० ॥

ऊसि तुमो तुह तुज्झ तुह्ण तुम्माः ॥ ३१ ॥

युष्मद्-पदस्य ऊसि तुमो, तुह, तुज्झ, तुह्ण, तुम्मा इत्येत आदेशा भवन्ति । तुमो पदं । तुह, तुज्झ, तुह्ण, तुम्मा पदं^१ ॥ ३१ ॥

ऊसि तुमो-तुह-तुज्झ-तुव तुम्हाः^२—ऊसि सिद्धस्य युष्मद्-पदस्य तवेत्यस्य पञ्चादेशाः स्युः । तुमो धणः । तुज्झ पिआ । तव धनम् । तव पिता । इत्यादि ।

तज्झ, तम्बे, दिए, तुज्झ, तुमाइ, तु, तुमे, तुमाः ।

युष्मदो ऊसि सिद्धस्य स्युरद्यावपरेऽप्यमी ॥

तज्जेत्यादयः । तव ॥ ३१ ॥

ऊसीति । युष्मद्-शब्द का ऊस् के परे सिद्ध तब इस पद को तुमो इत्यादि पाँच आदेश हों । उदाहरण स्वयं बना लेना । 'ऊस् के परे सिद्ध' तब को, तज्झ-तम्बे-दिए इत्यादि आठ आदेश और होंगे । तज्झ-तम्बे-दिए-तुज्झ (इत्यादि) धणः । तव धनमिति ॥ ३१ ॥

आळि च ते दे ॥ ३२ ॥

आळि तृतीयैकवचने चकाराद् ऊसि च परतो युष्मद्-पदस्य ते, दे इत्येतावादेशौ भवतः । ते कअं । दे कअं^३ । ते धणं, दे धणं^४ ॥ ३२ ॥

आळि च ते दे—आळि दाप्रत्यये सिद्धस्य त्वयेत्यस्य, ऊसि सिद्धस्य तवेत्यस्य च ते, दे इत्यादेशौ भवतः । ते, दे किञ्च । त्वया कृतम् । ते, दे धणः । तव धनम् ॥ ३२ ॥

आळीति । दाप्रत्यय के परे सिद्ध त्वया इसको तथा ऊस् के परे सिद्ध तब इसको ते-दे ये आदेश हों । ते-दे-किञ्च । त्वया कृतम् । त्वया को ते, दे आदेश हुये । एवम् ते-दे-धणं । तव धनम् । तव को ते, दे आदेश हो गये ॥ ३२ ॥

तुमाइ च ॥ ३३ ॥

आळि युष्मद्-पदस्य तुमाइ इत्ययमादेशो भवति । तुमाइ कअं^५ ॥ ३३ ॥

तुमाइ च—दाप्रत्यये सिद्धस्य त्वयेत्यस्य तुमाइ इति स्यात् । तुमाइ । 'आहु ए-दि-तु-इत्यन्यानादेशानाळि युष्मद्' । ए, दि, तु पठिअं । त्वया पठितम् ॥ ३३ ॥

तुमाइ इति । दाप्रत्यय के परे सिद्ध त्वया इसको तुमाइ आदेश हो । 'युष्मद् शब्द के आळ् अर्थात् टा के परे सिद्ध त्वया इसको ए-दि-तु ये तीन आदेश और हों । तुमाइ ए दि तु पठिअ । त्वया पठितम् । त्वया को उक्त आदेश हुये ॥ ३३ ॥

तुज्जेहिं तुह्णेहिं तुम्मेहिं मिसि ॥ ३४ ॥

भिसि परतो युष्मद्-पदस्य तुज्जेहिं, तुह्णेहिं, तुम्मेहिं इत्येत आदेशा भवन्ति । तुज्जेहिं, तुह्णेहिं, तुम्मेहिं कअं^६ ॥ ३४ ॥

१ तव पदम् । पदशब्दः । स्फुटसमो विकाराभाववान् मण्डिला-शब्दवत् 'तत्समास्ते येषु न विकारः' इति प्राकृतव्याकरणनियमः । २ संजीवनीसमत पाठः । ३ त्वया कृतम् । ४ तव धनम् । ५ त्वया कृतम् । ६ युष्माभिः कृतम् ।

तुज्जेहि तुम्मेहि तुम्हेहि भिसि—भिसि सिद्धस्य युष्मानिरित्यस्य त्रय आदेशा भवन्ति । तुज्जेहि, तुम्मेहि, तुम्हेहि । 'तज्जेहि, तम्मेहि, तम्हेहि त्रयोऽन्ये युष्मदो भिसि' । तज्जेहि, तम्मेहि तम्हेहि । युष्मानिरिति ॥ ३४ ॥

तुज्जेहीति । भिस् के परे सिद्ध 'युष्माभिः' को तुज्जेहि तुम्मेहि तुम्हेहि ये तीन आदेश होते हैं । युष्माभिः को तज्जेहि, तम्मेहि, तम्हेहि, ये तीन आदेश और होंगे । युष्मानिरिति ॥ ३४ ॥

ऊसौ तत्तो तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि ॥ ३५ ॥

ऊसौ परतो युष्मदः पदस्य तत्तो, तइत्तो, तुमादो, तुमादु, तुमाहि इत्येत आदेशा भवन्ति । तत्तो आगदो । तइत्तो, तुमादो, तुमादु, तुमाहि आगदो । त्वदागतः^१ ॥ ३५ ॥

ऊसौ तत्तो तइत्तो तुमाओ तुमाइ तुमाहि वै—ऊसि सिद्धस्य त्वदित्यस्य तत्तो, तइत्तो इत्यादय पञ्च आदेशा^२ स्युः । तत्तो=त्वत् । 'तुम्हाहिन्तो तम्हाहिन्तो तुहिन्तो युष्मदो ऊसौ । अमी अपि त्रय प्रोक्ता पृथगादेशपञ्चकात्' ॥ एवम्-अष्ट रूपाणि भवन्ति । तुम्हाहिन्तो, तम्हाहिन्तो तुहिन्तो, तुडिओ । त्वत् त्रुटितः ॥ ३५ ॥

ऊसाविति । ऊसि के परे सिद्ध 'त्वत्' इस पद को तत्तो, तइत्तो, तुमाओ, तुमाइ, तुमाहि ये पाँच आदेश हों । त्वत् इति । युष्मद् के ऊसि के परे तुम्हाहिन्तो, तम्हाहिन्तो, तुहिन्तो, ये तीन आदेश और होंगे । इस प्रकार त्वत् के स्थान पर आठ रूप होंगे । तत्तो तुडिओ । त्वत् त्रुटित इति ॥ ३५ ॥

तुम्हाहिन्तो तुम्हासुन्तो भ्यसि ॥ ३६ ॥

युष्मदः पदस्य पञ्चमीबहुवचने भ्यसि तुम्हाहिन्तो, तुम्हासुन्तो इत्येतावादेशौ भवतः । तुम्हाहिन्तो, तुम्हासुन्तो आगदो^३ ॥ ३६ ॥

तुज्जाहिन्तो तुज्जासुन्तो भ्यसि—पञ्चमीबहुवचने भ्यसि सिद्धस्य युष्मद इत्यस्य एतावादेशौ स्तः । तुज्जाहिन्तो, तुज्जासुन्तो अण्णो देवो । युष्मद् अन्यो देव । तुज्जेहिन्तो, तुम्मेहिन्तो, तुम्हासुन्तो, तुम्हेत्तो, तुम्हाहिन्तो, तुज्जन्तो, तुहेहि, तुम्हेहि, तुज्जेहि, तुम्हासुन्तो इति दशान्ये युष्मदो भ्यसि प्रख्याता ॥ ३६ ॥

तुज्जेत्ति । पञ्चमीबहुवचन भ्यस् के परे सिद्ध 'युष्मद्' को तुज्जाहिन्तो, तुज्जासुन्तो ये आदेश हों । तुज्जाहिन्तो, तुज्जासुन्तो अण्णो देवो । युष्मद् अन्यो देवः । युष्मद् शब्द के भ्यस् के परे 'युष्मद्' इस सिद्ध पद को, तुज्जेहिन्तो, तुम्मेहिन्तो, तुम्हासुन्तो, तुम्हेत्तो, तुम्हाहिन्तो, तुज्जन्तो, तुहेहि, तुम्हेहि, तुज्जेहि, तुम्हासुन्तो ये दस आदेश और होते हैं । उदाहरण पूर्व के सामान्य कथना कर केना । युष्मद् इति ॥ ३६ ॥

वो भे तुज्जाणं तुज्जाणमामि ॥ ३७ ॥

१ संजीवनीसमस्तः पाठः । २ त्वत्-आगतः । ३ संजीवनीस्थः पाठः ।

४ युष्मदागतः । ५ संजीवनीसमस्तः पाठः ।

आमि परतो युष्मदः पदस्य वो, मे, तुज्ज्ञाणं, तुज्ज्ञाणं इत्येत आदेशा भवन्ति । वो धणं । मे धणं । तुज्ज्ञाणं, तुज्ज्ञाणं धणं^१ ॥ ३७ ॥

वो ते तुज्ज्ञाण तुम्हाण आमि^२—आमि सिद्धस्य युष्माकमित्यस्य एते चत्वार आदेशा स्युः । तुम्हाण, वो, ते, तुज्ज्ञाणं वा गामो । युष्माक ग्रामः । 'तुज्ज्ञ, तुज्ज्ञ, तुम्म इति त्रयोऽन्ये चापि युष्मद्' । युष्माकमित्यस्य एतेऽपि त्रयो भवन्ति ॥ ३७ ॥

वो ते इति । आम् के परे सिद्ध युष्मद्-शब्द के 'युष्माकम्' को वो, ते, तुज्ज्ञाणं, तुम्हाण ये चार आदेश हों । तुज्ज्ञाण गामो । युष्माक ग्रामः । अन्य उदाहरण भी ऐसे ही होंगे । युष्माक को तुज्ज्ञ, तुज्ज्ञ, तुम्ह ये तीन आदेश और होंगे । सब में युष्माकम् यह जानना ॥ ३७ ॥

डौ तुमम्मि ॥ ३८ ॥

युष्मदः पदस्य डौ परतः तुमम्मि इत्यादेशो भवति । तुमम्मि ठिअं^३ । पूर्वोक्ताश्च नह-प्रभृतयश्चत्वारोऽप्यादेशा भवन्ति ॥ ३८ ॥

तुमम्मि च डौ^४—डौ सिद्धस्य त्वयीत्यस्य पदस्य तुमम्मि इत्यादेश स्यात् । तुमम्मि । त्वयि ॥ ३८ ॥

तुमम्मीति । डि के पर सिद्ध स्वयि को तुमम्मि होगा । स्पष्ट उदाहरण है ॥ ३८ ॥

तुज्जेसु तुज्जेसु सुपि ॥ ३९ ॥

युष्मदः पदस्य सप्तमीबहुवचने तुज्जेसु, तुज्जेसु इत्येतावादेशौ भवतः । तुज्जेसु ठिअं । तुज्जेसु ठिअं^५ ॥ ३९ ॥

तुज्जेसु तुज्जेसु तुज्जेसु सुपि^६—सुपि सिद्धस्य युष्मासु इत्यस्य एते त्रय आदेशा स्युः । तुज्जेसु ठिअ । युष्मासु स्थितम् ॥ ३९ ॥

तुज्जेसु इति । युष्मद्-शब्द के सुप् के परे सिद्ध 'युष्मासु' पद को तुज्जेसु, तुज्जेसु, तुज्जेसु ये तीन आदेश हों । तुज्जेसु ठिअ । युष्मासु स्थितम् ॥ ३९ ॥

अस्मदो ह्महमहअं सौ ॥ ४० ॥

अस्मदः पदस्य सौ परतो हं, अहं, अहअं इत्येत आदेशा भवन्ति । हं, अहं, अहअं करोमि^१ (१२-१५ कृञ् = कर, ७-३ मि, ७-३४ एत्वम्) ॥

अस्मदो ह् अह अहअ सौ—सुप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद् अहमित्यस्य ह, अह, अहअ एते त्रय आदेशा भवन्ति । ह जाणामि । अह जानामि ॥ ४० ॥

अस्मदो—इति । सुप्रत्यय के परे सिद्ध-अस्मद्-शब्द के अहं पद को हं, अह, अहअ ये तीन आदेश हों । ह जाणामि । अह जानामि ॥ ४० ॥

अहम्मिरमि च ॥ ४१ ॥

१ युष्माक धनम् । २ सजीवनीसमत पाठः । ३ त्वयि स्थितम् । ४ सजीवनासमत पाठोऽयम् । क्रमेऽपि येद । ५ युष्मासु स्थितम् । ६ पाठः सजीवनीस्थः, क्रमस्तु न तथा । ७ अह करोमि ।

अमि परतोऽस्मद्ः पदस्य अहमि इत्ययमादेशो भवति, सौ च ।
अहमि पेक्ख । अहमि करोमि । मां प्रेक्षस्व । अहं करोमि ॥ ४१ ॥

अमिरमि च^१—अमि सुप्रत्यये च सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य 'माम्, अह'-
मित्येतयोः अमि इत्यादेशः स्यात् । अमि पाससि । मां पश्यसि । अमि कहेमि ।
अह कथयामि । 'सावस्मदो भवत्यत्र 'मि' इत्येष च पञ्चम' । मि = अहम् ॥ ४१ ॥

अस्मीति । अम् और सुप्रत्यय के परे सिद्ध अस्मद्शब्द के 'माम्' और 'अहम्' को
अमि आदेश हो । उदाहरण स्पष्ट है । अस्मद्-शब्द के सु के परे सिद्ध 'अह' पद को
'मि' आदेश हो । इस प्रकार अह को पाँच आदेश होंगे ॥ ४१ ॥

मं ममं ॥ ४२ ॥

अमीति वर्तते । अस्मद्ः पदस्य अमि परतो मं ममं-इत्येतावादेशो
भवतः । मं, ममं पेक्ख^२ ॥ ४२ ॥

मं मम च^३—अमि सिद्धस्य 'मा'मित्यस्य एतावादेशौ स्त । म, मम = मामि-
त्यर्थ । 'चत्वारोऽन्येऽस्मदोऽमि स्युर्मिम णो अम अम्ह च' । मिम, णो, अम, अम्ह
रक्खतु । मा रक्खतु ॥ ४२ ॥

म-इति । अम् के परे सिद्ध 'मा' पद को म, मम ये आदेश हों । अस्मद्-शब्द को
अम् के परे और चार मिम, णो, अम, अम्ह आदेश हों । अम्ह रक्खेउ । मां रक्खतु ॥ ४२ ॥

अहो जश्शसोः ॥ ४३ ॥

अस्मद्ः पदस्य जश्शसोः परतः अहो इत्ययमादेशो भवति । अहो
आगदा^४ । अहो पेक्ख^५ ॥ ४३ ॥

अम्हे जश्शसो—जसि शसि सिद्धस्य अस्मद् पदस्य वयमित्यस्य अस्मा-
नित्यस्य च अम्हे इत्यादेशो भवति । अम्हे=वयम्, अस्मानिति वा । 'अम्हो, अम्ह
तथैवैतौ जश्शसोरस्मदो मतौ' । अम्हो, अम्ह = वयम्, अस्मानिति वा ॥ ४३ ॥

अम्हे इति । अस्मद्-शब्द के जस् के परे सिद्ध 'वयं' पद को और शस् के परे सिद्ध
'अस्मान्' पद को अम्हे आदेश हो । अम्हे । वय के स्थान में और अस्मान् में भी होगा ।
और वयम्, अस्मान् को अम्हो, अम्ह ये भी होंगे । अम्हो, अम्ह=वयम्, अस्मान् वा ।
वय को दोनों एवम् अस्मान् को भी दोनों होंगे ॥ ४३ ॥

णो शसि ॥ ४४ ॥

अस्मद्ः पदस्य शसि परतो णो इत्ययमादेशो भवति । णो पेक्ख =
अस्मान् प्रेक्षस्व ॥ ४४ ॥

णो च शसि^६—शब्दप्रत्यये अस्मद् पदस्य णो इति स्यात् । णो हसइ =
अस्मान् हसति ॥ ४४ ॥

१. सजीवनीसमत पाठ । २. मां प्रेक्षस्व । ३. सजीवनीसमत पाठः । ४. वयमागताः ।
५. अस्मान् प्रेक्षस्व, पश्य वा । ६. सजीवनीसमतः पाठः ।

जो चेति । अस् के परे सिद्ध अस्मद्-शब्द को अर्थात् 'अस्मान्' पद को जो आदेश हो । जो हसद् । अस्मान् हसति ॥ ४३ ॥

आङि मे ममाद् ॥ ४५ ॥

अस्मद्ः पदस्य आङि परतो मे, ममाद् इत्येतावादेशौ भवतः । मे कअं, ममाद् कअं^१ ॥ ४५ ॥

आङि मे ममाद्—टाप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद् पदस्य मे, ममाद् इत्यादेशौ स्त । मे, ममाद् किञ्च । मया कृतमित्यर्थ ॥ ४५ ॥

आङीति । अस्मद्-शब्द के टाप्रत्यय के परे सिद्ध 'मया' इसको मे, ममाद् ये आदेश हों । मे किञ्च । मया कृतम् । अथवा-ममाद् किञ्च । मया कृतम् । इति ॥ ४५ ॥

डौ च मद् मए ॥ ४६ ॥

अस्मद्ः पदस्य डौ परतो मद्, मए इत्येतावादेशौ भवतः । चकारा स्तृतीयैकवचने च । मद्, मए ठिअं^२ । मद्, मए कअं^३ ॥ ४६ ॥

डौ च मद् मए—टाप्रत्यये क्प्रत्यये सिद्धस्य अस्मद् पदस्य एतां स्त । मद्, मए । मया, मयि वा । 'टाप्रत्ययेऽस्मदो णे, मि स्याता द्वावपरावपि' । णे, मि=मया ॥

डौ चेति । टाप्रत्यय के परे सिद्ध 'मया'पद को और ङि के परे सिद्ध 'मयि'पद को मद्, मए ये आदेश हों । मया, मयि दोनों में मद्, मए दोनों होंगे । टाप्रत्यय में सिद्ध 'मया' को णे, मि ये दो और भी होंगे । णे, मि । मया के स्थान में ॥ ४६ ॥

अहोहि भिसि ॥ ४७ ॥

अस्मद्ः पदस्य भिसि अहोहि इत्ययमादेशौ भवति । अहोहि कअं^४ ॥

अहोहि भिसि—भिसि सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य अहोहि इत्यादेश स्यात् । अहोहि । 'णे, अहो, अह, अह्णाण चत्वारोऽन्येऽस्मदो भिसि' । णे, अहो, अह, अह्णाण इति । अस्माभिरिति ॥ ४७ ॥

अहो—इति । अस्मद्-शब्द के भिस् के परे सिद्ध 'अस्माभिः' को अहोहि आदेश हो । एव णे, अहो, अह, अह्णाण ये चार और होंगे । अहोहि, णे, अहो, अह, अह्णाण = अस्माभि को होंगे ॥ ४७ ॥

मत्तो मइत्तो ममादो ममादु ममाहि डसौ ॥ ४८ ॥

अस्मद्ः पदस्य डसौ परत एत आदेशा भवन्ति । मत्तो गदो । मइत्तो, ममादो, ममादु, ममाहि गदो^५ । (स्पष्टानि, कान्तस्य गमेः १२=३ त्-द, ५-१ ओ) ॥ ४८ ॥

मत्तो मइत्तो ममाओ ममाउ^६ ममाहि डसौ—डसौ सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य एते पञ्च स्यु । मत्तो, मइत्तो—इत्यादय । मद् इत्यर्थ ॥ ४८ ॥

१. मया कृतम् । २. मयि स्थितम् । ३. मया कृतम् । ४. अस्माभिः कृतम् । ५. मत् गतः । ६. सजीवनीसमतः शत ।

मत्तो इति । अस्मद्शब्द के कसि के परे सिद्ध 'मत्' को मत्तो, मइत्तो, ममाजो, ममाड, ममाहि ये पाँच आदेश हों । 'मत्' के स्थान पर पाँचों होंगे ॥ ४८ ॥

अग्राहिन्तो अग्रासुन्तो^१ भ्यसि ॥ ४९ ॥

अस्मद्ः पदस्य भ्यसि परतो अग्राहिन्तो, अग्रासुन्तो इत्येतावादेशौ भवतः । अग्राहिन्तो, अग्रासुन्तो गदो^२ ॥ ४९ ॥

अग्राहिन्तो अग्रासुन्तो भ्यसि—'अस्मभ्य'मित्यस्य एतौ स्त । अग्राहिन्तो अग्रासुन्तो अणो । 'अग्रेहिन्तो च अग्रेहि अग्रेन्तो वाऽस्मदो भ्यसि' । अस्मदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

अग्रा०—इति । अस्मद्शब्द के भ्यस् के परे सिद्ध 'अस्मभ्यम्' पद को अग्राहिन्तो, अग्रासुन्तो ये आदेश हों । 'अस्मद्' को, अग्रेहिन्तो, अग्रेहि, अग्रेन्तो ये तीन आदेश और हों । अस्मद् के स्थान पर पूर्वोक्त पाँचों का प्रयोग होगा ॥ ४९ ॥

मे मम मह मज्झ ऊसि ॥ ५० ॥

अस्मद्ः पदस्य ऊसि परत एत आदेशा भवन्ति । मे धर्णं । मम, मह, मज्झ धर्णं^३ ॥ ५० ॥

मे मम मह मज्झ ऊसि—ऊसि अस्मद् सिद्धस्य 'ममे'त्यस्य एते स्युः । मे, मम, मह, मज्झ पुत्तो । मम पुत्र ॥ ५० ॥

मे इति । अस्मद्शब्द के ऊस् के पर सिद्ध 'मम' पद को मे, मम, मह, मज्झ ये आदेश हों । मम को चारो आदेश यथाप्रयोग में होंगे । मज्झ पुत्तो=मम पुत्रः ॥ ५० ॥

मज्झणो^४ अह्म अह्माणमह्मे आमि ॥ ५१ ॥

अस्मद्ः पदस्य आमि परत एत आदेशा भवन्ति । मज्झणो, अह्म, अह्माणं, अह्मे धर्णं । अस्माकं धनम् ॥ ५१ ॥

णो अह्म अह्माण अह्मे आमि—आमि अस्मद्ः सिद्धस्य 'अस्माक'मित्यस्य एते स्युः । णो, अह्म, अह्माण, अह्मे वल्लभौ । अस्माक वल्लभ ॥ ५१ ॥

णो इति । अस्मद्-शब्द के आम् के परे सिद्ध 'अस्माकम्' को णो, अह्म, अह्माण, अह्मे ये आदेश हों । अह्मे वल्लभो=अस्माक वल्लभ । इसीप्रकार णो, अह्म, अह्माण भी 'अस्माक' के स्थान पर होंगे ॥ ५१ ॥

ममम्मि डौ ॥ ५२ ॥

अस्मद्ः पदस्य डौ परतौ ममम्मि इत्यादेशो भवति । ममम्मि ठिअं^५ । पूर्वोक्तौ मह, मय इत्येतौ च ॥ ५२ ॥

ममम्मि च^६—अप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य मयीत्यस्य ममम्मि इति स्यात्, चकारात् पूर्वोक्तावपि । मह, मय, ममम्मि । मयि इति ॥ ५२ ॥

१. अग्रेहिन्तो अग्रेसुन्तो । का० पा० २. अस्मद् गदोः । ३. मम धनम् । ४. मज्झाणो । का० पा० । ५. सजीवनीसमतः पाठः । ६. मयि स्थितम् । ७. संजीवनीसमतः पाठः ।

अहोसु सुपि ॥ ५३ ॥

अस्मदः पदस्य सप्तमीबहुवचने सुपि परतः अहोसु इत्ययमादेशो भवति । अहोसु ठिअं ॥ ५३ ॥

अहोसु सुपि—सुपि सिद्धस्य अस्मद पदस्य अहोसु इति स्यात् । अहोसु मई ठिआ । 'अहोसु इति चादेशो द्वितीयोऽयमस्मद सुपि' । अहोसु सदा । गुणद्वयमव्ययमलिङ्गम् । त्रिष्वपि लिङ्गेषु साम्यम् । 'बिन्दुष्टामोर्ण इत्यादौ सप्तसप्तपि वा क्वचित्' । धर्मेण, धर्मेण । जम्माण, जम्माण । कम्मेहि, कम्मेहि । गामाड, गामाड । सरेसु, सरेसु । तुज्ज, तुज्ज । अहोहि, अहोहि । महं, मह । इत्यादौ लक्ष्यानुरारेण अबिन्दुष्वपि बिन्दुमद्भावोऽवगन्तव्य ॥ ५३ ॥

अहोसु इति । अस्मदशब्द के सप्तमीबहुवचन में सिद्ध 'अहोसु' को अहोसु आदेश हो । अहोसु मई ठिआ । अहोसु मति । स्थिता । अहोसु को दूसरा अहोसु भी आदेश होता है । अहोसु सदा = अहोसु अदा । तुज्ज, अहोसु और अव्यय अलिङ्ग हैं, अर्थात् पुलिङ्ग-बिलिङ्ग नपुंसकलिङ्गादिकृत इनके रूपों के आदेश में किसी प्रकार का भेद नहीं है । अतः एव तीनों लिङ्गों में समान रूप होंगे । टा, आम् के परे वैकल्पिक सिद्ध अनुस्वार, 'तृतीयाबहुवचन, षष्ठी, सप्तमी, पञ्चमी आदि विभक्तिओं में असिद्ध अनुस्वार लक्ष्यानुरोध से कहीं-कहीं विकल्प से होगा । धर्मेण, धर्मेण । गामाड, गामाड । महं, मह । इत्यादि ॥ ५३ ॥

द्वेदो ॥ ५४ ॥

पदस्येति निवृत्तम् । सुपीति वर्तते । द्विशब्दस्य दो इत्ययमादेशो भवति सुपि परतः । दोहि (प्राकृते द्विवचनं नास्तीति नियमात् द्विशब्दात् भिस्तः स्थाने ५-५ हि, दो० स्प०) । दोसु । द्वाभ्याम्, द्वयोः ॥ ५४ ॥

द्वेदो—द्विशब्दस्य सुपि परे दो इत्यादेश स्यात् । दोहि, दोसु ॥ ५४ ॥

द्वेदो इति । द्विशब्द को सुप् के परे दो आदेश हो । तृतीयाबहुवचन में दोहि । हि आदेश ॥ ५४ ॥

त्रेस्ति ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दस्य सुपि परतः ति इत्यादेशो भवति । तीहि । तीसु (५-१८ दीर्घः, ५-५ भिस् = हि) । त्रिभिः । त्रिषु ॥ ५५ ॥

त्रेस्ती^३—त्रिशब्दस्य सुपि परे ती इत्यादेश स्यात् । तीहि, तीसु ॥ ५५ ॥

त्रेति । त्रिशब्द को सुप् के परे ती आदेश हो । तीहि = त्रिभिः । सप्तमी में तीसु = त्रिषु ॥ ५५ ॥

तिष्णि^४ जश्चस्य्याम् ॥ ५६ ॥

^१ अहोसु स्थितम् । ^२ एव सर्वत्रबोध्यम् । ^३ सजीबन्वादिसमता पाठाः । ^४ तिस्मि तिणा-तिणि-तिस्ति-तिणि । का० पा० ।

त्रिशाब्दस्य जश्शस्त्र्याम् सह तिणिण इत्यादेशो भवति । तिणिण आगदा । तिणिण पेक्ख (स्पृष्टानि) । त्रय आगताः । त्रीन् प्रेक्षस्व ॥ ५६ ॥

तिणि^१ जश्शस्त्र्याम्—जसा शसा च सह त्रिशाब्दस्य तिणि स्यात् । तिणि १, त्रय, त्रीन् वा ॥ ५६ ॥

तिणीति । जस्-सस् के सहित त्रिशाब्द को तिणि आदेश हो । त्रयः का और त्रीन् का तिणि होगा ॥ ५६ ॥

द्वेदुवे दोणि वा ॥ ५७ ॥

द्विशाब्दस्य जस्शस्त्र्याम् सह दुवे, दोणि इत्येतावादेशौ वा भवतः । दुवे कुणन्ति । दोणि कुणन्ति । पक्षे-दो कुणन्ति । द्वौ कुवतः । दुवे पेक्ख । दोणि पेक्ख । दो पेक्ख । (८-१३ कृष् = कुण, द्विवचनाभाव-नियमात् ४७-४ क्षि = गति, कुणन्ति, शो० स्प०) । द्वौ प्रेक्षस्व ॥ ५७ ॥

द्वेदुवे दोणि^२—जसा शसा च सह द्विशाब्दस्य दुवे, दोणि इत्यादेशौ भवतः । 'द्वेर्जश्शस्त्र्याम् सह स्यातां द्वावन्यौ वेणि, वे इति' । दुवे, दोणि, वेणि, वे । द्वौ इति ॥ देरिति । जस्-सस् के सहित द्विशाब्द को दुवे, दोणि ये दो आदेश हों । प्राकृत में द्विवचन नहीं होता है, अतः द्विशाब्द के साथ जस्-सस् का ग्रहण है । एवं जस् के सहित द्विशाब्द को 'वेणि, वे' ये दो आदेश और भी होंगे । चारों प्राकृतप्रयोगों में संस्कृत के द्वौ २, द्वे २ को होंगे ॥ ५७ ॥

चतुरश्चत्तारो चत्तारि ॥ ५८ ॥

चतुश्शब्दस्य जश्शस्त्र्याम् सह चत्तारो, चत्तारि इत्येतावादेशौ भवतः । चत्तारो, चत्तारि पुरिसा कुणन्ति^३ (१-२३ व = रि, ५-११ दीर्घः, ५-२ जसो लोपः) । चत्तारो पुरिसे पेक्ख^४ (५-१२ अ-ए, ५-२ शसो लोपः, अन्यत् पूर्ववत्) ॥ ५८ ॥

चतुरश्चत्तारो चत्तारि—चतुर्-शब्दस्य जश्शस्त्र्याम् सह एतौ स्तः । स्पष्टम् ॥ चतुरिति । जस्-सस् के सहित चतुर्-शब्द को चत्तारो, चत्तारि ये होंगे । चत्तारः, चतुर । चत्तारः १, चत्तारि १ ॥ ५८ ॥

एषामामो ण्हं ॥ ५९ ॥

एषां द्वित्रिचतुःशब्दानामामः स्थाने ण्हं इत्ययमादेशो भवति । दोण्हं धणं (६-५४ डि = दो, शो० स्प०) । तिण्हं धणं (६-५५ त्रि = ति, शो० स्प०) । चतुण्हं^५ धणं (४-६ रलोपः, शो० स्प०) ॥ ५९ ॥

एषामामो ण्हं—डि, त्रि, चतुर्-शब्दानाम् आमप्रत्ययस्य ण्हं स्यात् । दोण्हं ।

१ संजीवनीसमतः पाठः । २. संजीवनीसमतः पाठः । ३. चत्तारः पुरुषाः कुणन्ति । भिलावी रेफतकारयोर्लोपः । तेन-चउहिं । का० पा० । ४. चतुरः पुरुषान् पश्य । ५. चतुण्हं-चउण्हं । का० पा० ।

तिण्ह । चउण्हं । 'कतिपयादिशब्दानाम् आमो ण्ह नैव दीर्घता' । कडण्हं, पंचण्ह, छण्ह, सतण्ह । इत्यादि ॥ ५९ ॥

पञ्चमिति । हि, मि, चउण्ह-शब्द से पर आम् को ण्ह हो । उक्त सूत्रों से दो, ति आदेश इनको होंगे । दोण्हं । तिण्हं । चउण्ह । कतिशब्द एवं पञ्चन् आदि शब्दों से पर आम् को ण्ह होमा । कडण्ह, पञ्चण्ह-इत्यादि ॥ ५९ ॥

शेषोऽदन्तवद् ॥ ६० ॥

शेषः' सुब्बिधिरदन्तवज्जवति । अकारान्ताद् 'भिसो हि' इत्ययमादेश उक्त इकारोकारान्तादपि भवति । अग्गीहिं । वाऊहिं (५-१८ सू० स्प०) । एवं मालाहिं । नईहिं । बहुहिं । अग्गिस्स (३-२ तलोपः, ३-५० गच्छि०, ५-८ ऊस्=स्स) । वाउस्स (२-२ यलोपः, शो० पू०) । अग्गीदो । वाऊदो (५-६ ऊस्=दो) । अग्गीसु । वाऊसु (पूर्ववत् यलोपदीर्घः) । एवं दोहिं (६-५४ द्वि = दो, ५-५ भिस् = हिं) । तीहिं (६-५५ त्रि=ति, ५-१८ दीर्घः) । चऊहिं (४-६ रलोपः, २-२ तलोपः, ५-१८ दीर्घः, शो० पू०) ॥ ६० ॥

शेषाददन्तवत्—अदन्ताद् यो विधि प्रोक्त स शेषात् अदन्तातिरिक्तशब्दादपि स्यात् । तेन अदन्तात् विहित शसो लोप आदन्तादिदुदन्ताच्च भवति । बाला, बालाओ । गिरीओ, गिरीउ । साणूओ, साणूउ । 'ए सुब्बिडिस्सो-सूत्रं नेट् शेषाददन्तवत्' । रामाओ । सालिणो । पीलुणो । सहीओ । बहुओ । 'अकारलोपसूत्रेऽपि नेट् शेषाददन्तवत्' । सव्वाओ । बुद्धीओ । धेणूओ । सहीओ । बहुओ ॥ ६० ॥

शेषादिति । अदन्त से जो कार्य कहे गये हैं वे आदन्त से तथा इदन्त, उदन्त से भी होंगे । जैसे 'अस्ससोर्छोप' से छोप । बाळा, गिरि, सानु शब्दों से भी होगा । परन्तु 'ए सुब्बिडिस्सो' सूत्र में 'शेषाददन्तवत्' अभिमत नहीं है, अतः रामा, सालि, पीलु, सही, वधू शब्दों में एकार नहीं होगा । किन्तु रामाओ में 'जसो वा' से जस् को ओकार । सालिणो, पीलुणो में 'इदुतो जसो णो' से णो आदेश । सहीओ, बहुओ में 'जियां जस उदोतो' से ओकार होगा । एवं अकारलोपविधायक सूत्र में भी अदन्तवज्जाव नहीं होगा । इससे सव्वाओ, बुद्धीओ, धेणूओ, सहीओ, बहुओ, इत्यादिकों में 'कचिदपि छोप' से लोप नहीं होगा, किन्तु अदन्तवज्जाव होने से 'जस् ऊस्वाम्बु दीर्घः' से दीर्घ होगा ॥ ६० ॥

न डिडस्योरेदातौ ॥ ६१ ॥

इकारोकारान्तानां डिडस्योरदन्तवद् एकाराकारौ न भवतः । अग्गिम्मि (६-५२ डि = म्मि, शो० अग्गिम्सेतिवत्) । वाउम्मि (२-२ यलोपः, शो० स्प०) । अग्गीदो, वाऊदो । अग्गीदु, वाऊदु । अग्गीहि, वाऊहि (५-६ ऊस्=दो, दु, हि, शो० पू० स्प०) ॥ ६१ ॥

न किञ्चिद्व्योरेदासौ—अकारान्तरहितात् प्रातिपदिकत्वर्योऽङि-इतिप्रत्ययव्यो-
रेत् आद्य न स्तः । गिरिम्मि, गिरीड, गिरीव्यो ॥ ६१ ॥

न किञ्चिद्व्योरिति । अकारान्त से रहित प्रतिपदिक से पर कि-इति-प्रत्ययों को
एकार और आकार न हों । गिरिम्मि, गिरीड, गिरीव्यो । कि में मि और इति
में ड, व्यो ॥ ६१ ॥

ए भ्यसि ॥ ६२ ॥

नेत्यनुवर्तते । भ्यसि परत इकारोकारान्तयोरदन्तवदेत्वं न भवति ।
अग्गीहिन्तो, बाऊहिन्तो, अग्गीसुन्तो बाऊसुन्तो (५-६, १२ सूत्रयोर्बाधः,
५-११ दीर्घः, ५-७ भ्यस्=हिन्तो, सुन्तो, शे० पू०) ॥ ६२ ॥

ए भ्यसि—भ्यसि नकारान्तस्य एकारो न स्यात् । पञ्चाहिन्तो, पञ्चासुन्तो ।
अग्गीहिन्तो । बाऊहिन्तो ॥ ६२ ॥

ए भ्यसीति । भ्यस् के परे नकारान्त को एकार नहीं होगा । पञ्चाहिन्तो इत्यादि ।
परन्तु वस्तुतः नकारान्त के नकार का लोप होने पर अदन्त प्रातिपदिक नहीं है, और 'ए
भ्यसि' में नकारान्त इस अर्थ का बोधक पद भी नहीं है और अदन्ताविदेश सजातीय
अच् में होगा, नकारान्तादि में नहीं । अतः इसके उदाहरण अग्गीसुन्तो, बाऊसुन्तो
होंगे । सदानन्द तथा वसन्तराज दोनों भ्रम खागये हैं ॥ ६२ ॥

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ ६३ ॥

सर्वासं विभक्तीनां सुपां तिङां च द्विवचनस्य बहुवचनं प्रयोक्तव्यम् ।
वृक्षौ, वच्छा । वृक्षाभ्याम्, वच्छेहि, वच्छाहिन्तो । वृक्षयोः, वच्छेसु,
वच्छाण । (स्पष्टं, पञ्चमपरिच्छेदे व्याख्याताः) । तिङां यथा—तिष्ठतः,
चिद्वृन्ति (१२-१६ स्था = चिद्वृ, ७-४ शि = म्ति) ॥ ६३ ॥

द्विवचनस्य बहुवचनम्—सुप्तिङ्सम्बन्धिनो द्विवचनस्य नित्य बहुवचन स्यात् ।
दो हत्या । दो होन्ति ॥ ६३ ॥

द्विवचनेति । सुप्तिङ् के द्विवचन को बहुवचन हो । प्राकृत में द्विवचन नहीं होता ।
दो हत्या = द्यौ हस्ती । दो होंति = द्यौ भवतः ॥ ६३ ॥

चतुर्थ्याः षष्ठी ॥ ६४ ॥

इति प्राकृतसूत्रेषु षष्ठ परिच्छेदः ॥

चतुर्थीविभक्तेः स्थाने षष्ठीविभक्तिर्भवति । बह्वचनस्स देहि (३-३)

१ तादर्थ्यं देवा ८।१।१३२ नवम्यविहितस्य केचनतुर्थ्येकवचनस्य स्थाने षष्ठी वा भवति ।
देवस्स देवाय । देवार्थमित्यर्थः । ठेरिति किम् ? देवाण ।

वधाङ्गाइश्च वा ८।१।१३३ वधश्चात्परस्य तादर्थ्यं केहिद् आः षष्ठी च वा भवति ।
वहाइ, नहस्स, वहाय । वधार्थमित्यर्थः ।

रलोपः, ५-१० ऊस् = स्स्, देहीति संस्कृतसमः) । ब्रह्मणाय देहि ।
ब्राह्मणाय देहि । ब्राह्मणेभ्यो देहि (५-११ आभि दीर्घः, ५-४० आम् = णं,
शे० स्प०) ॥ ६४ ॥

इति प्राकृतप्रकाशे सर्वनामविधिनाम षष्ठ परिच्छेदः ॥

चतुर्थ्या षष्ठी—चतुर्थ्या विभक्ते. स्थाने षष्ठी विभक्तिः स्यात् । बम्हणस्स देसु,
ब्राह्मणाय देहि ॥ ६४ ॥

चतुर्थ्या इति । चतुर्थी विभक्ति के स्थान में षष्ठी होगी । जैसे ब्राह्मणाय का
बम्हणस्स—इति ॥ ६४ ॥

(कचिञ्च तादर्थ्ये ॥)

कचिञ्च तादर्थ्ये—तादर्थ्ये विहितायाश्चतुर्थ्या कचित् षष्ठीविभक्तिर्न स्यात् ।
धराअ दाह । कचिद्-प्रहणाञ्च सर्वत्र । तेन-देवाण बली=देवेभ्यो बलि, इत्यादौ
षष्ठ्येव । 'व्यत्ययोऽप्यासाम्' । अच्छीसु पिज्जसि । अक्षिभ्यां पीयसे । अत्र तृतीया-
स्थाने सप्तमी । रसि दिट्ठे । रात्रौ दृष्ट । अत्र सप्तमीस्थाने द्वितीया । 'अन्यादृश्यपि
वीप्साया द्विरपि कापि दृश्यते' । अगमगाइ । अज्ञानि अज्ञानि । अगमगाण । अज्ञा-
नामज्ञानाम् । अगमगेसु । अगेषु २ । वच्च, वच्चह । व्रजत २ । होहोह । भवति भवति-
इत्यादिषु बोध्यम् ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतौ चन्द्रिकाव्याख्याया षष्ठ परिच्छेदः ।

कचिद् द्वितीयादे ८।१।११४। द्वितीयादीनां विभक्तीनां स्थाने षष्ठी भवति कचिद् ।
सीमाधरस्स वन्दे । तिस्सा मुहस्स अरिमो । अत्र द्वितीयाया षष्ठी । धणस्स लब्धो, धनेन लब्ध
इत्यर्थः । चिरस्स मुक्का । चिरेण मुक्तेत्यर्थः । अत्र तृतीयायाः । चोरस्स वीहइ । चोरादिभेतां
त्यर्थः । अत्र पञ्चम्या । पिट्ठीए केसमारो । अत्र सप्तम्या ॥

पञ्चम्यास्तृतीया च ८।१।१३३। पञ्चम्या. स्थाने कचित् तृतीयासप्तम्यौ भवत । चोरेण
वीहइ । चोरादिभेतीत्यर्थः । अन्तेउरे रमिउमागओ राया । अन्तःपुराद् रन्त्वागतो राजा इत्यर्थः ॥

द्वितीयातृतीययोः सप्तमी ८।१।१३५। द्वितीयातृतीययोः. स्थाने कचित्सप्तमी भवति । नयरे
न जामि । अत्र द्वितीयायाः । तिसु तेसु अल किआ पुहवी । अत्र तृतीयायाः ॥

सप्तम्या द्वितीया-८।१।१३७। सप्तम्या. स्थाने कचिद् द्वितीया भवति । विष्णोष अरइ रसि ॥

आर्वे तृतीयाऽपि दृश्यते । तेण कालेण, तेण समयेण । तस्मिन् काले, तस्मिन् समये इत्यर्थः ।
प्रथमाया अपि द्वितीया दृश्यते । चउबीस पि जिणवरा । चतुर्विंशतिरपि विनवरा इत्यर्थः ।
इति हेम ।

१ नेद सूत्र भामहवृत्तौ ।

कश्चिदिति । तादर्थ्य में विहित चतुर्थी को चढ़ी नहीं होगी । जैसे 'वराभ दारु' यहाँ 'गृहस्य करोऽपतौ' (४-३४) से घर आदेश, 'कगचज०' (न. १) से यलोप, वराभ होगा । चढ़ी नहीं हुई । 'कश्चित् ग्रहण से बहुतों के तादर्थ्य में निषेध नहीं होगा, किन्तु चढ़ी ही होगी । जैसे देवान् बली । देवेभ्यः बलिः प्राप्त था । वस्तुतः प्रकृति-विकृतिभाव में ही तादर्थ्य यहाँ माना गया है, अत एव पाणिनि ने 'चतुर्थी तदर्थार्थ' सूत्र में बलिहित-इत्यादि पृथक् पदे हैं, और जहाँ प्रकृति की विकृति नहीं है, वहाँ चढ़ी ही होगी । जैसे 'अश्वाय चासः' चढ़ी होगा, 'अश्वाय चासः' नहीं होगा । क्योंकि यहाँ प्रकृति-विकृतिभाव नहीं है । परन्तु अनुभूतिस्वरूपाचार्यादि जो तदर्थमात्र में तादर्थ्य मानते हैं उनके यहाँ अश्वेभ्यः, अथवा अश्वाय चासः यही होगा । उसी व्यापक तादर्थ्य को लेकर यह सूत्र है । अस्तु, 'व्यत्ययोऽप्यासाम्' इन विभक्तियों का व्यत्यय भी होता है अर्थात् अन्य विभक्ति के अर्थ में अन्य विभक्ति । जैसे 'अच्छीसु पिजसि' अश्विभ्यां यह करण णीने का है, अतः वृत्तीया प्राप्त थी, सप्तमी हो गई । रस्ति विटो । यहाँ रात्रौ इस सप्तमी के स्थान में द्वितीया हो गई । एवं बीप्साद्विकृति में भी पूरे पद को द्वित्व न होकर केवल पदांश को ही द्वित्व हो जायगा । जैसे अङ्गानि का अगाह होता है, बीप्सा में अगाह को द्वित्व प्राप्त था, परन्तु अग-पद को द्वित्व और अनुस्वार । अंगमंगाहं । एवम् अङ्गानाम्-अङ्गानाम् का अंगमगाणं । अङ्गेषु-अङ्गेषु का अंगमंगेषु होगा । एव धातुओं में भी कहीं अवयवमात्र को द्वित्व होगा । जैसे 'व्रजत्' को द्वित्व प्राप्त था । व्रज को वच आदेश । त को हकार । वचह को द्वित्व प्राप्त था, किन्तु केवल वच को द्वित्व हुआ । 'वच वचह' हुआ । एव भवति का होइ सिद्ध होता है । भवति को बीप्सा में द्वित्व होने पर जैसे भवति भवति होता है वैसे ही होइ को भी द्वित्व प्राप्त था, किन्तु हो मात्र को द्वित्व हुआ, अतः हो-होइ सिद्ध होगा । परन्तु यह काचित्क नियम है, सार्वत्रिक नहीं । अत 'चिनोतु' का बीप्सा में चिणउ-चिणउ होगा । इति ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृते लोकभाषानुवादे षष्ठः परिच्छेदः ।

अथ सप्तमः परिच्छेदः

ततिपोरिदेतौ ॥ १ ॥

त, तिप्-इत्येतयोरेकस्य स्थाने इत्, एत् इत्येतावादेशौ भवतः । पठइ (२-२४ ट् = ठ, शो० स्प०), पठए । सहइ, सहए । (यथाक्रमं तिप् इः, तस्य ए) पठति । पठतः । सहति । सहते ॥ १ ॥

ततिपोरिदेतौ—आत्मनेपदपरस्मैपदयोः प्रथमपुरुषैकवचनयोः ततिवित्येतयोः प्रत्येकम् इ, ए इत्येतावादेशौ स्त । तकारोऽसदेहार्थः । रमइ, रमए । विरमइ, विरमए । ततिपोर्यत्येन प्रहणाद् यथासंख्य न । 'शौरसेन्या विभाषासु भवेद् द्विरपि तिप्तयोः' । यथा-‘चित्ते विहुद्वि न तुद्वि सा गुणेषु’ इत्यादि । सिद्धावस्थायां साध्या-वस्थाया वा लक्ष्यवशात् परिभाषेयम् । ततिपोरिदेतावित्यादिना ‘एकावो हीञ्’ इत्येव-मन्येन प्रकारेण ये न तिभादीनामादेशा विधास्यन्ते ते सिद्धावस्थायां भूतकाले साध्या-वस्थाया वर्तमानकाले लक्ष्यवशाद् भवन्तीति परिभाष्यते । भूते-हसइ, हसए । अहसत्, अहसीत्, जहास । वर्तमानेऽपि-हसइ, हसए । हसति । पेच्छइ, पेच्छए । प्रैक्षत्, प्रैक्षिष्ट, प्रैक्षावक्रे ॥ १ ॥

ततिपोरिति । आत्मनेपद तथा परस्मैपद के प्रथमपुरुष एकवचन के त, तिप् को इ, ए ये आवेश हों । इत्-एत् में तकार असदेहार्थ है । रम्-ति । ‘शेषाणामवन्तता’ (७+७८) से अदन्तता । रमइ, रमए । विपूर्वक परस्मैपदी है । विरमइ, विरमए । ‘शौरसेनी में तिप् त को दि भी होता है’ । घुट परिवर्तने (९ से) ष को ह । सिद्धावस्था में अथवा साध्यावस्था में लक्ष्यानुरोध से यह नियामक सूत्र है, अर्थात् भूतकाल के प्रत्ययों की सिद्धावस्था में और वर्तमानकाल के प्रत्ययों की साध्यावस्था में । ‘ततिपो०’ इससे और ‘एकवो हीञ्’ इससे या अहसीत्, जहास भूतकाल में, एव हसति वर्तमानकाल में । तथा ईञ्-आत्मनेपदी-पेच्छइ, पेच्छए-प्रैक्षत्, प्रैक्षिष्ट, प्रैक्षावक्रे भूतकाल में । एव प्रैक्षते वर्तमानकाल में होंगे ॥ १ ॥

थास्सिपोः सि से ॥ २ ॥

थास्, सिप्-इत्येतयोरेकस्य स्थाने सि, से इत्येतावादेशौ भवतः । पठसि । पठसे । सहसि । सहसे । (पूर्ववत् ठ=ठ, अन्यत्सुगमम्) ॥ २ ॥

सिपथासो^१ मि से—सिपथासो सि, से इत्येतौ स्त । जानासि, जानासे । जानासि । वेवसि, वेवसे । वेपसे ॥ २ ॥

सिबिति । सिप् को सि-से, एवं थास् को सि-से होते हैं । उदाहरणों में स्पष्ट है ॥ २ ॥

(स० ६ से णकार । १४ से प को व । १८ से क्ष को छकार । ४ से रेफलोप)

इड्मिपोमिः ॥ ३ ॥

इट्, मिप्-इत्येतयोः स्थाने मिर्भवति । पढामि । हसामि । सहामि
(७-३० आत्वम्) ॥ ३ ॥

इण्मिपोमिः- इट्-मिप् इत्येतयोर्मिरेव स्यात् । उत्तमपुरुषे परस्मैपदमेव ।
अंपामि, आणामि, वढामि । मिपो मि-विधानं भवोमि करेमीत्यादौ लादेशो वेति एत्वार्यम् ॥

इट् इति । इट् मिप् इत्येको मि हो अर्थात् उत्तमपुरुष में परस्मैपद ही हो ।
अंपामि, आणामि, वढामि इत्यादि उदाहरणों से स्पष्ट है । मिप् को मि-विधान
'लादेशे वा' इससे एत्व के स्थाने ॥ ३ ॥

न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु ॥ ४ ॥

बहुषु वर्तमानानां तिङां स्थाने न्ति, ह, इत्था, मा, मु, म इत्येत
आदेशा भवन्ति । प्रथमपुरुषस्य, रमंति । पढंति । हसंति (२-२४ ट्=ड,
झि = न्ति कृते, ४-१७ बि०, अ० स्प०) । मध्यमस्य-रमह, पढह, हसह,
पढित्था* (मध्य० थ=ह, इत्थ इति द्वावादेशौ, शे० स्प०) । उत्तमस्य—
पढामो, पढमु पढम (उत्तमस्य मो, मु, म इत्येत आदेशाः, ७-३० आत्व-
विकल्पः, शे० स्प०) ॥ ४ ॥

न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु—बहुष्वर्थेषु विहितानां परस्मैपदात्मनेपदसम्बन्धिना
क्रिययो न्ति स्यात्, न्ते इत्यपि, थञ्चमो ह इत्था च, मस्-महिषोच मो, मु, म इति
त्रय आदेशा स्युः । लहन्ति, लहन्ते = लभन्ते । भवह, भवित्था = भवथ । जुज्झह,
जुज्झित्था = जुज्झथम् । वीहामो, वीहामु, वीहाम = विमीम, विमिमो वा । वड्डहामो,
वड्डहामु, वड्डहाम = वर्धामहे । 'इरे इत्यपि बाऽऽदेशस्तिपो क्षेर्मस्य च स्मृतः' । सुसइरे
सुह । शुष्यति सुक्षम् । 'इवे' इत्यादेश इति सदानन्द । यथा-सुसइवे, शुष्यति ।
पहुष्विवे, प्रभवन्ति । वृसइवे, वृष्यन्ते । 'भुव प्रादे परस्य स्यादादेशो हुव्व इत्यपि' ।
पहुष्विरे रिउणो । प्रभवन्ति रिपवः ॥ ४ ॥

न्तिहेत्था इत्यादि । परस्मैपद आत्मनेपद सम्बन्धी बहुवचन के प्रत्ययों को वे हों
अर्थात् झि-झ को न्ति और न्त, एवं थ-ञ्चम् को ह-इत्था, मस्-महिष् को मो-
मु-म ये तीन आदेश हों । तिप्, झि-झ को 'हव' भी आदेश हो । लभते के ते को
न्ति-न्त आदेश हो गये । लहन्ति-लहन्ते । (९ से ४) थ-ञ्चम् को ह-इत्था । मस्-

१ अदन्तादातोर्मौ परे अत आत्व वा भवति ५ । ५ । प्राकृतव्याकरणम्, तथाच तत्रैव
अकारान्तादातोर्मौपरेषु परेषु अत इत्वम् आत्वञ्च भवति, कश्चिदेत्वमपि ५ । ६ । इसिमो,
हसामो, हसिमो, इसिमु, हसिमु, इत्यादि । इति अत्वम्, इत्वम्, आत्वम्, एत्व च प्रतिपादित-
मरुकारान्तधातोः । २ सजीवनीसमतः पाठोऽयम् । ३ प्रथमपुरुषस्य न्ति, मध्यमस्य ह,
इत्था, उत्तमस्य मो, मु, म, इति विवेकः । तथाच हेमः—बहुष्वायस्व न्ति, न्ते, इरे ८।१।१४२।
मध्यमस्येत्या, इचौ ८।१।१४३। तृतीयस्य मो, मु, माः । ८।१।१४४ इति । ४ पदीत्या,
पदित्य । का० पा० ।

महिष् को मो-सु-म उदाहरणों में स्पष्ट है। तिप्-सि-स को हरे यह भी आदेश होगा। शुप्-सुसहरे। सदानन्दने हरे के स्थाव में 'हरे' आदेश माना है। वह प्रतीत नहीं होता है। प्रादि उपसर्ग से पर भूषातु को हुष्व आदेश हो। पदुस्विरे। प्रभवन्ति॥

अत ए से ॥ ५ ॥

नित्यार्थं वचनं यतो विशेषणम् । ततिषोः सिप्यासोः ए से इत्यादे-
शावत् एव परौ^१ भवतो, नान्यस्मात् । ततिषोः, रमप, पढप । सिप्यासोः
रमसे, पढसे (रम्-त = ए-रमप । २-२४ ड = ढ, पढ-ति = ए पढप ।
रम्-थाम् = से = रमसे । पढ-सिप् = से = पढसे) । अत इति किम् ?
होइ (८-१ भू-हो, ७-१ ति = इ) । भवति ॥ ५ ॥

अत ए से—तितयोर्य ए इत्यादेश, सिप्यासोर्य. से इत्यादेशस्तौ च अदन्ता-
देव स्त । करए । गिण्हसे । अत इति किम् ? होइ, होसि । 'अकारान्ताभियम्येते
न्तमाणौ कापि पण्डिते' । हुवन्ते-भवन्ति । हुवमाणो-भवन् ॥ ५ ॥

अत इति । तिप् त को जो ए आदेश हो और सिप्-थास् को जो से हो वह
अकारान्त से ही होगा । जैसे-करए, गिण्हसे । जहाँ अकारान्त नहीं होगा वहाँ नहीं
होगा । जैसे-होइ, होसि । न्त और माण भी अकारान्त से कहीं होते हैं । जैसे हुवन्ते,
हुवमाणो । भवन् के अर्थ में न्त और माण हैं ॥ ५ ॥

अस्तेर्लोपः ॥ ६ ॥

अस्तेर्धातोः थास्तिषोरादेशयो परतो^३ लोपो भवति । सुतो सि
(७-२ सिप् = सि, शो ३-१ सू० स्प०) । पुरिसो सि (१-२३ सू०
स्प०) । सुतोऽसि । पुरुषोऽसि ॥ ६ ॥

अस्तेर्लोप — तिबादौ अस्रधातोर्लोप स्यात्, तुम सि । पुतो सि । लक्ष्यानु-
सारी लोप । तेनेह न-अस्थि । सति । प्राय कर्त्रादिपूर्वपदे लोप इति भाषः ॥ ६ ॥

अस्तेरिति । तिबादिक प्रत्ययों के परे अस् धातु का लोप हो । त्वम्-असि । तुम
सि । लषयानुकूल लोप है, अतः कहीं न भी होगा । अस्थि । सति । प्रायः कर्त्रादिक के
पूर्वपद हो लेने पर ही लोप होगा—यही व्यवस्था है ॥ ६ ॥

मिमोमुमानामधो हश्च ॥ ७ ॥

मिमोमुमानामस्तेः परेषामधो हकारः प्रयोज्यः । अस्तेश्च लोपः ।
गओ ग्हि, गअ ग्हो । गअ ग्हु, गअ ग्ह (२-२ तलोपः, ५-१ ओ), (७-२
सिप् = मि, ७-३ मस् = मा, मु, म, ५-२ जस्तो लोपः) गतोऽस्मि । गताः
स्मः ॥ ७ ॥

मिमोमुमानामधो हश्च—अस्तेः सम्बन्धिनामेषामधः हकारः प्रयोज्यः । चकारा-
१ नित्य भवत । का० पा० । २ अस्तेर्लोप । का० पा० । ३ परयोः । अस्तेर्धातो
परत थास्तिषोर्लोप । का० पा० ।

दुष्कधातुलोपश्च । आणत् म्हु, आङ्गत्तोऽस्मि । आणत् म्हो, आणत् म्हु, आणत् म्हु, आङ्गमा स्म ॥ ७ ॥

मिमो इति । अस्-धातु से पर मि-मो-मु-म इनके अधोभाग में हकार का योग होता है । आङ्गत् अस्मि । अस् का लोपः 'मिमोमुमा०' इससे हकार का योग । म्हु । एवं बहुवचन में आणत् म्हो । आणत् म्हु । आणत् म्हु । आङ्गताः स्मः । 'सन्धा-वज्जलोप०' इससे आणत्ता के आकार को हस्व ॥ ७ ॥

यक् ईअइज्जौ ॥ ८ ॥

यक्ः स्थाने ईअ इज्ज इत्यादेशौ भवतः । पढीअइ । पढिज्जइ । सही-अइ । सहिज्जइ । (स्प०) पठ्यते । सहाते ॥ ८ ॥

यक् इअइज्जौ^१—भावे कर्मणि च विहितस्य यक् इअ इज्ज इत्यादेशौ भवतः । अकर्मकात् धातोर्भावे, सकर्मकात्कर्मणि । भावे तावत्-णञिअइ, णञिअए । णञिज्जइ, णञिज्जए-इत्यादि । कर्मणि-अम्हेहिं गीअ, गाइअइ, गाइअए, गाइज्जइ, गाइज्जए ॥ ८ ॥

यक् इति । अकर्मक धातु से भाव में और सकर्मक धातु से कर्म में विहित यक् के स्थान में इअ इज्ज ये आदेश हों । णञिअइ, णञिअए । 'ततिपोरिदेतौ ३११ से त-प्रत्यय को इ-ए होगा । 'बो व्रजिनुत्यो.' ७५१ इससे तकार को च आदेश । 'सन्धावज्जलोप०' ३११ से च के अकार का लोप । णञिअइ, णञिअए । एवम्-णञिज्जइ, णञिज्जए-नृत्यते । कर्म में—गाइअइ, गाइअए, गाइज्जइ, गाइज्जए । मया गीयते ॥ ८ ॥

नान्त्यद्वित्वे ॥ ९ ॥

धातोरन्त्यद्वित्वे सति यक् ईअ इज्ज इत्यादेशौ न भवतः । इस्सइ । गम्मइ^२ (८-५८ गमादीनां द्वित्वम्) । इस्यते । गम्यते । गमादीनां विकल्पेन [द्वित्वविधानात्^३,] द्वित्वविधाने उक्तावादेशौ न भवतः, द्वित्वाविधाने तु भवत एव । गमीअइ, गमिज्जइ (पक्षे-७-८ ईअ इज्ज-आदेशौ, शे० पू० स्प०) ॥ ९ ॥

नान्त्यद्वित्वे—भावे कर्मणि च धातेरन्त्यवर्णाद्वित्वे इअ-इज्जौ एतौ न स्तः । भावे-सकइ, सकए । सुप्पइ, सुप्पए । कर्मणि-गम्मइ, गम्मए । अयं योगो विभज्यते । तेन, अन्यत्रापि यकोऽभावः । हीरइ, कीरइ, तीरइ । हियते, क्रियते, तीर्यते ॥ ९ ॥

नान्त्येति । भाव अथवा कर्म में धातु के अन्त्य वर्ण द्वित्व से पर इअ इज्ज आदेश नहीं होते हैं । भाव में-सकइ मए । 'शकादीनाम्' ७५६ इससे ककारद्वित्व । 'ततिपो' ३११ इससे हकार, एकार । 'सचोः सः' २३९ से सकार । 'शेषाणामवन्तता' ७०८ इससे धातु को अवन्तत्व । एवम्-सकइ, सकए । मया कर्तुं शक्यते । एवम्-सुप्पइ, सुप्पए । मया सुप्यते । कर्म में-गम्मइ, गम्मए-गमादीनाम्^० ७५६ इससे मकार को द्वित्व । अन्य कार्य पूर्ववत् । गम्यते ग्रामः । एवम् लब्धइ, लब्धम् ।

१ सजीवजीवमतः पाठ । २ 'त्यादेः' ८११ । ३ तिवादीनां स्वरस्य स्वरे परे सम्भिनं । हेम० । एव सर्वत्र सन्ध्यभावो बोध्यः । ३ [ ] अयं पाठो न सार्वत्रिकः ।

समाहित्वाद् द्वित्व । 'वर्गेषु युजः' ३।५१ से षकार । लङ्मह, लङ्मए । देव. लङ्भते । 'नान्यद्वित्वे' का विभाग करें । 'न' यह पृथक् सूत्र है । इसका यह अर्थ होगा कि अन्यत्र भी कहीं भाव अथवा कर्म में प्रत्यय होने पर यक् नहीं होता । जैसे द्वित्वे-हीरह । क्रियते-कीरह । तीर्यते-तीरह ॥ ९ ॥

न्तमाणां शतृशानचोः ॥ १० ॥

शतृ—शानच् इत्येतयोरेकैकस्य न्त, माण इत्येतावादेशौ भवतः । पठन्तो । पठमाणा । हसन्तो । हसमाणा (पूर्ववत् पठ, शतृ = न्तजाते ५-१ ओ, एवं शानचोऽपि माण आदेशः, ५-१ ओत्वं च) ॥ १० ॥

न्तमाणां शतृशानचो —एतयो न्त-माण एतौ स्त । कुप्पन्तो, कुप्पमाणा । खमन्तो, खममाणा । 'लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि च क्वचित्' । जह पठन्तो पठिञो होन्तो । जह पठमाणा पठिञो होमाणा । पत्ते-पठेज् पठिञो होज् ॥ १० ॥

न्तमाणां-इति । शतृ-शानच् प्रत्ययों को न्त, माण आदेश होते हैं । कुप्पत्-कुप्पन्तो अथवा कुप्पमाणा । कुप क्रोधे । शतृप्रत्यय को न्त अथवा माण आदेश । 'शेषाणामदन्तता' ७।७८ से धातु को अदन्तत्व, 'शकादीनां द्वित्वम्' ७।५७ से पकार-द्वित्व । 'अत ओत् सो' ५।१ से सु को ओकार । कुप्पन्तो, एवम् कुप्पमाणा । कुप्प्य तीति कुप्प्यन् । जमते-इति जममाण । जमूप् सहने । उक्त सूत्र से शानच् को न्त, माण आदेश होंगे । 'कस्कक्षा ख' ३।२५ से ख को ख आदेश । धातु को अदन्तता, सु को ओकार पूर्ववत् हांगे । क्रिया के द्वारा क्रिया की सिद्धि म 'ल' के स्थान में कहीं-कहीं न्त, माण आदेश होते हैं । उदाहरण-जह इति । यदि अपठिष्यत् तदा पण्डित अभविष्यत् । पठ् धातु । ल के स्थान में न्त एव माण आदेश । 'टो ट' २।२२ से ढकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । जह पठन्तो, एव पठमाणा पठिञो होमाणा । पत्ते-'क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज-जा वेति न्तमाणवत्' । इससे दो में से कोई भी एक आदेश होगा । तो पत्ते में-पठेज्, पठेजा होगा । 'लादेशे वा' ६।३४ से एकार होगा ॥१०॥

ई च स्त्रियाम् ॥ ११ ॥

स्त्रियां वर्तमानयोः शतृशानचोरीकारादेशो भवति, न्तमाणां च । हसई, हसन्ती, हसमाणा । वेवई, वेवन्ती, वेवमाणा (वेप० २-१५ प = व, शो० स्प०, ई, न्ती, माणा) ॥ ११ ॥

ई च स्त्रियाम्—स्त्रीलिङ्गे वाच्ये शतृशानचोरीकारादेश स्यात्, चकारात् न्तमाणावपि । कुणई । पत्ते-कुणन्ती, कुणमाणा ॥ ११ ॥

ई चेति । स्त्रीलिङ्ग वाच्य रहते शतृ-शानच् को ईकार आदेश हो । चकारग्रहण से न्त माण भी होंगे । कृ धातु, शतृ अथवा शानच् । 'कृन्. कुण च' ७।१० से कुण आदेश । शतृ वा शानच् को ईकार । कुणई । कुर्वन्ती कुर्वाणा वा । इ धातु का हरई हरन्ती, हरमाणा । पत्ते में कुणन्ती, कुणमाणा ॥ ११ ॥

धातोर्भविष्यति हिः ॥ १२ ॥

भविष्यति काले धातोः परो हिशब्दः प्रयोक्तव्यः । होहिइ' (८-१ भू = हो, ७-१ ति = इ) । हसिहिइ (७-३३ अ = इ, शो० पूर्ववत्) । होहिन्ति । हसिहिन्ति (७-४ शि = न्ति, ४ = २७ बि०, शो० पूर्व०) । भविष्यति । हसिष्यति । भविष्यन्ति । हसिष्यन्ति ॥ १२ ॥

धातोर्भविष्यति हिः—भविष्यत्काले विहितेषु लकारेषु धातोर्हिविकरणः स्यात् । काहिइ । लुट्-लुट्-लिङ्गे भविष्यन्ति । करिष्यति, कर्ता, क्रियाद् । करिष्यते, कर्ता, कृषीष्ट वा ॥ १२ ॥

धातोरिति । भविष्यत्काल में विहित लकार के परे 'हि'विकरण का आगम हो । प्रकृति-प्रत्यय के मध्य में जो आगम होता है, उसे विकरण कहते हैं । कृधातु 'कृञः का भूतभविष्यतोश्च' ७।१४ से का आदेश । 'ततिपोरिदेतौ' ६।१ से तिप् को इकार आदेश । हि विकरणागम । काहिइ । यह भविष्यत् काल लुट् के विषय में, आशिष्य अर्थ में लिङ् के विषय में एवम् अनद्यतनार्थक लुट् में होगा । काहिइ-करिष्यति, कर्ता, क्रियात् । आत्मनेपद में भी पूर्ववत् साधुत्व । काहिइ = करिष्यते, कर्ता, कृषीष्ट ॥

उत्तमे स्सा हा च ॥ १३ ॥

भविष्यत्युत्तमे स्सा हा इत्येतौ प्रयोक्तव्यौ चकाराद् द्विधः । होस्सामि, होहामि, होहिमि । होस्सामो, होहामो, होहिमो' (७-३ मिप् = मि, मस् = मो, शो० स्सा, हा, हि आदेशाः, ७-३० इ, आ, शो० सुगमम्) इत्यादि । भविष्यामि, भविष्यामः ॥ १३ ॥

उत्तमे स्सा हा च—भविष्यत्काले लुट्-लिङ्-लुटा सम्बन्धिनि उत्तमपुरुषे धातो रसा हा इत्येतौ विकरणौ स्त । चकारात् हिरपि । जाणिस्सामो, जाणिहामो, जाणिहिमो । जाणिस्सामु, जाणिहामु, जाणिहिमु । जाणिस्साम, जाणिहाम, जाणिहिम । लुट्-ज्ञास्याम, ज्ञास्यामहे । लुट्-ज्ञातास्म, ज्ञातास्महे । लिङ्-ज्ञेयास्म, ज्ञातास्महे । 'ज्ञो जाणमुणौ' ७।१९ इति वक्ष्यमाणेन जाणादेशे 'न्तिहेत्ये' ४।६ त्यादिना मस्-महिबोरन्यतरस्य मो-मु-म इति त्रय आदेशा' । 'ए च क्वे' ०'ति भविष्यति काले इत्वे जाणिस्सामो इत्यादय सिद्ध्यन्ति ॥ १३ ॥

उत्तमे इति । भविष्यत्-काल में विहित लुट्-लिङ्-लुट्-सम्बन्धी उत्तमपुरुष के प्रत्यय के परे धातु से स्सा हा ये विकरण विकल्प से होते हैं । पण में हि-विकरण भी होगा । ज्ञा अवबोधने । 'ज्ञो जाणमुणौ' से जाण, 'ए च क्वे' ०' ६।३३ से इकार आदेश, 'न्तिहेत्ये' ४।६ सूत्र से परस्मैपद में मस्प्रत्यय को और आत्मनेपद में महिङ्प्रत्यय को विकल्प से मो, मु, म ये तीन आदेश होंगे । इस प्रकार मो प्रत्यय के परे स्सा हा, हि-विकरण होने पर जाणिस्सामो, जाणिहामो, जाणिहिमो । ज्ञास्यामः, ज्ञेयास्मः, ज्ञातास्मः । एवम्-मु आदेश के परे तीनों विकरण होने पर जाणिस्सामु, जाणिहामु, जाणिहिमु । साधुत्व पूर्ववत् जानना । और म-प्रत्यय के परे जाणिस्साम, जाणिहाम,

जाणिहिम् । आत्मनेपद में भी ज्ञास्यामहे, ज्ञासीमहि, ज्ञातास्महे को होंगे । पूर्ववत् सब कार्य होंगे ॥ १३ ॥

मिना स्सं वा ॥ १४ ॥

भविष्यत्युत्तमे मिना सह धातोः परः स्संशब्दः प्रयोक्तव्यो वा । होस्सं । पक्षे-होस्सामि, होहामि, होहिमि^१ (८-१ भू = हो धातोः मिना सह स्सं, पक्षे-धातोः उत्तमे परे ७-१४ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

मिना स्स वा—भविष्यति काले विहिताना लुट्-लिङ्-लुटा सम्बन्धिनो इण्-मिपो स्थाने यो मिस्तेन सह स्स इति वा विकरणागम स्यात् । पक्षे यथाप्राप्तम् । 'धातोर्मविष्यति हि' इति हि । उत्तमे-स्मा, हा, स्स इति त्रयोऽपि भविष्यन्ति । अह चेप्यामि, नीयासम्, चेतास्मि । त्रिष्वपि-अह चिणिस्स । चिज् चयने, 'चिज्चिण' ७।३२ इति चिणादेश । 'इण्मिपोर्मि' ६।३ इति मि, तेन सह तस्य स्थाने स्स आदेश । चिणिस्स ॥ १४ ॥

मिनेति । भविष्यत्-काल में विहित लुट्-लिङ्-लुट्-सम्बन्धी इण्-मिप् के स्थान में जायमान जो मि आदेश उसको विकरण के साथ स्म यह विकरण विकल्प से हो । पक्ष में यथाप्राप्त विकरण होंगे । अतः भविष्यत्काल के उत्तमपुरुष में स्मा हा हि ये भी तीनों होंगे । लुट् में चेप्यामि के स्थान में, लिङ् नीयासम् में, लुट् चेतास्मि में अह चिणिस्स होगा । चिज् धातु को 'चिज्चिण' ७।३२ से चिण आदेश, 'इण्मिपोर्मि' ६।३ इससे आत्मनेपद परस्मैपद दोनों में मि आदेश होगा । 'ए च क्त्वा०' ६।३३ से धातु के अकार को इकारादेश । अह चिणिस्स ॥ १४ ॥

मोमुमैहिस्सा हित्था ॥ १५ ॥

भविष्यति काल उत्तमे बहुवचनादेशस्य मो, मु, म-इत्येतैः सह हिस्सा, हित्था, इत्येतावादेशौ वा भवतः । होहिस्सा, होहित्था । हसिहि-स्सा, हसिहित्था । एवं मुमयोरपि, इत्यादि (७-४ सूत्रविहितैर्मोमुमैः सह, शो०स्प०) । भविष्यामः, हसिष्यामः । पक्षे-हांहिमो, होस्सामो^२, होहामो । हसिहिमो, हसिस्सामो, हसिहामो । (पक्षे-७-१३ सूत्रविहितरूपाणि द्रष्टव्यानि । सेट्-हस्-धातोरपि तथैव हि, स्सा, हा इत्येते प्रयोक्तव्याः । एवं ७-४ सूत्रे शिष्टयोर्मुमयोरपि प्रयोगः । यथा-होहिमु, होहिम इत्यादयः) ॥

मोमुमैहिस्सा हित्था—चेत्यनुवर्तते । भविष्यत्कालविहितयोर्लुट्-लिङ्-लुट्-सम्बन्धिनो उत्तमपुरुषबहुवचनयोर्मस्-महिभेयै मो-मु-म इत्येते त्रय आदेशा उक्तास्तै सह धातो परत हिस्सा, हित्था, इत्येतौ विकरणौ स्त । अम्हे किणिहिस्स । अम्हे किणिहित्था । वयं क्रेष्याम, क्रेयास्म, क्रेतास्म । आत्मनेपदे-वयं क्रेष्यामहे, नेयीमहि । क्रेतास्महे । 'लुटो यन्मध्यमैकत्व हित्था तेन सम कृञ्' । कृधातो सिप्

^१ हसिस्स इत्यादय । का० पा० । ^२ होहिस्सामो । का० पा० ।

थास् वा प्रत्ययौ । 'सिप्थासोः सि से' इति सिः । तेन सह हिस्था इति विकरण^१ ।
त्व करिष्यसि = तुम काहिस्था । आत्मनेपदेऽपि करिष्यसे = काहिस्था ॥ १५ ॥

मोमुमेति । भविष्यत्काल में विहित लृट्-लुट्-सम्बन्धी आत्मनेपद एवं परस्मै-
पद के उत्तमपुरुष बहुवचन में विद्यमान मस्-महिष्-प्रत्यय के स्थान में जो मो, मु, म
ये तीन आदेश होते हैं, उनके सहित प्रत्यय के स्थान में हिस्सा, हिस्था ये आदेश होते
हैं । अग्रे किणिहिस्सा, आत्मनेपद-परस्मैपद दोनों में समानरूप होगा । एवम् अग्रे
किणिहिस्था । वय क्रेष्यामः, क्रेष्यामहे । क्रेष्यास्मः, क्रेषीमहि । क्रेष्यास्मः, क्रेष्यामहे ।
जहाँ हिस्सा, हिस्था आदेश नहीं होंगे, वहाँ पञ्च में मो-मु-म होंगे । अग्रे किणिस्सामो,
किणिहामो । किणिस्सामु, किणिहामु । किणिस्साम, किणिहाम-इत्यादि होंगे ।
साधुत्व पूर्ववत् जानना । 'लृटो' इति । कृषातु के लृटलकार में मध्यमपुरुष के एक-
वचन में प्रत्यय के साथ हिस्था विकरण होगा । कृषातु । सिप् अथवा थास् प्रत्यय ।
'सिप्थासो सि से' इससे अन्यतर को सि आदेश । 'कृञ् का भूतभविष्यतोश्च'
अ० १४ से का आदेश । सिप्रत्ययसहित को हिस्था आदेश । तुम काहिस्था = करिष्यसि,
करिष्यसे वा ॥ १५ ॥

कृदाश्रुवचिगमिरुदिदृशिविदिरूपाणां काहं दाहं सोच्छं वोच्छं
गच्छं रोच्छं दच्छं वेच्छं ॥ १६ ॥

भविष्यति काल उत्तमैकवचने कृआदीनां स्थाने यथासंख्यं काहं
प्रभृतय आदेशा भवन्ति । काहं, करिष्यामि । दाहं, दास्यामि । सोच्छं,
श्रोष्यामि । वोच्छं, वक्ष्यामि । गच्छं, गमिष्यामि । रोच्छं, रुदिष्यामि ।
दच्छं, द्रक्ष्यामि । वेच्छं, वेत्स्यामि । इत्यादि' ॥ १६ ॥

कृदाश्रुवचिगमिरुदिदृशिरूपाणां काहं दाहं सोच्छं वोच्छं गच्छं रोच्छं
दच्छं—उत्तमे इति अनुवर्तते । निपातसामर्थ्यात् एकवचन लभ्यते । अत्र कृप्रभृतयो
ये उक्तास्तत्सदृशानां भविष्यदुत्तमपुरुषे स्थितानां पदस्य यथासंख्येन काह इत्यादय
आदेशा निपात्यन्ते । डुकृञ् करणे । काह, करिष्यामि । दाह, दास्यामि । सोच्छ,
श्रोष्यामि । वोच्छ, वक्ष्यामि । गच्छ, गमिष्यामि । रोच्छ, रुदिष्यामि । दच्छ,
द्रक्ष्यामि । 'रूपशब्दस्य सादृश्यादन्येऽन्येषा निपातिता' । यथा—मोच्छ, मोक्ष्यामि ।
छेच्छ, छेत्स्यामि । भोच्छ, भोक्ष्ये, भोक्ष्यामि वा । विच्छ, वेदिष्यामि । इत्यादि ॥ १६ ॥

कृदेति । भविष्यत्काल में उत्तमपुरुष के एकवचन में कृ इत्यादि धातुओं के
सिद्ध पद के स्थान में क्रम से काह, दाह इत्यादिक आदेश होते हैं, अर्थात् करिष्यामि
का काह । दास्यामि का दाह । श्रोष्यामि का सोच्छ । वक्ष्यामि का वोच्छ । गमिष्यामि
का गच्छ । रुदिष्यामि का रोच्छ । द्रक्ष्यामि का दच्छ आदेश होंगे । 'इशिरूपाणाञ्'
यहाँ रूपग्रहण से पूर्वोक्त धातुओं के सदृश अन्य धातु को भी तत्सदृश निपातस्वरूप
आदेश जानना । जैसे मोक्ष्यामि का मोच्छ । छेत्स्यामि का छेच्छ । भोक्ष्ये, भोक्ष्यामि

१ रूपग्रहणादन्यत्रापि । यथा—मोच्छ, वेच्छ । मोक्ष्यामि, प्रेक्ष्यामि । का० पा० ।

२ सजीवन्यादिमतः पाठः ।

का भोच्छ । वेदिष्यामि का विच्छ-इत्यादिक आदेश जानना । यद्यपि पूर्वोक्त क्रमानुसार वेदिष्यामि का वेच्छ होना चाहिये परन्तु काम्यानुसार पूर्वाचार्यो के आदेशानुसार विच्छ होगा ॥ १६ ॥

श्रवादीनां त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं हिलोपश्च वा ॥ १७ ॥

श्रु इत्येवमादीनां प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वपि पुरुषेषु परतो भविष्यति काले सोच्छ इत्यादय आदेशा भवन्ति, अनुस्वारं विहाय हिलोपश्च वा । सोच्छिह, सोच्छिहिह । श्रोष्यति । सोच्छिषति, सोच्छिहिति । श्रोष्यन्ति (सोच्छादेशे ७-३३ अ = इ, ७-१ ति, त = इ, पक्षे ७-१२ हि, ७-४ क्षि = न्ति, ४-७ बि०, शे० पू०) । सोच्छिसि, सोच्छिहिसि । श्रोष्यसि (७-२ सिप्, थास् = सि, शे० पू०) । सोच्छित्या, सोच्छिहित्या । श्रोष्यथ (७-४ थ = इत्था, पूर्ववत् हि) । सोच्छिमि, सोच्छिहिमि । श्रोष्यामि (७-३ मिप् = मि, शे० पू०) । सोच्छिमां, सोच्छिहिमां, सोच्छिमु, सोच्छिहिमु, सोच्छिम, सोच्छिहिम, सोच्छिसामां, सोच्छिस्सामु, सोच्छिस्साम् । श्रोष्यामः (७-४ मस = मा, मु, म, एवं ७-१२ हि प्रयोगः, ७-१३ स्साप्रयोगे, मोमुमानां प्रयोगश्चाऽन्ते कार्यः) । एवं वोच्छादिरपि ॥ १७ ॥

श्रवादीनां त्रिष्वनुस्वारवर्जं हिलोपश्च वा—अनुस्वारवर्जमिति क्रियाविशेषणम् । पूर्वोक्तेषु श्रवादिषु श्रु-बन्धि-गमि-रुदि-दर्शना पञ्चानां त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमेषु यथाक्रम पूर्वसूत्रोक्ता एवादेशा अनुस्वारवर्जं भवन्ति, हिलोपश्च वा । धातोर्भविष्यति विकरणो यो हि विहित तस्य विकल्पेन लोपो भवति । श्रोष्यति, श्रु श्रवणे लृट्-प्रथमपुरुषैकवचन-निप् । उक्तसूत्रेण अनुस्वाररहित सोच्छ आदेश । 'तति-पोरिदेता'वितीकार । 'न च क्त्वा' ६।३३ इति प्रकृते धातो इकार । सोच्छिह, सोच्छिहिह । प्रथमपुरुषबहुवचने 'न्तिहित्ये'त्यादिना न्ति । सोच्छिन्ति, सोच्छिहिन्ति । मध्यमपुरुषैकवचने 'सिप्थासो सि से' ६।३ । इति मि । 'अत ए से' इति नियमात् अत्र से इत्यादेशो न भवति । सोच्छिसि, सोच्छिहिसि । बहुवचने मस्य 'न्तिहेत्या०' ६।४ । इत्यादिना ह इत्या इत्यादेशौ । 'सन्धावज्जलोप०' इति इत्या इत्यस्य इकार-लोप । सोच्छिह, सोच्छिहिह । सोच्छित्या, सोच्छिहित्या । उत्तमपुरुषबहुवचने मस्, तस्य 'न्तिहेत्या०' इति मो-मु-मा इत्यादेशा । सोच्छिमो, सोच्छिहिमो । एव वच्चेर्वोच्छादेशो, गमेर्वोच्छादेशो, रुदे रोच्छादेशो, दृशेर्वोच्छादेशो, विदेर्वोच्छादेशोऽपि ऊह्यम् । लिङ्लोटोरप्येवमेव बोध्यम् ॥ १७ ॥

श्रवादीनामिति । 'अनुस्वारवर्जं' यह क्रियाविशेषण है । पूर्वोक्त श्रु इत्यादिक

१ सोच्छिहामो, मु, म, सोच्छिस्ता सोच्छिहित्या, बोच्छिहिस्सा । का० पा० ।

२ संजीवनीसुबोधिनीसमत पाठः ।

धातुओं में अर्थात् कृ, दा को छोड़ कर ध्रु, वच्, गश्, हृद्, इष्-धातुओं को भविष्यत्-काल में प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष तीनों में अनुस्वार-रहित सोच्छ, वोच्छ, गच्छ, रोच्छ, दृच्छ इत्यादिक आदेश होते हैं । और हि विकरण का विकल्प से लोप होता है । ध्रु धातु सुनने के अर्थ में है । ध्रु धातु से भविष्यत्काल में तिप्-प्रत्यय । पकार इत् । उक्त सूत्र से सोच्छ आदेश, विकल्प से हि विकरण का लोप, 'ततिपोरिदेतौ' से तिप् को इकार, 'ए च क्त्वा' इससे धातु के अकार को इकार आदेश । सोच्छिद् । पच् में-जहाँ हि-विकरण का लोप नहीं होगा, वहाँ सोच्छिहिद् । साधुस्व पूर्ववत् । प्रथमपुरुष बहुवचन में 'न्तिहेत्था०' इससे न्ति आदेश । सोच्छिन्ति, सोच्छिहिन्ति । मध्यमपुरुष एकवचन में सिप्, 'सिप्थासोः सि से' इससे उभयत्र-आत्मनेपद-परस्मैपद में सि आदेश होगा । अकारान्त से ही सि आदेश होता है, अतः यहाँ 'से' आदेश नहीं होगा । सोच्छिसि, सोच्छिहिसि । मध्यम-पुरुष बहुवचन में 'थ' प्रत्यय होगा । उसको न्ति 'स्मृतो न्ति सिद्धयोः स्थाने, हृद् इत्या वेति ध्रुवमो' । 'न्तिहेत्था०' इससे ह और इत्था आदेश । 'सन्धौ अज्जलोपविशेषा बहुलम्' से इत्थाप्रत्यय के इकार का लोप । एव श्रोष्यथ का सोच्छिद्, सोच्छिहिद्, सोच्छित्था, सोच्छिहित्था ये रूप होंगे । उत्तमपुरुष के एकवचन में सोच्छ, वोच्छ इत्यादिक होते हैं यह प्रथम कह आये हैं । उत्तमपुरुष बहुवचन में मस् को 'न्तिहेत्था' से मो, सु, म आदेश होंगे । सोच्छिमो, सोच्छिहिमो । श्रोष्याम । एव जहाँ मु आदेश होगा, वहाँ सोच्छिमु, सोच्छिहिमु । जहाँ म आदेश होगा, वहाँ सोच्छिम, सोच्छिहिम रूप होंगे । ये छ रूप श्रोष्याम इस लट् लकार के कहे । इसी प्रकार विध्यादिक अर्थों में लिङ्, लोट् के भी तीनों वचनों में रूप जानना ॥ १७ ॥

उ सु मु विध्यादिष्वेकस्मिन् ॥ १८ ॥

विध्यादिष्वेकस्मिन्नुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यम् उ, सु, मु इत्येत आदेशा भवन्ति । हसउ । हससु । हसमु (स्पष्टं, ७-१ सूत्रस्य बाधः) । हसतु । हस । हसानि ॥ १८ ॥

उ सु मु विध्यादिष्वेकस्मिन्—विध्यादिष्वर्षेषु वर्तमानस्य लिङ् एकवचनस्य उ सु मु इति त्रय आदेशा भवन्ति । 'लोट् चे'ति निर्देशात् लिङ्-लोटोर्ग्रहणम्, विधिनि-मन्त्रणामन्त्रणामीष्टप्रश्नप्रार्थना-विध्यादयो ग्राह्या । लोटो लिङ् एकवचने ततिपोः उ, थाससिपो सु, इङ्मिपो मु । 'ततिपोरिदेतौ' इत्यस्य, 'सिप्थासो सिसे' इत्यस्य, 'इङ्मिपोमि' इत्यस्य च बाधः । करोतु, कुरुताम् इत्यत्र, कुर्यात्, कुर्यात् इत्यत्र च कुण्ड इति । कृण्व् करणे । 'कृण कृण च' ७।१० इति कुण आदेशः, लिङ्-लोटोस्त-तिपोरन्यतरस्य उ इत्यादेशः । सो कुणउ । मध्यमपुरुषस्य लिङ्-लोटोरुभयत्र एकवचने सिप्थासो अन्यतरस्य सु इत्यादेशः, कुणादेशः पूर्ववत् । तुमं कुणसु । त्वं कुर्या, कुरुषा । लोटि-कुरु, कुरुष्व वा । उत्तमपुरुषैकवचने इङ्मिपोरन्यतरस्य मु इत्यादेशः । हं कुणमु । अहं करवाणि, करवै । कुर्याम्, कुर्यामि वा । 'विध्याद्यर्षेषु सिप्थासोरिवा-देशो विधीयते' । 'भिदिच्छिदोरन्यतरस्य न्दः' ७।४२ । इति भिदिच्छिदोरन्यतरस्य

दकारस्य न्दः । तुमं भिन्द । तुम छिन्द । त्व भिन्धि, भिन्धा वा । त्वं छिन्धि, छिन्धा वा । विध्याथर्थेषु विहितस्य अकारादेशस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे-भिन्दसु, छिन्दसु इत्यपि बोध्यम् । एव लभ्धातो 'खघथघभा ह' इति भकारस्य ह । तुम लह, लहसु वा । लभस्व, लभेथा -इत्यर्थः । 'विध्यादौ प्रथमैकत्वे शौरसेन्या दुरिध्यते' । एदु एदु पिअसही । इण्धातो लोटि लिङि च ततिपो 'अडादेशा बहुलम्' ७।८० इति इकारस्य एकार । एतु, इयाद् वा प्रियसखी । एव पअह्दु अजो । प्रवर्तताम्, प्रवर्तत वा आर्य । 'सर्वत्र लवराम्' इति प्रोपसर्गस्य रस्यलोप, 'तस्य ट' इति ट । 'शेषादेश-योद्वित्वमनादौ' इति टकारस्य द्वित्वम्, 'कगचजे०'त्यादिना वकारलोप । पअह्दु इति ॥ १८ ॥

विध्यादिक के एकवचन में विशेष है, वह कहते हैं—

उ सु सु इति । विध्यादिक अर्थों में विद्यमान लिङ् लकार के एकवचन को उ, सु, मु ये तीन आदेश होते हैं । 'लोट् च' लोट् लकार भी विध्यादिक अर्थों में होता है । इस कथन से लिङ्-लोट् दोनों का ग्रहण होगा । विधि-प्रेरणा = आज्ञा देना, 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' प्रतिदिन सन्धयोपासन अथवा साध-प्रातः इष्टदेव की उपासना करे इस विधिवाक्य में क्यों का प्रश्न नहीं होता । निमन्त्रण-भोजन के लिये बुलाना, आमन्त्रण-साधारण बुलाना, यदि अत्यावश्यक प्रतिबन्धक कार्य न हो तो अवश्य आना, अभीष्ट-सत्कारपूर्वक कहना, सप्रश्न-पूछना, प्रार्थना-सत्कारपूर्वक किसी कार्य के लिये कहना । ये विध्यादिक जानना । कृधातु से लोट् अथवा लिङ् लकार के आत्मनेपद त-प्रत्यय अथवा परस्मैपद में ति-प्रत्यय । उक्त 'उसुसु' इससे उभयत्र लोट्-लिङ् में और आत्मनेपद-परस्मैपद में उ आदेश होगा । 'ततिपो ०' इत्यादिको का बाधक है । 'कुज कुण च' इससे कुण आदेश । कुणउ । करोतु, कुरुताम्, कुर्यात्, कुर्वीत में कुणउ होगा । मध्यमपुरुष में सु आदेश, साधुत्व पूर्ववत् । तुम कुणसु । कुर्या, कुरुयाः, कुरु, कुरुष्व के स्थान पर कुणसु होगा । उत्तमपुरुष के एकवचन में सु आदेश होगा । ह कुणसु । करवाणि, करवै, कुर्यान्, कुर्वीय के स्थान पर कुणसु । विध्यादिक अर्थों में मध्यमपुरुष के एकवचन में अकारादेश भी विकल्प से होगा । छिद् अथवा भिद् धातु से सिप् या थास् करने पर 'भिदिच्छिदो' से द् को 'न्द्' आदेश । सिप्, थास् को अकारादेश । तुम भिन्द, छिन्द । भिन्धि, भिन्धा । छिन्धि, छिन्धा । पञ्च में-भिन्दसु, छिन्दसु इत्यादि । लभ् धातु के 'खघथघ०' इससे भकार को हकारादेश । तुम लह, लहसु । त्व लभस्व अथवा लभेथा इति । विध्यादिक अर्थों में शौरसेनी भाषा के प्रयोग में प्रथमा के एकवचन में हु आदेश । एदु पियसही । इण् धातु । णकार इत् । लोट्-लिङ् में त अथवा तिप् के स्थान में हु आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से अट् । ट् इत् । 'सन्धौ०' इससे अकार इकार मिलकर एकार । एदु । एतु, इयात् प्रियसखी । एवम्-पअह्दु अजो । पअह्दु का साधुत्व मूल में स्पष्ट है । अजो इति । आर्य । 'यशस्याभिमन्युषु ज्' इससे 'यं' को जकार । 'शेषादेशयोद्वित्वमनादौ' इससे आदेशज-जकार को द्वित्व, 'अदातो ययादितु वा' इससे अथवा पाली-प्राकृत-व्याकरणस्य 'युक्ते ओत उत् आदीदृतां इस्वञ्जे'ति से इस्व । 'अत ओत् सोः' से ओकार । अजो ॥ १८ ॥

न्तु ह मो बहुषु ॥ १६ ॥

विध्यादिषु बहुषुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं न्तु ह मो इत्येत
आदेशा भवन्ति । हसन्तु, हसह, हसमो (७-४ सूत्रस्य बाधः, शो०
स्प०) ॥ १९ ॥

न्तु ह मो बहुषु—विध्यादिष्वर्थेषु त्रयाणां प्रथममध्यमोत्तमानां बहुष्वर्थेषु लिङ्-
लोटो सम्बन्धिना मिथमसां ऋध्वमहिणं च यथासंख्यं न्तु-ह म इत्यादेशा भवन्ति ।
तूस्सन्तु । तुष्व तुष्टौ । 'शषो स' इति स । 'शेषाणमदन्तता' इत्यदन्तता । 'रुषादीना
दीर्घ' इति दीर्घ । लिङो लोटो वा परस्मैपदे मि इत्यस्य उक्तसूत्रेण न्तु इत्यादेशो
तूस्सन्तु । तुष्येयु, तुष्यन्तु वा । मध्यमपुरुषे बहुवचने ह-इत्यादेशो-तुम्हे तूस्सह । यूय
तुष्येत, तुष्यत वा । उत्तमपुरुषे म-आदेशो अम्हे तूसामो । वय तुष्येम, तुष्याम वा ।
आत्मनेपदे-प्रसु अदने, उकार इत्, 'प्रसेर्विस्' । ७।१० इति विस् । विसन्तु । प्रसेरन्,
प्रसन्तां वा । तुम्हे विसह । यूय प्रसेष्वम्, प्रसष्व वा । अम्हे विसिमो । 'हञ् बहुषु'
७।३१ इतीकार, पक्षे-आकार, विसामो । वय प्रसेमहि, प्रसामहे लोटि ॥ १९ ॥

न्तु ह मो० इति । विध्यादिक अर्थो में विद्यमान तीनों पुरुषों के अर्थात् प्रथमपुरुष
के बहुवचन को एव मध्यमपुरुष के और उत्तमपुरुष के बहुवचन को लोट्-लिङ् लकार
के परस्मैपदसम्बन्धी स्ति थ-मस् को एवम् आत्मनेपदसम्बन्धी झ-ध्व महिक् को क्रम
से न्तु ह म ये आदेश होते हैं । अर्थात् स्ति झ को न्तु । थ-ध्व को ह । मस् महिक् को म
आदेश । तूस्सन्तु, तूस्सह, तूस्सम । मूल में साधुत्व स्पष्ट है । प्रसु धातु, उकार इत् है ।
'प्रसेर्विस्' से विस् आदेश । विसन्तु । यूय प्रसेष्वम् लिङ्-प्रसष्वम् लोट् । विसिमो
विसाम । लिङ् में प्रसेमहि के स्थान में, 'हञ् बहुषु' से इकार । अम्हे विसिमो
इकारादेश में । पक्ष में-विसामो । एवम्-लोट् लकार के बहुवचन में विसिमो,
विसामो । उक्त साधुत्व से दोनों रूप होंगे ॥ १९ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोज्जं ज्ञा वा ॥ २० ॥

वर्तमाने भविष्यदनद्यतने विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ज्ञ, ज्ञा
इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे-यथाप्राप्तम् । वर्तमाने तावत्, होज्ज,
होज्ञा । हसेज्ज, हसेज्ञा । पक्षे-होइ, हसइ-इत्यादि (८-१ भू = हो,
पक्षे ७-१ ति = इ, एवं हस्धातोरपि ज्ञेयम्) । भविष्यदनद्यतने, होज्ज,
होज्ञा । पक्षे-होइइ इत्यादि । विध्यादिष्वेवम् । (भविष्यत्यपि होज्जे-
त्यादि पूर्व०, पक्षे ७-१२ सू० स्प०, विध्यादिष्वपि होज्ज, होज्ञा । पक्षे-हो
उ, सु, सु इत्या०) ॥ २० ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोश्च^१ ज्ञ ज्ञा वा—वर्तमानं च भविष्यदनद्यतनं
चेति द्वन्द्वः, वर्तमाने उत्पन्नस्य लट्, भविष्यदनद्यतने चोत्पन्नस्य लुट्, विध्यादिषु

१. पुरुषत्रयेऽपि एकवचनबहुवचनरूपाणि बोध्यानि । का० वा० ।

२. सजीवन्त्यादिसंमतः पाठः ।

लोडलिङ्गोश्च सर्वत्र तिबादीनां ज, जा वा । पक्षे-एसो मुणइ । ज्ञा अवबोधने, ज्ञा-धातोर्लटि, तिपि 'ज्ञो जाणमुणो' इति मुणादेश, 'लादेशे वा' इति अकारस्य एकार । मुणोज्ज एव मुणोज्जा । पक्षे-'ततिपोरिदेतौ' इति इकार, मुणादेश । एसो मुणइ । एष जानाति । ए० मुणोज्ज, मुणोज्जा मुणन्ति । एते जानन्ति । तुम मुणोज्ज, मुणोज्जा, मुणसि । त्वं जानामि । तुह्म मुणोज्ज, मुणोज्जा, मुणह । यूय जानीथ । आत्मनेपदेषु एवमेव बोध्यम् । एसो णच्चावेज्ज, णच्चावेज्जा । पक्षे णच्चावेहिइ, एष नर्तयिता । तृतीयात्रविज्ञेपे, 'श्रुतोऽत्' इत्यकार । 'नो ण' इति ण । 'ओ वृजिनृत्यो' इति तकारस्य च इत्यादेश । 'णिच आवे च' इति आवे इत्यादेश, उक्तसूत्रेण ज्ञ अथवा जा इत्यादेश । पक्षे-'धातोर्भविष्यति हि' इति द्विविकरणम् । णच्चावेहिइ । बहुवचने, एह णच्चावेज्ज, णच्चावेज्जा, पक्षे णच्चावेहिन्ति । 'न्तिहेत्थे०' इति क्रियोरन्यतरस्य न्ति इत्यादेश । एते नर्तयितार । तुम णच्चावेज्ज, णच्चावेज्जा, णच्चावेहिसि । त्वं नर्तयितासि । यूय नर्तयितास्य, नर्तयिताध्व । ज्ञ ज्ञा-आदेशो सर्वत्र पूर्ववत्, पक्षे-'न्तिहेत्थे'ति इत्यादेश । 'मन्वावज्जलोप०' इतीकारलोप-णच्चावेहित्था । प्राकृते आत्मनेपदे परस्मैपदे च समानम् । पक्षे-'इण्मिपोमि' इति मि । 'मिना स्स वे'ति स्स-णच्चावेस्स । 'स्स'-इत्यादेशपक्षे 'धातोर्भविष्यति हि' इति हि । 'उत्तमे स्सा हा' उति स्सा हा इत्यादेशौ । एव त्रयोऽप्येत आदेशा भवन्ति । कृञ् धातो-कुरोज्ज, कुरोज्जा, कुणउ । करोतु, कुरुताम् । कुर्यात्, कुर्वीत । एव सर्वत्र बोध्यम् । 'क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज्ञावेति न्तमाणवत् ।' जइ भुज्ज, भुज्जेज्जा वा । न्त थिप्पेज्ज, थिप्पेज्जा वा । यदाऽभो-क्ष्यन् तदाऽतृप्यत् । भुज् धातो भुज्ज आदेश । तस्य 'लादेशे वे'ति एत्वम्-भुज्जेज्ज जा वा एव तृप् धातोरपि थिप्प आदेश । एवम् । थिप्पेज्जा । पक्षे जइ भुज्जन्तो ता थिप्पन्तो । 'लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि वा कचित् ।' इति भुज्जतो भुज्जमाणो वेत्यपि । 'जहि ज्जो चैव दृश्येते विभ्यादिष्वपि वा कचित्' । कुरोज्जहि, कुरोज्जा । करोतु, कुरुता वा । कुर्यात्, कुर्वीत वा । कृञ् कुण चे'ति कुणादेश, 'ततिपोरिदेतौ' इति एत्वम् । सर्वत्र पूर्वलकारेषु सर्ववचनेषु सर्वपुरुषेषु एतौ एव । पक्षे-कुणउ, कुणन्तु एवमादय । 'पक्षे हिश्च सह स्याता धातूना लटि कर्मणि' । मए सो सुमरिज्जिहिइ । 'स्मरतेभरसुमरौ' इति सुमर । एव तुम सुमरिज्जिहिसि । 'सिपथासो सिसे' इति सिप सिरेव । एवम्-तुए ह सुमरिज्जिहिमि । त्वया अह स्मरिष्ये । एव बहुवचनेषु । सुमरिज्जिहिन्ति । सुमरिज्जिहिह । सुमरिज्जिहिमो-इत्यादयो बोध्या ॥ २० ॥

वर्तमानेति । प्रथम भविष्यत्-शब्द का और अनद्यतन-शब्द का कर्मधारय समास, तदनन्तर वर्तमान और भविष्यद्वचन शब्द का द्वन्द्व करना । इस प्रकार 'अनद्यतनयोः' का द्विवचन उपपन्न होता है । तो यह अर्थ होता है—वर्तमान अर्थ में उपपन्न लट् के स्थान में और भविष्यद्वचन अर्थ में उपपन्न लुट् के स्थान में एव लोट्-लिङ् में सर्वत्र तिबादिकों को विकल्प से आ और जा आदेश होते हैं । पक्ष में बयाप्राप्त जो जहाँ प्राप्त होगा वह होगा । एसो मुणोज्ज, मुणोज्जा, मुणइ । एष जानाति । एवं

बहुवचन में एते जानन्ति । त्वं जानासि, यूयं जानीष्य के स्थान में भी जानना । साधुत्व मूल में सबका प्रदर्शित है । आत्मनेपद में भी इसी प्रकार आदेश और साधुत्व जानना । एते णञावेज, णञावेजा । पञ्च में-णञावेहिह होगा । अन्वयतन-अविष्यत् काल में उक्त ज, जा आदेश पञ्च में हि-विकरण है । एष नर्तयिता । वह कल नचावेगा । साधुत्व प्रयोगों का मूल में स्फुट है । क्रियातिपत्तीति । क्रिया के अतिपत्तिकाल में अर्थात् यदि यह कार्य हो तो यह भी कार्य (क्रिया) हो जायगा । जैसे यदि भोजन करेगा तो तृप्त हो जायगा । यहाँ भोजन के साथ तृप्ति का हेतुहेतुमद्भाव है । मुञ्ज पालनाभ्यवहारयोः । भुञ्जधातु को भुञ्ज आदेश । 'लादेशे वा' ६।३४ इससे एकार । भुञ्जेज । इस प्रकार से जहाँ जा आदेश, वहाँ भुञ्जेजा होगा । तृप् प्रीणने । प्रीणन का अर्थ तृप्त होना । 'तृप् धिप्प' ७।१८ इससे धिप्प आदेश । अन्य कार्य पूर्ववत् जानना । लस्य क्रियेति । लकार की क्रियातिपत्ति में अर्थात् पूर्वोक्त लृकादिक क विषय में ल के स्थान पर न्त माण ये भी आदेश होते हैं । जैसे-जइ भुञ्जन्तो भुञ्जमाणो वा, ता तिप्पन्तो तिप्पमाणो वा । साधुत्व पूर्ववत् जानना । 'अत ओत् सो' ५।१ से ओकार । जहि जो इति । विध्यादिक अर्थों में अर्थात् लोटलृकादिक के विषय में लकार के स्थान में कहीं कहीं जहि, ज आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे कृधातु । 'कृज कुण च' ७।१० इससे कुण आदेश । अकार को एकार । कुणेजहि । कुणेज । पञ्च में-कुणउ=करोतु । सभी लोट लृट् इत्यादिक लकारों में सभा वचनों में अर्थात् एकवचन, बहुवचन में और सभी पुरुषों में प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष में समानरूप होंगे, क्योंकि लकार को ही जहि ज आदेश हो जाते हैं । पञ्चे-द्विष्येति । धातुओं को लटलृकार में कर्म में प्रत्यय करने पर जहि ज के साथ अर्थात् पञ्च में 'हि' भी होता है । मए सो सुमरिजिहिह । स्मृधातु 'स्मरतेभरसुमरी' ७।१५ इससे सुमर आदेश । 'ततिपोरिदेतो' से इकारादेश । 'यक इअइजौ' ६।८ से यक्विकरण को इज आदेश । 'सन्धौ अजलोप०' ४।१ से धात्वादेश के अकार का लोप । इज के अकार को 'ए च व्त्वा०' ६।३३ से इकारादेश । सुमरिजिहिह । मया स स्मरिष्यते । एवम्-मए तुम सुमरि जिहिहि । 'सिप्थासो' सिसे' ६।२ से सि आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । मया एव स्मरिष्यसे । तुए ह सुमरिजिहिमि । 'इष्मिपोमि' ६।३ से मि आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । एवमा अह स्मरिष्ये । बहुवचन में भी साधुत्व पूर्ववत् जानना ॥ २० ॥

मध्ये च ॥ २१ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु च धातुप्रत्यययोर्मध्ये ज्ञ जा इत्येतावादेशौ वा भवतः । वर्तमाने-होज्जइ, होज्जाइ । पक्षे-यथाप्राप्तम् । विध्यादिषु-होज्जउ, होज्जाउ (विकरणस्थाने अत्रादेशौ बोध्यौ, हो० स्पष्टम्) । भवेदित्यादि ॥ २१ ॥

मध्ये च—तिबादीनां धातूनां च मध्ये ज्ञ जा इति विकरणौ वा स्तः । पूर्व-सूत्रेण तिबादीनां ज्ञ जा इति विधीयते । इह तु विकरणौ इति भेदः । पक्षे यथा-प्राप्तम् । देज्जइ, देज्जाइ, देज्ज, देज्जा, देह । ददाति, दत्ते इति । 'एकावां क्रिययोर्मध्ये ज्ञ लक्ष्यवशाद् भवेत् ।' तत्र प्राञ्ज् ज्ञ एञ् । ते देज्जन्ति । ददति, ददते वा । भूधातोः

लुटि-होआइ, होआइ, होअ, होआ, होहिइ । भविता इति । काधातोर्लोडिडिडि । लेज्ज
लेआइ, लेज्ज, लेआ, लेउ । लातु लायाइ वा । एवमन्यत्राप्युच्यम् ॥ २२ ॥

मध्ये इति । तिबादिक प्रत्ययों के और धातु के मध्य में ज जा ये विकरण होते हैं । पूर्व सूत्र से तिबादिक प्रत्ययों को ज जा होते हैं, इससे प्रकृति = धातु के और प्रत्यय के मध्य में होते हैं । पञ्च में-तिबादिक के स्थान में होंगे । दोनों के पञ्च में-देइ । एकाचामिति । बहुवचन में कषबानुरोध से ज यह इस्व ही विकरणागम होता है । जैसे ददति, ददते के स्थान में देजन्ति । भूधातु, लुट् लकार । 'भुवो होहुवो' इससे भूधातु को हो आदेश । 'मध्ये च' इससे ज, जा विकरण । पञ्च में 'वर्तमान०' ६१२० से तिबादिकों को ज जा आदेश । दोनों के पञ्च में हि-विकरणागम । इस प्रकार पूर्वोक्त पाँच रूप होंगे । ला आहाने, दाने च । 'ए च क्त्वा०' ६१४३ से एकार । पूर्वोक्त प्रक्रिया से ज जा विकरण आदेश । 'उ सु मु' ६१२६ से उकारादेश ॥ २१ ॥

नानेकाचः ॥ २२ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतमयोर्विध्यादिषु चानेकाचो धातोः प्रत्यये परे मध्ये ज्ज जा इत्येतावादेशौ न भवतः, किन्त्वन्त एव भवतः । इसइ (७-१ सूत्रे स्प०) । तुवरइ (८-४ अित्वरा = तुवर, ७-१ त = इ) । अन्ते यथा-इसेज्ज । इसेजा । तुवरेज्ज । तुवरेजा (७-३४ अ, ए, इ, से, एवमेव भविष्यद्विध्यादिषु ज्ञेयम्) । एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः ॥ २२ ॥

नानेकाच—लोटो लोटो लोटो लिंगे वा प्रत्ययस्य अनेकस्वरस्य धातोर्मध्ये ज्ज जा इति विकरणौ न स्त । पूर्वसूत्रेण अवशिषात् प्राप्तौ निषेध । बोलेज्ज, बोलेजा । पञ्जे—बोलइ, बोलए । घूर्णते इति । 'अनेकाचोऽपि विध्यादौ ज्ज जा मध्ये तिङ्ग क्वचित्' । कुणेज्जसु, कुणेजासु । कुइ, कुरुच्च, कुर्या कुर्वीथा इति ॥ २२ ॥

नाने० इति । अनेकाच् धातु से मध्य में ज्ज जा विकरण नहीं होते । घूर्ण धातु को 'घूर्णो बोलघुम्मी' । ६१५ से बोल आदेश । 'ए च क्त्वा०' से एकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । विध्यादिक अर्थों में अनेकाच् धातु से भी तिङ्गादिकों के मध्य में कहीं-कहीं ज्ज जा होते हैं । 'कृञ् कुण च' इससे कुण आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । कुणेज्जसु, कुणेजासु ॥ २२ ॥

ईअ भूते ॥ २३ ॥

भूते काले धातोः प्रत्यस्य ईअ इत्ययमादेशो भवति । हुवीअ । असीअ (८-१ भू = हुच, ति = ईअ, एवमग्रे) । अभवत् । अहसत् ॥ २३ ॥

ईअ भूते—भूते इति सामान्यभूतग्रहणम्, तेन-अद्यतनानद्यतनपरोक्षकालस्य ग्रहणम् । भूते = अतीते काले उत्पन्नानाम् अनेकाचो धातो परेषा तिबादीनाम् 'ईअ' इत्यादेशो भवति । हुवीअ । भूधातो लङि, लुङि, लिटि, तिबाद्यादेशो 'भुवो होहुवो' इति हुवादेशो, उत्सूत्रेण तिप् ईअ आदेश । 'क्वचिदपि लोप' ५१९३ इत्यल्लोप ।

१. इअ, ईअ । इअभूते भूते वर्तमानाद्धातोः प्रत्ययस्य ईअ आदेशः स्यात् । असीअ, गहीअ, इसीअ, पडीअ । आसीत्, अग्रहीत्, अहसत्, अपठत्-इत्यादयः । का० पा० ।

अभूत्, अभवत्, बभूव इत्यर्थः । लहीअ । अलब्ध, अलभत, लेभे इति । कम् घातोः 'शेषाणामदन्तता' ७।७८ इति अदन्तत्वम् । ईअ आदेशो, 'कचिदपि लोपः' इत्यल्लोपे, 'खययधकभा हः' २।२४ इति हः ॥ २३ ॥

ईअ इति । भूत-वद् से सामान्य भूतकाल का ग्रहण होगा । अतः अद्यतन, अनद्यतन, परोक्ष इव तीनों का ग्रहण होगा । तो यह अर्थ होगा—अतीत काल में उत्पन्न, अनेकाच् धातु से पर तिबादिक प्रत्ययों को 'ईअ' यह आदेश होता है । भू धातु से लङ्-लुङ्-लिट् लकार में तिबादिक आदेश । 'भुवो हो हुवी' इससे भूधातु को हुव आदेश । 'हुव' यह अनेकाच् है, अतः तिबादिकों को ईअ आदेश होगा । 'कचिदपि लोपः' इससे हुव के अकार का लोप । हुवीअ । अभवत्, अभूत्, बभूव इन तीनों में हुवीअ यही होगा । एवम्—लहीअ । लम्-धातु से अतीत काल में तिबादिक होने पर 'शेषाणामदन्तता' इससे अदन्त होने पर भकार सस्वर हो जायगा । तब अनेकाच् होने से ई आदेश । 'कचिदपि लोपः' इससे अकार का लोप । 'खययधकभा हः' इससे भकार को हकार, लहीअ । अलब्ध, अलभत, लेभे—इन तीनों में लहीअ यही होगा ॥ २३ ॥

एकाचो हीअ ॥ २४ ॥

भूते काले एकाचो धातोः प्रत्ययस्य हीअ इत्ययमादेशो भवति । होहीअ । (स्पष्टम्) अभूत् ॥ २४ ॥

एकाचो हीअ—एकानो धातो परेवा भूतकालप्रत्ययानां हीअ इत्यादेशः स्यात् । होहीअ । अभूत्, अभवत्, बभूव । काहीअ । अकार्षीत्, अकृत । अकरोत्, अकुरुत् । चकार, चक्रे । 'स्यात्तिग हीअ एकानो वर्तमानेऽपि भूतवत्' । वर्तमाने—सोहीअ । शृणोति ॥ २४ ॥

एकाचो—इति । एकाच् धातु से पर भूतकालसम्बन्धी प्रत्ययों को 'हीअ' आदेश हो । भूधातु से लङ् लुङ् लिट् इन तीनों लकारों में 'भुवो होहुवौ' इससे हो आदेश । उक्त सूत्र से हीअ आदेश । होहीअ । तीनों लकारों में सर्वत्र प्रथमपुरुष, मध्यम-पुरुष, उत्तमपुरुष एवं तीनों वचनों में यही होगा । कृधातु, 'कृजः का भूतमविष्यतोश्च' इससे कृधातु को 'का' आदेश, उक्त सूत्र से तिबादिक को हीअ आदेश होगा । काहीअ । तीनों लङ्-लुङ् लिट् में समान रूप होगा । एकाच् धातु से पर तिबादिकों को भूतकाल के सदृश वर्तमान काल में भी 'हीअ' आदेश होगा । सोहीअ । भूधातु से वर्तमानकाल में तिबादिकों को हीअ आदेश, रेफलोप, उकार को ओकार । शृणोति, शृण्वन्ति, शृणोषि, शृणुष—इत्यादिकों में सर्वत्र सोहीअ यही होगा । वर्तमान में 'हीअ' आदेश कान्धित्वक है ॥ २४ ॥

अस्तेरासिः ॥ २५ ॥

अस्तेर्भूते काले एकस्मिन्नर्थे आसि इति निपात्यते^१ । आसि राअ ।

१. तेनास्तेरास्वदेशी ८।३।१६४ अस्तेर्वातोस्तेन भूतार्थेन प्रत्ययेन सह आसि, अहेसि इत्यादेशौ भवतः । आसि सो, तुमे, अह वा । जे आसि, वे आसन्तित्यर्थः । अहं अहसि । हे० ।

आसि बह । (रास् ५-३७ सू० स्प०, बह ४-१९ सू० स्प०, शो० सुगमम्) ।
आसीद्राजा । आसीदधूः ॥ २५ ॥

आसिरस्तेः^१—अस्धातोर्भूतेऽर्थे तिङ् सह, सिद्धस्य रूपत्वेत्यर्थः, आसि इत्यादेशो निपात्यते । आसि रामो । एष द्विवचनबहुवचनेऽपि बोध्यम् ॥ २५ ॥

आसिरिति । अस्-धातु को भूतकाल में तिकादिक प्रत्ययों के साथ अर्थात् आसीत् इत्यादि सिद्ध रूप को 'आसि' वह आदेश निपात होता है । आसि रामो । आसीत् रामः । सभी वचनों, सभी पुरुषों में 'आसि' यही होगा । वचम् आस्म । आसि अम्हाणो ॥ २५ ॥

णिच् एदादेरत् आत् ॥ २६ ॥

णिच्प्रत्ययस्य एकारादेशो भवति धातोरादेरकारस्य च आत्वं भवति । कारेड्, हासेड्, पाठेड् (८-१२ कृञ् = कर, णिच् = ए, ७-१ ति = इ, शो० स्प०, एवं हासेड्-प्रभृतयः) । कारयति । हासयति । पाठयति ॥ २६ ॥

णिच् एदादेरात्^२—धातो परस्य णिच्प्रत्ययस्य एकार स्यात्, धातो सम्बन्धी य आदिस्तस्य आकार । कारेड् । कुवन्त प्रयुङ्क्ते । णिचि णिच उक्तसूत्रेण एकार । 'ततिपोरिदेतौ' इति तिप् तप्रत्ययस्य वा इकार । 'कृञ् कुण च' इति कृधातो ऋकारस्य अर । करेड् इति जाते-आदिभूतस्य अकारस्य उक्तसूत्रेण आकार । कारेड् । कारयति, कारयते वेत्यर्थः । एवम्-पठ्धातोर्णिच् एकार, आदिभूतस्य अकारस्य आकार 'ठो ढ' इति ठस्य ढ । पाठेड् । पाठयति, पाठयते वा ॥ २६ ॥

णिच् इति । धातु से पर णिच्प्रत्यय को एकार हो और धातु के आदि में विद्यमान स्वर को आकार हो । कृधातु से प्रेरणा अथ से णिच् । उक्त सूत्र से णिच् को एकार, 'ततिपो' इससे तिप् को इकार । 'कृञ् कुण च' इससे ऋकार को अर, उक्त सूत्र से आदिस्थ अकार को आकार । कारेड् । कारयति, कारयते । इसी प्रकार पाठेड्, पठ्धातु, 'ठो ढ' इससे ठ को ढ आदेश । अन्य सब कार्य पूर्ववत् होंगे ॥ २६ ॥

आवे च ॥ २७ ॥

णिच् आवे इत्ययमादेशो भवति चकारात् पूर्वोक्तं च । करावेड् । हसावेड् । पठावेड् । कारावेड् इत्यादि (णिच् आवे कृते, धातोरादेरकार-स्यात्वं वा भवति, उदाहृतपदेषु तादृशकार्यदर्शनात् । शो० स्प०) ॥ २७ ॥

आवे वा^३—धातो परस्य णिच्प्रत्ययस्य आवे इत्यादेशो वा स्यात् । करावेड् । योगविभाग आद्यादेशनिवृत्त्यर्थम् । एवम्-पठावेड् । पठ्ते-कारेड्, पाठेड् ॥ २७ ॥

आवे इति । धातु से पर णिच्प्रत्यय को 'आवे' वह आदेश विकल्प से हो । योगविभाग=पृथक् सूत्र करना आद्यादेश की निवृत्ति के लिये है । करावेड्, पठावेड् । साधुत्व पूर्वोक्तानुसार जानना । पठ् में-कारेड्, पाठेड् । कारयति, पाठयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

आविः कर्मभावेषु वा ॥ २८ ॥

णिच् आविरादेशो भवति वा कप्रत्यये परतो भावकर्मणोश्च ।
कराविञ् । हसाविञ् । पढाविञ् (८-१२ कम् = कर, णिच् आवि,
२-२ तलोपः, ५-३० सोर्बिन्दुः, कारितम्, -एवमग्रेऽपि) । कारिञ् । हासिञ् ।
पाढिञ् । पद्मे-संस्कृतानुसारं कारितमिति सिद्धे, २-२ तलोपः, ५-३०
बि०, पठितमत्र २-२४ ठ = ढ, हो० पू०) । भावकर्मणोश्च-कराविज्जह ।
हसाविज्जह । पढाविज्जह (णिच् आवि, ७-१ त = इ कृते, ७-२१ यकः
स्थाने ज्ज एवमग्रे) । कारिज्जह । हासिज्जह । पाढिज्जह (णिचि = कारि-
तिजाते, ७-२१ यकः-ज्ज, एवमग्रे) । कारितम् । हासितम् । पाठितम् ।
कार्यते । हास्यते । पाठ्यते ॥ २८ ॥

आविः कर्मावकर्मसु वा—कप्रत्यये भावे कर्मणि चार्थे णिच्. आविरित्यादेशो
वा स्यात् । पक्षे-‘नैदावे’ इति वक्ष्यमाणेन निषेधात् तौ न स्त । हस्-धातोर्णिच्,
तस्य आविरित्यादेश । हसाविञ्ओ, हासिञ्ओ । हासित । कराविञ्ओ, कारिञ्ओ ।
कारित । एवम्-पढाविञ्ओ, पाढिञ्ओ । पाठित । केचित्तु लक्ष्यवशाद् यत्र आविरादेश-
स्तत्र धातोरादे आत्वमपीच्छन्ति । तेन हासाविञ्ओ, काराविञ्ओ, पाढाविञ्ओ-इत्यपि
भवन्ति । भावे कर्मणि वा चोराविञ्ओ । अनेनैव सूत्रेण आविरादेशः । ‘अडादेशा
बहुलम्’ ७।८० इति मध्ये अङ् । ट् इत् । चोराविञ्ओ । यत्र ‘मध्ये चे’ति ज्ज, तत्र
चोराविज्जह । एवम्-चिन्ताविञ्ओ, चिन्ताविज्जह । धृधातो कर्मणि लकारे ‘ततिपोरि-
देता’वित्तीकार । णिच्, तस्य आवि । तत ‘अन्ते अर’ इति ऋकारस्य अर् ।
‘णिच् एदादेरात्’ इति आदिस्थस्याकारस्य आकार । ‘अडादेशा बहुल’मिति अडागम ।
‘यक् इञ्-इञ्जौ’ इति यक्प्रत्ययस्य इञ् । ‘सन्धौ अजलोपविशेषा०’ इतीकारलोप ।
धाराविञ्ओ, धाराविज्जह । पक्षे-चोरिञ्ओ, चोरिज्जह । चिन्तिञ्ओ, चिन्तिज्जह ।
धारिञ्ओ, धारिज्जह । स्वधातोः भावे-सुप्पाविञ्ओ, सुप्पाविज्जह । पक्षे-सुप्पिञ्ओ,
सुप्पिज्जह । त्वर त्वरणे । ‘आहुरोत्व णिच् स्थाने स्यादाविर्बुगपत् कचित्’ । इति
ओत्वम्, ‘सन्धौ अजलोप०’ इत्याकारलोपः । तुरोविञ्ओ । पक्षे-तुरिञ्ओ । लक्ष्यानुसारेण
ओत्वमवगन्तव्यम् ॥ २८ ॥

आवि. क०-इति । कप्रत्यय के परे और भाव अथवा कर्म में णिच्प्रत्यय को
आवि आदेश हो । हसाविञ्ओ । हस्धातु से णिच्, क-प्रत्यय । उक्त सूत्र
से आवि आदेश । ककार इत् । ‘कगकञ०’ से लकारलोप । ‘अत ओत् सोः’ इससे
ओकार । पक्ष में-हासिञ्ओ । वक्ष्यमाण ‘नैदावे’ इससे एकार । आदेश का निषेध हो
जायगा । हासितः, पाठितः । वहाँ ‘णिच् एदादेरात्’ इससे आकार । केचित्-इति ।
कोई-कोई आचार्य लक्ष्यानुसारे से वहाँ आवि आदेश होता है वहाँ भी धातु के आदि

को आकार मानते हैं। अतः ह्रस्वधातु के आविशेष अकार की आकार हो जायगा। हासाविभो। अन्य कार्य पूर्ववत्। एव-काराविभो, पाठाविभो इत्यादिकों में भी जानना। आवे-इति। अकर्मक धातु से भाव में और सकर्मक से कर्म में उक्त सूत्र से णिच्प्रत्यय को विकल्प से आवि आदेश। 'अदादेशा बहुलम्' इससे मध्य में अद् का आगम, टकार इत्। 'ततिपोरिदेत्' इससे तिप् को जयथा त-प्रत्यय को इकार, चोराविभइ। और जहाँ पर 'मभ्ये च' इससे ज-विकरण होगा वहाँ अद् नहीं, किन्तु ज-विकरण विकल्प से होगा। अन्य कार्य पूर्ववत्। चोराविजइ। एवम्-चिन्ताविभइ, चिन्ताविजइ में भी जानना। एधातु मे कर्म में तिप्। णिच्, उसको आवि आदेश। अर, आदिस्थ अकार को आकार। अदागम। यक्प्रत्यय को इय्, सधिकार्य, धारा विजइ। पञ्च में-जहाँ आवि नहीं होगा, वहाँ चोरिभइ 'यक् इयइजौ' १।८ से इय इज आदेश होंगे। चोरिभइ, चोरिजइ। एव चिन्तिभइ, चिन्तिजइ। धारिभइ, धारिजइ। साधुत्व सर्वत्र पूर्ववत् होगा। स्वपधातु से भाव में तिबादिक, 'आविः कभावकर्म०' इससे णिच् के स्थान में आवि आदेश। 'शकादीनां द्वित्वम्' ७।५६ से तकार को द्वित्व। 'यक् इयइजौ' इससे यक् को इय आदेश। 'सन्धौ अजलोप०' इससे इकारलोप। अन्य कार्य पूर्ववत्। सुप्पाविभइ, एव सुप्पाविजइ। पञ्च में जहाँ आवि आदेश नहीं होगा, वहाँ सुप्तिभइ, सुप्तिजइ। साधुत्व पूर्ववत्। आहुरिति। तुर धातु से णिच्। कोई आचार्य णिच् के स्थान में ओकार और आवि दोनों कार्य मानते हैं। 'सन्धौ अजलोप०' से आवि के आकार का लोप। तुरोविभ। पञ्च में-तुरिभ। रुषास्त्रित्व से दीर्घ-तुरिभ। जो वसन्तराजकृत सजीविनीटीका में त्वरधातु का 'तुरिभ' माना है, वह भ्रममूलक है। क्योंकि 'त्वरस्तुवर' ७।४ सूत्र में स्पष्ट ही सन्देह किया है, 'कथं तर्हि तुरिभ? तुर त्वरणे इत्यस्य ज्ञेयम्।' इससे स्पष्ट है-वहाँ तुर धातु है। ओत्त्व आदेश लघयानुरोध से जानना। यह ओत्त्वादेश अत्यन्त क्रांतिक है ॥ २८ ॥

नैदावे ॥ २८ ॥

कभावकर्मसु णिच्प्रत्ययस्य एत् आवे इत्येतावादेशौ न भवतः। कारिअं (णिचि = कारि, २-२ तलोपः, ५-३० बि०)। कराविअं (७-२८ सूत्रे द्रष्टव्यम्)। कारिजई। काराविजई (७-२७ सूत्रात् चकारानुकर्षणात्, पक्षे-तत्पूर्वसूत्रानुसारं धातोरादेरकारस्यात्वं भवति, शेषं ७-२८ सू० द्रष्टव्यम्) ॥ २९ ॥

नैदावे—कप्रत्यये आवे कर्मणि चार्थे णिच ए, आवे इत्यादेशौ न स्त। हासाविभइ, हासाविजइ। 'णिच एदादेरात्' ६।२६ इति आदे आत्वम्। हासिभइ, हासिजइ। पूर्ववत् ॥ २९ ॥

नैदावे इति। कप्रत्यय के परे एवं भाव-कर्म में तिबादिकों के विषय में ए और आवे आदेश नहीं होते हैं। ह्रस्व धातु से भाव में तिप्, णिच्, 'आवि. क भाव०' इससे आवि। 'यक् इयइजौ' से इय इज आदेश। 'णिच एदा०' से एकार-आकार प्राप्त था, परन्तु उक्त सूत्र से एकार का निषेध होगा, वैकल्पिक आकार होगा ही। अतः हासाविभइ, हासाविजइ। पञ्च में-हासिभइ, हासिजइ। पूर्व प्रयोग में आत्व करने पर हासाविभइ, हासाविजइ होंगे। साधुत्व प्रथम सूत्र में विज्ञा आवे है ॥ २९ ॥

अत आ भिपि वा ॥ ३० ॥

अकारान्ताद्वातोर्भिपि परत आकारादेशो भवति वा । इसामि, इसमि । (स्पष्टे) ॥ ३० ॥

अत आ भिपि वा—आकारान्तस्य वातोऽस्यपुरुषैक्यवने (भिपि) परत आकारादेशो वा स्यात् । जाणामि । पहे—आरोमि । सहामि, सहेमि ॥ ३० ॥

अत इति । अकारान्त वातु को उत्तमपुरुष के बहुवचन में अर्थात् भिप् के परे आकारादेश विष्णुपसे हो । पहे में—‘आदेशो वा’ इससे हकार । हा धातु, ‘जो जानंमुमो’ ॥ ३१ ॥ इससे जाण आदेश । उक्त सूत्र से आकार । पहे में—हकार । जाणामि अर्थ जाणेमि वा ॥ ३० ॥

इष बहुषु ॥ ३१ ॥

मिपो बहुषु परतोऽत इकारादेशो भवति आकारादाकारश्च । इसिमो, इसामो । इसिमु, इसामु’ (७-४ क्षि = मो, मु, शे० स्प०) ॥ ३१ ॥

इष बहुषु—बहुवच्येषु उत्तमपुरुषे परे धातोरत आकार इकारश्च वा स्यात् । लहामो, लहिमो । निष्पच्छामो, निष्पच्छिमो । सहामो, सहिमो । इत्यादि ॥ ३१ ॥

इषेति । उत्तमपुरुषसम्बन्धी बहुवचन के परे धातु के अकार को आकार और इकार हो । लम् धातु से उत्तम-बहुवचन, महिष्प्रत्यय । ‘मिहेत्वामोमु’ इससे मो आदेश । ‘शेषाणामवन्तता’ से अवन्तत्वा । ‘लघयधकमां हः’ इससे अकार को हकार । उक्त सूत्र से आकार । एवं पहे में—हकार । लहामो, लहिमो । एवं इस धातु से मस्प्रत्यय । ‘मिहेत्वा०’ से मो आदेश । ‘होः पुलञ्जिभञ्ज०’ ॥ ७७५, से निभञ्ज आदेश । उक्त सूत्र से आकार एवं हकार । निभञ्जामो, निभञ्जिमो । जसन्तराज ने इस धातु को निभञ्ज आदेश मान कर निभञ्जामो, निभञ्जिमो—उदाहरण दिये हैं, वे चिन्त्य हैं, क्योंकि ‘होः पुलञ्ज०’ सूत्र में ‘निभञ्ज’ ही पाठ है और स्वयं भी उसकी व्याख्या करते हुये ‘निभञ्जइ’ उदाहरण दिया है—इति । सह धातु, ‘शेषाणामवन्तता’ । सहामो, सहिमो । साधुत्वं पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

क्ते ॥ ३२ ॥

कप्रत्यये परतोऽत इर्भवति । इसिभं (२-२ तलोपः, शे० स्प०, ५-३० बि०) । पडिभं (२-२४ ठ = ड, शे० पू०) ॥ ३२ ॥

क्ते—‘अत इदि’त्यनुवर्तते । अकारान्तस्य धातोरिकारादेशो भवति कप्रत्यये परत । भरिभ । जाणिभं । पडिभं ॥ ३२ ॥

क्ते इति । उक्त सूत्रों से अतः और इत् की अनुवृत्ति होती है, तो यह अर्थ होता है, कि अकारान्त धातु को इकार आदेश होता है । भरिभं । स्मृच्छिन्नावाभ । कप्रत्यय । ‘स्मरतेर्भरसुमरी’ से भर आदेश । आदिस्थ अकार है, इससे, अथवा अकारोच्चारण सामर्थ्य से ‘लघयधकमां हः’ इससे हकार नहीं होगा, अन्यथा ‘हर’ आदेश पडते ।

१ इसामः । २ इसित, पठितम् ।

उक्त सूत्र से इकार । 'कगचज०' से तकारलोप । 'मनुस्के सोर्विन्दुः' से अनुस्वार । मरिचं । आ प्रत्य, 'ओ कण्डुणौ' से जाण आदेश । उक्त सूत्र से इकार । जाणिञ । पठिञ । पठ भातु । 'शेषाणामदन्तता' से अदन्तत्व, 'ओ ङः' से ङ आदेश । पठिञ ॥ ३२ ॥

ए च क्त्वातुमुन्तव्यमविष्यत्सु ॥ ३३ ॥

क्त्वा, तुमुन्, तव्य इत्येतेषु भविष्यति काले च अत एत्वं भवति चकारादिभ्य । हरेऊण । हसिऊण (४-२३ क्त्वा = ऊण, शो० स्प०) । हरेउं । हसिउं (२-२ तुमः तलोपः, ४-१२ मरि०, शो० पू०) । हरे-अब्बं हसिअब्बं (२-२ तलोपः, ३-५० वद्वि०, ५-३० सोर्विन्दुः, शो० स्प०) । हरेहिह, हसिहिह (७-१२ धातोः परो हि-प्रयोगः, शो० स्प०) ॥ ३३ ॥

ए च क्त्वा-तुमुन्-तव्य-भविष्यत्सु—भविष्यदित्यनेन तत्कालविहितो लुटादिर्गृह्यते । क्त्वा-तुमुन्-तव्य-इत्येतेषु भविष्यदर्थे विहितेषु प्रत्ययेषु च परत अकारान्तस्य भातोरेकार स्यात् इकारश्च । हरेऊण, हरिऊण । हृषातो क्त्वा-प्रत्यय, तस्य 'क्त्वा तूण' इति तूण आदेश, 'कगचजे'ति तलोप । 'अन्ते अर' इति ऋकारस्य अर । इत्वा । एव तुमुनादिषु । हरेउ, हरिउ । हर्तुम् । हरेअब्ब, हरिअब्ब । हर्तव्यम् । हरेहिह, हरिहिह । हरिष्यति, हरिष्यते वा । एवमन्येऽपि बोध्या ॥ ३३ ॥

ए च क्वेति । भविष्यत् इस पद से भविष्यदर्थ में लुट् लुट् दोनों का ग्रहण होगा । तो यह अर्थ होगा—क्त्वा तुमुन्-तव्य प्रत्ययों के परे और भविष्यत् अर्थ में विहित आशिष अर्थ में लिङ्-लुट्-लुट्सम्बन्धी प्रत्ययों के परे अकारान्त धातु को एकार और इकार हो । अर्थात् अन्व अकार को एकार, इकार होगा । हरेऊण, हरिऊण । हृषातु से क्त्वाप्रत्यय । उसको 'क्त्व तूण' इससे तूण आदेश । 'कगचज०' इससे तकार-लोप । 'अन्ते अर' इससे सस्वर अर आदेश । उक्त सूत्र से एकार होने पर हरेऊण । और इकार होने से हरिऊण । एवम्-तुमुन् के परे हरेउ, हरिउ । 'कगचज०' से तकार लोप । 'ओ विन्दुः' से अनुस्वार । हरेउं, हरिउं । हर्तुम् । तव्यप्रत्यय के परे हरेअब्ब, हरिअब्ब । पूर्ववत् अर और एकार । 'कगचजतव०' से तकार का और 'अधो मन-याम्' से यकार का लोप । 'शेषादेशचोद्विस्वमनादौ' से वकारद्वित्व, पूर्ववत् अनुस्वार । हरेअब्ब, हरिअब्ब । हर्तव्यम् । आशिष अर्थ में लिङ्, अनद्यतन भविष्यत् में लुट् भविष्यत् में लुट्, एतत्सम्बन्धी त अथवा तिप् करने पर, 'ततिपोरिदेतौ' से इकार, पूर्ववत् अर । 'धातोर्भविष्यति हि' से प्रकृति-प्रत्यय के मध्य में 'हि' विकरण । उक्त सूत्र से एकार एवम्-इकार । हरेहिह, हरिहिह । हर्ता, हरिष्यति, हरिष्यते, हिष्यात्, हृषीष्ट इत्यादि । इसी प्रकार अन्य धातुओं में भी जानना ॥ ३३ ॥

लादेशे वा ॥ ३४ ॥

इति वररचिकृतप्राकृतसूत्रेषु सप्तमं परिच्छेदः ॥

लकारादेशो वा परतोऽन्त इत्यं भवति वा । हसेह, हसह । पठेह, पठह (७-१ ति = ह, शो० स्प०) । हसन्ति, हसन्ति (७-४ क्षि = न्ति, ४-१७ वि०) । हसेउ, हसउ^१ (७-१८ वि = ह, शो० स्प०) ॥ ३४ ॥

इति श्रीभामहविरचितायां प्राकृतप्रकाशव्याख्यायां मनोरमायां
तिङ्बिम्बिनाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

लादेशो वा—लकारादेशो परतः अकारान्तस्य भातोरेकारादेशो वा भवति । हसेह, हसह । हस् हस्ने, 'ततिपोरिदेतौ' ६।१ इति तिपः इकारः । 'शेषाणामदन्तता' इति अदन्तत्वम् । विकल्पेन एकारः । हसतीत्यर्थः । एवम्-रमेह, रमह । हयते । वड्ढन्ति, वड्ढन्ति । वर्वन्ते । खमेन्तो, खमन्तो । खममाणः । विरमेउ, विरमउ । विरमउ । एव-विरमेउ, विरमउ । त्व विरम । विरमेउ, विरमउ । अहं विरमामि इति ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतायां चन्द्रिकाव्याख्यायां सप्तमः परिच्छेदः ॥

लादेशो इति । लकार के स्थान में जायमान प्रत्यय के परे अकारान्त भातु को अर्थात् अन्य अकार को एकारादेश विकल्प से होता है । हस् भातु । 'शेषाणामदन्तता' से अकारान्त । 'ततिपोरिदेतौ' से तिप् को इकार । उक्त सूत्र से विकल्प से एकार । हसेह, पठ में—हसह । हसति । इसी प्रकार सब कार्य पूर्ववत् । रमेह रमह । रमते इत्यर्थः । रमु ऋद्धायम् । तत्प्रत्यय को 'ततिपोरिदेतौ' से इकार होगा । तात्पर्य यह है कि चाहे आत्मनेपदो चाहे परस्मैपदो हो, इकार, एकार, दोनों परस्मैपद, आत्मनेपद में होंगे । क्योंकि प्राकृत में आत्मनेपद और परस्मैपद का भेद नहीं है इति । वड्ढन्ति, वड्ढन्ति । वर्वन्ते-इत्यर्थः । वउ वउ । वउ भातु से 'वडेवर्द्धः' ७।२८ । से एकार को उउ आदेश । 'खलोऽन्त' से अकार को अकार । 'न्तिहेत्या०' से ख को न्ति आदेश । एत्व उक्त सूत्र से । वड्ढन्ति । एवं वड्ढन्त्यो । खमेन्तो, खमन्तो । खम भातु से खानच्, 'न्तमाणी शतृशान्तोः' ६।१० से न्त आदेश, 'शेषाणामदन्तता' से अकार । उक्त सूत्र से विकल्प से एकार । 'अत ओत्तोः' से ओकार । 'ष्कस्कां खा' से खकार । खमेन्तो, खमन्तो । खममाणः । विरमेउ, विरमउ । वि-पूर्वक रम् भातु, लोट् । 'उ.सु.मु.' ७।१४ से प्रथमपुरुष में उ । मध्यमपुरुष में सु । उत्तमपुरुष में सु आदेश । 'शेषाणा०' से अदन्तता । उक्त सूत्र से एकार, पठ में अकार । सो विरमेउ, विरमउ । अ विरमउ । एवम्-मध्यमपुरुष में—विरमेउ, विरमउ । विरम । उत्तमपुरुष में—मु आदेश-विरमेउ, विरमउ । हं विरमेउ । अहं विरमामि । इत्यादिक जानना ॥ ३४ ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतायाः प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपटीकायाः

संरक्षादिन्दीव्याख्यायां सप्तमः परिच्छेदः ।

अथ अष्टमः परिच्छेदः

भुवो हो हुवो ॥ १ ॥

भू सत्तायाम्, एतस्य धातोर्हो, हुव इत्येतावादेशौ भवतः । होइ (७-५ स्० स्प०) । हुवइ (७-१ ति = इ) । होन्ति, हुवन्ति (७-४ शि = न्ति, ४-१७ बि०, शो० स्प०) ॥ १ ॥

भुवो होहुवौ—सतार्थकस्य भूधातोः हो हुव इत्यादेशौ भवतः । होइ, हुवइ । 'ततिपोरिदेतो' । भवति । होन्ति, हुवन्ति । भवन्ति । साधुत्व पूर्वोक्तैरेव सूत्रे कार्यम् ॥ भुवो-इति । भू सत्तायाम् । सतार्थक भूधातु को हो हुव ये आदेश होते हैं । 'ततिपो' से तिप् को हकार । होइ, हुवइ । साधुत्व सर्वत्र पूर्ववत् जानना । भवति ॥ १ ॥

के हुः ॥ २ ॥

भुवः कप्रत्यये परतो हु इत्यादेशो भवति । हुआं (२-२ तलोपः, ५-३० बि०) ॥ २ ॥

के हुः—कप्रत्यये परत भूधातो हु इत्यादेश स्यात् । हुआ । 'कगचजे०' ति तलोप । भूतम् । 'उपसर्गात् परस्यापि भुवो ह्रदुहत्सम्' । दुहत्सभ्यो निषेधार्थमिदमिति फलति । अणुहुओ = अनुभूत । अहिहुओ = अभिभूत । परिहुअ=परिभूतम् । अदुहत्सम् इति किम् ? दुब्भूओ दुर्भूतः, उब्भूओ उद्भूत । सभूओ, सभूत । 'भूओ इति पिशाचे स्यात् तत्र के हु भुवो नहि' । भूओ=भूत । पिशाच इत्यर्थः ॥ २ ॥

के हु-इति । कप्रत्यय के परे भू धातु को 'हु' यह आदेश हो । हो हुव के अपवाद से । 'कगचज' से तकारलोप । हुआ । उपसर्ग से भी पर भूधातु को हु आदेश हो, परतु दुर्-उत्-सम् उपसर्ग से पर होने पर नहीं हो । अणुहुओ, 'नो ण' से णकार । तलोप, ओत्व पूर्ववत् । अनुभूतः । अहिहुओ । 'खचयच०' से भकार को हकार । अभिभूतः । परिहुअं, परिभूतम् । दुर् उत्-सम् का निषेध क्यों ? दुब्भूओ । दुर्-भूतः । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफ का लोप, 'शेषादेशयोः०' से भकारद्वित्व । 'बर्गेषु युज पूर्व' से भकार को वकार । दुब्भूओ । उद्भूतः, 'उपरि लोप०' से दकारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । उब्भूओ । सभूओ । अनुस्वार से पर भकार है, अतः 'खचयच०' से हकार नहीं होगा । पिशाच अर्थ में भू को 'के हु' इससे हु आदेश नहीं होगा । अतः भूओ यही होगा । भूतः = पिशाच इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रादेर्भवः ॥ ३ ॥

प्रादेरुत्तरस्य भुवो भव इत्ययमादेशो भवति । पभवइ (३-३ रलोपः, ७-१ ति = इ) । उब्भवइ (३-१ दलोप०, ३-५० भक्षि०, ३-५१ भू = व् ,

१ भवति, भवन्ति । २ संजीवनीसमतः पाठः । ३ कते हु. ५४६४। हुआ, अणुहुअं, पहुअ । अमिति हु ८।४।६१ विन्द्रजै । हुन्ति-हुतो । हेम० । ४ भूतम्, भूतः । ५ संजीवनीसमतः पाठः ।

शे० पू०) । सम्प्रसारः । परिम्वहः (४-१७ वर्गास्त०, खे० स्प०) ॥ ३ ॥

प्रादेर्भवः—प्रादेर्भवसंघात परस्व भुवः मय इत्यादेशः स्यात् । पृहवेइ, पृहवइ । प्रभवति । अणुहवेइ, अणुहवइ । अनुभवति । अनुवारात्परत्वात् 'अथर्वे०' ति म् हकार । सभवेइ, संभवइ । सभवति । 'अप्रादेरपि तथा दृश्यते भवतेर्भवः ।' भवेइ, भवइ । भवति । 'भुवः' प्रादेः परस्व स्यादादेशो हुव इत्यपि । पृहुवेइ, पृहुवइ । प्रभवति—इति ॥ ३ ॥

प्रादेरिति । प्रादिक उपसर्ग से पर भूधातु को भव आदेश हो । पृहवेइ, पृहवइ । रेफलोप, हकारादेश पूर्ववत् । 'लादेशो वा' से एकार । प्रभवति । अणुहवेइ, अणुहवइ । अनुभवति । सभवेइ, संभवइ । सभवति । प्रादि उपसर्ग के बिना भी कहीं-कहीं भू को भव आदेश होता है । भवेइ, भवइ । भवति । प्रादिक से पर भूधातु को 'हुव' भी आदेश होता है । पृहुवेइ, पृहुवइ । एकार इकारादिक पूर्ववत् जानना । प्रभवति ॥ ३ ॥

त्वरस्तुवरः ॥ ४ ॥

जित्वरा सम्भ्रमे, अस्य घातोस्तुवर इत्ययमादेशो भवति । तुवरइ (७-१ त = इ, शे० स्प०) ॥ ४ ॥

त्वरस्तुवर —जित्वरा सम्भ्रमे—इत्यस्य तुवर इत्यादेशः स्यात् । तुवरेइ, तुवरइ । त्वरते । कय तर्हि तुरिअं ? तुर त्वरतो इत्यस्य बोध्यम् । 'तुरिअं' इति तु 'रवादीनां वा' इति दीर्घे सेत्यति ॥ ४ ॥

त्वर इति । घबडाने अल्पीकरणे के अर्थ में त्वर-धातु को तुवर आदेश हो । तुवरेइ । त्वरते । यदि त्वर को तुवर आदेश सर्वत्र होगा तो 'तुरिअं' कैसे होगा ? इसका उत्तर—तुर धातु से तत्प्रत्यय । 'शेषाणामवन्तता' से अकारान्त । 'के' २।२२ से इकार । 'क्या-ज०' से तलोप । तुरिअं । तूरिअ । तूरिअ—अं 'रवादीनां दीर्घः' से दीर्घ ॥ ४ ॥

क्ते तुरः ॥ ५ ॥

कप्रत्यये तुर इत्ययमादेशो भवति । तुरिअं (७-३२ अ = इ, २-२ तलोपः, ५-३० बि०) ॥ ५ ॥

घुणो घोलः ॥ ६ ॥

घुण, घूर्ण भ्रमणे, अस्य घातोर्घोल इत्ययमादेशो भवति । घोलइ (७-१ नि = इ) ॥ ६ ॥

घुणो घोलघुम्मो—घुण, घूर्ण भ्रमणे—इत्यस्य घोल, घुम्म इत्यादेशो भवतः । घोलन्तो, घोलमाणो । घुम्मन्तो घुम्ममाणो । लटि-घोलइ, घोलैइ । घुम्मइ, घुम्मेइ । 'तत्तिपो' रिति एत्वे, घोलए, घुम्मए ॥ ६ ॥

घुणो—इति । घुर्ण धातु को घोल घुम्म ने आदेश होते हैं । 'घुणो' यह दीर्घ पाठ

२. अं-अ, सय, परि० गति । २. त्वरते । २. नेद, घुण त्वरीकृतविदुः ।
४ त्वरितव । ५. घोरते—घुर्णितव । ६. संजीवनीसंगतः कदम्बः ७. ७. ३ । ७. ७

‘बोहपवाया दीर्घं इका’ से दीर्घ, पूर्ण है। बोहन्तो। ‘नभमाणो साधुकावचोः’ से स्त नभ
साधु-मानच् को होंगे। ‘अत ओत्सोः’ से ओकार। बोहन्तो, बोहमाणो। पूर्णमानः।
बोहइ, बोहइ। बुम्मइ, बुम्मेइ-इत्यादि का साधुत्व पूर्ववत् ॥ ६ ॥

शुदो णोल्लः ॥ ७ ॥

शुद् प्रेरणे, अस्य धातोर्ल्ल इत्ययमादेशो भवति। णोल्लइ। णोल्लइ^१
(३-३ प्र-इत्यस्य रेफलोपः, शे० पू० स्प०) ॥ ७ ॥

नुदो णोल्ल — प्रेरणे इत्यर्थकस्य शुद्धधातोर्ल्ल इत्यादेशः। णोल्लइ, णोल्लेइ।
णोल्लिअं ॥ ७ ॥

नुदो-इति। नुद् धातु को णोल्ल आदेश हो। णोल्लइ, णोल्लेइ। ‘लादेशे वा’ इससे
विकल्प से एकार। नुदति। णोल्लिअं। ‘क्ते’ से इकार। ‘कगचत्र०’ से तलोप। ‘नपु-
सके सोर्बिन्दुः’ से अनुस्वार। णोल्लितम् ॥ ७ ॥

दुडो दूमः ॥ ८ ॥

दुड् परितापे, अस्य धातोर्दूमादेशो भवति। दूमइ^२ (स्पष्टम्) ॥ ८ ॥

पटेः फलः ॥ ९ ॥

पट गतौ, अस्य धातोः फल इत्ययमादेशो भवति। फलिअं (७-३२
अ = इ, २-२ तलोपः, ५-३० बि०) द्विअं^३ (१-२८ सू० स्प०) ॥ ९ ॥

पाटे फाल। — अट पट गतौ, णिजन्तस्य पटधातोः फाल इत्यादेशः स्यात्।
फालइ, फालेइ, फालावेइ। फालेन्ति, फालावेन्ति। पाटयन्ति। क-प्रत्यये
फालाविअं ॥ ९ ॥

पाटेरिति। णिजन्त पटधातु को फाल आदेश हो फालावेइ। बहुवचन में
‘न्तिहेत्या०’ से न्तिआदेश। अन्य कार्य पूर्ववत्। फालेन्ति, फालावेन्ति। पाटयन्ति।
कप्रत्यय के परे फालाविअ। पाटितम् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पदेः पालः ॥ १० ॥

पद् गतौ, अस्य धातोः पाल इत्ययमादेशो भवति। पालेइ^४ (७-३४
अ = ए, ७-१ ति = इ) ॥ १० ॥

वृषकृषमृषहृषामृतोऽरिः ॥ ११ ॥

वृषादीनामृतः स्थाने अरि इत्यादेशो भवति। अरिइ। अरिइइ।

१ नुदो लोणः। नुद् प्रेरणे अस्य धातोर्लोण इत्यादेशो भवति। लोणइ पस्तेणइ।
नुदेर्लोणा-लोणइ पलोणइ। शुदो णोल्ल-णोल्लइ, णोल्लइ। गमादित्वात् द्वित्व-शुदो लोणः।
लोणइ, पलोणइ का० पा०। २ नुदति-नुदति। ३. प्रणुबन्-इति संजीवनाय्। ४. वेदं
सूत्रं संजीवयतिविशु। ५. दूयते-दुयति। ६. पाटितं इत्यर्थः। ७. संजीवनीतमत्तः
पाठः। ८. पाटितम्-इत्यर्थः। ९. वेदं सूत्रं संजीवयतिविशु। १०. पडते।

मरिसह । हरिसह^१ (२-४२ व = स, ४-४३ ति = ह, यस्यमुत्तरत्रापि कृष, मृष, हृष) ॥ ११ ॥

वृषादीनामृतोऽरिः^२—वृषादीनां धातूनां सम्बन्धिन ऋकारस्य अरिः स्यात् । ऋकारस्य उपधात्वत्वेन वृषादित्वम् । वृषादिप्रहणात् नृत्यतीत्यादौ न भवति । वरिसह, वरिसेह । वरिसिञ्ज, वरिसेज्ज । हरिसिञ्ज, हरिसेज्ज । करिसिञ्ज, करिसेज्ज । करिसह, करिसेह । कथं तर्हि कर्षतीत्यस्य कट्ठइ इति ? बहुलप्रहणात् पक्षे ट्ठआदेशः । नृतधातोः—नहह ॥ ११ ॥

वृषादीति । वृषादिक धातुओं के ऋकार को अरि आदेश हो । जिनके मध्य में ऋकार होगा वे प्राक् वृषादिक हैं । परन्तु वृषादि का प्रहण है अतः नृत्यति-इत्यादिक में नहीं होगा । वरिस्तु । 'शपोः सा' से सकार । वर्यहुः । वरिसिञ्ज । 'क्त्वा तुज' से तुज आदेश । 'कगणज' से तलोप । 'ए च क्त्वा०' इससे इकार, एकार । वरिसेज्ज । वरिसेवा । इसी प्रकार हरिसिञ्ज इत्यादिक भी जानना । प्रश्न यह होता है कि—कृष धातु का 'कट्ठइ' कैसे होगा ? बहुलप्रहण से ट्ठ आदेश हो जायगा । 'ऋतोऽर' से अकार । कट्ठइ । नृत धातु में 'ओ वजिभृत्योः' से च आदेश । 'ऋतोऽर' से अकार । नहह । नृत्यति ॥ ११ ॥

ऋतोऽरः ॥ १२ ॥

ऋकारात्स्य धातोर्ऋतः स्थाने अर इत्यादेशो भवति । मृ, मरह । स्तृ, सरह । वृ, वरह^३ (७-१ = ह, शो० रूप०) ॥ १२ ॥

अन्ते अर^४—धातोरन्ते वर्तमानस्य ऋतः अरः स्यात् । हरए, हरेह, हरह । अग्ने हरामो, हरिमो । वय हराम । एव धरह, वरह इत्यादयः ॥ १२ ॥

अन्ते इति । धातु के अन्त में विद्यमान ऋकार को अर हो । इ धातु, 'ततिपोरिदेतो' से एकार । हरए । इकार होने में 'लादेशो वा' इससे एकार । हरेह, हरह । उत्तम-पुरुष बहुवचन में । 'न्तिहेत्यामोमुमा' इत्यादि से मो आदेश । अग्ने हरामो, हरिमो । 'हच बहुवृ' से आत्थ, इत्थ । वयं हरामः । इसी प्रकार च वृ इत्यादिकों में जानना ॥ १२ ॥

कृजः कुणो वा ॥ १३ ॥

कुञ्ज करणे, अस्य धातोः प्रयोगे कुणो वा भवति । कुणह, करह^५ (पूर्ववत् रूप०) ॥ १३ ॥

कुञ्ज कुण च^६—कृधातोः कुण इत्यादेशः स्वात्, चकारत् अर इत्यादि । कुणह, कुणोह, कुणए, पक्षे-करह, करह । करए । करोति, कुरुते ॥ १३ ॥

कुञ्ज इति । कृधातु को कुञ्ज आदेश हो चकार से अर भी हो । कुणोह । पक्ष में—करह । सामुख पूर्ववत् ॥ १३ ॥

१. वरति । करति । मृष्यति । हृष्यति । जीषादिकृत्य इति । २. संजीक्यादिसंज्ञतः पाठः । ३. क्रियते । सरति-संसति । वरति । सामुख्यकर्मोः कुणोति-कुरुते । कृणोति । ४. संजीक्यादिसंज्ञतः पाठः । ५. करोति-कुरुते । ६. संजीक्यादिसंज्ञतः पाठः ।

जृमो जम्भाअः ॥ १४ ॥

जमि, जृमी गात्रविनामे, अस्य धातोर्जम्भाअ इत्ययमादेशो भवति ।
जम्भाअइ^१ (स्पष्टम्) ॥ १४ ॥

जृभेर्जम्भा^२—जृमी गात्रविनामे, जृमधातोः जम्भा इत्यादेश स्यात् । जम्भाइ,
जम्भाअइ । जृम्भते । 'जृभेर्जम्भेति' नादेश सोपसर्गस्य दृश्यते ।^३ विजृम्भइ,
विजृम्भते ॥ १४ ॥

जृभेरिति । गात्रविनाम-शरीर का फैलाना, जृम्भा लेना । जृभ धातु को जम्भा
यह आदेश हो । जृभ को जम्भा आदेश । 'अनङ्गन्तावामद् वा' इससे अकारागम ।
जम्भाइ जम्भाअइ । जृम्भते । जृभेरिति । उपसर्ग-सहित जृमधातु को जम्भादेश नहीं
होगा । विजृम्भइ । 'कगच्छञ्' से जलोप । 'अतोऽस्त' से अकार । 'मो बिन्दुः' से म को
बिन्दु । विजृम्भते ॥ १४ ॥

ग्रहेर्गेण्हः ॥ १५ ॥

ग्रह उपादाने, अस्य धातोर्गेण्हो भवति । गेण्हइ^३ (स्पष्टम्) ॥ १५ ॥

ग्रहेर्गेण्ह—उपादानार्थे ग्रहधातोर्गेण्ह इत्यादेश स्यात् । गेण्हइ । गृह्णाति ।
कर्मणि-गेण्हिअइ, गेण्हिअइ । गृह्यते ॥ १५ ॥

ग्रहेरिति । ग्रह धातु को गेण्ह आदेश हो । गेण्हइ । गृह्णाति । कर्म में प्रत्यय के
परे गेण्ह आदेश । 'यक् इअइजौ' इससे यक् को इअइअ । 'कश्चिदपि लोप' से
अलोप । गेण्हिअइ, गेण्हिअइ । गृह्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

घेतृ क्त्वातुमुन्तव्येषु ॥ १६ ॥

ग्रहेर्घेतृ इत्ययमादेशो भवति क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः । घेतृण
(४-२३ क्त्वा = ऊण, ३-५० तद्धि०) । घेतु (३-५० तद्धि०, २-१२
मबि०) । घेतृब्धं (पूर्वघत्तलोपतद्धि०, ३-२ यलोपः, ३-५० बद्धि०,
५-३० बिं०) ॥ १६ ॥

घेतृ^१ क्त्वातुमुन्तव्येषु—ग्रहेर्घेतृ इत्यादेश स्यात् क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः ।
घेतृण, गृहीत्वा । घेतु, गृहीतुम् । घेतृब्ध, गृहीतव्यम् ॥ १६ ॥

घेतृरिति । क्त्वा-तुमुन्तव्य-प्रत्यय के परे ग्रह धातु को घेतृ आदेश हो । 'अलोप' से
अकार का लोप । 'कगच्छञ्' से तलोप । घेतृण इति । घेतृब्धं । 'अथो मनवाय' से
बलोप । 'शेषादेशयो' से ककारद्वित्व, घेतृब्धं ॥ १६ ॥

कृजः का भूतमविष्यतोश्च ॥ १७ ॥

भूतमविष्यतोः कालयोः कृजः का इत्ययमादेशो भवति, अकारात्
क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः । काहीअ (७-२४ भूते कर्तव्यतोः स्थाने अथवा

१. जृम्भते-जृम्भति ।

२. कर्मात्रन्वादिप्रसङ्गः पाठः १-

३. गृह्णाति-गृह्णीते ।

४. गृहीत्वा, गृहीतुम्, गृहीतव्यम् । ५. कर्मात्रन्वादिप्रसङ्गः पाठः १-

भूतमविष्यवर्धकसंस्थाने हीअ इत्यादेशः) । काहिइ (७-१२ मवि० धातोः परः हिर्भवति, ७-१ ति = इ) । काऊण (४-२३ क्त्वा = ऊणः) । काउं (२-२ तलोपः, ४-१२ मवि०) । काअअं (२-२ तलोपः-३-२ मलोपः, ४-१२ मवि०) ॥ १७ ॥

कृञ का भूतमविष्यतोश्च—भूते भविष्यति च य प्रत्ययस्तस्मिन् परे क्त्वा-तुमुन् तव्येषु परतः कृधातोः का इत्यादेशः स्यात् । काहीअ । अकरोत्, अका-पीत्, अकार । काहिइ । करिष्यति, क्रियात्, कर्ता । काऊण, कृत्वा । काउं, कर्तुम् । काअअ, कर्तव्यम् ॥ १७ ॥

कृञ इति । भूत अर्थ लृट् लुट् कृट् में, भविष्यत्-लृट् लुट् में, आशीर्लृट् में और क्त्वा, तुमुन्, तव्य प्रत्यय के परे कृञ धातु को का आदेश हो । भूत अर्थ में 'एकाचो हीअ' से हीअ आदेश । काहीअ । 'धातोर्भविष्यति हि' से हिबिकरण । काहिइ इति । काऊण, काउ, काअअ—का साधुत्व पूर्ववत् ॥ १७ ॥

स्मरतेर्भरसुमरौ ॥ १८ ॥

स्मृ चिन्तायाम्, अस्य धातोर्भर-सुमरौ भवतः । भरइ, सुमरइ^३ (७-१ ति = इ, शो० स्प०) ॥ १८ ॥

स्मरतेर्भरसुमरौ—स्मृधातोर्भर-सुमर इत्यादेशौ भवतः । स्मृ चिन्तायाम्-भरइ, सुमरइ । स्मरति । भरिस्त्, भरिहिमि । सुमरिस्त्, सुमरिहिमि । स्मरिष्मामि ॥ १८ ॥

स्मरतेरिति । स्मृ धातु को भर, सुमर आदेश होते हैं । स्मृ धातु चिन्ता के अर्थ में है । भर आदेश । भरइ । एवं-सुमरइ । भविष्यत् में, उत्तमपुरुष, 'इणमिपोर्मिः' से मि । 'मिमा स्स वा' से स्स-बिकरण । 'ए च क्त्वा' से इकार । भरिस्त् । भरिहिमि । एवं-सुमरिस्त् ॥ १८ ॥

मियो भावीहौ ॥ १९ ॥

मिमी भवे, अस्य धातोर्भा-वीहौ भवतः । भाइ, वीहइ^३ (पू० ति = इ, शो० स्प०) ॥ १९ ॥

मियो भावीहौ—मिमी भवे, मीधातोर्भा वीह इत्यादेशौ स्त । भाइ, वीहइ प्रयोगानुसारत् कप्रत्यये वीहादेशौ वा । वीहिओ, मीओ । मीत् ॥ १९ ॥

मियो-इति । मी धातु को भा, वीह ये दो आदेश होते हैं । भाइ, वीहइ । स्पष्ट हैं । प्रयोगानुसारत् कप्रत्यय के परे वीह आदेश विकल्प से होगा । 'के' इससे इकार, वीहिओ । एव में-मीओ ॥ १९ ॥

जिप्रतेः पयाओ ॥ २० ॥

१. अकार-अने, कृञ, कृत्वा, अकापीत्-अकृत, करिष्यति-करिष्यते, क्त्वा, कर्तुम्, कर्तव्यमित्यादि । २. स्मरति-स्मरणेति । ३. वीह-विक्रमेति-विभोते । ४. मीत्-सुप्त संजीव्यादिषु ।

आ गन्धग्रहणे, अस्य धातोः पा, पाञ्च इत्यादेशौ भवतः । पाइ, पाभइ (स्प०) ॥ २० ॥

म्लै वावाऔ ॥ २१ ॥

म्लै हर्षक्षये, अस्य धातोर्वा—वाऔ भवतः । वाइ, वाअइ^१ (पू० स्प०) ॥ २१ ॥

म्लो वा वाआ^२—म्लैधातोर्वा बाअ इत्यादेशौ भवतः । वाइ, वाअइ । म्लायति । 'अनदन्तानामद् वा' इत्यकरागमेनैव बाअइ-इति सिद्धे, बाअ इत्यादेश प्रपञ्चार्यः ॥ २१ ॥

म्लो वा इति । म्लै धातु को वा-वाअ, वे दो आदेश होते हैं । वाइ, वाअइ । म्लाय-सीत्यर्थः । 'अनदन्तानाम् अद्वा' इससे अकारागम हो जाने से वाअइ इत्यादि हो जायगा, फिर वृत्त में बाअग्रहण प्रपञ्चार्य है ॥ २१ ॥

तृप्स्थिपः ॥ २२ ॥

तृप् तृप्तौ, अस्य धातोर्स्थिपो भवति । थिप्इ^३ (पू० स्प०) ॥ २२ ॥

तृप्स्थिप्^४—तृप्धातो थिप्प इत्यादेश स्यात् । तृप् प्रीणने, थिप्पइ । थिप्पन्तो, थिप्पमाणो । तृप्पति । तृप्पन्, तृप्पमाण ॥ २२ ॥

तृप् इति । तृप् धातु को थिप्प आदेश हो । तृप् धातु तृप्त करने के अर्थ में है । थिप्पइ । तृप्पति । शतृ में 'स्तमाणी शतृशानको' स्त-माण, शतृप्रत्यय को होंगे । थिप्पन्तो, थिप्पमाणो ॥ २२ ॥

ज्ञो जाणमुणौ ॥ २३ ॥

ज्ञा अवबोधने, अस्य धातोर्जाण—मुणौ भवतः । जाणइ, मुणइ^५ । (पू० स्प०) ॥ २३ ॥

ज्ञो जाणमुणौ—ज्ञाधातो जाण-मुण इत्यादेशौ भवतः । ज्ञा अवबोधने । जाणइ, मुणइ । जानाति । जाणइ, जाणित्या । मुणइ, मुणित्या । 'ब्रह्मा-दिनेह सूत्रेण ज्ञो ण इत्यपि दृश्यते ।' णाइ, जानाति ॥ २३ ॥

ज्ञो इति । ज्ञा धातु को जाण मुण आदेश हों । ज्ञाधातु जानने के अर्थ में है । जाण एव मुण आदेश होने पर—जाणइ, मुणइ । जानातीत्यर्थः । 'संज्ञपञ्चा०' ३१३ से णकारादेश । 'अडादेशा बहुलस्य' से आकार अवस्था अकारागम, 'सम्बो अज्जोप' से दीर्घ, णाइ ॥ २३ ॥

(घटेर्गटः ।)

घटेर्गटः^६—घटधातोर्गट इत्यादेश स्यात् । घट ज्ञेयाम् । गडइ । घटते ॥

घटेरिति । घटधातु को गड आदेश हों । गडइ । घटते । स्पष्ट है ॥

१. म्लायति । २. सर्वाङ्गीसमतः पाठः । ३. तृप्पति—तृप्पेति—तृप्पति—तृप्पति ।

४. संबोवनीसमतः आठः । ५. जानाति । ६. एत आरण्य 'घटेर्गटो' इति यक्त्वा सङ्ग सूत्राणि न सन्ति आम्बुद्वयी ।

(ससो गलः ।)

ससो गलः—समुपसर्गात् परस्य बन्धधातोः सक इत्यादेशः स्यात् । संग्रहः । संघटते ॥

ससो—इति । सक उपसर्ग-पूर्वक बन्धधातु को सक आदेश हो । संग्रहः । संघटित होता है ॥

(संसो ल्हसः ।)

संसो ल्हसः—संस इत्यस्य ल्हस इत्यादेशः स्यात् । संसु अप पतने । ल्हसह । ल्हसते ॥

संसो—इति । संस् धातु को ल्हस आदेश हो । संस् धातु नीचे गिरने के अर्थ में है । ल्हसह । ल्हसते । नीचे गिरता है ॥

(नेः सदः सजः ।)

नेः सदः सजः—नेरुपसर्गात्परस्य सद्धातो सज इत्यादेशः स्यात् । वद्लु विशरणगत्यवसादनेषु । निस्सजह । निषीदति ॥

नेः सदः इति । निरु उपसर्ग से पर सद धातु को सज आदेश हो । निस्सजह । बैठता है ॥

(आडो रभेठवः ।)

आडो रभेठवः—आरुपूर्वकस्य रम्धातो ठव इत्यादेशः स्यात् । आडवह । आडवेह । आरभते । आडविभ । आरम्भम् । कथं तर्हि 'आडत्' आरम्भमिति ? उच्यते । 'केन दिष्णादयः' इति निपातनात् आडत्तादेशः ॥

आडो—इति । आरुपूर्वक रभ धातु को ठव आदेश हो । आडवह । आरम्भते । क-प्रत्यय के परे उक्त सूत्र से ठव आदेश । 'के' सूत्र से इकार । 'कगचक' से लकोप । आडविभ । कप्रत्यय में 'आडत्' कैसे होता है ? यह प्रश्न है—'केन दिष्णादयः' इससे निपात से 'आ रम्-त्' इस समुचित को आडत् आदेश हो जायगा । आडत् । आर-कचित्यर्थः ॥

(उदि शलेः थल्लो वा ।)

उदि शलेः थल्लो वा—उद्-उपसर्गात् परस्य शलधातो थल्ल इत्यादेशः स्यात् । शल आशुगतौ । उत्थल्लह । पञ्जे—उच्छल्लह । उच्छलति ॥

उदीति । उद्-उपसर्गपूर्वक शल धातु को थल्ल आदेश विकल्प से हो । शल धातु उत्थल्लने के अर्थ में है । थल्ल आदेश । 'उपरि लोपः कगडत्' से लकारलोप । 'लोपादेशः' से थकारहितम् । 'लोपु जुषः' से व की त । उत्थल्लह । उद्-उच्छल्लह । उच्छलतीत्यर्थः ॥

(विषतेषोटः ।)

विषतेषोटः—विषधातोः षा कीट इत्यादेशः स्यात् । षा पाने । षेह । पने—विषह । विषति ॥

पिबतेरिति । पाषातु को विकल्प से बोट आदेश हो । पाषातु पीने के अर्थ में है । घोटइ जळ । पानी घुटकता है । पच में-पिबइ । जलोप होने से-पिबइ । पिबतीत्यर्थः ॥

जल्पेलों मः ॥ २४ ॥

जल्प न्यक्तार्या वसि, अस्य घातोर्लकारस्य मकारो भवति । जल्पइ ॥

जल्पेलों म.—जल्पघातोर्लो लकारस्तस्य स्वररहितो म स्यात् । सूत्रे 'म.' इति अकार उच्चारणार्थः । जल्पव्यक्तार्या वाचि । जपइ । जल्पनि । जपिरो । जपिऊण ॥ २४ ॥

जल्पेरिति । जल्पघातु के लकार को स्वर-रहित मकार हो । 'म.' इसमें अकार उच्चारणार्थ है । स्पष्ट बोलने के अर्थ में जल्प घातु है । लकार को मकार । 'मो बिन्दुः' से अनुस्वार । जपिइ, जल्पति । जपिरो । 'तूण इर नीळ' से इर । जपिरो-जल्पिता । जल्पी, बकवादी । जपिऊण, जल्पिस्वा । 'कवा तूण' से तूण । 'कगचज' से तलोप । 'शेषाणामदन्तता' से अकार । 'ए च क्त्वा०' से इकार । अन्य कार्य पूर्ववत् ॥ २४ ॥

घ्राध्यागानां ठाअ-झाअ-गाआः ॥ २५ ॥

घ्रा गतिनिवृत्तौ, ध्यै चिन्तायां, गै शब्दे—एतेषां ठाअ, झाअ, गाअ इत्येत आदेशा भवन्ति । ठाअन्ति, झाअन्ति, गाअन्ति ॥ २५ ॥

घ्राध्यागानां ठाअ झाअ गाआ — घ्रा गतिनिवृत्ता, ध्यै चिन्तायाम्, गै शब्दे, इत्येतेषां त्रयाणां क्रमात् ठाअ, झाअ, गाअ इत्यादेशा भवन्ति । ठाअइ-तिष्ठति । झाअइ-ध्यायति । गाअइ गायति । ठाअइ-स्थित्वा । 'असमासे अ आदेश क्त्वेत्यस्य प्रवर्तते' । एव-झाअइ, गाअइ इत्यादयः ॥ २५ ॥

स्थाप्येति । स्था-प्या गा इन धातुओं को क्रम से ठाअ, झाअ, गाअ ये आदेश होते हैं । स्था को 'ठाअ' आदेश । 'ठाअइ' इत्यादिक समान है । असमासे इति । समास के बिना भी क्त्वा को 'अ' आदेश होता है । इससे क्त्वा को 'अ' आदेश । 'ए च क्त्वा०' से 'ठाअ' आदेश के अकार को इकार । ठाअइ=स्थित्वा । झाअइ=ध्यात्वा । गाअइ = गायत्वा ॥ २५ ॥

ठाझागाश्च वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु ॥ २६ ॥

घ्राध्यागानां ठा, झा, गा इत्यादेशा भवन्ति, चकारात् पूर्वोक्ताश्च वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु परतः । ठाइ, ठाअइ । ठाहिइ, ठाअहिइ । ठाउ, ठाअउ । झाइ, झाअइ । झाहिइ, झाअहिइ । झाउ, झाअउ । गाइ, गाअइ । गाहिइ, गाअहिइ । गाउ, गाअउ^३ ॥ २६ ॥

ठाझागाश्च भविष्यद्वर्तमानविध्याद्येकवचने—भविष्यद्वर्तमानविध्यादि-सम्बन्धिन्येकवचने परतः घ्रा-प्या-गा इत्येतेषां त्रयाणां क्रमात् ठा, झा, गा-इत्येते अत्र आदेशा भवन्ति । चकारात् पूर्वोक्ता ठाअ-झाअ-गाअ इत्यपि भवन्ति । ठाहिइ, ठाअहिइ । स्थास्यति, स्थेयात्, स्थावा । त्रिष्वपि भविष्यत्सु एवम् । एव झाहिइ,

१ जल्पति । २ घ्राः तिष्ठति । ३ ध्यायति । ४ गायति । ५ इत्यादिनामि । ६ तिष्ठति—स्थास्यति—तिष्ठतु—तिष्ठेत्, एवं—ज्येनै इत्यादीनामपि ।

आकाहिह । गाहिह, गाकाहिह । वर्तमाने-ठाअ, ठाअइ । तिष्ठन्ति । आअ, आअइ । गाइ, गाअइ । ध्यायति । गायति । विध्यादौ-ठाअ, ठाअउ । काअ, काअउ । गाअ, गाअउ । तिष्ठतु, तिष्ठेत् । ध्यायतु, ध्यायेत् । गायतु, गायैत् । एकवचने इति किम् ? ठाअन्ति । आअन्ति । गाअन्ति । इह बहुवचने ठा-आ-गा आदेशा न भवन्ति, किन्तु पूर्वैः ठाअ, आअ गाअ आदेशा भवन्ति । तिष्ठन्ति, ध्यायन्ति, गायन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

ठाअेति । भविष्यत्-वर्तमान-विधि अर्थों में एकवचनसम्बन्धी प्रत्यय के पूरे उक्त धातुओं को क्रम से ठा-आ-गा के आदेश होते हैं और लकार से पूर्वोक्त ठाअ-आअ-गाअ ये भी होते हैं । स्था को ठा आदेश । 'धातोर्भविष्यसि हि' से हि । 'वृत्तिपोरिदेती' से इकार । आहिह । पञ्च में-'ठाअ' आदेश । ठाअ । हिम्-ठहरेया । यही तीनों लकारों के एकवचन में होगा । मध्यमपुरुष में-तु ठहरेया । उत्तमपुरुष में-तु ठहरेया । यह तीनों भविष्यदर्थों में, लट्-आशीर्षिक् और लृट् में-एकसा रूप होगा । इसी प्रकार ध्या-गा-धातु में भी जानना । आहिह, गाअहिह । ध्यास्वति, ध्येयात्, ध्याता । सर्वत्र ध्यान करेगा-यही अर्थ होगा । एवं गा का भी जानना । वर्तमान अर्थ में-आइ, ठाअइ । साधुत्व पूर्ववत् । विध्यादिक अर्थों में, 'उत्तुमु विध्या' इससे उकार । ठा आदेश । पञ्च में ठाअ आदेश । ठाउ, ठाअउ । तिष्ठतु, तिष्ठेत्, समानरूप । समावनायक लिङ् में भी यही रूप होगा, अर्थ में वैषम्य रहेगा । ठहरे अथवा कदाचित् या संभवतः ठहरेगा । सूत्र में एकवचनग्रहण क्यों ? सामान्यतः सर्वत्र ठा-आ-गा आदेश ही ? उत्तर यह है कि बहुवचन में पूर्वोक्त आदेश न हों, एतदर्थ एकवचन का ग्रहण है । ठाअन्ति । ठा आदेश नहीं होगा, किन्तु 'स्थाध्यागा' से प्राप्त 'ठाअ' आदेश होगा । ठाअन्ति । आअन्ति । गाअन्ति । पूर्ववत् साधुत्व है ॥ २६ ॥

खादिधाव्योः खाधौ ॥ २७ ॥

खाह भक्षणे, धातु जवे, एतयोर्धात्वोः खा-धा इत्यादेशौ भवतो वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु । खाइ (७-१ ति = इ) । खाहिह (७-१२ धातोः परो हिः, शे० पू०) । खाउ । धाइ । धाहिह । धाउ (७-१८ ति = उ, शे० स्प०) ॥ २७ ॥

खादिधाव्यो' खा धा^२—भविष्यति वर्तमाने विध्यादौ एकवचने परत खाद-धाव्-धात्वौ यथासंख्य खा, धा इत्यादेशौ भवत । खाहिह-खादिष्यति । खाइ-खादति । एवम्—धाहिह-धाविष्यति । धाइ-धावति । तुम खासि । त्व खादसि । तुम धासि । त्व धावसि । विध्यादौ-खाउ, खादतु । धाउ, धावतु । अहं धामु । अह धामु । खादानि । धावन्ति । 'एकत्वेऽपि भवेत् कापि धावतेर्धा विभावया' । धाहिह, धाविहिह । धाइ, धावइ । धाउ, धावउ ॥ २७ ॥

१ तिष्ठन्ति—धावन्ति—गावन्ति । खादधावोर्लृट् लृट् २२८ इत्यत्र बहुलाधिकाराद्वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचन एव भवति । तेनेह न भवति । खादन्ति, धावन्ति । क्वचिन्न भवति—धावइ पुराणो इति । हे० । खादति-खादिष्यति-खादतु-खादैव । एवं धावतीत्यादीनि ।
२ संजीवनीसम्मतः पाठः ।

सादिधातोरेति । अविष्वाद्, वर्तमान, सिद्धि अर्थ में अकृत्यचय के परे साद्, धातु धातुओं को क्रय से अर्थात् अचणार्थक साद् धातु को सा, एवं तत्पर्यन्त-श्रुत्यर्थक धाव् धातु को धा आदेश हो । सादिह् । साधुत्व पूर्ववत् जानना । तुम् 'सासि' 'सिप्यासोः सिते' इस सूत्र से सि आदेश । पूर्वोक्तसूत्र से साद् को सा आदेश । सासि । सादसि । एवं-धासि । धावसि । विष्वादिक् के एकवचन में 'उत्सुसु विष्वा०' इससे प्रथमपुरुष में उ, मध्यमपुरुष में तु, उत्तमपुरुष में शु होते । सो साउ, स सादतु । वह साव । तुम् सासु । त्व साद् । अहं सातु । अहं सादावि । इसी प्रकार धाव् को धादेश में जी जानना । जाउ, धासु, धासु । एकत्वे इति । कहीं पर अकृत्यचय में धाव् धातु को 'धा' आदेश विकल्प से हो । सो जहाँ धा आदेश होगा वहाँ 'आदिह्' होगा, परन्तु पञ्च में-'बोवाणा०' से अकारान्तत्व । जावह, जावड । 'ए च क्त्वा' से इकार । जाविहिह् ॥ २७ ॥

प्रसेर्विसः ॥ २८ ॥

प्रसु-प्रसु अदने, अस्य धातोर्विसो भवति । विसह् (७-१ ति = ह, स्प०) ॥ २८ ॥

प्रसेर्विस.—प्रसे विस इत्यादेश स्यात् । प्रसु अदने । विसह् । प्रसते । अग्ने विसिस्सामो, विसिहामो वा । वय प्रसिष्यामहे ॥ २८ ॥

प्रसेरिति । प्रसधातु को विस आदेश हो । प्रस धातु भोजन करने के अर्थ में है । विसह् । प्रसते । विसिस्सामो । 'न्तिहेत्या०' से मो आदेश । 'उत्तमे स्सा हा' से 'स्सा'- 'हा'-विकरण । 'ए च क्त्वा०' से इकार । विसिस्सामो, विसिहामो । पञ्च में-विसिहिमो-प्रसिष्यामहे ॥ २८ ॥

चिञश्चिणः ॥ २९ ॥

चिञ् चयने, अस्य धातोश्चिणो भवति । चिणह् (स्प०) ॥ २९ ॥

चिञश्चिण —चिञ् इत्यस्य चिण इत्यादेश स्यात् । चिञ् चयने । चिणोह, चिणह् । चिनोति । 'आदिरयते चिनो धातोश्चैय इत्येप वा कर्त्तव्य' । उच्चेअह, उचिनोति । पच्चे-उचिणह् । उच्चेअउ, उचिणोउ, उचिणिउ । उच्चेतुम् ॥ २९ ॥

चिञ् इति । चिञ्धातु चयन-इकट्टे करने के अर्थ में है । चिञ् को चिण आदेश हो । चिणेह् । 'छादेशो वा' से एकार । पञ्च में-चिणह्, चिनोति । कहीं पर चिञ् धातु को 'चेय' यह आदेश विकल्प से होता है । उप् उपसर्ग । उच्चेअह् । पञ्च में-चिण आदेश । उचिणह् । उच्चेअउ । चेय आदेश । पञ्च में-चिण आदेश । 'ए च क्त्वा तुमुन्०' इससे एकार, इकार । उचिणेउ, उचिणिउ । उच्चेतुम् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

क्रीञः किणः ॥ ३० ॥

क्रीञ् क्रीञ्चयनिमये, अस्य धातोः किणो भवति । किणह् (७-१ ति = ह, स्प०) ॥ ३० ॥

क्रीञ्चः क्णिञ्च — क्रीञ्च क्णिञ्च इत्यादेशः कर्त्तव्यः । क्णिञ्च इत्यभिनिमित्ते । क्णिञ्च, क्णिञ्च । क्रीणाति-क्रीणीते । ते परत-क्णिञ्च-क्रीतम् ॥ ३० ॥

क्रीञ्च इति । क्रीञ्चान्तु को क्णिञ्च आदेशः हो । क्रीञ्चान्तु एक वस्तु, द्वय अथवा वदाय देकर दूसरी वस्तु को देने के अर्थ में है । 'ततिरोरिदेतो' से इकार, एकार । क्णिञ्च, क्णिञ्च । क्रीणाति । जारीवृत्ता है । सप्तम्यर्थ में 'ते' से इकार । क्णिञ्च, क्रीतम् ॥

वेः क्के च ॥ ३१ ॥

वेरुत्तरस्य क्रीञ्चः क्के आदेशः क्णिञ्चादेशश्च भवति । विक्रहे, विक्रिण्णह (पू० रूप०) । विक्रीणीते ॥ ३१ ॥

वे. के च^१—विरित्युत्सर्गात्परस्य क्रीञ्च. के इत्यादेशः स्यात् चकारात् क्णिञ्चादेशोऽपि । विक्रहे, विक्रिण्णह । विक्रीणीते । सेवादित्वात् ककारस्य द्वित्वम् ॥ ३१ ॥

वेरिति । वि उपसर्ग से पर क्री भान्तु को 'के' आदेश हो । चकार से क्णिञ्च आदेश भी हो । 'सेवादित्वा' से ककारद्वित्व । 'कादेशो वा' से एकार । विक्रहे । पञ्च में—विक्रिण्णह । विक्रीणीते । वेचता है इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

उद्ध्म उद्धुमा ॥ ३२ ॥

ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः, अस्य घातोऽरुत्पूर्वस्य उद्धुमा भवति । उद्ध-माह^१ (७-१ ति = इ) ॥ ३२ ॥

उद्ध्मो धुमा^२—उदुपसर्गात्परस्य ध्माधातो धुमादेशः स्यात् । ध्मा शब्दाभि संयोगयो । उद्धुमाह, उद्धमति । सदानन्दमते धूमा इति पाठ । ततो धूमाह-इति ॥

उद्ध्मो इति । उद्ध-उपसर्ग से पर ध्मा धातु को धुमा आदेश हो । ध्माधातु शब्द और अभिसंयोग के अर्थ में है । उद्धुमाह । सदानन्द 'धूमा' आदेश मानते हैं । अतः उनके मत से उद्धुमाह यह दीर्घ-उकारयुक्त होगा ॥ ३२ ॥

अदो धो दहः ॥ ३३ ॥

अच्छब्दादुत्तरस्य दुधाञ् धारणयोषणयोः, अस्य घातोर्दहादेशो भवति । सहृह^१ (२-४३ श् = स, ३-३ तलोपः, ३-१ तलोपः, ३-५० दक्षि०, ७-१ त = इ) । सहृहिञ्च^२ (सहृहेति पूर्ववत्, ७-३२ अ = इ, २-२ तलोपः, ५-३० सोर्वि०)^३ ॥ ३३ ॥

अदो धो दहः—अदः परस्य धा-धातो. दह इत्यादेशः स्यात् । सहृह । अहधाति । सहृहिञ्च । सेवादित्वात् दकारस्य द्वित्वम् । अक्षितम् ॥ ३३ ॥

अदो-इति । अद् से पर 'धा' धातु को दह आदेश हो । 'सर्वत्र कबराञ्' से रेफ-कोप । 'हायोः सः' से सकार । 'सेवादी च' से दकारद्वित्व । 'अम्बस्य हका' से अद् के दकार का कोप । सहृह । अहधाति । अह्रा करता है । सहृहिञ्च में 'हे' से इकार । अक्षितम् ॥ ३३ ॥

१ सजीवनीसंमत. पाठः । २ उद्धमति । ३ अक्षते । अक्षितम् । ४ सजीवनी समत पाठः ।

अवाद् गाहेर्वाहः ॥ ३४ ॥

गाह् बिलोडने, अस्य धातोरधातुत्तरस्य बाह्यदेशो भवति । ओवा-
हः^१ (४-२१ अव = ओ, ७-१ ति = ह, शो० स्प०) । पक्षे^२—अववाहः
(प्रायोपसर्गात् २-२ बलोपो न, शो० स्प०) ॥ ३४ ॥

अवाद् गाहेर्वाहः—अवोपसर्गात् परस्य गाहेः बाह्यदेशः स्यात् । ओवाहः,
अववाहः । अवादिति किम् ? गाहः ॥ ३४ ॥

अवादिति । अव उपसर्ग से पर गाहधातु को बाह्य आदेश हो । गाह धातु मयने
में मझाने अर्थ में है । 'ओद्वापयो.' से अव को ओकार । पक्ष में—अववाहः । अवगा-
हते । केवल धातु को बाह्यदेश न हो, किन्तु अवोपसर्ग में ही हो—अतः अवग्रहण है ।
गाहः, गाहते । यहाँ बाह्यदेश नहीं होगा ॥ ३४ ॥

कासेर्वासः ॥ ३५ ॥

अवादित्यनुवर्तते । कास् शब्दकुत्सायाम्, अस्य धातोरधातुत्त-
रस्य वासो भवति । ओवासः, अववासः^३ (४-२१ अव = ओ, शो०
पू० स्प०) ॥ ३५ ॥

कासेर्वासः^४—अवोपसर्गात्परस्य काश् दीप्तावित्यस्य वास इत्यादेशः स्यात् ।
ओवासः, अववासः, ओवासः, अववासः । अवकाशते । ओवासिउ, अववासिउ ।
अवकाश्य । 'वाशब्दस्य उ आदेशः क्त्वास्थितस्य क्विद् भवेत्' । इति उ—आदेशः ।
अवादिति किम् ? कासः ॥ ३५ ॥

कासेरिति । काश्-धातु दीप्ति अर्थ में है । अव उपसर्ग से पर काष् धातु को वास
आदेश हो । 'ओद्वापयो.' से ओकारादेश । ओवासः । पक्ष में—अववासः । 'ततिपो०'
से एकार होने से ओवासः, अववासः । अवकाशते इत्यर्थ । क्त्वाप्रत्यय के विषय में
'कगच्छ०' से तकारलोप । क्त्वाप्रत्ययसम्बन्धी 'वा' को कहीं उ आदेश हो । इससे
उ आदेश । उक्त सूत्र से वास आदेश । पूर्ववत् ओकार । ओवासिउ । 'ए च क्त्वा' से
हकार । ओकारादेश के पक्ष में । अववासिउ । अवग्रहण सूत्र में क्यों ? जिससे केवल
को वास आदेश न हो । कासः, काशते ॥ ३५ ॥

निरो माहो माणः ॥ ३६ ॥

माह् माने, अस्य धातोर्निहत्तरस्य माणादेशो भवति । निम्माणः^५
(३-३ रलोपः, ३-५० मझि०, शो० पू०) ॥ ३६ ॥

निरो माहो माणमर्बौ^६—निरुपसर्गात् परस्य माह माण-मव इत्यादेशो
स्तः । माहमाने । निम्माणः, निम्माणः, निम्माणः । निम्मवण, निम्मवेह, निम्मवह ।
निर्मिमीते । ननु कथं सम्माणेह (सम्मानयति) ? मान पूजायामिति, धात्वन्तरस्य

१. अवगाहते । २. ओत्वाऽभावपक्षे इत्यर्थः । ३. अवकाशते । ४. सजीवनीसमत
पाठः । ५. निर्मिमीते । ६. सजीवनीसमत पाठः ।

तत् । 'निर परस्य मागे वा स्वातां' मणमरौ कचित् । निम्मणिऊण । निम्मारिऊण । 'अडादेशा बहुलम्' इति आत्वम् । सर्वत्र 'ए च क्त्वा' इति इत्वम्, एत्वं च । निम्मण्येऊण, निम्मार्येऊण । निम्मणिऊण, निम्मारिऊण । निर्माय ॥ ३६ ॥

निर इति । निर उपसर्ग से पर माङ्धातु को 'माण' 'मव' आदेश हों । माङ्धातु मान अर्थ में है । माण आदेश । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप, 'बोषादेशयो०' से मकारद्विव । 'लादेशे वा' से एकार । निम्माणेइ, निम्माणइ । 'ततिपो०' से एकार । पञ्च में—निम्माणइ । इसी प्रकार मव आदेश में भी जानना । 'सम्माणेइ' यहाँ सपूर्वक में मान आदेश कैसे ? उत्तर—यहाँ माङ्धातु नहीं है, किन्तु मानधातु है । निर इति । निर से पर माधातु को कहीं मण, मर आदेश विकल्प से हों । निम्मणिऊण । 'ए च क्त्वा०' से इकार, एकार । निम्मारिऊण में 'अडादेशा बहुलम्' से आकार । एव निम्मारिऊण । निर्माय ॥ ३६ ॥

(पदेर्बलः ।)

पदेर्बल^१—निरुपसर्गात् परस्य पद गती, इत्यस्य बलादेश स्यात् । निव्वलइ । निष्पद्यते ॥

पडरिति । निर उपसर्ग मे पर पद धातु को बल आदेश हो । पूर्ववत् रेफलोप, वकारद्विव । निव्वलइ । निष्पद्यते ॥

क्षियो क्षिज्जः ॥ ३७ ॥

क्षि क्षये, अस्य धातोर्क्षिज्जो भवति । क्षिज्जइ^२ (स्पष्टम्) ॥ ३७ ॥

क्षियो क्षिज्ज — क्षि क्षये, इत्यस्य क्षिज्ज इत्यादेश स्यात् । क्षिज्जइ । क्षीयते ॥ ३७ ॥

क्षिय इति । क्षि धातु क्षय के अर्थ में है । क्षि धातु को क्षिज्ज आदेश हो । क्षिज्जइ, क्षीयते ॥

भिदिच्छिदोरन्त्यस्य न्दः ॥ ३८ ॥

भिदिर्^३, छिदिर्^४ पतयोरन्त्यस्य न्दो भवति । भिन्दइ । छिन्दइ^५ (४-१७ वर्गान्त, ७-१ ति = इ) ॥ ३८ ॥

भिदिच्छिदोरन्त्यस्य न्द — भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, अनयोर्धात्वोर्योऽन्त्यो वर्ण तस्य न्द इत्यादेश स्यात् । भिन्दइ, भिनत्ति । छिन्दइ, छिनत्ति । तुम भिन्दसु । त्व भिन्धि । छिन्दसु, छिन्धि । 'त इति क्विदादेशो विकल्पेन भिदिच्छिदो ।' भेतूण, छेतूण । भित्त्वा, छित्त्वा । 'अडादेशा बहुल'मिति इकारस्य एकार । पन्ने—भिन्दिऊण, छिन्दिऊण । 'ए च क्त्वा०' इत्यादिना इत्वम्, एत्वं च । भिन्देऊण, छिन्देऊण ॥ ३८ ॥

भिदीति । फाडदेना इस अर्थ में भिद, फाडकर हो टुकड़े कर देना अथवा चीर देना इस अर्थ में छिद । इन धातुओं के अन्त्य वर्ण को अर्थात् वकार को न्द आदेश

१ इदं सूत्रं भामहृषी नास्ति । २ क्षिणोति, क्षयति । ३ पूर्वापरशौलीदर्शनात् (विदारणे) इत्यर्थनिर्देशो केवलकप्रमात्पुटितः स्याद् इति प्रतीयते । ४ अत्रापि (छेदने) इत्युचित । ५ भिनत्ति, भिन्ते । छिनत्ति, छिन्ते ।

हो । भिन्दइ, भिन्धि । लोट् मध्यमपुरुष एकवचन में 'उसुसु विधवा०' से सुआदेश, भिन्दसु, भिन्धि । एव छिन्वसु, छिन्धि । त इति । भिद् छिद् धातु को कहीं विकल्प से द कोत्त आदेश हो । 'कव तूण' से तूण आदेश । 'कगचज०' से तलोप । 'अडादेशा बहुलम्' से एकार । भेत्तूण, छेत्तूण । पञ्च में- 'ए च क्त्वा' से एकार, इकार । भिन्देऊण, भिन्दिऊण । भिरा । एव छिद् धातु में भी रूप होंगे । छिरवा ॥ ३८ ॥

कथेदः ॥ ३९ ॥

कथ निष्पाके, अस्य धातोरन्त्यस्य ङो भवति । कढइ^१ (पू० स्प०) ॥

कथेद — कथ धातोरन्त्यस्य ङ स्यात् । कथ निष्पाके । कढइ, कढए । 'खघयधे'-इत्यस्य बाध । कथयति । कचित् क्त्वा-प्रत्ययस्येह उच्चाण इत्यपीष्यते^२ । कटुच्चाण । 'सन्धावज्जोप०' इति अकारलोप । कथित्वा ॥ ३९ ॥

कथेरिति । कथधातु के अन्य वर्ण को ङकार हो । कथ धातु एकाकर अष्टमाश अवशिष्ट रखना = काढा करने क अर्थ में है । कढइ, कढए । कथयति । कथ धातु से पर क्त्वाप्रत्यय को कही 'उच्चाण' आदेश होता है । 'सन्धावज्जोप०' से अकारलोप । कटुच्चाण । कथित्वा ॥ ३९ ॥

वेष्टे^३ ॥ ४० ॥

वेष्ट वेष्टने, अस्य धातोरन्त्यस्य ङो भवति । वेड्डइ^३ (षट् = ङ, आदेशत्वात् ३-५० ङङि०, ३-५१ ङ = ङ्, ७-१ ति = इ) । योग-विभाग उत्तरार्थः ॥ ४० ॥

वेष्टे^३—वेष्ट वेष्टने, इत्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य ङ स्यात् । वेड्ड, वेडए । वेष्टे । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ४० ॥

वेष्टेति । विस्तरादि के लपेटने के अर्थ में विद्यमान वेष्ट धातु के अन्य वर्ण षट् को ङ आदेश हो । वेड्ड । 'ततिपो' से इकार, एकार । वेडए । वेष्टे । योगविभाग पृथक् पृथक् दो सूत्र पढ़ना, उत्तरार्थ = अग्रिम सूत्र में केवल वेष्ट की ही अनुवृत्ति के लिये है ॥ ४० ॥

उत्समोर्लः ॥ ४१ ॥

उत्समभ्यामुत्तरस्य वेष्टेरन्त्यस्य लो भवति । उव्वेल्हइ, संवेल्हइ^४ (३-१ तलोपः, ३-५० ङङि०, षट् = ल, आदेशत्वात् ३-५० लङि०, शो० पू०) ॥ ४१ ॥

उत्समोर्ल — उत्पूर्वस्य सपूर्वस्य च वेष्टेरन्त्यवर्णस्य 'ल' इत्यादेश स्यात् । उव्वेल्हइ । उव्वेष्टे । सवेल्हइ । सवेष्टे । 'शेषादेशयो०' इति द्वित्वेन द्विलकारे सिद्धे पुनर्द्विलकारविधान कचिदन्यस्यादेशो न द्वित्वम् । तेन, वेड्ड-इत्यादि सिद्धम् । अत्र सयुक्तस्य षट्-इत्यस्य ङकारादेशो न द्वित्वम् ॥ ४१ ॥

१ कथयति । २ कचित् नकारात् ङो भवति, टक्ष । वेड्डइ, वेडए, वेडइ-इत्युदाहरणानि-इत्यधिक । ३ वेष्टे । ४ उव्वेष्टे, सवेष्टे ।

उत्समोरिति । उपर्युक्त, सपर्युक्त वेष्टयानु के अन्य वर्ण 'ह' को द्विलकारात्मक व आदेश हो । उच्चेष्टह । 'उपरि लोपः कगडतद०' इससे दलोप । 'शेषादेशयो०' से वकारद्वित्व । उच्चेष्टते । एवं संवेष्टह, संवेष्टते । प्रथम यह है कि एक लकारात्मक 'ल' आदेश पडना था, 'शेषादेशयो०' से ल को द्वित्व करने से द्विलकारात्मक हो जाता । फिर द्विलकारात्मक 'ह' आदेश ग्रहण व्यर्थ होकर यह सूचित करता है कि—संयुक्त वर्ण के स्थान में विहित अन्य वर्ण आदेश को द्वित्व नहीं होता है । अतः वेष्टह में 'ह' को द्वित्व न होगा ॥ ४१ ॥

रुदेर्वः ॥ ४२ ॥

रुद्विर् अस्य धातोरन्त्यस्य षो भवति । रुवइ* (हरित्, वृ = व्, ७-१ ति = इ) ॥ ४२ ॥

रुदो व*—रुदोऽन्त्यस्य दस्य व स्यात् । रुवइ । केचित्तु-रोवइ, इत्युदाहरन्ति । तन्मते 'अडादेशा बहुल'मिति उकारस्य ओकार । रुहरा । 'तुन हर शीले' इति हर । 'आदीतौ बहुल'मिति आप्रत्यय । रोदनशीला ॥ ४२ ॥

रुदो व इति । रुदधातु के अन्य दकार को वकार आदेश हो । रुवइ । रोदिति । कोई आचार्य रोवइ प्रयोग करते हैं, उनके मत से 'अडादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार होगा । रुहरा । 'तुन हर शीले' से हर । 'कगजज०' से वलोप । 'सन्धौ अज् लोप०' से अकारलोप । 'आदीतौ बहुलम्' से आकारप्रत्यय । 'कचिदपि लोपः' से अलोप । रोदनशीला ॥ ४२ ॥

उदो विजः ॥ ४३ ॥

उत्पूर्यस्य विजेरन्त्यस्य वकारो भवति । उव्विवइ* (२-२ तलोपः, ३-५० वृद्धि०, शो० पू० स्प०) ॥ ४३ ॥

उदो विजे—उदुपसर्गात्परस्य विजेरन्त्यवर्णस्य वकार स्यात् । उव्वेवइ, उव्वेवए । 'अडादेशा बहुल'मिति एकार* । उद्विजते ॥ ४३ ॥

उद इति । ओविजी भयचलनयो, उत् उपसर्ग से पर भयचलनार्थक विज धातु के अन्य वर्ण को वकार हो । इससे व आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से एकार । 'उपरि लोपः कगड' से दलोप । 'शेषादेशयोर्द्वित्व०' इससे वकार को द्वित्व । उव्वेवइ । 'तत्तिपो०' से ए । उव्वेवए । उद्विजते ॥ ४३ ॥

वृधेर्दः ॥ ४४ ॥

वृधु वर्धने, अस्य धातोरन्त्यस्य षो भवति । वड्डइ* (१-२७ क अ, घ = ङ, तस्य आदेशत्वात् ३-५० द्वि०, शो० पू०) ॥ ४४ ॥

वृधेर्द—वृधेरन्त्यस्य धस्य ङ्ङ स्यात् । ऋतोऽन् । वड्डइ, वड्डए । वर्धते ॥ ४४ ॥ वृधेमिति । वृध वृद्धौ, वृधधातु के अन्त्य को 'ङ्' होवे । 'ऋतोऽन्' से अकार । वड्डइ । वर्धते ॥ ४४ ॥

१. रोदिति । २. सजीवनीसमतः पाठः । ३. उद्विजते । ४. सजीवन्मदिसमतः पाठः । ५. वड्डते ।

हन्तेर्मः ॥ ४५ ॥

हन्तेरन्त्यस्य म्मो भवति । हम्मइ^१ (स्पष्टम्) ॥ ४५ ॥

हन्तेर्मः—हिंसागत्यर्थकस्य हन्-धातोरन्त्यवर्णस्य म्म इत्यादेशः स्यात् । हम्मइ, हम्मए । हन्यते । कर्तरि तु नायमादेशः । तथा चोक्तम्—‘कचित्तु हन्तेर्मः इति आदेशो नेष्यते बुधै’ । हणइ—हन्ति । हन्तव्व-हन्तव्यम् । हतूण-हत्वा । हओ-हत । ‘खने कापि म्म इत्येष स्यादन्त्यस्य हनेरिव ।’ खम्मः । खायते, खन्यते । ‘नान्त्यद्वित्वे’ इति ह्रस्वज्योरमाव । कापीति वचनादिह न भवति । खणिअइ, खणिजइ । हणिअइ, हणिजइ ॥ ४५ ॥

हन्तेरिति । हिंसा-गत्यर्थक हन्धातु के अन्य वर्ण को ‘म्म’ यह आदेश हो । हम्मइ । यह ‘म्म’ आदेश कर्ता अर्थ में नहीं होता है । कहा भी है—‘कचिदिति’ । हन् धातु को ‘म्म’ आदेश कहीं-कहीं नहीं भी होता है । हणइ । ‘शेषाणामदन्तता’ । ‘नो ण’ । हणइ । हन्ति । कचिद्-प्रहण से कर्त्रर्थक प्रत्यय के अतिरिक्त भी होता है । जैसे हतव्व, हतूण—इत्यादि । साधुस्व पूर्ववत् । ‘खनेरिति’ । खन्धातु क अन्य को ‘म्म’ यह आदेश हन्धातु के सदृश होता है । खम्मइ । ‘नान्त्यद्वित्वे’ से इअ-इज का निषेध हो जायगा । खायते, खन्यते इत्यर्थः । कापि प्रहण है, इससे कहीं कहीं ‘ग्म’ आदेश नहीं भी होगा । यक्प्रत्यय को ‘यक इअइजौ’ स ड्य । खणिअइ । हणिअइ । ‘नो ण’ । खन्यते, हन्यते । एव खणिजइ, हणिजइ में हज आदेश होगा ॥ ४५ ॥

रुपादीनां दीर्घता ॥ ४६ ॥

रुपादीनां दीर्घता भवति । रुसइ । त्सइ । सूसइ (२-४३ ष = स, एवं सर्वत्र, शो० स्प० पू०) । रुष्यति । तुष्यति । शुष्यति ॥ ४६ ॥

रुपादीनां दीर्घ^२—रुष रोषे, रुष-इत्यादीनां धातूनाम् उपधाया उकारस्य दीर्घः स्यात् । रुसइ, रुसेइ, रुसए । रुष्यति । सूसइ, सूसेइ । शुष्यति । ‘रुपादीनां’मिति किम् ? रुवइ । रोदिति ॥ ४६ ॥

रुषेति । रुषादिक धातुओं के उपधाभूत उकार को दीर्घ होता है । इससे दीर्घ । ‘ततिपोरिदेनौ’, ‘शेषाणामदन्तता’, ‘शपो स’, ‘लादेशे वा’ इससे विकल्प से एकार । रुसेइ, रुसइ । रुष रोषे । रुष्यति । एव शुष शोषणे । सूसेइ, सूसइ । रुषादिकों को दीर्घ हो यह क्यों कहते हैं ? सामान्यत सभी उपधा के उकार को दीर्घ हो, ऐसा मानने पर रुवइ में भी दीर्घ हो जायगा ॥ ४६ ॥

चो ब्रजनृत्योः ॥ ४७ ॥

ब्रज, नृती, अनयोरन्त्यस्य ओ भवति । वञ्चइ^३ (३-३ रलोपः, शो० पू०) । णञ्चइ^३ (१-२७ ऋ = अ, २-४२ न् = ण, शो० स्प०, ति = इ पू०) ॥

चो ब्रजिनृत्यो—ब्रज गतौ, नृती गान्रविज्ञेये, इत्यनयोरन्त्यवर्णस्य च इत्या-

१ हन्ति ।

२ सजीवव्यनुसारी पाठ ।

३ ब्रजति ।

४ नृत्यति ।

देश' स्यात् । बच्चह । व्रजति । णच्चह । नृत्यति । ननु कथं 'णट्ट'मिति ? नट नृत्ताभित्यस्य नाट्यमिति, तस्मादिदं स्यात् ॥ ४७ ॥

बो-इति । गत्यर्थक व्रजधातु को, पदार्थाभिनयार्थक नृत धातु के अन्य वर्ण को 'ब' यह आदेश हो । बच्चह । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । व्रजति । उक्त सूत्र से 'ब' आदेश । 'नो ण' से णकार । णच्चह । नृत्यति । यदि नृत को सर्वत्र ब आदेश होता है तो णट्ट यह कैसे होगा ? उत्तर—यहाँ नट नृत्तौ, नृत्यर्थक नट जातु है । 'ब्रह्मलोप्यत्', 'अत उपधाया'—एव यह नाट्यशब्द का है । 'अधो मनयाम्' से यलोप । 'शेषादेशयो' से ह्रित्व । 'नो ण सर्वत्र' से णकार । 'अदातो यथादिषु वा' से आकार को अकार । 'मो विन्दु' से अनुस्वार । णट्ट । नाट्यम् ॥ ४७ ॥

युधिबुध्योश्चः ॥ ४८ ॥

युध सम्प्रहारे, बुध अवगमने, अनयोरन्त्यस्य झो भवति । जुज्झह । बुज्झह' (ध = झ, आदेशत्वात् ३-५० झद्वि०, ३-५१ झ = ज्, शो० स्प०) ॥

युधिबुधगुधिसिधिक्रुया उक्त^१—युधादीनानन्त्यस्य उक्त^२ स्यात् । युध सम्प्रहारे । जुज्झह, बुध्यते । बुध अवगमने । बुज्झह, बुध्यते । गुध अभिकाक्षायाम् । गिज्झह, गृध्यति । मिथु सन्धौ । सिज्झह, सिध्यति । क्रुध कोपे । कुज्झह, क्रुध्यति ॥ ४८ ॥

युधीति । युधादिक धातुओं के अन्य वर्ण को उक्त आदेश हो । युध धातु मारना युद्ध करने के अर्थ में है । ध को उक्त आदेश । 'आदेश्यो ज' से जकार । जुज्झह । बुध्यते । बुध धातु समझने के अर्थ में है । पूर्ववत्—बुज्झह । बुध्यते । गृध धातु अन्त्यन्त आसक्ति चाहने के अर्थ में है । उक्त आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से इकार । गिज्झह । गृध्यति । मिथ धातु मिलना, या सिद्ध करने के अर्थ में है । सिज्झह । सिध्यति । क्रुध धातु क्रोध करने के अर्थ में है । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । कुज्झह । क्रुध्यति ॥ ४८ ॥

रुधेर्न्धम्भौ ॥ ४९ ॥

रुधिर (अस्य^१ धातो) रन्त्यस्य न्ध-म्भौ भवतः । रुन्धह, रुम्भह' (इरित्, ध = पर्यायेण न्ध, म्भ, ७-१ ति = ह, ४-१७ वर्गान्त०) ॥ ४९ ॥

रुधेर्न्धम्भौ—रुध-धातोरन्त्यस्य न्ध-म्भ इत्यादेशौ स्त । रुन्धह, रुम्भह । रुणद्धि । 'रुधौ न्धम्भौ क्वचिन्नैव क्वचिज्जम्भो भावकर्मणो' । 'क्तेन दिण्णादय' इति क्तेन सह रुद्धादेश, रुद्धशब्दाद् वा । रुद्धो, रुद्ध । रुज्झह, रुध्यते ॥ ४९ ॥

रुधेरिति । रुध धातु के अन्य वर्ण को न्ध म्भ आदेश होते हैं । रुन्धह । और जहाँ म्भ आदेश होगा वहाँ रुम्भह । रुध धातु आवरण = ढकना, ढँकना, सँसना अर्थ में । रुणद्धि । कहीं-कहीं रुध धातु को न्ध म्भ आदेश नहीं होते और कहीं पर भावकर्म में उक्त आदेश होता है । क्तप्रत्यय के परे 'क्तेन दिण्णादयः' से क्तप्रत्यय के सहित

१. युद्धयने, बुद्धयते । २. सजीवनी-सुबोनिनीसमत. पाठ । ३. रुधेर्न्धम्भौ—
धस्तह । का० पा० । ४. अय पाठो न लभ्यते । ५. रुणद्धि, रुन्धे ।

रुद्ध को रुद्ध आदेश । 'अत आत् सो.' से ओ । रुद्धो । रुद्धः । लट् में व को ऊह आदेश । रुज्जइ । कथ्यते ॥ ४९ ॥

मृदो लः ॥ ५० ॥

मृद् क्षालने, अस्य धातोरन्त्यस्य लो भवति । मलइ^१ (स्पष्टम्) ॥ ५० ॥

मृदो लः—मृद् क्षोदे, इत्यस्यान्त्यवर्णस्य ल स्यात् । मलइ, मलेइ । मृदनाति ॥

मृदो—इति । मृद् धातु मसलना, पीसना आदि अर्थ में है । मृद् धातु के अन्त्य वर्ण को ल आदेश हो । मलइ । मृदनाति ॥ ५० ॥

शद्लपत्योर्डः ॥ ५१ ॥

शद्ल शातने, पत्तल पतने, अनयोरन्त्यस्य डो भवति । सडइ^२ । पडइ (शो० स्प०) ॥ ५१ ॥

शदि^३पत्योर्ड—शद्ल शातने, पद्ल गतौ, इत्यनयोरन्त्यस्य ड स्यात् । सडइ, शीयते । पडइ, पतति । वस्तुतः—शद्ल विशरणगत्यवसादनेषु, पद्ल पतने ॥ ५१ ॥

शदीति । शद् और पत् धातु के अन्त्य वर्ण को 'ड' आदेश हो । 'शपो स' से मकार । सडइ, विशीर्यते । फैलता है या नष्ट हो रहा है । पडइ । पतति । गिर रहा है ॥ ५१ ॥

शकादीनां द्वित्वम् ॥ ५२ ॥

शक्त् शक्तौ, इत्येवमादीनां द्वित्वं भवति । सकइ (७-१ ति = इ, स्पष्टम्) । लगइ (७-१ ति = इ, शो० स्प०) । शक्नोति । लगति ॥ ५२ ॥

शकादीनां द्वित्वम्—शक्त् शक्तौ—इत्यादीनां धातूनामन्त्यस्य द्वित्वं भवति । सकइ, शक्नोति । सकइ मए । शक्यते मया । 'नान्त्यद्वित्वे' इति निषेधात् यक् इय-इजयोरभावात् । लगइ । लग सङ्ग । मगइ, इदं नोदाहर्तव्यम्, रेफलोपद्वित्वाभ्यामप्यस्य सिद्धे । द्वित्वेनैव यगर्थस्य प्रतीयमानत्वात् यगपि न । सकइ ते-शक्यते त्वया ॥ ५२ ॥

शकेति । शकादिक धातुओं के अन्त्य वर्ण को द्वित्व हो । सकइ । समर्थ होता है । भाव में भी सकइ—यही होगा । क्योंकि 'नान्त्यद्वित्वे' से इय-इज का निषेध । द्वित्व से ही भावकर्म की प्रतीति हो जायगी, अतः यक् भी नहीं होगा । लग धातु सङ्ग में लगने के अर्थ में है । लगइ । मार्ग अन्वेषणे का मगइ उदाहरण नहीं देना, क्योंकि 'सर्वत्र लवरां' से रेफलोप । 'शेषादेशयो' से द्वित्व । 'अडादेशा बहुलम्' से इस्व होने से मगइ हो जायगा ॥ ५२ ॥

स्फुटिचल्योर्वा ॥ ५३ ॥

स्फुट विकसने, चल कम्पने, अनयोरन्त्यस्य वा द्वित्वं भवति । फुटइ (३-१ सलोपः, उद्धि०, ७-१ ति = इ), फुडइ (द्वित्वाभावे २-२० ट = ड, शो० पू०) । चलइ, चलइ^४ ॥ ५३ ॥

१. मृदनाति । २. शीयते । पतति । ३. सजीवनीस्व. पाठः । ४. स्फोटते, स्फुटति । चलति ।

स्फुटिचलोर्वा—स्फुट विकल्पे, चल कम्पने, अनयोरन्त्यस्य वा द्वित्वं स्यात् ।
फुट्टइ, फुडइ । स्फुटति । चलइ, चलइ । चलति । फुट्टी, फुडिमी । स्फुटित । चलिमी,
चलिमी । चलित ॥ ५३ ॥

स्फुटीति । स्फुट लिलञाने के अर्थ में है, चल-कॉपने में है । स्फुट और चल के
अन्य वर्ण को विकल्प से द्वित्व हो । 'उपरि लोप' से सकारलोप । फुडइ । फुटता है ।
पञ्च मे-‘टो ह’ । फुडइ । स्फुटति । फुट्टो । स्फुटित के स्थान में 'केन दिण्णाद्यः' से
फुट्ट आदेश । पञ्च में-फुडिमी । स्फुटित । एव चलइ, चलइ । चलति । चलिमी,
चलिमी । चलित ॥ ५२ ॥

प्रादेर्मीलः ॥ ५४ ॥

प्रादेरुत्तरस्य मिलोऽन्त्यस्य द्वित्वं भवति वा । पमिलइ (स्प० पू०),
पमीलइ (३-३ रलोपः, 'ह्रस्वः संयोगे' इति हेमसूत्रात् मी = मि, शे०
पू०) (स्प०) ॥ ५४ ॥

प्रादेर्मील —प्रादेरुपमार्गात्परस्य मील इत्यस्य अन्त्यस्य वा द्वित्वं स्यात् । मील
निमेषणे । निमिल्लइ, निमीलइ । निमीलति । वाशब्दस्य व्यवस्थितविभाषितत्वात् यत्र
'अडादेशा बहुल'मिति ईकारस्य इकार, तत्रैव द्वित्वम् । तेन, निमीलइ-इत्यत्र न
द्वित्वम् । एवम्-पमिल्लइ, पमीलइ । प्रमीलति । समिल्लइ, समीलइ । समीलति ।
उम्मिल्लइ, उम्मीलइ । उन्मीलति । प्रादेरिति किम् ? मीलइ । मीलति ॥ ५४ ॥

प्रादेरिति । प्रादिक उपसर्ग से पर मील धातु के अन्य वर्ण को विकल्प से द्वित्व
हो । मील धातु आँख की पलक लगाने के अर्थ में है । 'अडादेशा बहुलम्' से ईकार
को इकार । उक्त सूत्र से द्वित्व । निमिल्लइ । यहाँ वा-प्रहण व्यवस्थितार्थक है । अतः
जहाँ 'अडादेशा बहुलम्' से इकार होगा वहीं द्वित्व होगा । अतः पञ्च में-निमीलइ ।
ह्रस्व न होने से द्वित्व मी नहीं होगा । एव पमिल्लइ । 'सर्वत्र लबराम्' से रैकलोप ।
पमीलइ । प्रमीलति । उद् मील, 'उपरि लोप' से दलोप । 'शेषादेशयोः' से द्वित्व ।
अन्य कार्य पूर्ववत् । उम्मिल्लइ, उम्मीलइ । उन्मीलति । आदि-प्रहण करने से केवल
धातु में द्वित्व न होगा । मीलइ । मीलति ॥ ५४ ॥

भुजादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु लोपः ॥ ५५ ॥

भुज इत्येवमादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु परतोऽन्त्यस्य लोपो भवति ।
भोस्तूण (जलोपे, ३-१ कलोपे, गुणे, ३-५० तद्धि०, ४-२३ क्त्वः शेषस्य
वस्य स्थाने ऊजादेशः) भोस्तुं । भोस्तव्यं । विदः, वेत्तूण (दलोपे, ३-१
कलोपे, ३-५० तद्धि०, ४-२३ वा = ऊज, गुणः पूर्ववत्) । वेत्तुं (पूर्व-

१. सैनीवन्त्यनुगतः पाठः । २ प्रमीलति । ३ 'युवर्णस्य गुणः' । ८।५।२३ हेम-
सूत्रेण गुणः । एवमुत्तरत्र । वस्तुनस्तु-‘एव-भुज-भुजां तोऽन्त्यस्य’ । ८।५।२१२-वषामन्त्यस्य
क्त्वा-तुम्-तव्येषु तो भवति । एव प्रकारः शोभनः प्रतिभाति । 'क्त्व ऊज,' इति क्त्वा = ऊज,
पुनस्तकारस्य द्वित्वादि सर्वे घुषट्प्रति । रोदितुम्-रोदितव्यम् ।

यद् गुणे कृते जलोपे च शेषभूततुमुनस्तकारस्य ३-५० द्वि०, ४-१२ मर्बि०) । वेत्तव्वं (३-२ यलोपः, ३-५० वद्वि०, ४-१२ मर्बि०) । रुदः, रोत्तूण, रोत्तुं, रोत्तव्वं (भोत्तु-भोत्तव्वंवत्) । (भोत्तसावात्) ॥ ५५ ॥

भुजादीनां क्त्वातुमुनस्तत्प्रेषु लाप — भुजसदृशानां धातूनां क्त्वा-तुमुन-तव्येषु परत अन्त्यस्य लोपः स्यात् । भुज पालनाभ्यवहारयो । 'क्त्वा तूण' इति तूण, उत्तसूत्रेण अन्त्यलोपः । 'सेवादिषु चे'ति तकारस्य द्वित्वम् । 'अडादेशा बहुलम्' इति ओकारः । भोत्तूण, भुक्त्वा । भोत्तु, भोक्तुम् । भोत्तव्व, भोक्तव्यम् । भोत्तूण, भुक्त्वा । तूणादेशो 'कगच्चजे'ति तलोपे, भोत्तूण-इत्यपरे । भोत्तु, भोक्तुम् । भोत्तव्व, भोक्तव्यम् । रोत्तूण, रोत्तूण इति वा, रुदित्वा । रोत्तु, रोदितुम् । रोत्तव्व, रोदितव्यम् । ययालदयमुत्प्रेक्ष्यम् ॥ ५५ ॥

भुजेति । भुज-सदृश धातुओं के अन्त्य वर्ण का लोप हो क्त्वा-तुमुन-तव्य प्रत्ययों के परे । भुज धातु पालन और भोजन अर्थ में है । 'क्त्वा तूण' से तूण आदेश । उत्त सूत्र से जकारलोप । 'सेवादिषु च' से तकारद्वित्व, 'अडादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार । भोत्तूण-भुक्त्वा । इसी प्रकार भोत्तु, भोत्तव्व में भी जानना । यहाँ 'अधो मनयाम्' से यलोप । 'शोपादेशयो०' से द्वित्व विशेष है । भोत्तूण । भुक्त्वा । तूणादेश में 'कगच्चज०' से तलोप करने पर भोत्तूण-कोई आचार्य मानते हैं । एव रोत्तूण, रोत्तूण=रुदित्वा । रोत्तु=रुदितुम् । रोत्तव्व=रोदितव्यम् । लक्ष्यानुकूल व्यवस्था कर लेनी चाहिये । उभय प्रकार के रूप सिद्ध हैं ॥ ५५ ॥

श्रुहुजिल्लूधुवां णोऽन्ते हस्वः^१ ॥ ५६ ॥

श्रु श्रवणे, हु दानादाने,^२ जि जये, लूञ् छेदने^३ धूञ् कम्पने, इत्येतेषा-मन्ते ण. प्रयोक्तव्यः, दीर्घस्य हस्वा भवति । सुणइ (२-४३ श = स, ३-३ रलोपः, ७-१ नि = इ, शो० स्प०) । हुणइ । जिणइ । लुणइ । धुणइ^४ । (स्पष्टा. पू०) ॥ ५६ ॥

श्रुहुजिल्लूधूनां^१ णोऽन्ते हस्वश्च—श्रु इत्येवमादीनां पञ्चानां धातूनाम् अन्ते अग्रे णकार प्रयोक्तव्यः, एषु यो दीर्घः तस्य हस्वश्च स्यात् । श्रु श्रवणे । सुणइ, शृणोति । हु दानादानयो । हुणइ, जुहोति । जि जये । जिणइ, जज्जइ । जयति । लूञ् छेदने । लुणइ, लुणोइ । अत्र उकारस्य हस्वः । पूर्वेषु दीर्घाभावात् न हस्वः । लूनाति । धूञ् कम्पने । धुणइ, धुणोइ । धूनाति । 'श्रुवादीनां यो णकारोऽन्ते स क्वचिद् वा विधीयते' । सुणिऊण, सोऊण । श्रुत्वा । हुणइ, जुहोति । हुणन्तो, जुह्वत । जिणि-

१ श्रुहुजिल्लूधूनां णो हस्वश्च । का० पा० । २ हु दानादानयो । का० पा० । ३ मुद शब्दे इत्यधिक मुणइ-भवते । का० पा० । ४ शृणोति । जुहोति । जयति । लुनाति-लुनीते । धुनोति-धवने । इत्यादयः । ५ सजीवन्यादिममत पाठः ।

ऊण, जेऊण । जित्वा । लुणिञ्च, क्वचित्त्वम् । 'श्वादिभ्य इतरस्यापि णोऽन्ते कचन दृश्यते' । शुणइ, स्तोति । शुणिऊण, स्तुत्वा ॥ ५६ ॥

श्रु-इति । श्रु-हु-जि-ल-पू इन पाँच धातुओं के अन्त्य वर्ण के आगे णकार का प्रयोग हो और दीर्घ धातु को अर्थात् लृ षू धातुओं को ह्रस्व हो । श्रु धातु सुनने के अर्थ में है । सुणइ । शृणोति । सुनता है । हु धातु देने और लेने के अर्थ में है । हुणइ । जुहोति । जि-जीतने के अर्थ में । जिणइ । पक्ष में-जगइ । 'एवमन्येऽपि' से जि को जब आदेश । जयति । लृ धातु छेदन-अन्नादि-पांशों के काटने में है । धातु के अन्त 'ण', पूर्व को ह्रस्व । 'कादेशे वा' से एकार । लुणेइ, लुणइ । लूनाति । इसी प्रकार शुणेइ, शुणइ । धूनाति । 'भ्रवादीनामिति' । श्रु-इत्यादिक उक्त पाँच धातुओं से विहित जो णकारागम है वह कहीं विकल्प से होता है । श्रुधातु से क्वाप्रत्यय । 'क्वा तूण' से तूण । उक्त वार्तिक से विकल्प से ण । 'सर्वत्र लवराय' से रेफलोप । 'ए च क्वा०' से इकार । लुणिऊण । पक्ष में-'जहादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार । सोऊण । इसी प्रकार जिणिऊण, जेऊण-भी होंगे । लुणिअच्च में लृ धातु, तच्च प्रत्यय । उक्त सूत्र से णकारागम, पूर्व को ह्रस्व । 'ए च क्वा०' से इकार । 'कगचज०' से तलोप । 'अधो जनयाम' से यलोप । 'शेषादेशयो०' से वकार-द्वित्व । 'मो विन्दु' से विन्दु । लुणिअच्च । भ्रवादिभ्य इति । श्रु-इत्यादिक धातुओं से अतिरिक्त भी कहीं धातु के अन्त में ण होना है । स्तु धातु । णकारागम । 'स्तस्य थ' से थकार । शुणइ, शुणिऊण । पूर्ववत् ॥ ५६ ॥

भावकर्मणोर्वश्च ॥ ५७ ॥

एषां भावकर्मणोरस्त्ये च-शब्दः प्रयोक्तव्यः, चकारात् णश्च । सुव्वइ (२-४३ श = स, ३-३ रलोपः, व्यवयोगे, संयोगे ८ । ८ । २२७ हेम० ह्रस्व०, ७-१ ति = इ) । सुणिज्जइ (८-५६ णत्वे ह्रस्वे च कृते, ७-३३ अ = इ, इति सुण-इ = सुणि जाते, ७-२१ धातुप्रत्यययोर्मध्ये ज्ज, ७-१ न = इ) । हुव्वइ, हुणिज्जइ । जिव्वइ, जिणिज्जइ । लुव्वइ, लुणिज्जइ । धुव्वइ, धुणिज्जइ' (पूर्ववत् सर्वेषां सिद्धिर्ज्ञेया) ॥ ५७ ॥

भावकर्मणोर्वश्च—भावे कर्मणि चार्थे भ्रवादीना धातूनामन्ते कृतद्वित्वो 'व' इति भवति । चकारात् पूर्वसूत्रोक्तो णकारश्च । सुव्वइ । पक्षे-सुणिअइ, सुणिज्जइ । श्रूयते । हुव्वइ, हुणिअइ, हुणिज्जइ । हुयते । जिव्वइ, जिणिअइ, जिणिज्जइ । जीयते । लुव्वइ, लुणिअइ, लुणिज्जइ । लूयते । धुव्वइ, धुणिअइ, धुणिज्जइ । धूयते ॥ ५७ ॥

भावेति । भाव और कर्म में श्रु इत्यादिक धातुओं के अन्त में द्वित्व-चकार का अर्थात् 'व' इसका आगम हो । सुव्वइ । 'सर्वत्र लवराय' से रेफलोप । 'तत्तियो०' से इकार । सुव्वइ । पक्ष में-'यऊ इअइजौ' से इअइज । 'क्वद्वि लोप.' से णकारा-कार का लोप । रेफलोप । शकार को यकार । स को इकार । पूर्वोक्त के सदृश होंगे । सुणिअइ, सुणिज्जइ । श्रूयते । इसी प्रकार सर्वत्र जानना । लृ और पू धातु में ह्रस्व

भी होगा। लुब्धइ, लुभिअइ, लुभिजइ। लुयते। लुब्धइ, लुभिअइ, लुभिजइ। भूयते ॥ ५७ ॥

गमादीनां द्वित्वं वा ॥ ५८ ॥

गमादीनां धातूनां द्वित्वं वा भवति। गम्मइ (स्पष्टं), गमिजइ (७-३३ भविष्यति गमोऽकारस्येत्वं, ७-२१ मध्ये ज्ञ, ७-१ त = इ, एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्)। रम्मइ, रमिजइ। हस्सइ, हसिजइ। गम्यते। रम्यते। हस्यते ॥ ५८ ॥

गमादीनां द्वित्वं वा—गम्लु गतौ, भावकर्मणोर्विषये गमादीनां धातूनाम् अन्यस्य वा द्वित्वं स्यात्। कर्मणि लकार-गम्मइ। 'नान्त्यद्वित्वे' इति निषेधात् यक-इअइञौ न स्त। पक्षे-गमिअइ, गमिजइ। गम्यते। एवम्-लब्भइ, लभिअइ, लभिजइ। लभ्यते। रम्मइ, रमिअइ, रमिजइ। रम्यते। भण्णइ, भणिअइ, भणिजइ। भण्यते। आकृतियणोऽयम् ॥ ५८ ॥

गमादीनामिति। भाव और क्रम में गमादिक धातुओं के अन्य वर्णों को विकल्प से द्वित्व हो। गम्मइ। 'नान्त्यद्वित्वे' से निषेध होने से इय इज नहीं होंगे। द्वित्व से ही भावक्रम की प्रतीति हो जायगी, अतः तद्धर्षबोधक यक भी नहीं होगा। पक्ष में-गमिअइ, गमिजइ। गम्यते। इसीतरह लब्भइ। भकारद्वित्व के बाद 'वर्गेषु युज-पूर्व' से वकार। लब्भइ। पक्ष में-लभिअइ, लभिजइ। लभ्यते। एवम्-भण्णइ, भणिअइ, भणिजइ। भण्यते ॥ ५८ ॥

लिहेलिज्झः ॥ ५९ ॥

लिह आस्वादने, अस्य धातोर्लिज्झो भवति भावकर्मणो'। लिज्झइ' (स्पष्ट ७-१ त = इ) ॥ ५९ ॥

दुहिलिहिवहा दुज्झ-लिज्झ-बुज्झा^३—एषां धातूनां भावकर्मणोर्विषये यथा-क्रमं दुज्झ-लिज्झ-बुज्झा इत्येते आदेशा भवन्ति। दुह प्रपूरणे, लिह आस्वादने, वह प्रापणे। दुज्झइ। दुह्यते। लिज्झइ। लिह्यते। बुज्झइ। उह्यते। केचित्तु वेत्यनुवर्तयन्ति। तन्मते, दुहिअइ, दुहिजइ। लिहिअइ, लिहिजइ। वहिअइ, वहिजइ। इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ५९ ॥

दुह्यति। दुहादिक तीन धातुओं को भाव कर्म में दुज्झादिक क्रम से होते हैं। अर्थात्, दुह को दुज्झ, लिह को लिज्झ, वह को बुज्झ होते हैं। दुज्झइ। दुह दोहने का अर्थ में है। लिह आस्वाद लेने में अर्थात् चाटने के अर्थ में है। वह प्राप्त कराने में अर्थात् बोझ इत्यादि को यथास्थान पहुँचाने के अर्थ में है। दुज्झादिक आदेश होने पर दुज्झइ, लिज्झइ, बुज्झइ। साधुत्व सुगम है। कोई आचार्य 'वा' इसकी अनुवृत्ति करते हैं, उनके मत से दुज्झादिक आदेश विकल्पसे होंगे। पक्ष में 'यक इअइञौ' से इअ-इज्झ आदेश होंगे। तब दुहिअइ, दुहिजइ। दुह्यते। एव लिहिअइ, लिहिजइ। लिह्यते। वहिअइ, वहिजइ। उह्यते। वे भी होंगे ॥ ५९ ॥

ह्रकोर्हीरकीरौ ॥ ६० ॥

ह्रञ् हरणे, हुक्कुञ् करणे, अनयोर्हीरकीरौ भवतः भावकर्मणोरर्थयोः ।
हीरइ । कीरइ^१ (स्प० पू०) ॥ ६० ॥

ह्रञ्कुञ्ओर्हीरकीरौ^२—एतयोर्भावकर्मणोर्विषये यथाक्रमं हीरकीरौ स्त । हीरइ ।
हियते । कीरइ । क्रियते । ‘नान्त्यद्वित्वे’ इति योगविभागाद् यकोऽभावः ॥ ६० ॥

हञ् इति । ह-कृ को भावकर्म में हीर-कीर आदेश हों । अर्थात् ‘ह’ को हीर एव
‘कृ’ को कीर । हीरइ । हियते । कीरइ । क्रियते । ‘नान्त्यद्वित्वे’ इस सूत्र में ‘न’ को पृथक्
करके ‘न’ यह सूत्र मानना । इसका यह अर्थ होगा कि कहीं-अन्यत्र भी आदेश होने
पर हञ-हञ् नहीं होते हैं, अतः यहाँ हञ हञ् नहीं होंगे ॥ ६० ॥

(ज्ञो जाणमुणौ ।)

ज्ञो जाणमुणौ^३—ज्ञा-धातोर्भावे कर्मणि च जाण-मुण इत्यादेशौ वा स्त ।
‘लादेशे वा’ इत्येत्वम् । जाणेइ, मुणेइ । ज्ञायते । ‘नान्त्यद्वित्वे’—इह योगविभागाद्
इच्छाज्जयोरभावः । एत्वपक्षे तु द्वावपि भवतः जाणिञ्च, जाणिज्च । मुणिञ्चइ,
मुणिज्चइ । आदेशपक्षे—‘प्रज्ञपञ्चाशदि’ति णकार । णाइञ्चइ, णाइज्चइ । ज्ञायते ।
केचित्तु—‘ज्ञो जाणमुणौ’ इत्यस्य स्थाने ‘ज्ञो णज्जणव्वौ’-एव सूत्र पठन्ति । तन्मते णज्चइ,
णव्वइ-इति । ज्ञायते ॥

ज्ञो-इति । ज्ञा धातु जानने के अर्थ में है । ज्ञा धातु को भाववाच्य या कर्मवाच्य
रहते जाण और मुण आदेश विकल्प से होते हैं । ‘लादेशे वा’ से एकार होगा । जाणेइ,
मुणेइ । ज्ञायते । एकारादेश होने पर हञ हञ् नहीं होंगे । क्योंकि पूर्व प्रक्रियानुसार
‘नान्त्यद्वित्वे’ से न का योगविभाग करके हञ हञ् का निषेध हो जायगा । ‘लादेशे
वा’ इस विकल्प के पक्ष में हञ हञ् होंगे । जाणिञ्च जाणिज्च । मुणिञ्च, मुणिज्च ।
सूत्र के आदेशाभाव में ‘ज्ञञ्’ इससे णकार होगा । हञ, हञ् पूर्ववत् । णाइञ्च,
णाइज्च । ज्ञायते । कोई आचार्य सूत्र में जाण मुण के स्थान पर णज् णव्व आदेश
मानते हैं, उनके मत में णज्चइ, णव्वइ ये रूप होंगे । ज्ञायते ॥

ग्रहेर्दीर्घो वा ॥ ६१ ॥

ग्रहेर्धातोर्दीर्घो वा भवति भावकर्मणोरर्थयोः । गाहिज्चइ, गहिज्चइ^४
(३-४ रत्नोप, विकल्पेन दीर्घे कृते, अग्रे गमिज्चइवत्) ॥ ६१ ॥

ग्रहेर्घेत्पः^५—ग्रह-धातोर्भावे कर्मणि च वा घेप्पादेशः स्यात् । ‘नान्त्यद्वित्वे’ इति

१ हियते-क्रियते । क्वचित् ‘ज्ञो णज्जणव्वौ वा’ । ज्ञा-इत्यस्व धातोः णज्च, णव्व इत्यादेशौ
भवतः भावकर्मणो । णज्चइ । णव्वइ । पक्षे—जाणिज्चइ—मुणिज्चइ । ‘ज्ञानुराधोर्णज्जणट्टौ’ ।
अनयोर्भावे णज्च—णट्टौ भवतः । णज्चइ । णट्टइ । ज्ञायते । नृत्यते । का० पा० इत्यधिकः ।
२ संजीवनीयादिसमतः पाठः । ३ नेदं सूत्रं नामहङ्गुत्तौ । ४ ग्रहेर्वा वेत्थ । वेत्थइ—गैणिज्चइ—
गृह्यते । ५ गृह्यते । ६ नामहसमतो नाव पाठः ।

निषेधादिभ्रञ्जयोरभाव । घेप्पइ । गृह्यते । पच्चे-‘ग्रहेर्गेण्ड’ । ‘सन्धावज्जलोप०’
इत्यकारलोप । गेण्हिअइ, गेण्हिज्जइ । गृह्यते ॥ ६१ ॥

ग्रहेरिति । ग्रह धातु को भाव कर्म में घेप्प आदेश हो । ‘नान्त्यद्वित्वे’ से निषेध होने से इअइज्ज नहीं होंगे । घेप्पइ । गृह्यते । पच्चे में ‘ग्रहेर्गेण्ड’ से गेण्ह आदेश होगा । ‘यक इअइज्जौ’ से इअ इज्ज होंगे । ‘सन्धावज्जलोपविशेषा बहुलम्’ इससे अथवा ‘कच्चिदपि लोप’ इससे अकार का लोप होगा । गेण्हिअइ, गेण्हिज्जइ । गृह्यते ॥ ६१ ॥

क्तेन दिण्णादयः^१ ॥ ६२ ॥

दिण्ण = इत्येवमादयः कप्रत्ययेन सह निपात्यन्ते । डुदाञ् दाने,
दिण्णं (स्प०) । रुदिरु, रुण्णं (पूर्व० स्प०) । त्रसी,^२ हित्थं^३ (स्प०) ।
दढ, दड्डं^४ । रज्जि, रत्तं (पू० स्प०) ॥ ६२ ॥

क्तेन दिण्णादयः—डुदाञ् दाने, इत्यादीना धातूना कप्रत्ययेन सह दिण्ण
इत्यादयो निपात्यन्ते । ये प्रत्ययलोपागमवर्णविकारलक्षणैः अनुपपन्नास्ते निपात-
नात्साध्यन्ते—

१ दत्त २ मुक्त ३ व्यतिक्रान्त ४ त्रस्तानाम् ५ उदितस्य च ।

१ दिण्ण २ मुत्त च ३ बोलीण ४ हित्थ ५ रुण्णा भवन्त्यमी ॥

६ दष्ट ७ दग्धा ८ ऽर्जित ९ ख्यात १० स्थापितानामिमे मता ।

६ डक्क ७ दड्ड ८ विटत्त च ९ सखाद १० थाविअ तथा ॥

११ स्पष्टा १२ ऽऽस्वादित १३ नष्टाना स्यात् १४ प्रसारित १५ लूनयो ।

११ छिविअ १२ चक्खिअ १३ लुक्क तथा १४ विसविअ १५ लुअ ॥

१६ आरब्धा १७ ऽर्पितयो स्याताम् १८ आढत्त च १७ विणाविअ ।

एव दिण्णादयोऽन्येऽपि दत्तादीना निपातिता ॥ ६२ ॥

क्तेनेति । डुदाञ् दाने, कप्रत्यय के सहित दा इत्यादिक धातुओं को अर्थात् सिद्ध
‘दत्त’ इत्यादिक के स्थान पर ‘दिण्ण’ इत्यादिक निपात में हों । जो कार्य प्रत्यय में,
लोप से, आगम से, वर्णविकार से अथवा सूत्र में उपपन्न नहीं होते हैं, वे सब निपात
से सिद्ध कर लिये जाते हैं । जैसे १ दत्त को दिण्ण, २ मुक्त को मुत्त, ३ व्यतिक्रान्त
को बोलीण, ४ त्रस्त को हित्थ, ५ उदित को रुण्ण, ६ दष्ट को डक्क, ७ दग्धा को दड्ड,
८ अर्जित को विटत्त, ९ ख्यात को सखाद, १० स्थापित को थाविअ, ११ स्पष्ट को
छिविअ, १२ आस्वादित को चक्खिअ, १३ नष्ट को लुक्क, १४ प्रसारित को विसविअ,
१५ लून को लुअ, १६ आरब्ध को आढत्त, १७ अपित को विणाविअ, होते हैं । एव
जैसे दत्तादिकों को दिण्णादिक होते हैं ऐसे ही अन्य भी होते हैं ॥ ६२ ॥

१ दिणादय इत्यादि-दिण, रुण । का० पा० । २ त्रसि-तिथ्य, तत्थ । का० पा० ।
३ (हित्थ ऋडितमीतयोः) ४ दट्ठ-टट्ठ-दढ । का० पा० । ५ रन्त, रत्त, रज्ज ।
दत्त-रदित-व्रस्त-दग्ध-रक्त । का० पा० ।

(तक्षेरंपवच्छौ ।)

तक्षेरंपवच्छौ^१—तक्षे^२ रंपवच्छ इत्यादेशौ स्त । तक्ष, त्वक्ष तनूकरणौ । रपइ, वच्छइ । तक्षणोति, तक्षति वा ॥

तक्षेरिति । तक्ष धातु को रप-वच्छ आदेश हों । तनूकरण अर्थ में तक्ष धातु है । रप आदेश होने से रपइ, पव वच्छ आदेश में वच्छइ । तक्षणोति तक्षति वा ॥

खिदेर्विसूरः ॥ ६३ ॥

खिद् दैन्ये, अस्य विसूरो भवति । विसूरइ (स्पष्टम् । अत्रोदाहरण-भूते प्राकृतपद्यखण्डे 'विरहेण, बाला' इत्येतौ शब्दौ संस्कृते प्राकृतसमौ, शेषो महिलावत् ?) । विरहेण विसूरइ^३ बाला ॥ ६३ ॥

खिदेर्विसूर—खिद्-धातोर्विसूर इत्यादेश स्यात् । विसूरइ, विसूरेइ । खिद्यते । अत्रापि बहुलप्रहणानुवृत्ते 'खिज्ज' इत्यादेश । खिज्जइ । वसन्तराजस्तु देवादिकत्वात् श्यति, 'त्यथ्यद्या चछजा' इति जकारे, 'शेषादेशयो'रिति जकारद्वित्वे खिज्जइ-इत्याह । तन्नये कप्रत्यये खिज्जिम् नैव सेत्स्यति ॥ ६३ ॥

खिदेरिति । खिद्दैन्ये, खिद् धातु को विसूर आदेश हो । 'लादेशे वा' से विकल्प से एकार, विसूरेइ । पद्य में विसूरइ । खिद्यते । इस सूत्र में भी बहुल-पद की अनुवृत्ति करके बहुलप्रहण से खिद् को खिज्ज आदेश होगा । खिज्जइ । कप्रत्यय से खिज्जिअ होगा । वसन्तराज खिद्धातु से श्यन्, 'त्यथ्यद्या' से जकार, शेषादेशयो^४ से द्वित्व, खिज्जइ-मानने है, उनके मत से कप्रत्ययादि में खिज्ज आदेश न होने से खिज्जिअ नहीं होगा ॥ ६३ ॥

क्रुधेर्जूरः^५ ॥ ६४ ॥

क्रुध कोपे, अस्य जूरो भवति । जूरइ^६ (पू० ति, त = इ, शेष० स्प०) ॥

क्रुधेर्जूर—क्रुधधातोर्जूर इत्यादेश स्यात् । क्रुध कोपे । जूरइ । क्रुध्यति ॥ ६४ ॥

क्रुधेरिति । क्रुध धातु को जूर आदेश हो । क्रुध कोप करने के अर्थ में है । जूर आदेश । जूरइ, क्रुध्यति ॥ ६४ ॥

चर्चेश्रम्पः ॥ ६५ ॥

चर्च अध्ययने, अस्य धातोश्चम्पो भवति । चम्पइ^७ (स्पष्टम्) ॥ ६५ ॥

चर्चेश्रम्प—चर्चि-इति ण्यन्तस्य निर्देश । चर्च अध्ययने, ण्यन्तस्य चर्च-धातो चर इत्यादेश स्यात् । चरइ । चर्चयति । चर्चोत्थर्य । चरिअइ, चरिज्जइ, चर्चयते ॥

चर्चेरिति । चर्चि यह ण्यन्त का सूचक है । चर्च धातु पढ़ने के अर्थ में है । ण्यन्त चर्च धातु को चर आदेश हो । चरइ । चर्चयति=अध्यापयति । विचारता है, पढ़े हुए पाठ को फिर से विचारता है । कर्म में प्रत्यय करने पर 'अक ह्अइज्जौ' से इअइज्ज आदेश । चरिअइ, चरिज्जइ । चर्चयते ॥ ६५ ॥

१ आमह नेदमुपलभ्यते सूत्रम् । २ खिद्यति । ३ क्षुट । ४ क्रुध्यति ।

५ चर्चयते । ६ सजीबन्यादिसमत. पाठ ।

त्रसेर्वजः ॥ ६६ ॥

त्रसी उद्वेगे, अस्य धातोर्वजो भवति । वज्जइ^१ (पू० स्प०) ॥ ६६ ॥

त्रसेर्वज — इक्षतिपौ धातुनिर्देशो । त्रस धातोर्वज इत्यादेशः स्यात् । वज्जइ । त्रस्यति, त्रसति वा ॥ ६६ ॥

त्रसेरिति । त्रस धातु प्रवक्ष्याने के अर्थ में है । त्रस को वज्ज आदेश हो । वज्जइ । त्रस्यति, त्रसति वा ॥ ६६ ॥

मृजेर्लुभसुपौ^२ ॥ ६७ ॥

मृज् शुद्धौ, अस्य धातोर्लुभ, सुप इत्यादेशौ भवतः । लुभइ, सुपइ^३ (स्प०) ॥ ६७ ॥

मृजेर्लुभसुपौ^२ — मृज् शुद्धौ, मृज्-धातोर्लुभ-पुस इत्यादेशौ स्त । लुभइ, पुसइ । माष्टि । सदानन्दस्तु-मृजेर्लुहलुभौ-इत्येव सूत्रपाठ मन्वते । तन्मते-लुहइ, लुभइ-इत्युदाहर्तव्यम् ॥ ६७ ॥

मृजेरिति । मृज धातु शुद्धि करने के अर्थ में है । मृज धातु को लुभ पुस आदेश होते हैं । लुभइ, पुसइ । 'लादेशे वा' से एकार । लुभइ, पुसइ । माष्टि । सदानन्द 'मृजेर्लुहलुभौ' ऐसा सूत्रपाठ मानते हैं । अतः उनके मत से लुहइ, लुभइ रूप होंगे । भकारोच्चारणसामर्थ्य से 'खवय०' से भ को ह नहीं होगा । माष्टि ॥ ६७ ॥

वुड्खुप्पौ मस्जेः^४ ॥ ६८ ॥

दुमस्जो शुद्धौ, अस्य धातोर्वुड्खुप्पौ भवतः । वुड्इ, खुप्पइ^५ (पू० स्प०) ॥ ६८ ॥

वुड्खुप्पौ मस्जे^४ — मस्जधातोर्वुड्खुप्प इत्यादेशौ स्त । दुमस्जो शुद्धौ । वुड्इ, खुप्पइ । 'ब्रुड निमज्जने' इत्यस्य 'सर्वत्र लवरा'मिति रेफलोपे 'सेवादिषु च'ति ङकारस्य द्वित्वे कृते वुड् इति सेत्स्यति । पुन सूत्रे वुड्ग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् । शुद्धि निमज्जन च समानार्थे ॥ ६८ ॥

वुड्इति । मस्ज धातु शुद्धि के अर्थ में है, शुद्धवर्थक मस्ज धातु को वुड् खुप्प आदेश होते हैं । वुड्इ, खुप्पइ । 'लादेशे वा' से सर्वत्र एव जानना । मज्जति । वुड् धातु निमज्जन अर्थ में है । उसको 'सर्वत्र लवरा' से रेफलोप, 'सेवादिषु च' से ङकार को द्वित्व करने से वुड्इ सिद्ध हो जायगा, फिर सूत्र में वुड्-ग्रहण निष्प्रयोजन है । शुद्धि और स्नान एकार्थक हैं । कप्रत्यय में उभयतः वुड्इ होगा ॥ ६८ ॥

दशेः पुलअणिअकअवक्खाः^६ ॥ ६९ ॥

- १ त्रस्यति = त्रसति । २ मृजेर्लुभसुपौ । लुभइ-पुसइ । का० पा० । ३ माष्टि । ४ सजीवन्यादिसमत एष पाठः । ५ वुत्त, वुत्था । वुत्तइ, वुत्तवइ । ६ मज्जति । ७. सजीवन्यादिसमत एष पाठः । ८. इवेदीसपुगिछावक्खाः । दीसइ, पुलइ, गिछइ, अवक्खइ । इत्यत्रे । का० पा० ।

हशिर् प्रेक्षणे, अस्य पुलञ्-णिञञ्-अवक्त्वा भवन्ति । पुलञ् ।
णिञञ् । अवक्त्वाः (स्पष्टम्) ॥ ६९ ॥

हशः पुलञ्-णिञञ्-अवक्त्वा-सञ्वाः^१—हश्-धातोः पुलञ्, णिञञ्, अवक्त्वा, सञ्वा ये आदेशा भवन्ति । हशिर् प्रेक्षणे । पुलञ् । 'लादेशे वा' इत्यनेन एकारः, पुलञ् । एव-णिञञ्, णिञञ् । अवक्त्वा, अवक्त्वे । सञ्वा, सञ्वा-इत्यादिष्वपि हेयम् । ननु पलोएइ इति कथम् ? तत् प्रपूर्वकस्य लोकादर्शने इत्यस्य स्वार्थे णिजन्तस्य हेयम् ॥ ६९ ॥

हशेरिति । हस धातु देखना अर्थ में है । हस धातु को पुलञ्, णिञञ्, अवक्त्वा और सञ्वा ये आदेश होते हैं । पुलञ् । 'लादेशे वा' से विकल्प से एकार होगा । पुलञ् । एवम्-णिञञ्, णिञञ् । अवक्त्वा, अवक्त्वे । सञ्वा, सञ्वा-इत्यादिकों में भी जानना । ननु प्रश्न यह होता है कि यदि हस धातु को पूर्वोक्त ही आदेश होंगे किन्तु 'लोञ्' आदेश नहीं होगा तो 'पलोएइ' यह प्रयोग नहीं होगा । उत्तर यह है कि यह प्रयोग हस धातु का नहीं है, किन्तु दर्शन अर्थ में प्रपूर्वक लोक धातु का है । स्वार्थ में णिच्-प्रत्यय । 'णिच् एदादेरात्' से एकार । 'कगवज्' से ककारलोप । 'सर्वत्र लब्राम्', 'तत्तिपोरिदेतौ' से पलोएइ होगा ॥ ६९ ॥

शकेस्तरवतौराः ॥ ७० ॥

शक्त्वा शक्तौ, अस्य धातोः तर, वञ्, तीर इत्येते आदेशा भवन्ति । तरइ, वञ्इ, तीरइ^२ ॥ ७० ॥

शकेस्तर-वञ्-तीरा — शक्त्वा धातो तर, वञ्, तीर इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । तरइ, वञ्इ, तीरइ । शक्नोति । भावे—'यक इञ्इञ्जौ' इति इञ्-इञ्जादेशो तरिञ्इ, वञ्जइ, तीरिञ्इ । शक्यते ॥ ७० ॥

शकेरिति । शक् धातु को तर, वञ्, तीर ये तीन आदेश होने हैं । साधुत्व पूर्ववत् । भाव में 'यक इञ्इञ्जौ' से इञ्इञ्ज आदेश होंगे । 'सञ्वावज्जोप०' से अकारलोप । तरिञ्इ, तरिञ्इ । एवम्-वञ्जइ, वरिञ्इ । तीरिञ्इ, तीरिञ्इ । शक्यते इत्यर्थः ॥ ७० ॥

(एवमन्येऽपि ।)

एवमन्येऽपि^३—एवम् अनेन प्रकारेण यथा पूर्वोक्तानां धातोः होहुवौ आदेशौ विहितौ, तथैव अपरेषामपि धातूनां यथादर्शनम् आदेशा कल्पनीया । यथा-लवि अवस्रसने । विपूर्वस्य लविधातोः 'यक्' इत्यादेशः । यक्इ । विलम्बते । यथादर्शनम् इति नियमात् कविद् धातोरेव यकादेशः । विषकन्ती । विलम्बमानः । स्रस धातो 'विअवि' इत्यपि आदेश इति सदानन्द^४ । विअविइ । उपवेशने आस्-धातो अञ्छ इत्यादेशः । अञ्छइ । आस्ते । अञ्छन्ती । आसीन । प्रेरणे क्षिपः छुइ इति । छुइइ । क्षिपति । बाळि (बाळ्) इच्छायाम्, बाळ्धातो मह-यक् इत्यादेशौ भवतः । महइ ।

१. एवमपि । २. संज्ञीवन्वादिभिर्यस्य एव पाठः । ३. शक्यते । ४. यामह-
कृतौ मेव सूत्रम् ।

वच्छ । वाञ्छति । आढपूर्वकस्य सेवार्थस्य भिन्धातो अणि-अस्ति इत्यादेशौ । अणिअह, अस्तिअह वा । आश्रयति । रक्षणे गुप्धातो लूम इति । लूमेइ । जिधातो जञ्ज इति आदेश । जञ्जइ । जयति । स्थग सवरणे । स्वार्थे भिजन्तस्य स्थग-धातो ढक् इत्यादेश । ढक्इ । स्थगयति । हि गतौ । प्रपूर्वकस्य हिधातो. पिणव इत्यादेश । पिणवइ । प्रहिणोति । भुजधातो जँव इति । जँवइ । भुक्ते । जेमइ उति तु-जिमु अदने, 'अडादेशा बहुलम्' इत्येत्वे । जेमइ । जेमात । बहुलग्रहणानुवृत्त कचिद् विकल्पेन यक्कादयो भवन्ति । विलम्बइ, थक्इ वा । विलम्बते । छुहइ, खिबइ । क्षिपति । भावकर्मणोरपि दीसइ । दृश्यते । अर्ज अर्जने । बिढप्पइ । अर्ज्यते । आङ्पूर्वकस्य रभधातो -आढ-प्पइ । आरभ्यते । क्त्वाप्रत्ययेऽपि-यक्किऊण । स्या-धातो थक् इत्यादेश । स्थित्वा, विलम्ब्येति वा । छुहिऊण । क्षिप्त्वा । ढक्किऊण । स्थगयित्वा । क्त्वाप्रत्ययेऽपि-लूमिअ । गोपायितम् । महिअ । वाञ्छितम् । ढक्किअ । स्थगितम् । पिणुविअ । प्रहितम् । 'पण्णविअ' इति सदानन्दः, तेन पण्णविअ । प्रहितम् । एव प्रत्ययान्तरेऽपि वाचन्तराणाम् आदेशा ऊक्ता । केचित्तु-'एवमन्येऽपि' इति सूत्रं क्रियापदमेव व्याचक्षते । तन्न युक्तम् । अक्रियापदानामपि आदेशविधानदर्शनान् । उदाहृत चैवमेव । ननु यगेवम्, तर्हि 'केन दिण्णादय' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् ? इति चेन्न, तत्र क्तेति सप्तार्थे तृतीया । तेनाप्ययमर्थ-क्त्वाप्रत्ययसहिताना धातूना दिण्णादय । अत्र तु केवलाना धातूनामिति नानर्थकत्वम् ॥

एवमिति । जैसे भूधातु को हो हुव आदेश कहें है, इसी प्रकार अन्य धातुओं को भी कविप्रयोगानुकूल, व्यवहृतप्रयोगानुकूल धात्वादेश की वरूपना कर ले । अव ससन अर्थ में लब्धिधातु है । उपसर्गसहित विपूर्वक लब्धिधातु को एक आदेश । थक्इ । विलम्बते । 'यथादर्शनम्' इस कथन से कहीं उपसर्ग रहित धातुमात्र को थक् आदेश होगा । विथक्कन्तो । विलम्बमान । 'स्तमाणौ शतृशानचो' से न्त आदेश । न्स् को विअवि आदेश । विअविइ । ससते । आस को अन्छ । अन्छइ । आस्ते । अन्छन्तो, आसीन । प्रेरण अर्थ में छिप धातु को छुह आदेश । छहइ । क्षिपति । वाञ्छि को मह-वछ ये दो आदेश होंगे । महइ, वछइ । वाञ्छति । भिधातु सेवा अर्थ में है । आढ् पूर्वक भिधातु को अणि-अस्ति आदेश होंगे । अणिअह, अस्तिअह । आश्रयतीत्यर्थ । गुप धातु को लूम आदेश होगा । लूमइ । गोपायति । जि को जञ्ज आदेश । जञ्जइ । जयति । स्थग-धातु सवरण=ढाँकना अर्थ में है । स्वार्थ में भिच् । भिजन्त स्थग धातु को ढक्क आदेश । ढक्कइ, ढक्कइ । 'छादेशे वा' से एत्त्व । स्थगयति । टाँकता है । प्रपूर्वक हिधातु को पिणव आदेश । पिणवइ । प्रहिणोति । भेजता है । भुजधातु को जँव आदेश । जँवइ । भुक्ते । प्रश्न यह है कि जेमइ यह अनुनासिकरहित मकारयुक्त कैसे होगा ? उत्तर यह है कि यह भुज धातु का नहीं है, किन्तु अदन = भोजन अर्थ में जिम् धातु का है । 'अडादेशा बहुलम्' से इकार को एकार । 'शेषाणा-मदन्तता' से अकारान्त । जेमइ । जेमति । उक्त सूत्र में बहुलपद की अनुवृत्ति करके यह अर्थ करना कि-थक्कादिक आदेश कहीं विकल्प से होंगे । विलम्बइ, थक्इ वा ।

विलम्बते । शुद्ध, पक्ष में-विषयः । 'यस्मिन्' का 'से' का आदेश । 'यो' का 'से' का । 'येषामा-
मदन्तसा' से अमदन्तता । सिद्धः । विपत्ति । भावकर्म में भी ये आदेश होते हैं ।
दीप्तः, दृश्यते । विक्षिप्यः, जल्पते । आक्षेपपूर्वक रश् धातु को आक्षेप आदेशः ।
आक्षेप्यः, आरम्भ्यते । कदा-मत्स्य के परे भी ये आदेश होंगे । स्वा धातु को यक्ष
आदेशः । यक्षिज्ज, स्थित्वा । भयवा विपूर्वक लुबिधातु को यक्षिज्ज । यक्षिज्ज ।
विलम्बयेत्यर्थः । बुद्धिज्ज, क्षिप्यवा । उक्षिज्ज, स्थगयित्वा । कप्रत्यय में भी ये आदेश
होंगे । गुपधातु को लुप्त आदेशः । 'के' सूत्र से इकार । 'कगचज०' से तकारछोप ।
लुमिज्ज, गोपायितम् । महिज्ज, वाञ्छितम् । उक्षिज्ज, स्थगितम् । प्रपूर्वक विधातु
को पिणुव आदेशः । साधुत्व पूर्ववत् । पिणुविज्ज । सदानन्द पण्यव आदेश मानते हैं,
अतः उनके मत से पण्यविज्ज । ग्रहितम् । इसी प्रकार दूसरे प्रत्ययों के संयोग में
भी आदेशों की कल्पना कर लेना । कोई कोई आचार्य 'एवमन्येऽपि' सूत्र में क्रियापद
की व्याख्या करके क्रिया को ही आदेश मानते हैं, यह ठीक नहीं है, क्योंकि अक्रिया-
पद को भी आदेश विधान है, इसी प्रकार के उदाहरण हैं । ननु प्रश्न यह होता है कि
यदि 'एवमन्येऽपि' से सब प्रकार के आदेश हो जायेंगे तो 'केन विष्णादय' यह सूत्र
व्यर्थ हो जायगा ? उत्तर-यह कहना ठीक नहीं है । क्योंकि 'केन विष्णादयः' इस
सूत्र में 'केन' यहाँ सहाय में लीया है, तो यह अर्थ होता है कि—कप्रत्यय के
सहित दाधातु को विष्ण आदेश हो । तो यहाँ केवल धातु को आदेश कहे हैं और वहाँ
कप्रत्ययसहित को । इस प्रकार अनर्थकत्व की शङ्का नहीं हो सकती ॥

शेषाणामदन्तता ॥ ७१ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सूत्रेष्वष्टम परिच्छेदः ।

शेषाणां लुप्तानुबन्धानामदन्तता भवति । भमः । चुम्बः ॥ ७१ ॥

[एवमन्येऽपि क्रियाशब्दादेशा ज्ञेयाः । यथा—सृजेः जामह, पिबतेः
पाडह^२] ।

इति श्रीभामहविरचिताया मनोरमाव्याख्यायां धात्वादेशपरिच्छेदोऽष्टमः^३ ॥

१ अमति । चुम्बति । २ [ ] अय पाठो न सार्वत्रिक । ३ अत्र प्रकरणान्ते
ग्रन्थान्तरेभ्य आवश्यकतया धातुविहितप्रत्ययादेशा धात्वादेशाश्चोद्धृत्यन्ते सङ्क्षेपेण । तत्र पूर्वं
धातुविहितप्रत्ययाऽऽदेशः—

सिनास्ते सिः । ८।१।१४६ सिना द्वितीयविकादेशेन सह अस्ते सिरादेशो भवति । निदुशो
जं सि । सिनेति किम् ? से आदेशे सति—अल्प तुम् ।

गुर्वादेरिवर्त्ता । ८।२।१५० गुर्वादेर्जे । स्थाने अवि हत्यादेशो वा भवति । शोषितम् = शोष-
विज्ज, सोसिज्ज । तोषितम् = तोसविज्ज, तोसिज्ज ।

अमैराडो वा । ८।१।१५१ अमैः परस्व गैराड आदेशो वा भवति । अमावेह । पक्षे—अमावेह,
अमावह, अमावेह । (अमयति) ।

हु-झ-झु बिष्वादिभ्यैकस्मिन्नाकाराणां । ८।१।१७१ बिष्वादिभ्यैपूर्वप्राप्तामेकादेशेऽर्धे वर्तमा-
नाना त्रयाणामपि त्रिकाणां स्थाने यथासंख्यं हु, झ, झु इत्येते आदेशा भवन्ति । इसलूत्ता ।
इसलू तुम् । इसलू अह । तकारीधारणं भाषान्तरार्थम् ।

शेषाणामवन्तता—विहितादेशोभ्यो धातुभ्योऽन्वे ये अकृतादेशा हकन्ता धातवः, तेषामवन्तता स्यात् । हसइ, हसेइ । 'लादेशो वा' इत्येत्वम् । हसति । हसिष्यो । हसितः । अवन्तत्वे 'त्ते' इतीकारः । हसिऊण । हसित्वा । एवम्—रुसइ, रुसामि, रुसामहे । अवन्तत्वे 'अस' इत्यधिकारविहितानि सर्वाणि कार्याणि भवन्ति ॥ ७१ ॥

शेषाणामिति । जिन धातुओं को आदेश कहे हैं उनसे अतिरिक्त हकन्त धातुओं को, क्योंकि भ्रूवादि क आदेश जो होते हैं वे अवन्त ही को होते हैं । अस आदेश से अतिरिक्त अर्थात् हकन्त धातुओं को अवन्तता हो । जैसे—हस्-हकन्त सकारान्त अकारान्त हो जाने से 'लादेशो वा' से एकार । हसेइ, हसइ । क-प्रत्यय में 'के' से इकार । हसिष्यो । क्वा-प्रत्यय में 'ए' क क्वा तुमन्-तन्व-अविष्यत्सु' से एकार और

लोहिवां । ८।३।१७४। पूर्वसूत्रविहितस्य सो स्थाने हिरादेशो वा भवति । वेहि । दैसु ।

अत इज्जस्विज्जहीन्जे लुको वा । ८।३।१७५। अकारात्परस्य सो इज्जसु, इज्जहि, इज्जे इत्येते लुक् च आदेशा वा भवन्ति । हसेज्जसु । हसेज्जहि । हसेज्जे । हस । पक्षे-हससु । अत इति किम् ? होसु ।

क्रियातिपत्तेः । ८।३।१७९। क्रियातिपत्ते स्थाने ज्ज-ज्जादेशौ भवत । होज्ज, होज्जा । अमविष्यदित्यर्थः । अह होज्ज वण्णणिज्जो ।

न्तमाणौ । ८।३।१८०। क्रियातिपत्ते स्थाने न्त-माणौ आदेशौ भवत । होन्तो । होमाणो । अमविष्यदित्यर्थः ।

क्यङ्कोर्यलुक् । ८।३।१८८। क्यङ्कन्तस्य क्यङ्कन्तस्य वा सम्बन्धिनो यस्य लुग् भवति । गरुआइ, गरुआअइ । अगुरुगुरुमवति, गुरुवाचरति वेत्यर्थः । क्यच् । कोहिआइ । लोहिआअइ ।

के । ८।३।१५९। के परत अत इत् भवति । हसिअ । पडिअ ।

अदेल्लुक्वादेरत आ । ८।३।१५३। गेरदेहोपेषु कृतेषु आदेरकारस्य आ भवति । अति पाइइ । मारइ । एति-कारेइ । खामेइ । लुकि-कारिअ । खामिअ । कारीअइ । खामीअइ । कारिजइ । खामिजइ । अदेल्लुकीति किम् ? कराविजइ । करावीअइ । आदेरिति किम् ? सङ्गामेइ-इह व्यवहितस्य मा भूत् । कारिअ-इहान्तस्य मा भूत् । अत इति किम् ? दूसेइ । केचित्तु-आवे-आव्यादेशयोरप्यादेरत आत्वमिच्छन्ति । कारावेइ । दासाविभो जणो सामलीइ

गेरदेहावावे । ८ । ३ । १४९ । गे. स्थाने अत्, एत्, आव, आवे एते चत्वार आदेशा भवन्ति । दरिसइ । कारेइ । करावइ । करावेइ । हासेइ । हासावइ । हासावेइ । बहुधाधिकारात् कचिदेवास्ति । आणावेइ । कचिद् आवे नारिस । पापइ । भावेइ ।

वृक्षिच्येवींसुधुं । ८ । ३ । १९१ । इक्षेच्येव परस्य क्यस्य स्थाने यथासत्त्वं वींस, धुक् इत्यादेशौ भवत । ईअइज्जापवाद । दीसइ । दुषइ ।

सी-ही-हीअ भूतार्थस्य । ८ । ३ । १९२ । भूतेऽर्थे विहितोऽवतनादि. प्रत्ययो भूतार्थः, तस्य स्थाने सी-ही-हीअ इत्यादेशा भवन्ति । कचरअ व्यवहारादीअ(२)विधानात्स्वरान्तादेवाय

१. 'व्यङ्गनादीअ' इत्यनेन—इवीअ । (अमृ-अमवत्—अमृत्) । अक्खीअ । (आसिट्, आस्त, आसायकं) इत्यादिषु व्यङ्गमान्तादीअ-विधानं वेदितव्यम् । प्राकृतप्रकाशे चेतम् ७-२३ सूत्रे स्पष्टम् ।

इकार । इत्येकम्, इति एकम् होंगे । एवं कस्यामि में 'अक वा मिषि वा' से आकार । पक्ष में-कसेमि । बहुवचन में 'इक बहुव' से आकार, इकार । आत्यर्थं यह है कि अव्यन्त हो जाने से 'अतः' इस अधिकार में अितने कार्य विहित हैं, वे सब होंगे ॥ ७१ ॥

(अनदन्तानामद्वा ।)

अनदन्तानामद्वा^१—अदन्तरहितानां स्वरान्तानाम् अकारागमो वा भवति । 'मियो भावीहो' इति भादेशः । भाइ, भाअइ । बिमेति । होइ, होअइ । भवति ॥ अनदन्तेति । अवन्त से रहित स्वरान्त धातुओं के आगे अकार का आगम होता है । जैसे-भी धातु को भा आदेश होने पर भाइ होगा । विकल्प से अकारागम होने पर भाअइ । बिमेति । एव भू को हो आदेश, होइ, होअइ । भवति ॥

(अडादेशा बहुलम् ।)

अडादेशा बहुलम्^२—अटश्च आदेशावेति द्वन्द्वः । अट् इति पाणिनीयप्रतिपादितः विधिः । कासी । काही । काहीअ । अकारावीट्, अकरोट्, चकार वेत्यर्थः । एव ठासी । ठाही । ठाहीअ ।

कूदोई । ८ । ३ । १७० । करोतेर्दातेश्च परो मविभ्यति विहितस्य म्वादेशस्य स्थाने इ वा प्रयोक्तव्यः । काह । दाह । करिभ्यामि । दास्यामीत्यर्थः । पक्षे-कादिमि । दाहिमि । इत्यादि ।

अधुना धात्वादेशाः प्रदर्शयन्ते—

भुवेहो-भुव-हवा । ८ । ४ । ६० । भुवो धातोर्हो, भुव, हव इत्येते आदेशा वा भवन्ति (१) । होइ । होन्ति । हुवइ । हुवन्ति । हवइ । हवन्ति । पक्षे-भवइ । परिहीणविहवो । कविदन्त्यदपि । उभुअइ । भत्त । भुत्त ।

अविति हु । ८ । ४ । ६१ । विद्वर्जे प्रत्यये भुवो हु इत्यादेशो वा भवति । हुन्ति । भवन् । (भुवन्) हुन्तो । अविति किम् ? होइ

पृथक् स्पष्टे णिव्वड । ८ । ४ । ६२ । पृथक्-भूते स्पष्टे च कर्तरि भुवो णिव्वड इत्यादेशो भवति । णिव्वडइ । पृथक् स्पष्टो वा भवतीत्यर्थः ।

प्रभौ हुप्पो वा । ८ । ४ । ६३ । प्रभुकर्तृकस्य भुवो हुप्प इत्यादेशो वा भवति । प्रभुत्व च प्रपूर्व-स्यैवार्थः । अहं चिअ न पडुप्पर । पक्षे-प्रभवेइ ।

सम्भावेरासङ्ग । ३५ । आसङ्गइ । सम्भावइ ।

कथेरञ्जर-पञ्जर-उप्पाळ-पिसुण-सङ्ग-बोळ्ळ-चव-जम्प-सीस-साहाः । ८ । १ । वञ्जरइ । पञ्जरइ । उप्पाळइ । पिसुणइ । सङ्गइ । बोळ्ळइ । चवइ । जम्पइ । सीसइ । साहाइ । पक्षे-काइइ । एते चाऽन्येर्देशेषु पठिता अपि अत्र धात्वादेशीकृता विविधेषु प्रत्ययेषु प्रतिष्ठन्तामिति । तथाच-वञ्जरिभो, कथितः । वञ्जरिकण, कथयित्वा । वञ्जरणं, कथनम् । वञ्जरन्ती, कथयन् । वञ्जरिअन्वं, कथयितव्यम् । इति रूपसहस्राणि सिद्ध्यन्ति । संस्कृतधातुवच प्रत्ययकोषाणां मादिविधिः ॥ (४)

दुःखे णिव्वरः । ३ । णिव्वरइ । दुःख कथयतीत्यर्थः ।

- १, २. इमे सूत्रे न स्तो आख्यहृत्सी ।
३. 'भवतेहोडुवो स्याताम्' इति आकृतसर्वत्वम् ।
४. 'अवादीनां च प्रायः प्रयोगो नास्ति' इति हेमः ।

प्रत्याहारः । 'अइवण, अलुक्, ऐओक्, ऐऔक्, हयवरट्' । अनुबन्धवर्जित एत-
दात्मको प्राह्यः । आदेशा 'भुवो हो हुवो' इत्यादयः प्रतिपादिताः, ते बहुलम् अनेक-
प्रकारा भवन्ति । बहुलस्वरूपं दर्शयति—

कविप्रवृत्ति, कविदप्रवृत्ति, कविद् विभाषा, कविदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा 'समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

अटस्तावत्—धातु गतिशुद्धयो । अत्र आकारस्य ओकारः । धोवड । धावति ।
अत्र शुद्धौ एव ओकारः । गतौ तु धावड इत्येव । निष्पत् शयने । शषोः स । सर्वत्र
लवराम् । पो व । शेषाणामदन्तता । ततिपोरिदेतौ । सबड-जाते अडादेशा बहुलम्
इति अकारस्य ओकार उकारश्च । सोवड, सुवड । स्वपति । एवम्—एड । इण्धातो

जुगुप्सेर्हण-दुगुच्छ-दुगुच्छा । ४। झुणह । दुगुच्छह । दुगुच्छह । पक्षे-जुगुच्छह । गलोपे-
दुउच्छह-दुउच्छह-जुउच्छह ।

बुमुक्षि-वीज्योणीरव-बोजौ । ५। बुमुक्षेराचारकिवन्तस्य च वीजे । णीरवह । बुमुक्खह ।
वोजजह । वीजह ।

उदो धमो धुमा । ८। उधुमाह ।

मदो धो दह । ९। सदहह । सहहमाणो जीवो ।

पिवे. पिजज-डल्ल-पट्ट-बोट्टा । १०। पिज्जह । डल्लह । पट्टह । बोट्टह । पक्षे-पिअह ।

बद्धातिरोक्कमावज्जुभा । ११। ओक्कमाह । वज्जुआह । उव्ववाह ।

निद्रातिरोहीरोक्को । १२। ओहीरह । उट्टह । निदाह ।

अग्नेराह्वय । १३। आह्वयह । अग्वाह । आजिप्रतीत्यर्थ ।

जातेरमुच । १४। अमुत्तह । णहाह ।

सम सत्य. खा । १५। सक्काह ।

स्थष्ठा-थक्क-चिट्ट-निरप्पा । १६। ठाह । ठाअह । ठाण । पट्ठिओ । उट्ठिओ । पट्ठाविओ ।
उट्ठाविओ । थक्कह । चिट्टह । चिट्ठिकण । निरप्पह । बहुलाधिकारात्कचिन्न भवति-थिअ । थाण ।
पत्थिओ । उत्थिओ । थाकण ।

उदल्ल-कुक्कुरौ । १७। उट्ठह । उक्कुरह ।

म्मेवो-पव्वायौ । १८। वाह । पव्वायह । मिळाह । म्मायत इत्यर्थ ।

निमो निम्माण-निम्मावौ । १९। निम्माणह । निम्मवह ।

क्षेणिज्झारो वा । २०। णिज्झारह । पक्षे-क्षिज्जह ।

खेदेर्णम-नूम-सन्नुम-दक्खोम्माळ-पम्वाळा । २१। नुमह । नूमह । णत्वे-णूमह । दक्कह ।
ओम्माळह । पम्वाळह । खायह ।

निष्ठपत्थोणिहोह । २२। निष्ठप. पत्थे पयन्तस्य । णिहोहह । पक्षे-निवारह । पावेह ।

धवळेदुम. । २४। पयन्तस्य । दुमह । धवळह । दीर्घत्वमपि(१) । दूमिअ । धवळितमित्यर्थः ।

तुलेरोहाम । २५। पयन्तस्य । ओहामह । तुलह ।

मिन्नेवीसाळ-मेलवौ । २८। पयन्तस्य । वीसाळह । मेलवह । मिस्सह ।

इकारस्य एकारः । एति । देह । ददाति । षोः । ईकारस्य एकारः । नयति । रुदिर्
अशुविमोचने, 'रुदो व' इति वकारः । शोषाणाञ्चरन्तता । अत्र उकारस्य वा ओकारः ।
रोवह । पञ्चो-इवह । णसह । शपो स । नो ण । अकारस्य आकार । नयति ।

अथादेशा - 'स्मरतेर्भरसुमरौ' इति यदुक्तं तद् विकल्प्यते, तेन - 'अथो मनया' मिति
मलोपे अन्ते अरः । सरह, इत्यपि ज्ञेयम् । 'बुद्धिश्चौ मरजे' रित्यपि विकल्प्यते । ततो
मज्जह, मज्जेह, इत्यपि । एवं - 'तच्चे रपक्खौ' इत्यत्रापि बाहुलकाद् विभाषा । ततः तक्खह
इति । तच्छणोति । 'शक्केस्तर-वध-तीरा' इहमपि विकल्प्यते । तेन सक्कह इति । शक्नोति ।
'क्षियो म्मिज्ज' अस्मापि वैकल्पिकत्वात्, पच्चे खिक्कह इति । क्षयति । कचिदन्यदेव-
यथा - 'ठाम्मागाश्च भविष्यदूर्ध्वतमानविभ्याद्येकवचने' इति भविष्यदाद्येकवचने ठा-म्मा-गा

अमेस्तलिमण्ठ-तमाडौ । ३०। ण्यन्तस्य । तालिमण्ठह । तमाडह । मामेह । ममाडेह ।
ममावेह ।

दुशेर्दाव-दस-दक्खवा । ३२। ण्यन्तस्य । दावह । दसह । दक्खवह । दरिसह ।

सुह । सिह । ३४। ण्यन्तस्य । सिंहह ।

वापेर्जव । ४०। जवह । जावेह ।

प्लावेरोम्भालपव्वालौ । ४२। ण्यन्तस्य । ओम्भालह । पव्वालह । पावेह ।

विकोशे पक्खोड । ४२। ण्यन्तस्य । पक्खोडह । विकोसह ।

रोमन्धेरीगालवग्गोलौ । ४३। नामधातोर्ण्यन्तस्य । ओग्गालह । वग्गोलह । रोमन्धह ।

दोलेरङ्गोल । ४८। स्वार्थे ण्यन्तस्य । रङ्गोलह । दोलह ।

वेष्टे परिभाल । ५२। ण्यन्तस्य । परिभालेह । वेष्टेह ।

क्रियः किणो वेस्तु के च । ५२। किणह । विकह । विकिणह ।

मियो भा-बीहौ । ५३। भाह । भाइअ । बीहह । बीहिय । बहुलाधिकाराद् । मीमौ ।

आलीङ्गेऽल्ली । ५४। अल्लियह । (अल्लीअह) । अल्लीणो ।

निलीङ्गेणिकीअणिलुक्किणिरिग्गलुक्कल्लिक्का । ५५। णिलीअह । णिलुक्कह । णिरिक्कह ।
लुक्कह । ल्लिक्कह । लिक्कह । निलिक्कह । (णिलिक्कह) ।

विलीङ्गेविरा । ५६। विराह । विलिज्जह ।

रुत्तेरुज-रुण्टौ । ५७। रोते -रुजह । रुण्टह । रवह ।

मृणेर्हण । ५८। हणह । मुणह ।

धूनेर्धुव । ५९। धुवह । धुणह ।

काणेक्षिते णिआर । ६६। काणेक्षितविषयस्य कुणो णिआर इत्यादेशो वा भवति । णिआरह ।
काणेक्षित करोति ।

कुणः कुणः । ६७। कुणह । करह ।

अमे वाक्कम्फ । ६८। वाक्कम्फह । अमे करोति ।

मन्धुनौड्याल्लिये णिव्वोलः । ६९। णिव्वोलह । मन्धुना ओडं मल्लि करोति ।

क्षैय्यल्लम्बने पयल्लः । ७०। पयल्लह । क्षिथिलीभवति, लम्बते वा ।

धुरिः कम्मः । ७२। कम्मह । धुरं करोतीत्यर्थः ।

चाट्टी शुल्लकः । ७३। शुल्लह । चाट्ट करोतीत्यर्थः । तिष्ठतवविषयस्य तु णोल्लम्बह ।

आदेशा विहिताः, ते क्त्वा-तुमुत्-तव्येष्वपि बोध्या । यथा-ठाकण=स्थित्वा । माकण=व्यात्वा । गाकण = गात्वा । ठाउ = स्वातुम् । माउ = व्यातुम् । गाउ = गातुम् । ठाअण्व= स्वातव्यम् । माअण्वं = व्यातव्यम् । गाअण्व = गातव्यम् । कप्रत्ययादन्यत्रैव एते आदेशाः । एषम्-बहुलग्रहणात्सकृतेऽपि कल्प्यते । हिनस्तीति हिंस- । वर्णनिपर्यायात् सिंह- इति । पृषद् उदर यस्येति । बाहुलकात् दकारलोपे गुणौ ष्टोदरः । एष यत् किमपि सूत्रात् प्रतिपाद्यम्, तत्सर्वं बहुलग्रहणादवसेयम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय प० मथुराप्रसादकृते चन्द्रिकाख्यव्याख्याने

धातुविधिरष्टम परिच्छेद ।

स्मरेक्षरक्षरभरमलकठविन्हरसुमरपयरपम्हुइ । ७४। झरइ । झरइ । भरइ । भलइ । कठइ । विन्हरइ । सुमरइ । पयरइ । पम्हुइइ । सरइ । विपूर्वकस्य तु-पम्हुसइ । विन्हरइ । नीसरइ । न्यपहुअः कोकपोकौ । ७५। कोकइ । कस्वत्वे तु-कुकाइ । पोकाइ । पक्षे-बाहरइ । प्रसरे पयछौवेछौ । ७७। पयछइ । जवेछइ । पसरइ । गन्धविषये तु-महमइइ माछइ । मालईगयो पसरइ ।

जाग्रैर्जंग । ८०। जगइ । पक्षे-जागरइ ।

न्यात्रैराभजु । ८१। आभजुइ । बावरेइ ।

आहुळ सन्नाम । ८२। सन्नामइ । आहरइ । अनवरतेस्तु-भोइइ । ओरसइ । ओभरइ ।

पचे-सोछपउछौ । ९०। सोछइ । पछइइ । पयइ ।

मुचेश्व । ९१। छडुइ । अवहेइइ । मेलइ । वस्तिक्कइ । रेअवइ । गिलुअइइ ।

धसाइइ । पक्षे-मुअइ ।

दु-खेर्गिण्वल । ९२। गिण्वलइ । दु-ख मुअतीत्यर्थः । वझेस्तु-वेइवइ । वेलवइ । जूरवइ । उमअइइ । वअइ । सिअेश-सिअइ । सिअइ । सेअइ ।

गजैर्बुक् । ९८। बुक्कइ । गजइ ।

वृषेडिक्क । ९९। डिक्कइ । वृषभो गजतीत्यर्थः ।

राजेरग्व-खज्ज-सइ-रीर-रेहा । १००। अग्वइ-इत्यादि ।

मस्जेराउडु-णितडु-डुडु-खुप्पा । १०१। आउडुइ-इत्यादि । पक्षे-मज्जइ ।

पुज्जेराओलवमालौ । १०२। आरोलइ-इत्यादि ।

तिजेरोडक्क । १०४। ओडक्कइ ।

मुजेरुगुस-लुअ-पुअ-पुस-फुस-पुस-सुइ-डुल-रोसाणा । १०५। उगुसइ-इत्यादि । पक्षे-मज्जइ ।

भजेर्वेमय-मझमूर-मूर-सूर-सूड-बिर-पविरक-करअ-जीरका । १०६। वेमअइ-इत्यादि । पक्षे-भजइ । अनुमजेस्तु-पडिअगइ । अनुवअइ ।

युजो युअ-जुअ-अप्पा । १०९। जुअइ । इत्यादि ।

मुजो मुअ-जिम-जैम-कम्मणइ-समाण-अमड-अट्टाः । ११०। मुअइ-इत्यादि । उपेन युक्तस्य तु-कम्मवइ । उवडुअइ । अट्टे-गडइ । वडइ । सम्पूर्वस्य तु-सज्जअइ । सज्जअइ ।

अवादेशा इति । अह-अव्याहारस्य अह उ, अह उ, अह ओ, ऐऔ, इवमह-महस्यस्य क
फणिमीकसूत्रप्रतिपादितं का ग्रहण करना । और आदेश जैसे—'तुको शीतुवी' ।
यू धातु होहुव आदेश, एवं भी धातु को 'मिषी आधीरी' से आ-वीह आदेश कहे गये
हैं, वे बहुलग्रहण से अनेक प्रकार के होते हैं । अर्थात् अनेक जन्तुओं में अनेक
प्रकार के अवाधिकों के आगम और आदेश होते हैं । अविप्रयोगासुक्ल एवं व्यवहार-
सुक्ल कहपना कर लें । बहुलपद के स्वरूप को कहते हैं—अविधिति । कहीं पर
सूत्र की प्रवृत्ति होती है । सूत्र से अग्राप्त भी आगम-आदेश हो जाते हैं । और कहीं पर

हासेन स्फुटेशुर । ११४। सुरह । हासेन स्फुत्तीत्यर्थः ।

तुहेत्तोड-तुट-तुट-तुट-उत्सुट-उलक-गिलक-लुक-उलू । ११५। तीडह-इत्यादि ।
पक्षे-तुडह ।

पूषी तुल-बोल-बुम्भ-पहलाः । ११७। तुलह-इत्यादि । ग्रन्थे-गण्ठह । गण्ठी ।

मन्येर्नुसल-विराकौ । १२१। पुसलह । पक्षे-मन्यह । क्रादे-अवग्रन्थह । क्रादते, क्रादवति
वा । लिखते-भूरह । विसूरह । लिखह ।

ने सदो मज्ज । १२३। निपूर्वस्य सदो मज्ज इत्यादेशो भवति । अथा पन्थ-गिमज्जह । हे० ।

खिदेर्दुहाव-गिल्लछ-गिज्जोड-गिज्ज-गिल्लूर-लूरा । १२४। दुहावह-इत्यादि । पक्षे-
खिन्दह । आहपूर्वस्य तु-ओमन्दह । उहालह ।

मृदो मर-मड-परिद-मडु-मडु-मडु-पकाडा । १२५। मलह-इत्यादि । स्पन्दे-
चुलुलह । पन्दह । विसवदे-विभट्टह । विलोट्टह । फसह । विसववह । शीयते-झट्टह ।
पक्खोट्टह । आकन्दे-णीअहह । अकन्दह ।

रुषेस्थङ्ग । १२३। उत्थङ्गह । रुन्धह । निवेवते-हङ्गह । निसेहह । तने-तडह । तडुह ।
तडुवह । विरल्लह । तणह । उपसर्वे-अल्लिअह । उपसप्पह ।

सन्तपेक्षङ्ग । १४०। झङ्गह । पक्षे-सन्तप्पह । ओअगह । वावेह । व्याप्नोतीत्यर्थः ।

खिपेर्गल्ल-चकुल-लोड-पेड-गोड-खुह-हुल-परी-पचा । १४१। गल्लह । परीह-
इत्यादि । पक्षे-खिबह ।

उत्थिपेर्गुल्ल-उत्थङ्ग-अल्ल-अम्भुत्त-उत्तिक्क-इम्भुत्ता । १४४। गुल्लगुल्लह-इत्यादि ।
आत्थिपेत्तु-णीरवह । अत्थिस्वह ।

स्वपे कम्भस-लिस-लोड्डाः । १४५। कम्भसह-इत्यादि । पक्षे-सुअह । वेपे-आयम्भह ।
आयज्जह । वेवह ।

विलपेक्षङ्ग-बडवडौ । १४८। झङ्गह-इत्यादि । पक्षे-विलवह । कुपे-अवहावेह । कुपा
करोतीत्यर्थः ।

प्रदीपेस्तेअव-सन्दुम-सम्भुक्क-अम्भुत्ता । १५२। तेअवह-इत्यादि । पक्षे-पलीवह । लुमे-
सम्भावह । लुम्भह । लुमे-खउरह । पडुडुहह । लुडुमह ।

उपालम्भेक्षङ्ग-पक्कर-बेलवा । १५३। पक्षे-उवाकम्भह ।

अवेर्जृम्भो जम्भा १५७। जृम्भेजम्भा इत्यादेशो भवति, वेस्तु न भवति । जम्भाह ।
जम्भाअह । अवेरिति किम् ? कैल्लिसरी विजम्भह । जमे-गिज्जुह । आराकम्भो भवती-
त्यर्थः । मण्डे-विज्जह । विज्जिअह । विज्जिअह । रीडह । टिविज्जिअह । मण्डह । विज्जाम्भते-
गिज्जह । वीसमह । आकम्भते-ओहावह । उवाअह । लुम्भह । अकम्भह ।

अमेधिरिटिड-डुडुल-डण्डल-उक्कम्भ-अम्भ-अमड-अमाड-तलअण्ड-अण्ड-अम्भ-अम्भ-

सूत्र से सर्वथा प्राप्त हैं परंतु नहीं होंगे अर्थात् तत्त्वयुक्त कर्णागमादिक और आवेश नहीं होंगे। और कहीं विकल्प से और कहीं कुछ और ही हो जायगा, जो सूत्र से कथमपि प्राप्त नहीं है। इस प्रकार कार्य के आगमादि आवेशों को बहुधा भिन्न भिन्न प्रकार से समीक्षा करके अर्थात् आवापोहाप से निर्णय करके चार प्रकार का बहुल-स्वरूप कहते हैं। प्रथम-अडागम के उदाहरण देते हैं। जैसे आब धातु को 'शेषाणा अच्युतता' से अकारान्तता। फिर बहुलपद से अट्-प्रत्याहारान्तर्गत ओकार। एवम्-आकार को ओकार हो गया। धोवह। लोकम्यवहारानुकूल गति में धावह रहेगा।

सुम-सुम-फुम-फुम-दुम-दुस-परीपरा १६१। अमेरेतेऽष्टादशादेशा वा भवन्ति। टिरिटिह-इत्यादि। पक्षे-ममइ।

गमेरई-अइच्छ-अणुवज्ज-अवज्जस उकुस-अकुस-पञ्चडु-पञ्चन्द गिम्मह-णी-णीण नीलुक्-पदअ-रम्म-परिअछ-बोल-परिअल-गिरिणास-गिवह-अवसेह-अवहरा १६२। गमेरेते एक विशतिरादेशा वा भवन्ति। अईह। गीह-इत्यादि। पक्षे-गच्छइ। हम्मइ। गिहम्मइ। गीहम्मइ। आहम्मइ। पहम्मइ। इत्येते तु हम्म गतावित्यस्यैव अविष्यन्ति। ६०। आक् पूर्वकस्य गमे-अधिपञ्चअइ। सयुक्तस्य-अग्निमहुइ। अम्याक्पूर्वस्य-उम्यत्थइ। अमिमुत्तमाग-च्छतीत्यर्थः। प्रत्याक्पूर्वस्य-पलोहइ। प्रत्यागच्छतीत्यर्थः। शमे-पडिसाह। पडिसामइ। समइ।

रमे सल्लुद्ध-वेळु-डम्भाव-किलिकिह-कोट्टुम-मोट्टाय-णीसर-वेळा. १६८। सल्लुद्ध-इत्यादि। पक्षे-रमइ।

पूरे-रग्वाड-अग्घव-उद्धुम-अक्कुम-अहिरेमा. १६९। अग्वाडइ-इत्यादि। पक्षे-पूरइ। पूरयनीत्यर्थः। त्वरेते-अजडइ-इत्यधिक।

क्षर खिर-क्षर-पञ्जर-पञ्चड-णिच्चल-णिट्टुआ १७३। खिरइ-इत्यादि। उच्छ्र्वलते-उत्थलइ। विगळे-विप्पइ। वळे-विसट्टइ। वळे-वम्फइ। पक्षे-विगलइ। दलइ। वलइ।

अशे फिड-फिट्ट-फुड-फुट्ट-चुक्-मुळा १७७। फिडइ-इत्यादि। पक्षे-मसइ।

नशेगिरिनास-गिवह-अवरोह-पडिसा-सेवावहरा १७८। पक्षे-नस्सइ। सदिसान-अयाहइ। सदिसइ। अवात्ताशे-ओवासाइ।

इशो निअच्छ-पेच्छ-अवयच्छ-अवयज्ज-वज्ज सम्बव-देनख-ओअकख-अवकख-अवअकख तुळोल(पुलोप)निअ-अवपु-आस पासा १८१। निअच्छइ-इत्यादि। निज्झाअइ-इति तु निध्यायते।

स्पृश फास-फस फरिस-खिव-दिह-आलुक्क-आलिह १८२। फासइ-इत्यादि। प्रविशे-रिअइ। पविसइ। प्रमुशते प्रमुष्णातेअ-पम्मुसइ।

पिवेगिवह-गिरिणास-गिरिणज्ज-रोअ-चट्टा १८५। गिवहइ-इत्यादि। पक्षे-पीमइ। भवे-मुक्कइ। असइ।

कूपे कदद-साअड्ड-अज्ज-अणच्छ-अयच्छ-आहच्छा. १८७। कट्टइ-इत्यादि। पक्षे-करिसइ। असिविषयस्य तु-अक्खोडह (अक्खोडह) अस्सि कोशात्कर्त्तव्यार्थः।

गवेपेडुण्डुल-डण्डोल-गमेस-घसा १८९। डुण्डुलइ-इत्यादि। पक्षे-गवेसइ। लिप्पते-सामग्गइ। अवयामइ। परिअन्नइ। सिलेसइ। अक्खे-चोणडइ। मक्खइ।

काक्खेराह-महिलक्क-अहिलक्क-वच्च-वम्क-मह-सिह-विज्झा (विज्झम्मा) १९२। आहइ-इत्यादि। पक्षे-कक्कइ।

भारवाह में दोबो-दोबो इस अर्थ में चान-चान कहते हैं । ध्वम्-ध्वप् धातु को उल्लिखित सूत्रों से कबह सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से अकार को ओकार और उकार होगा । अतः सोबह एवं सुबह वे दो रूप होंगे । इण् धातु के इकार को एकार होगा । एह, एति । दा धातु के आकार को एकार होगा । देह, देति । नी धातु के ईकार को एकार होगा । नेह, नयति । रुध् धातु अश्रुबिलोचन अर्थात् रोने के अर्थ में है । उल्लिखित सूत्रों से कबह सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से रगत उकार को ओकार होगा । रोबह, रोदिति । णष् धातु अर्क्षन् = नाश होगा अर्थ में है । निर्दिष्ट सूत्रों से नसह सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से अकार को आकार होगा । नासह, नश्यति । इसी प्रकार अन्यत्र भी आगमों की कल्पना कर लेना । बहुलग्रहण से अन्य अष्टादिक आगमों की विधि कही । अर्थात् कहीं पर क्या आगम होता है-इत्यादि उदाहरण दिये ।

प्रतीक्षे-सामय-विहीर-विरमालाः । १९३ । सामय-इत्यादि । पक्षे-पडिक्खह ।

क्षेस्तच्छ-चच्छ-रम्फा । १९४ । तच्छह-इत्यादि । पक्षे-तक्खह । विकसे-कोमासह । वोसट्टह । विअसह । हसे-गुअह । हसह । जसे-व्हसह । परिवहसह सलिलवसण । डिम्मह । ससह ।

जसेडर-वोज्ज-वज्ज । १९८ । डरह-इत्यादि । पक्षे-तसह ।

जसो गिम-गुमौ । १९९ । गिमह । गुमह । पर्यसस्तु-पल्लेट्टह । पल्लट्टह । पव्हत्थह । निथसे-अक्खह । नीससह ।

उल्लेखमल-अमुम्म-गिळम-पुळमाल-गुळोळ-मारोमा । २०२ । कसलह । गुळोळह । छस्व-वे-गुळुळह इत्यादि । पक्षे-उल्लह । आसे-मसह । मासह । मसेथ-विसह । गसह । ओवाह । ओगाह । अवगाहत इत्यर्थः । आरोहते-वडह । वलग्गह । आरुहह ।

मुहेगुम्म-गुम्मडौ । २०७ । पक्षे-मुक्खह ।

दहरदिजल-आलुङ्गौ । २०८ । पक्षे-डहह ।

अहा बल-गेणह-हर-पङ्ग-निरवार-अहिपण्णभाः । २०९ । बलह । गेणह, मिणह-इत्यादि ।

बवो वोत् । २११ । क्खालुमुत्तन्वेणु । वोत्तू । वोत्तु । वोत्तव्व ।

इशस्तेन ठठ । २१३ । इशोऽन्त्यस्य सकारेण सह द्विस्तुठठकारो भवति । दठ्ठण । दठठु । दठठव्व ।

आ कुगो(१) भूत-मविष्यतीश्च । २१४ । काहीअ । काहिह । काऊण । काउ । काअव्व ।

छिदिमिदोर्द्ध । २१६ । छिन्दह । मिन्दह ।

पुथ-पुथ-गुथ-कुथ-सिथ-मुहा ज्हा । २१७ । जुक्खह । गुक्खह । गिक्खह । कुक्खह । मिज्जह । मुज्जह ।

समो छ । २२२ । सम्पूर्वस्य वैष्टेरेत्यस्य द्विक्तो लो भवति । संवेछह ।

वोद । २२३ । उद. परस्य तु ना भवति । उव्वेछह । उव्वेडह ।

उवर्णस्यावः । २२३ । धातोरेत्यस्योवर्णस्य अबादेशो वा भवति । डुक्-निण्हवह । डु-निहवह ।

च्युक्-च्युवह । रु-रवह । कु-कवह । सू-सवह । पसवह ।

स्वराणां स्वराः । २२८ । धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति । इवह । हिवह ।

अथ आदेशविधिं कह्यते है। जैसे—एषु धातु को कित्त्व अथ कुम्भ आदेश कह्ये हैं। ये बहुलग्रहण से विकल्प से होंगे। अतः पक्ष में—‘अथो मन्वात्’ से अकारलोप। ‘अन्ते अरः’ से अर। सरइ। स्मरति। मस्त्रधातु को बुहु खुहु आदेश होते हैं, ये भी बहुलपक्ष से विकल्प से होंगे। पक्ष में—‘उपरि लोपः कण्ड’ से सलोप। ‘शेषादेशयो- द्वित्वमनादौ’ से द्वित्व। ‘शेषाणामदन्तता’ से अकारान्तता। ‘ऊदेशो वा’ से एव। मजइ, मजेइ। बहुलग्रहण से तच्च धातु को रं प वक्ष्य विकल्प से होंगे। पक्ष में—‘पक्षकक्षां क’ से क, ‘शेषादेशयोः’ से द्वित्व। ‘वर्गं (बु) जुजः पूर्वः’ से ककार। अन्य कार्य पूर्ववत्। तच्चइ। तच्चोति। तथा शक धातु—‘शयोः सः’। ‘शेषाणामद- न्तता’। ‘शकादीनां द्वित्वम्’। सक्इ। चि का विकल्प से पूर्ववत् च को क। ‘अन- दन्तानामद् वा’ से अकार। लिअइ। जयति। कहीं अन्य ही कार्य हो जाते हैं।

विणइ। जुणइ। सद्दण। सद्दहाण। धावइ। धुवइ। खवइ। रोवइ। कचिन्नित्यन्—वेइ। लेइ। विहेइ। नासइ। आर्वे—वेमि।

व्यञ्जनादन्ते ॥२३९॥ व्यञ्जानन्ताङातोरन्ते अकारो भवति। भमइ। इसइ। कुणइ। मुम्भइ। भणइ। उवसमइ। पावइ। सिञ्चइ। रुम्भइ। मुसइ। हरइ। करइ। शवादीनां प्रायः प्रयोगो नास्ति।

स्वरादनतो वा ॥२४०॥ अकारान्तवर्जितास्वराणान्ताङातोरन्ते अकारागमो वा भवति। पाइ। पाअइ। धाइ। धाअइ। जाइ। जाअइ। झाइ। झाअइ। जम्भाइ। जम्भाअइ। उन्वाइ। उन्वाअइ। मिलाइ। मिलाअइ। विक्कइ। विक्कअइ। होऊण। होअऊण (होअऊण)। अनत इति किम्। चिइच्छइ। हुगुच्छइ। जानाते कर्मभावे—णञ्चइ। णञ्चइ। पक्षे—जाणिउजइ, मुणिउजइ। णाइञ्चइ। नञ्—पूर्वकस्य—अणाइञ्चइ। व्याहृणः कर्मभावे—वहिप्पइ। वाहरिञ्चइ। आरमे. कर्मणि—आठप्पइ, आठवीअइ। सिह—सिचोः कर्मणि—सिप्पइ। अयेः कर्मणि—वेप्पइ। गिणिह्जइ। स्यूके कर्मणि—छिप्पइ। छिबिज्जइ। जीइइ। कज्जइ। लज्जइ इत्यर्थः। विरेच- यते—ओलुण्डइ। उल्लुण्णइ। पस्वत्थइ। विरेअइ। तावयते.—आहोइइ। विहोइइ। पक्षे— तावेइ। उद्धूलयते—गुण्ठइ। उद्धूलइ। नाशयते—विउइइ। नासवइ। हारवइ। विप्प- वाकइ। पलावइ। नासइ। उत्पूर्वस्य घटेण्यन्तस्य—उग्गइ। उग्गाइइ। सम्भाषयते—आस- व्भइ। सम्भावइ। उत्थङ्गइ। उठ्ठाइ। गुल्लुगुच्छइ। उप्पेइ। उप्पावइ। उत्पूर्वस्य नमैर्ण्य- न्तस्यैते प्रयोगाः। पट्ठवइ। पेण्डवइ। पट्ठावइ। प्रस्थापयतीत्यर्थः। अपयते.—अडिअइ। चच्चुप्पइ। पणामइ। अप्पेइ। कमे प्रयोगी—णिहुवइ, कामेइ—इति। प्रकशायते—णुन्वइ। पयासअइ। विच्छोळइ। कम्पेइ। कम्पयतीत्यर्थः। आरुहेण्यन्तस्य—वळइ। आरोवेइ। रक्खेण्य- न्तस्य—रावेइ। रक्खेइ। घटयते—परिवाडेइ। घडेइ। रचयते—उग्गाइइ। अवइइ। विड- विडइइ। रयइ। सम्पूर्वस्य तस्य—उवइत्थइ। सारवइ। समारइ। केळयइ। समारयइ।

अफुण्णादय शब्दाः क्तेन सह निपात्यन्ते। तद्यथा—

अफुण्णो—आक्रान्तः। उक्कोस—उक्कट्टम्। फुड—स्पष्टम्। बोणीणो—अतिक्रान्तः। लुग्गो— रुग्णः। विट्ठ—वेट्ठ, अजितम्। निमिअ—स्थापितम्। ज्विस्सअ—आस्वादितम्। हीसमण- हेपितम्—हस्वादि।

धातवोऽर्थान्तरेऽपि ॥२५॥ उक्तादर्थान्तरादेऽपि धातवो वर्तन्ते। बकि. प्राणने पठितः। खादनेऽपि वर्तते। वळइ। खाइति, प्राणनं करोति वा। एवम्—ककिः संख्यानेऽपि। कळइ।

जैसे-अविष्यदादिक अर्थों में एकवचन के परे अ-सा-गा आदेश कहे हैं, वे अव्यय क्त्वा-पुन्य-सम्प्रत्ययों के परे भी होंगे । ठाऊण = स्थित्वा । साऊण क व्यात्वा । गाऊण व्यात्वा । सर्वत्र 'क्त्वा वृण' से वृण 'कणचञ' से तलोप । पूर्व-ठाउ । साउ । गाउ । 'कणचञ' से तलोप । 'अथो मनयाम्' से यलोप । 'शेषादेशावोः' से द्वित्व । 'भो विन्दुः' । ठाअव्वं । साअव्वं । गाअव्वं । इसीप्रकार संस्कृत में भी बहुल-ग्रहण से वर्णविपर्ययादिक होते हैं । जैसे-हिसि हिंसाबाम् । दिनस्ति इति हिंसः प्राप्त था, हकार-सकार का विपर्यय करने से सिंहः होगा । पृषप् उदर यहाँ सूत्र से तलोप अ प्राप्त था, बहुलग्रहण से लोप । इसी को 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टानि' कहा है । इस तरह सूत्र से प्रतिपाद्य जो कुछ भी है, बहुलग्रहण से प्रयोगानुकूल उस आगमादेश की कल्पना कर लेना ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय-मधुराप्रसादकृतायां प्राकृतप्रकाशव्याख्यायां हिन्दी-
सरलाभ्याख्यायां धातुविधिरष्टमः समाप्तः ।

जानाति, सख्यान करोति वा । रिगिर्गौ, प्रवेशेऽपि । रिगइ (रिग्गइ, रिगइ) । प्रविशति, गच्छति वा । काञ्छतेर्बन्फ आदेशः प्राकृते-बन्फइ । अस्यार्थ-इच्छति, (पृच्छति) खादति वा । फक्ततेत्यक् आदेशः । बन्फइ । नीचां गतिं करोति, विळ्म्वयति वा । विळ्प्युपाळ्म्योश्छ आदेशः । इळ्म्वइ । विळ्म्वति, उपाळ्मते, आवते वा । पक्-पडिवाळेइ । प्रतीक्षते, रक्षति वा । केचिद् कैश्चिदुपसर्गेनित्यम् । हरइ । जुष्यते । सहरइ । सवृणोति । अणुहरइ । सवृञ्जीभवति । नीहरइ । पुरीषोत्सर्गं करोति । विहरइ । क्रीडति । आहारइ । खादति । पकिहरइ । पुनः पुरयति । परिहरइ । त्यजति । उवहरइ । पूजयति । बाहरइ । आळयति । प्रवसइ । देशान्तरं गच्छति । उव्वपइ । चटति । उळ्ळइ । निःसरति । इति (१) । प्राचीञ्च हेमानुसाथीदेशानामुल्लेखः ।

१. अत्र सूत्रसंख्या हेमचन्द्रादिभिरस्य शब्दानुशासनस्य परिशिष्टरूपस्याऽष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादान्त्यवस्येतिऽवगम्यताम् ।

अथ नवमः परिच्छेदः

निपाताः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । वक्ष्यमाणा निपातसंज्ञका वेदितव्याः । संस्कृतानु-
सारेण निपातकार्यं वक्तव्यम् ॥ १ ॥

निपाता — अधिक्रियन्ते, अतः ये शब्दा वक्ष्यन्ते ते निपात-संज्ञका भवन्तु ।
ते च अव्ययनामानोऽपि भवन्ति । आ परिच्छेदसमाप्तेरयमधिकारो वेदितव्यः ।

सदृश त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥

इति प्रातिपदिकेभ्योऽस्य विशेषः ॥ १ ॥

अब इस परिच्छेद में निपातविधि कहते हैं—

निपाता इति । यह अधिकार सूत्र है । इसके अनन्तर सब शब्द निपातसंज्ञक होंगे और वे अव्यय-नाम-वाले होंगे अर्थात् उन्हें अव्यय भी कहेंगे । निपाताधिकार परिच्छेद की समाप्ति तक जानना । अब प्रथम अव्यय का स्वरूप बताते हैं । पुल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग इन तीनों लिङ्गों में, प्रथमा-द्वितीया आदि सातों विभक्तियों में और एकवचनादि सब वचनों में जो सदृश हो समानरूप से रहे, व्यव किसी प्रकार के नाश को न प्राप्त हो वह अव्यय कहा जाता है । यही प्रतिपदिक से अव्यय का विशेष है । प्रातिपदिक में लिङ्ग-वचन से भेद रहता है ॥ १ ॥

(कीस किमर्थे ।)

कीस किमर्थे—किम्शब्दस्य योऽर्थः तत्र कीस इति निपातः प्रयुज्यते । कीस तए मह कहिअ । किं त्वया मम कथितम् । अत्र किमर्थे कीस इति ॥

कीसेति । किमर्थ में कीस इस निपात का प्रयोग होता है । 'कीस तए मह कहिअ' । क्या तुमने मुझ से कहा । यहाँ किम्शब्द के अर्थ में कीस यह है ॥

हुं दानपृच्छानिर्धारणेषु ॥ २ ॥

हुं-इत्ययं शब्दो दानपृच्छानिर्धारणेष्वर्थेषु निपातसंज्ञो भवति । दाने यथा-हुं गेण्ह अप्पणो जीअं (गेण्ह ८-१५ सू० स्प०, अप्पणो ५-५५ सू० स्प०, जीअं २-२ । ४-५ सू० स्प०, शे० सुगमम्) । पृच्छायाम्-हुं कवेहि साहुसु सम्भावं (कवेहि इति १२-३ शौरसेन्यां, थ = ध, ७ १८ विध्यादावेकत्वे सिप् = सुकृते ७-३४ लादेशे सति, एत्वम्, मच्यमे २-२७ ध् = ह्, २-४३ घ् = स् । अस्त्ये ३-२ वलोपः, ३-५० भक्षि०, ३-५१ भ् = ब्, प्राय इति २-२ वलोपो न, ५-३ असोऽकारलोपः, ४-१२

१ भामहृत्पाविदं नेपलभ्यते सूत्रम् । २. 'सोर्हिवां' ८।३।१७४ हेन० सू०-सोर्हिः ।

मवि०) । निर्वाण्ये-हुं हुवसु तुण्हिओ (८-१ भू = हुव, ७-१८ सिप् = सु, अन्त्यः ३-५८ सू० द्रष्टव्यः) । हुं गृहाणात्मनो जीवम् । हुं कथय साधुषु सद्भाषम् । हुं भव तूष्णीकः ॥ २ ॥

हुं दानपृच्छानिवारणेषु^१—दाने, पृच्छायां, निवारणे च हुं-इति निपातः प्रयुज्यते । हुं देवर ! गेण्हसु । हुं देवर ! गृहाण । अत्र हुं-शब्दो दानार्थं द्योतयति । हुं भण । अत्र हुं-शब्दः पृच्छा द्योतयति । हुं होषु तुण्हिओ । हुं भव तूष्णीकः । अत्र हुं-शब्दः प्रतिषेधार्थं द्योतयति । निपाताः कचिद् वाचका, कचिद् द्योतकाश्चेति यथा-दर्शनमवगन्तव्यम् ॥ २ ॥

हुं-इति । दान-देना, पृच्छा-पूछना, निवारण-रोकना,—इन अर्थों के शोध्य रहते अर्थात् कथंचित् प्रतीयमान रहते हुं इस निपात का प्रयोग होता है । 'हुं देवर ! गेण्हसु' । हाँ, देवर ग्रहण कीजिये । जो मैं दे रही हूँ, उसे लीजिये । यहाँ दानप्रतीत्यर्थं हुंशब्द है । हुं भण । हाँ कहिये । क्या पूछते हो । यहाँ पृच्छा अर्थ में हुंशब्द है । 'हुं होषु तुण्हिओ' । हाँ चुप हो जाइये । अर्थात् अब आगे कुछ मत कहिये । यहाँ कथन निवारण अर्थ में हुंशब्द है । निपात कहीं पर वाचक और कहीं पर द्योतक प्रतीत होते हैं । वस्तुतः किसी आचार्य के मत से वाचक हैं और किसी के मत से द्योतक हैं । विहार, आहार, सहार, परिहार—एक ही ह्रस्व में उपसर्गभेद से अनेक अर्थों की प्रतीति है । एवम्-अमवति, परामवति, समवति, अनुभवति, उन्नवति-इत्यादि ॥ २ ॥

विअ-वेअ अवधारणे^२ ॥ ३ ॥

विअ, वेअ इत्येतावधारणे निपातसंज्ञौ भवतः । एवं विअ । एवं वेअ । (एवं संस्कृतसमः, शे० स्प०) । एवमेव ॥ ३ ॥

विअ वेअ^३ अवधारणे—निश्चयार्थं विअ, वेअ इत्येतौ वर्तते । एसो विअ सो राजा । एव एव स राजा-इति निश्चय । स वेअ ह्य णअरी । सैवेय नगरा । अन्या न भवतीति निश्चय । स विअ, स च्चेअ । सैव ॥ ३ ॥

विअ-इति । विअ, वेअ ये निपात निश्चय अर्थ में प्रयुक्त होते हैं । एसो विअ सो राजा । यह वही राजा है । यहाँ निश्चयार्थक विअ-शब्द है । सवेअ इयं णअरी । यह वही नगरी है अर्थात् दूसरी नहीं है—यह निश्चय है । इस प्रकार यहाँ निश्चयार्थक वेअ-शब्द है ॥ ३ ॥

ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु ॥ ४ ॥

ओ-इत्ययं शब्दः सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु निपातसंज्ञो भवति । ओ चिरअसि (२-२ यत्तोपः, ७-२ सि) । गाथासु द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु—सूचना=साभिप्रायमुद्देशकवचनम् । पश्चात्ताप=अनुशयः । विकल्पः=इदम्, इदं वेति वाक्षिको विधिः । एषु त्रिष्वर्थेषु ओ इति निपातो

१ एष पाठः सजीवनीसमतः । २ विअ वेअ विअ । इ विअ । तुमं विअ । अहमेव—स्वमेव । का० पा० । ३ विअ-वेअ-इति भागवतीसमतः पाठः ।

वर्तते । ओ अविनयजस्तगिला । ओ अविनययजवती । अत्र ओ-शब्दः पूर्वकृतस्वकी-
याकरणीयसूचकत्वं द्योतयति । ओ ण पसण्णमिह । ओ=किमिति न प्रसन्नाहमममम् इति
पञ्चात्ताप द्योतयति । ओ अणुणेमि । ओ अनुनयामि । अत्र विकल्पार्थं ओशब्दः ॥ ४ ॥

ओ-इति । सूचनादिक अर्थों में 'ओ' इस निपातसंज्ञक का प्रयोग होता है ।
सूचना-अभिप्रायपूर्वक किञ्चिन्मात्र वस्तु की सूचना । पञ्चात्ताप-पङ्कताना । विकल्प-
यह अथवा यह-इस प्रकार पाक्षिक विधि विकल्प कहाता है । इन अर्थों में ओ बहु
निपात होता है । ओ अविनयजस्तगिला । अविनय में यजवती थी । यहाँ पूर्वकृत पक्ष
के अकरणीयत्व की सूचना है । ओ ण पसण्णमिह । ओ मैं क्यों न प्रसन्न हो गयी ।
यहाँ प्रसन्न न होने के पञ्चात्ताप को यह सूचित करता है । ओ अणुणेमि । अच्छा यदि
नहीं मानता है तो मैं पैरों में पहुँगा=अनुनयविनय कहूँगा । यहाँ विकल्पार्थक
ओशब्द है ॥ ४ ॥

इरकिरकिला अनिश्चिताख्याने ॥ ५ ॥

इर, किर, किल इत्येते शब्दा अनिश्चिताख्याने निपातसंज्ञका भव-
न्ति । पेक्ख इर तेण हवो (आदिमः ६-५१ सू० द्रष्टव्यः । तेण ४-६
तदोऽस्त्यलोपः, ५-१२ एत्वं, ५-४ टा=ण^१ । अन्त्यः ४-६ हुनोऽस्त्य-
लोपः, १२-३ त=द्, ५-१ ओ) । अज्ज किर तेण ववसिओ । (व्यव-
सित इत्यत्र ३-२ यलोपः, प्राय इति २-२ वलोपो न, २-२ तलोपः,
५-१ ओ, शो० स्प०) । अमं किल सिविणओ (२-२ यलोपः, ४-१२
मर्बि०, शो० स्प० । अन्त्यं १-३ सू० द्रष्टव्यम्) । प्रेक्षस्व किल तेन
हृतः । अद्य किल तेन व्यवसितः । अयं किल स्वप्नः ॥ ५ ॥

इर-किर-किला अनिश्चिताख्यानेषु^२—इर-किर-किला शब्दा अनिश्चयस्य अस-
म्यगर्थस्य आख्याने प्रतिपादने प्रयुज्यन्ते । इह इर दिट्ठो दइओ । इह किल हट्ठो
दयित । अत्र इरशब्द स्थानदर्शनादेव निश्चितार्थं वक्ति, इति असम्यगेव निश्चया-
ख्यानम् । एत्थ किरालिगिओ । अत्र किलालिङ्गितः । अत्र किरशब्द स्थानस्यालिङ्ग-
नस्य असम्यगर्थतां द्योतयति । ण किल रमिओ । न किल रमितः । अत्र किलशब्दः
रमितार्थप्रतिषेधस्य अपरिस्फुटतां कथयति ॥ ५ ॥

इरेति । इर-किर-किल ये शब्द अनिश्चय असम्यग् अर्थ के प्रतिपादन में प्रयुक्त होते
हैं । इह इर दिट्ठो दइओ । यहाँ पर मित्र को देखा था । यहाँ पर किल (इर)-शब्द
स्थानदर्शन से ही निश्चित अर्थ को कहता है, असः शब्द के प्रयोग से असम्यक् प्रकार
से निश्चय को कहता है । एत्थ किरालिगिओ । यहाँ पर आलिङ्गन किया गया । यहाँ
किरशब्द स्थानस्य आलिङ्गन के अपरिस्फुटार्थ को सूचित करता है । ण किल रमिओ ।
यहाँ किलशब्द रमणप्रतिषेध को अपरिस्फुट सूचित करता है । अर्थात्-रमणप्रतिषेध
को स्फुटतया यहाँ कहता है ॥ ५ ॥

१ तेनेत्यत्र २-४२ इति प्लवमाजयित्ति केचित् । २. तन्वीश्वरीसंमतः पाठः ।

हुं कञ्चु निश्चयवितर्कसम्भावनेषु ॥ ६ ॥

हुं, कञ्चु इत्येतौ निश्चयवितर्कसम्भावनेषु निपातसंज्ञकौ भवतः । हुं रक्खसो (हुं स्प०, ३-२९ क्ष = ख, ३-५० खट्ठि०, ३-५१ ख = क्, ४-१ ह्रस्वः, ५-१ ओ) । शुक्रओ कञ्चु भारो (५-१ ओत्त्वम्, अन्य-त्स्पर्ष्टम्) । हुं राक्षसः । शुक्रः खलु भारः ॥ ६ ॥

हु-कञ्चु निश्चयवितर्कसंभावनासु—निश्चयो = विश्वासः । वितर्कः = विमर्शः । संभावना = उत्कटैककोटिस्वरूपासंभावना । कार्याध्यवसायस्वरूपेत्यर्थः, एवर्थेषु हु, कञ्चु एतौ निपातौ स्त । अज्ज हु दीसइ दइआ । हु-निश्चयेन । अज्ज दयिता हरयते । अत्र हुशब्दो निश्चयं बोधयति । एवमेव कञ्चुशब्दप्रयोगेऽपि । अज्ज कञ्चु एसा मं पलोएइ । अज्ज खलु एसा मां प्रलोकयेत् । अत्र कञ्चुशब्दः निश्चयं द्योतयति । ण हु दिट्ठो तइ अज्जवि । न हु दृष्टस्त्वयाऽद्यापि । अत्र हुशब्दो वितर्कं द्योतयति । पेच्छ कञ्चु दारमि सो कदावि ठिओ होज्ज । प्रेक्षस्व खलु द्वारे स कदापि स्थितो भविष्यति । अत्र कञ्चुशब्दो द्वारदेशस्थितिविमर्शोत्पत्तिद्योतकः । एव हुशब्दप्रयोगः । संभावनायाम्-अच्छ ताव हु णइए । आस्तां तावत् खलु नथा । अत्र हुशब्दो नदीपारगमनसंभावनां द्योतयति । खणा कञ्चु बज्जामि जलनिहिणो पार । क्षणात् खलु ब्रजामि जलनिधे पारम् । अत्र कञ्चुशब्दः सागरपारतीरप्राप्त्यवसायद्योतनार्थः । एव यथायथ हु-कञ्चु-शब्दौ निश्चयाद्यर्थं प्रकाशयत ॥ ६ ॥

हु-इति । निश्चयादिक अर्थो में हु, कञ्चु ये निपात प्रयुक्त होते हैं । निश्चय-विश्वासात्मक स्थिरज्ञान । वितर्क-विमर्श । संभावना-उत्कटकोटिस्वरूपा संज्ञा अर्थात् साक्षात्स्पर्शकार्याध्यवसायस्वरूपज्ञान । अज्ज हु दीसइ दइआ । हु निश्चयेन अज्ज दयिता हरयते । यहाँ हुशब्द निश्चय को द्योतित करता है । इसी प्रकार कञ्चु (खलु) शब्द के प्रयोग में भी जानना । अज्ज कञ्चु एसा मं पलोएइ । अज्ज वह मुझे देखेगी । यहाँ निश्चय को खलुशब्द बोधित करता है । ण हु दिट्ठो तइ अज्ज वि । आज भी नहीं देख पड़ा । यहाँ हुशब्द वितर्क को प्रकाशित करता है । एवं कञ्चु शब्द के प्रयोग में-पेच्छ कञ्चु दारमि सो कदावि ठिओ होज्ज । देखो कदापि वह दरवाजे पर स्थित होगा । यहाँ कञ्चुशब्द द्वार पर ठहरने के विमर्श को बोधित करता है । संभावना में हु शब्द-अच्छ ताव हु णइए । संभवतः नदी के पार होगा । यहाँ हुशब्द नदी के पार जाने की संभावना को कहता है । कञ्चुशब्द-खणा कञ्चु बज्जामि जलनिहिणो पार । क्षणमात्र में मैं समुद्र के पार जाता हूँ । यहाँ कञ्चुशब्द समुद्र के पार जाने के उद्योग-साहस से पार-प्राप्ति-सिद्धि संभावना को सूचित करता है । इसी तरह अन्यत्र भी हु-कञ्चुशब्द पूर्णतः निश्चयादिक अर्थों को ब्यक्तार्थक प्रकाशित करते हैं ॥ ६ ॥

नवरः केवले ॥ ७ ॥

णवरः इत्ययं शब्दः केवलेऽर्थे निपातसंज्ञो भवति । णवर अण्णं
(अक्षशब्दस्य २-४२ न = ण, ४-१२ मर्बि०) ॥ ७ ॥

(इजेराः पादपूरणे ।)

इजेरा' पादपूरणे—इ-जे-र इत्येते निपाता पादपूरणे वर्तन्ते । न्यूनपाद-
पूरणमेव एषां प्रयोजनम् । 'एस इ तदा पञ्चटो' । एष तथा प्रवृत्त । अत्र इकार
पादपूरणमात्रे वर्तते । न्यूनपादपूरणमेवैतेषां प्रयोजनम् । वृत्तभङ्गभयात् इकारस्तत्पूर्त्यै
प्रयुक्तः । 'लभइ जे पेक्खेउ' । लभ्यते प्रेक्षितुम् । अत्र 'जे' इति पादपूरणमात्रे । सत्तु
सदानन्देन वसन्तराजेन च 'पेखिउ' इति प्रयुक्तम्, तत्र समीचीनम् । तथासति एक-
मात्रा न्यूनवाच्यतिष्ठते । तस्मात्—'ए च क्त्वातुमुनतव्यभविष्यत्सु' इत्येकार । 'पे-
क्खेउ' इति युक्तः पाठः । ण र तए वि (कहिओ सो) । न त्वयापि कथित स । अत्र
रेफः पादपूरणार्थः ॥

इजेरा इति । इ-जे-र ये निपात श्लोक की पादपूर्ति के लिये होते हैं । न्यूनपाद
की पूर्ति ही इनका प्रयोजन होता है अर्थात् इनका अर्थ कुछ नहीं होता । 'एस इ
तदा पञ्चटो' । यहाँ वृत्त में एक मात्रा कम होती थी, अतः इकार का प्रयोग किया है,
जिससे छन्दोभङ्ग न हो । एव जे-शब्दप्रयोग में—'लभइ जे पेक्खेउ' । यहाँ जे पादपूर्ति
मात्र के लिये है । 'पेक्खेउ' यहाँ 'ए च क्त्वा' से एकार करने से पादपूर्ति होगी ।
अन्यथा फिर भी एक मात्रा न्यून होने से छन्दोभङ्ग हो जायगा । 'ण र तए वि
कहिओ सो' । यहाँ रेफ पादपूर्त्यर्थमात्र है ॥

आनन्तर्ये णवरि ॥ ८ ॥

णवरि इत्ययं शब्द आनन्तर्ये निपातसंज्ञो भवति । णवरि (स्पष्टम्) ॥

आनन्तर्ये णवरि—अनन्तरस्य भाव आनन्तर्यम्, तस्मिन् णवरि इत्यय
निपातो वर्तते । णवरि छिण्ण सीस रणो रिउणो । अनन्तर छिण्ण शीर्ष रणो रिपो ।
अत्र णवरिशब्द शिररछेदनस्य आनन्तर्यं द्योतयति । केचित्तु—'णवरि केवलानन्तर्ययो'
इत्येव सूत्र पठन्ति । तन्मते-रणो रिपो केवल शिररिछिण्णम्—इत्यपि भवति ॥ ८ ॥

आन—इति । आनन्तर्यं अर्थ में 'णवरि' इस निपात का प्रयोग होता है । 'णवरि
छिण्णं सीसं रणे रिउणो' । इसके अनन्तर संग्राम में शत्रु का शिर काट दिया । यहाँ
णवरि-शब्द आनन्तर्य अर्थ को कहता है । कईएक आचार्य—'णवरि केवलानन्तर्ययोः'
ऐसा सूत्र भावते हैं । उनके मत से केवल अर्थ में भी 'णवरि'शब्द है । तो यह भी
अर्थ होगा कि—केवल शिर काटा ॥ ८ ॥

(उ क्षेपविस्मयसूचनासु ।)

उ क्षेपविस्मयसूचनासु—क्षेपः = तिरस्कार । विस्मय = आश्चर्यम् । सूचना =

१ केवलमक्षयित्वर्थः । केचित्तु अन्यशब्दस्य ३-२ यलोप, २-४२ न-ण, ३-५० णदि०,
शे० पू० । २. नेत्र नामइदृशौ सूत्रम् । ३. नास्तीर आमइदृशौ सूत्रम् ।

अभिप्रायप्राप्त्यर्थः । 'अर्थेषु उ इति निपातः' अनुसृतो । उ अम्ह न तेण कम्म । उ अस्माक न तेन कार्यम् । अत्र तस्य प्रयोजनेऽपि प्रयोजनं नास्तीति अभिप्रेतो बोध्यते । उ सो एष इह कुदो आगदो । उ स एष इह कुत आगतः । अत्र उशब्दः तदागमने आश्चर्यं जनयति । सहि उ विलक्खो व्व । सखि । उ विलक्ख इव । अत्र विलक्खजनन-कारणाभिप्रायस्य सूचना उशब्देन द्योत्यते ॥

उ-इति । शेषादिक अर्थो मे उ इस निपात का प्रयोग होता है । शेष = तिरस्कार । विस्मय = आश्चर्य । सूचना = अभिप्राय का संक्षेप कहना । शेष-‘उ अम्ह न तेण कज्ज’ । उ-मुझे उससे कोई कार्य नहीं है । कार्य रहते हुये भी कार्य का निषेध करना तिरस्कार है । उ-पद से उसका बोध होता है । आश्चर्य-‘उ सो एष इह कुदो आगदो’ । यहाँ उशब्द उसके आगमन में आश्चर्य को कहता है । सूचना-‘सहि उ विलक्खो व्व’ । हे सखि । वह विलक्ख-सा हो गया । यहाँ विलक्खोत्पादक कारण के अभिप्राय की सूचनामात्र उशब्द से प्रकाशित होती है ॥

किणो प्रश्ने ॥ ९ ॥

किणो इत्ययं शब्दः प्रश्ने निपातसंज्ञो भवति । किणो धुव्वसि (८-५७ य = व्व, ७-२ थास् = सि) । किणो हससि (किणो स्प०, ७-२ सिप् = सि) । किन्नु धूयसे । किन्नु हससि ॥ ९ ॥

किणो प्रश्ने — किणो-इति निपात प्रश्नेऽर्थे वर्तते । सुहज्ज किणो कहेसि म् । सुभग । किं कययसि माम् । अत्र किणो इति प्रश्नार्थवाचक । कोस-किमर्थे वर्तते । किणो-इति तु प्रश्ने । इत्यनयो अर्थाभेदे अर्थभेदो न कर्तव्य । तथा चोक्तम्-‘सम्भवत्येकवाच्यत्वे वाक्ये भेदश्च नेष्यते’ ॥ ९ ॥

किणो-इति । किणो यह निपात प्रश्न अर्थ में है । ‘सुहज्ज किणो कहेसि म्’ । हे सुभग मुझे क्या कहते हो ? यहाँ किणोशब्द प्रश्नार्थ में है । कोस यह किमर्थ में है और किणो यह प्रश्न में है । इस प्रकार इनका परस्पर अर्थ में अभेद ही है । अर्थ में भेद नहीं करना । कहा भी है कि-एक वाच्य रहने पर वाच्य भेद नहीं करना-इति ॥ ९ ॥

अब्बो दुःखसूचनासम्भावनेषु ॥ १० ॥

अब्बो इत्ययं शब्दो दुःखसूचनासम्भावनेषु निपातसंज्ञो भवति । दुःखे-अब्बो कज्जलरसरज्जिपट्ठि अक्खीहि^३ (अब्बो स्प०, कज्जलरसेति संस्कृतसमः शब्दः, रजितेत्यस्य २-२ तलोपः, ५-१२ अ = ए, ५-५ भिस् = हिं । अन्ये २-३० क्ष = छ, ३-५० छट्ठि०, ३-५१ झ = झ्, ४-२० स्त्रीत्वे ई, ४-५ भिस् = हिं) । सूचनायाम्-अब्बो अघरं विअ (२-२५ प = व, ५-३ अमोऽकारलोपः, ४-१२ मत्ति०, शे० ९-३ सू० स्प०) । सम्भावने-अब्बो णमिअ अणुं (३-१ इलोपः, ३-५० तट्ठि०, ४-१२

१ किणो कोस किमु परिप्रश्ने । का० पा० । २ अब्बो अब्बो, वो । अब्बो दुःख-सूचनासाधनेषु । का० पा० । ३ प्राकृते द्विवचनाभावात् बहुवचनम् ।

मर्वि०) । अहो कञ्जलरसरञ्जिताभ्यामक्षिभ्याम् । अहो अपरमिव । अहो
एनमिषाचुम् ॥ १० ॥

अब्बो दु खसूचनासंभाषणेषु—दु खे, सूचनायां, सम्भाषणे च अब्बो इति
निपातो वर्तते । ‘अब्बो महपिअविरहो’ । अब्बो मम प्रियविरहः । इत्यत्र अब्बो इति
निपातो विरहदुःखातिशयावेदकः । सहि ! एस निट्ठरो अब्बो’ अत्र अब्बोशब्दः अति-
निष्ठुरतासूचकः । सख्या सह संभाषणेऽपि अब्बोशब्द इहावस्थितः । तदर्थव्योतनद्वारेण
प्रयुक्तः । अब्बो-इति निपात आश्चर्यव्योतनेऽपि क्वापि दृश्यते । अब्बो वल्लह किमिणं ।
आश्चर्यं वल्लभ ! किमिदम् । अत्राश्चर्यव्योतकोऽयम् अब्बोशब्दः ॥ १० ॥

अब्बो इति । दुःखादिक अर्थो न निपात अब्बो का प्रयोग होता है । ‘अब्बो मह
पिअविरहो’ । यहाँ अब्बो यह निपात प्रियविरहदुःखातिशय का सूचक है । ‘सहि एस
निट्ठरो अब्बो’ । यहाँ अत्यधिक निष्ठुरतासूचक है । यहाँ अब्बोशब्द संभाषण में भी
है । क्योंकि उसी अर्थ को संभाषण द्वारा सूचित करता है । अब्बो यह आश्चर्य प्रकाशन
में भी होता है । अब्बो वल्लह किमिणं । हे प्रिय ! यह क्या है ? यहाँ आश्चर्यसूचक
अब्बोशब्द है ॥ १० ॥

अलाहि निवारणे ॥ ११ ॥

अलाहि इत्ययं शब्दो निवारणे निपातसंज्ञो भवति । अलाहि कलह-
लेसेण । अलाहि कलहबन्धेण । (संस्कृतसमौ कलहो बन्धश्च, २-४३
श = स्, ५-४ टा=ण, ५-१२ ए, शो स्प०) । अलं कलहलेदोने । अलं
कलहबन्धेन ॥ ११ ॥

अलाहि निवारणे—अलाहि इत्ययं निपात निवारणेऽर्थे वर्तते । अलाहि तुम्हे
अम्हणामेण । अल तव अस्मदीयनाम्ना । अन्य कश्चिन्नामग्रहणात् अलाहि-इत्यनेन
निपातेन प्रतिषिध्यते ॥ ११ ॥

अलाहीति । निवारण अर्थ में अलाहि यह निपात है । अलाहि तुम्हे अम्हणामेण ।
हमारा नाम न लीजिये और किसी का नाम लें । यहाँ अलाहि इस निपात से नाम-
ग्रहण का प्रतिषेध है ॥ ११ ॥

अइ-वले सम्भाषणे ॥ १२ ॥

अइ, वले इत्येतौ शब्दौ सम्भाषणे निपातसंज्ञकौ भवतः । अइ मूलं
पसूसइ (अइ स्प०, मूलं संस्कृतसमः, शो ३-३ रत्तोपः, २-४३ श,
व् = स्, ३-२ यत्तोपः, ८-४६ उदीर्घः, ७-३१ ति = इ) । वले किं कलेसि
(वले स्प०, किं संस्कृतसमः, २-२ यत्तोपः, ७-२ सिप्=सि, ७-३४
एत्वं कले, शो स्प०) । अपि मूलं प्रशुष्यति । वले किं कल्लयसि ॥ १२ ॥

अइ-रणे संभाषणे—अइ-रणे इत्येतौ निपातौ संभाषणे = निष्पण्येऽर्थे वर्तते ।

अइ पिबतम लणं दिअहो । अवि पिबतम । लणं दिअहो । अत्र लणम्-अर्थं संभाव्यन् 'अइ'शब्दः संभावितः । आज रणे नाह गम्मइ चराठ । अय नाथ । गम्यते गृहात् । अत्र रणे शब्दः गमनस्य सम्भाषण बोधयति ॥ १२ ॥

अइ-इति । संभाषण और निरूपण अर्थ में 'अइ-रणे' के दो निपात प्रयुक्त होते हैं । 'अइ पिबतम लणं दिअहो' । यहाँ लणमात्र अभी विन है, इस अर्थ को सूचित करता हुआ संभाषण में अइशब्द का प्रयोग है । एवम्-अज रणे नाह गम्मइ चराठ । यहाँ 'रणे' वह सप्तम्यन्तासुकरणस्वरूप निपात गमन-सम्भाषण में प्रयुक्त है, लणमार्थ रणशब्द का सप्तम्यन्त रूप नहीं है । तो वह अर्थ होता है-हे नाथ ! आज घर से जा रहे हैं । यहाँ गमन-सम्भाषण में 'रणे'शब्द प्रयुक्त है ॥ १२ ॥

णवि वैपरीत्ये ॥ १३ ॥

णवि इत्ययं शब्दो वैपरीत्ये निपातसंज्ञो भवति । णवि तद् पट्टसह बाला (तद् १-१० सू० स्प०, ३-३ रलोपः, ७-१ ति = इ, बाला इति संस्कृतसमः) । विपरीतं तथा प्रहसति बाला ॥ १३ ॥

सू कुत्सायाम् ॥ १४ ॥

सू इत्ययं शब्दः कुत्सायां निपातसंज्ञो भवति । सू सिविणो (सिविणो १-३ सू० स्प०) । धिक् स्वप्नः ॥ १४ ॥

धू कुत्सायाम्—धू-इत्यय निपात कुत्साया वर्तते । कुत्सा = निन्दा । धू तुह सबसिचरिअ । धिक् तत्र सपत्नीचरितम् । अत्र धूशब्देन सपत्नीचरितस्य निन्दा प्रतीयते ॥ १४ ॥

धू-इति । धू यह निपात निन्दा अर्थ में है । 'धू तुह सबसिचरिअ' । तुम्हारी सबत के चरित्र को निन्दित है । यहाँ धूसब्द से निन्दा प्रतीयमान है ॥ १४ ॥

रे-अरे-हरे सम्भाषणरतिकलहाक्षेपेषु ॥ १५ ॥

रे, अरे, हरे इत्येते शब्दाः सम्भाषण-रतिकलहा-क्षेपेषु निपात-संज्ञा भवन्ति यथासंख्यम् । रे मा करेहि । जाओसि अरे । दिट्ठोसि हरे (रे स्प०, संस्कृतसमो मा-शब्दः, १२-१५ कृञ् = कर, ७-३४ एत्वं, १२-२७ परस्मैपदं, संस्कृतवत् लोटः सेहिः) । (२-४२ ञ् = ण, २-२ गलोपः, ७-६ स्प० सि, अरे स्प०) । (१-१८ ञ् = इ, ३ = १० छ = ठ, ३-५० ठञि०, ३-५१ ठ-ट, ५-१ ओ) । रे मा कुरुष्व । नागोसि अरे । दट्ठोसि हरे ॥ १५ ॥

रे-अरे-हरे सम्भाषणरतिकलहाक्षेपेषु^१—सम्भाषणम् = पारस्परिकवचनम् । रतिकलह = निधुवनकैलि । क्षेपः = तिरस्कारः । एष्वर्थेषु यथासंख्य रे, अरे, हरे-इति निपाता वर्तन्ते । गिसुअ जं रे जपसि । निश्रुत यत् रे जल्पसि । अत्र रेराज्यः समा-

१. नेदं सूत्रं सजीव-यादिषु, अतो नास्य चाङ्काव्याख्या, नापि हिन्दीटीका ।
२. 'इ'स्थाने 'सू' इति सामवे । ३. सजीवनीसमतः पाठः ।

घणं द्योतयति । देहि अरे णिवसण । देहि अरे निवसणम् । अत्र अरेशब्दः प्रार्थनाभि-
प्रायःरतिकलहद्योतकतां विधत्ते । हरे घट्टो । अहो घट्ट । अत्र हरेशब्दः घृष्टत्वकक्षणम्
अभिधेयम् उद्घोषयति ॥ १५ ॥

रे अरे-इति । संभाषणादिक अर्थो मेरे-अरे-हरे का यथाक्रम प्रयोग होता है ।
संभाषण = परस्पर बातचीत करना, उसमें 'रे' इस निपात का, रतिकलह = निधुवन
केलि, इसमें 'अरे' इस निपात का, श्लेष = तिरस्कार, इसमें 'हरे' इस निपात का
प्रयोग होता है । णिवस अरे जपसि । हौं सुना, जो कहते हो । यहाँ रे-शब्द से
संभाषण प्रतीत है । देहि अरे णिवसण । यहाँ अरेशब्द वसनप्रार्थना से रतिकलह
को द्योतित करता है । हरे घट्टो । यहाँ हरेशब्द घृष्टस्वरूपात्मक अभिधेय = तिरस्कार
को कहता है ॥ १५ ॥

मिममिवविआ इवार्थे ॥ १६ ॥

मिमव, मिव, विअ इत्येते शब्दा इवार्थे निपातसंज्ञका भवन्ति ।
गअणं मिमव, गअणं मिव, गअणं विअ कसणं (२-२ गल्लोपः, २-४२
न = ण, ५-३० खिं), (अन्त्ये ३-६१ वणं नित्यं विप्रकर्षः । पूर्वस्य
तत्स्वरता च) । गगनमिव कृष्णम् ॥ १६ ॥

पिव-मिव-विव-च इवार्थे^१—एते चत्वार शब्दा निपाता इवार्थे उपमानोपेक्षादौ
वर्तन्ते । रभा पिव रूपेण । रम्भेव रूपेण । हरिणी मिव तरलप्रेच्छिण । हरिणीव
तरलप्रेक्षितेन । हवी विव गमणेण । हसीव गमनेन । सीअ व्व सईत्तणेण । सीतेव
सतीत्वेन । अत्र 'सिवादुषु चे'ति वकारस्य द्वित्वम् । एवमन्येऽपि निपाता सन्ति ।

अनारम्भे च श्लेषे च पश्चात्तापविवादयो ।

निश्चये च बुधै प्रोक्तो निपातो हन्त इत्ययम् ॥ १ ॥

हन्त वाच्यविभूषायां हे इत्यामन्त्रणे भवेत् ।

आ शब्दोऽपि भवत्यर्थे नाम इत्येवमर्थक ॥ २ ॥

हजे-हण्डे-हले-इत्यादय सम्बोधने मता ।

इवार्थे ण इति कापि हा खेदानुपतापयो ॥ ३ ॥

अल-अल विषादार्थो अप्यर्थोऽपि इ इत्ययम् । इति ।

एव चवादय शब्दाः अर्थानतिक्रमेण अव्ययत्वेन अवगन्तव्या ।

च वा ह हे अहो हंही णमे आहो हही सिहो ।

अविमो मुत्तु अह हो इत्यावास्तु चवादय ॥

आहो अहो उताहो च है हे भो मोस्तयैव च ।

हहो इत्यादय शब्दा स्यु सम्बोधनबोधका ॥-॥ १६ ॥

पिबेति । ये चार पिवादिक निपातशब्द इवार्थ में अर्थात् कहीं उपमान में और
कहीं उपेक्षा अर्थ में होते हैं। 'रंभा पिव रूपेण' । यहाँ पिवशब्द से सादृश्य प्रतीति है ।

रूप से रम्भा के सदृश । 'हृषिणी मिव तरङ्गपेविहङ्ग' । तरङ्ग-प्रेषण से हृषिणी के सदृश । यहाँ मिवशब्द इवार्थ में है । 'हृषी मिव ममणेण' । यहाँ विवशब्द इवार्थ में सादृश्य बोधक है । एव 'सीध इव सईत्तणेण' । यहाँ वशब्द इवार्थ में है । 'सेवाविडु च' से वकार को द्वित्व होगा । यहाँ कहीं-कहीं प्रसङ्गानुरूप उत्प्रेषा भी हो सकती है । जैसे रूप से रम्भा हो । गमन से मानो हंसी ही है । इत्यादि यथास्थान समझ लेना । इसी प्रकार और भी निपात हैं और वे विभिन्न अर्थों में होते हैं । जैसे—'हन्त' यह अभ्यय अनारम्भ में, चेप=तिरस्कार में, पश्चात्ताप=कृतकार्य के सताप में, विषाद=दुःख में और निश्चय=ऐसा ही है—इसमें, विद्वानों ने इन अर्थों में हन्त अभ्यय को माना है और वक्तव्य के सौन्दर्य में भी हन्तशब्द होता है । 'हे' यह संबोधन में । 'आ' यह हो गया, हो रहा है—इस अर्थ में है । 'नाम' यह ऐसा ही है इसमें और सभावना में भी होता है । हजे=चेटी के संबोधन में, हण्डे=नीच के संबोधन में, हले=सखी के संबोधन में हैं । 'ण' इवार्थ में, 'हा' खेद और संताप अर्थ में है । अलं=यह पर्याप्त अर्थ में और विषाद अर्थ में है । 'ह' यह अभ्यय अर्थों के अर्थ में है । इसी प्रकार च-वा इत्यादिक अभ्ययों को भी जानना । च, वा, ह, हे, अहो, हहो, णमे, आहो, हही, सिंहो, अविमो, मुत्तु, अह, हो—इत्यादिक चादि अभ्यय हैं । आहो, अहो, उताहो, है, हे, भो, भो., हहो—इत्यादिक संबोधन में प्रयुक्त होते हैं, क्योंकि संबोधन के बोधक हैं ॥ १६ ॥

अज आमन्त्रणे ॥ १७ ॥

अज इत्ययं शब्द आमन्त्रणे निपात्यते । अज महाणुहाव ! किं करेसि (अज रूप०, २-४२ न=ण, २-२७ भ=ह, प्राय इति २-२ वलोपो न । ७-२ सि, शेष ९-१५ सू० स्पष्टम्) । अहो महानुभाव ! किं करोषि ॥ १७ ॥

वेच आमन्त्रणे—आमन्त्रणम्=आह्वानम् । तस्मिन् अर्थे वेच इत्ययं निपातो वर्तते । वेच देवर ! जाणसु । हे देवर ! जानीहि । अत्र वेचशब्द आमन्त्रणार्थं द्योतयति । देस्या पुनरयम् अन्यार्थेष्वपि दृश्यते । यथा—'वेचवेव्वलिअो स्यातां वारणे तुरणे तथा' ॥ १० ॥

वेच=इति । वेच यह निपात आमन्त्रण अर्थ में रहता है । वेच देवर ! जानीहि । हे देवर ! आप जानिये । यहाँ आमन्त्रण अर्थ में वेचशब्द है । यह आमन्त्रण को सूचित करता है । वेच यह निपात देशी में अन्य अर्थों में भी प्रयुक्त है । 'वेच=वेव्व-लिअ' ये वारण अर्थ में और तुरण=वाव्दकरना अथवा शीघ्रता में हैं ॥ १७ ॥

शेषः संस्कृतात् ॥ १८ ॥

इति श्रीवररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे नवमः परिच्छेदः ।

उक्तावस्थः शेषः । प्रत्ययसमासतद्धितलिङ्गवर्णादिविधिः शेषः
संस्कृतादवगन्तव्यः । इह प्रत्ययिस्तरमयाञ्च दर्शितः ॥ १८ ॥

इति श्रीभामहविरचितायां मनोरमायां निपातसंज्ञाविधिर्नाम नवमः परिच्छेदः ।

शेषः^१ संस्कृतात्—उक्तेऽन्ये शेषा । सुप्तिभूतद्धितसमासप्रत्याहारकारक-
लिङ्गसख्यादयोऽत्र नोक्ता, ते संस्कृतात् समीक्ष्यावगन्तव्या । उक्तं च—‘प्राकृतं संस्कृ-
तयोनि’—इति । प्रकृते संस्कृतात् आगतं प्राकृतम् । संस्कृतं च—

इन्द्रवज्रं कारयपञ्च कपिलं शाकटायनम् ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टौ शाब्दिका मता ॥

एभिः प्रणीतं प्रकृतिप्रत्ययविभागेन । तत्सपादनं लोकप्रसिद्धम् । क्वचिच्च-उक्तलक्षणं
मपि बाधित्वा एकदेशसंस्कृतमुपपाद्य व्याक्रियते । यथा—‘वचन्ते पित्र्यमि भणिञ्च’ ।
व्रजति प्रिये मणितम् । व्रज् गतौ । शतृ-प्रत्यये । ‘वो व्रजिनृत्यो’ इति जकारस्य ‘व’
इत्यादेशः । ‘न्तमाणौ शतृशानचो’ इति न्त इत्यादेशः । एव वचन्तशब्दात् सप्तम्ये
कवचने किं । ‘जेरेम्मी’ इति ए इत्यादेशः । क्वचिदपि लोप-न्तगतस्याकारस्य
लोपः । वचन्ते । ‘सर्वत्र क्वराम्’ इति रेफस्य, ‘कगचजे’ति यकारस्य च लोपः ।
‘जेरेम्मी’ इति मिमि । पित्र्यमि । शतृ-क्तप्रत्ययाविधानात् संस्कृतस्यैकदेशमुपपाद्य
व्याख्यातम् । क्वचिच्च संस्कृतोपपाद्यमाश्रित्य एकदेशेन व्याख्यायते । यथा—
शिरस्-शब्दस्य तृतीयैकवचने टाविभक्तौ ‘अन्यस्य हल’ इति सलोपः । ‘टामोर्ण’
इति टाप्रत्ययस्य णः । ‘ए च सुप्यङिञ्चो’ इति एत्वम् । ‘शषो स’ इति स । एव
सिरेण—इति प्राप्नोति । संस्कृते शिरसा—इति तृतीयासिद्धमङ्गीकृत्य ‘शषो स’ इति स ।
शिरसा—इत्यपि भवति । एव-भगम् = ऐश्वर्यम् अस्यास्तीति मत्वर्थे ‘आस्विहोक्तालव-
न्तेन्ता मतुप’ इति मतुप स्थाने वन्त इति । तत् तृतीयैकवचने टा, ‘टामोर्ण’
इति णः । ‘ए सुप्यङिञ्चो’ इत्येकारः । भगवन्तेण इति । संस्कृते सिद्ध भगवता—इति
रूपमाश्रित्य, ‘कगचजे’ति गलोपः । ‘ऋत्वादिषु तो द’ इति दकारः । भगवदा ।
वकारस्यापि लोपे ‘भगवदा’ इत्यपि भवति । एवम्-किम्शब्दस्य सप्तम्येकवचने
कस्मिन् काले इति विवक्षामाश्रित्य ‘आहे-इआ काले’ इति पर्यायेण भवत् । ‘किम्. क’
इति कः । ‘क्वचिदपि लोपः’ इत्यलोपः । काहे, कइआ इत्येतौ एव भवतः । संस्कृत-
सिद्धम् कदा—इति प्रयोगमाश्रित्य ‘कगचजे’ति दलोपः । कआ—इत्यपि भवति । एव
यथासिद्धं कविप्रयोगमाश्रित्य व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

इति श्रीभामहोपाध्याय-प० मयुराप्रसादकृतायां प्राकृतप्रकाशस्य चन्द्रिकाख्य-
टीकायां निपातविधिर्नाम नवमः परिच्छेदः समाप्तः ।

सेवा इति । उक्त से अतिरिक्त शेष कहाता है अर्थात् जो प्राकृत के नियमों में नहीं कहा गया है वह शेष है, उसका ग्रहण संस्कृत से करना । जैसे सुप्-तिङ्-तद्धित-समास-प्रत्याहार-कारक-कर्ता-कर्म-करण-सम्बन्धादिक, लिङ्-पुङ्क्ति-लीलिङ्-नपुंसकलिङ्ग, संख्या=एकवचन, द्विवचन, बहुवचनादिक । ये सब संस्कृत से किये जायेंगे । कहा भी है कि—‘प्राकृतं संस्कृतबोधि’=प्राकृत संस्कृत से ही उत्पन्न है । निदान बालक, जी, वृद्ध, मूर्ख, स्फुट संस्कृत का उच्चारण नहीं कर सकते हैं, एवं विकृत उनका उच्चारण ही प्राकृत है । जैसे उड् का उट्ट । हस्त का हत्थ । कर्म का कम्म इत्यादि । प्रकृति=संस्कृत, उससे जो हुआ वह प्राकृत अर्थात् संस्कृतोद्भव ही प्राकृत है । संस्कृत=स्वतः समुच्चरित शब्द हैं । परंतु दो हजार धातु-प्रकृति-प्रत्यय-विभाग आदि करके आठ आचार्यों ने दिखाये हैं, वे सब आचार्य शाब्दिक हैं । यथा—ह्रस्व, चण्ड, कारयप, कपिल, साकटावन, पाणिनि, अमरसिंह और जैनेन्द्र ये आठ शाब्दिक हैं अर्थात् व्याकरण के निर्माता हैं । इन्होंने प्रकृति-प्रत्ययादि का विभाग करके शब्द-स्वरूप बताया है, वही नियम सूत्रादि व्याकरण कहाता है । व्याकरण-शब्द लोक में प्रसिद्ध है । कहीं पर व्याकरण के नियमों को बाधकर एकदेश संस्कृत का लेकर प्राकृत का साधुत्व देते हैं । जैसे—‘वचन्ते पिभस्मि भणिष्’ । यहाँ उक्त सूत्रों से ‘ञ’ आदेश ‘न्त’ आदेश, छि को ए । यह सब प्राकृत सूत्रों से है । परंतु शत प्रत्यय, क-प्रत्यय ये संस्कृत से ग्रहण किये हैं । इस प्रकार संस्कृत का एकदेश लेकर साधुत्व है । कहीं पर संस्कृत के पूरे सिद्ध शब्द को लेकर प्राकृत के कार्य करके प्राकृत का प्रयोग करते हैं । जैसे—शिरस् शब्द की तृतीया का एकवचन निर्दिष्ट सूत्रों से अन्त्यलोप, टा को ण, श को स, सिरेण होता है और शिरस्-शब्द के तालभ्य श को स करके सिरसा भी होता है । एव-भगवता अस्त्यर्थ में मनुप्-प्रत्यय, मनुप् को निर्दिष्ट सूत्र से वन्त आदेश, टा को ण आदेश, अकार को एकार, भगवन्तेण होगा और ‘भगवता’ इस संस्कृतसिद्ध रूप को लेकर तकार को झरवादि से द आदेश, उक्त सूत्र से गलोप, भअअवा भी होगा । एव-किमुलब्ध से सप्तमी में काल=समय अर्थ की विवक्षा में आदे, हुआ पर्याय से प्रत्यय होंगे । किस् को क आदेश, अकार का लोप । काहे, कहूँ । कश्चिद्-ग्रहण से अकार का लोप कहूँ में नहीं होगा । इस प्रकार काहे, कहूँ या ये दो होंगे । कदा इस संस्कृत-सिद्ध प्रयोग में ‘कगचज’ से वकार का लोप करने से कहा यह सिद्ध होता है । इस प्रकार तीनों प्रयोगों का यथारुचि आबुक्त कवि प्रयोग कर सकता है । अन्यत्र भी इसी प्रकार से साधुत्व मान कर प्रयोग कर सकते हैं । इति ॥ १८ ॥

इति श्री म० म० पं० मथुराप्रसादवीरचितकृतायां प्रदीपनामकसरल
हिन्दी-टीकायां नवमः परिच्छेदः समाप्तः ।

अथ दशमः परिच्छेदः

पैशाची ॥ १ ॥

पिशाचानां भाषा पैशाची, सा च लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते ॥

भिङ्गीविषोक्तसदृशं सविद्वल्लभितल्लिकाम् ।

भक्तामीष्टप्रदामम्बामाश्रये रेणुका शिवाम् ॥ १ ॥

नवीनां व्याख्यां प्रयितुकामेन प्रयत्यते सम्प्रति । सा च यथा—

पैशाची—पिशाचाना जातिविशेषाणा योनिविशेषाणा वा परस्पर व्यवहियमाणा भाषा पैशाचीति कथ्यते । सा तु लक्ष्यलक्षणाभ्या स्फुटीक्रियते । अधिकारोऽयमापरिच्छेदसमाप्ते ॥ १ ॥

पैशाचीति । जातिविशेष अथवा योनिविशेष के लोगों को 'पिशाच' कहते हैं । परस्पर की बोलचाल में आनेवाली उनकी भाषा को पैशाची भाषा कहते हैं । उसे उदाहरणों तथा लक्षणों द्वारा स्पष्ट किया जाता है । इस परिच्छेद की समाप्ति तक यह अधिकार सूत्र है अर्थात् इस परिच्छेद के सूत्रों द्वारा बनाये गये रूप पैशाची भाषा के है—ऐसा समझना चाहिये ॥ १ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्याः पैशाच्याः प्रकृतिः शौरसेनी । स्थितायां शौरसेन्यां पैशाची-लक्षणं प्रवर्त्तयितव्यम् ॥ २ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी—अस्या पैशाचीभाषाया प्रकृति = मूल हि शौरसेनी शूरसेनाना भाषास्तीति शौरसेनीनिष्पन्नेषु पदेषु पैशाचीलक्षण प्रवर्त्तयितव्यमिति बोध्यम् ॥

प्रकृतिरिति । पैशाची भाषा का मूल आश्रय शौरसेनी भाषा है, अतः शौरसेनी के नियमों से बने पदों में पैशाची के लक्षणों की प्रवृत्ति करनी चाहिये । तब वे पैशाची के पद समझे जायेंगे ॥ २ ॥

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोरयुजोरनाद्योराद्यौ ॥ ३ ॥

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरयुक्तयोरनादौ वर्तमानयोः स्थाने आद्यौ प्रथमद्वितीयौ भवतः । गकलं (५-३० सार्बि०, २-२ सूत्रबाधः । एवम्-अग्रेऽपि यथास्थानेषु पूर्वसूत्राणां बाधो ज्ञेयः) । मेखो । राचा । णि-च्छरो । वटिसं । दसवतनो । माथवो । गोविन्तो । केसवो । सरफसं ।

१ इति वेदितव्यमिति शेषः । २ केचित् 'अनादावयुज'—इति विभज्य अनादौ वर्तमानाः वर्णा सर्वे असंयुक्ता प्रयोक्तव्या । कसणो । पणय । कृष्ण । पणयम् । तत 'तथयोर्दधौ' । (उक्तोऽर्थः) इति योगविभागेन व्याचल्युः । का० पा० ।

सल्लोपो । णिज्झरो (३-५१ सू० स्प०, अत्र ज् = ख्, झ् = छ) बटिसं (३-२३ सू० स्प०, अत्र ड = ट, शो० स्प०) । (दसवतन-केसव-सल्लोप इत्येतेषु २-४३ श = स, अन्यत्सर्वं स्पष्टम् । विभक्तयः पञ्चमपरिच्छेदस्थ-सूत्रैर्यथालक्षणं साधनीयाः । शो० स्प०) । अयुजोरिति किम् ? संगमो (३-३ रलोपः, ३-५० गङ्गि०, ५-१ ओ) । संगमः । वङ्घो इत्यादि (३-२ यलोपः, ३-३ रलोपः, ३-५० घङ्गि०, ३-५१ घ् = ग्, ४-१ ह्रस्वः, ५-१ ओ) । अनादाविति किम् ? गमनं (स्प०) इत्यादि । गगनम्, मेघः, राजा, निर्झरः, बडिशम्, दशवदनः, माधवः, गोविन्दः, केशवः, सरभसम्, शलभः, संगमः, व्याघ्रः, गमनम् ॥ ३ ॥

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोरिति—कादि-मान्तेषु पञ्चविंशतिवर्णेषु पञ्चपञ्चवर्णात्मक एको वर्गः । एव पञ्च वर्गाः सन्ति । ते च यथा—१ कवर्गः, २ चवर्गः, ३ टवर्गः, ४ तवर्गः, ५ पवर्गः इति । तेषु वर्गेषु प्रत्येकस्य वर्गस्य आदौ न वर्तमानयोः असंयुक्तयोः तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोः स्थाने तस्यैव वर्गस्य क्रमशः प्रथमद्वितीयौ वर्णौ भवतः । यथा—कवर्गीयतृतीयवर्णस्य गकारस्य स्थाने कवर्गीय एव प्रथमो वर्णः ककारः स्यात् । गगन—इति शौरसेनीनिष्पन्नस्य शब्दस्य अनादिस्थितमसंयुक्तं तृतीयमक्षरं गगनेत्यत्र द्वितीय-गकाररूपं तस्य स्थाने तद्वर्ग्यं प्रथममक्षरं ककाररूपं स्थापनीयं, तेन 'गकन' शब्दरूपं पैशाचीसमतं बोध्यम् । उदाहरणानि—गकन = गगन (गगनम्) । मेखो = मेघो (मेघ) । राचा = राजा (राजा) । णिज्झरो = णिज्झरो (निर्झरः) । बटिस = बडिस (बडिशम्) । दसवतनो = दसवदनो (दशवदन) । माधवो = माधवो (माधव) । सल्लोपो = सल्लोपो (शल्लोपो) । अयुजोरिति किम् ? संगमो (संगमः) । अनादोरिति किम् ? गमनं (गमनम्) ॥ ३ ॥

वर्गाणामिति । 'क' से 'म' तक पच्चीस अक्षर या वर्ण हैं । उनमें पाँच पाँच का एक-एक वर्ग है । एव पाँच वर्ग हैं, जो अपने प्रथम अक्षर के नाम से प्रसिद्ध हैं । जैसे—'क', 'ख', ग, घ, ङ' इन पाँच अक्षरों के समुदाय को कवर्ग कहते हैं । इसी प्रकार अन्य चार वर्ग 'चवर्ग', टवर्ग, तवर्ग तथा पवर्ग' के नाम से प्रसिद्ध हैं । आदि में न रहनेवाले, असंयुक्त (एक दूसरे से न मिले हुए=जोड़ अक्षर नहीं) ऐसे उन वर्गों के तृतीय और चतुर्थ वर्णों के स्थान पर उसी वर्ग के क्रमशः प्रथम और द्वितीय अक्षर होते हैं । (गगनम्) 'नपुसके' ६२ से सु को बिन्दु, इससे द्वितीय गकार के स्थान पर ककार, 'कमाचज०' २ से प्राप्त लोप का बाध, गकन । (मेघ) 'अत ओत्सोः' ४२ से सु को ओ, इससे 'घ' को 'ख', 'खघ०' २३ से प्राप्त 'ह' का बाध, मेखो । (राजा) 'राज्जघ' ५-३६ से आ, इससे 'ज' को 'च', 'कमा०' २ से प्राप्त लोप का बाध, राचा । (निर्झरः) 'सर्वत्र ल०' ५ से रलोप, इससे 'झ' को 'ङ', 'लोपादेशयोः' ६ से ह्रस्व, 'वर्गेषु' ७ से 'ङ' को 'ब', नो ण. २५ से णत्व, 'अत ओत्' ४२ से ओकार, णिज्झरो । (बडिशम्) 'बाधोः सः' २६ से 'दा' को 'स', इससे 'ड' को 'ट', ६२ से बिन्दु, बटिस । (दशवदनः) 'सधोः सः' २६ से स, 'अतः' ४२ से ओकार, इससे 'व' को 'त', 'कमाच०' २ से प्राप्त लोप का बाध, दस-

वतनो । (माधवः) 'अतः' ४२ से ओ, इससे 'घ' को 'य', 'सचय०' २३ से प्राप्त ह का बाध, माधवो । (शालभः) 'शयोः' २६ से स, ४२ से ओ, इससे 'भ' को 'क', २३ से प्राप्त ह का बाध, सलको । अयुजोः—ऐसा क्यों कहा ? नहीं तो सप्राम में संयुक्त 'प्रा' के स्थान में कादेश होता, संयुक्त होने से यहाँ नहीं हुआ । किन्तु (संप्रामः) में 'सर्वत्र' ५ से रलोप, आदिस्थ होने से ग को द्विव नहीं, ४२ से ओ, संगामो । अनायोः—ऐसा क्यों कहा ? नहीं तो (गमनम्) के प्रथम ग को भी क हो जाता, अनायोः कहने से आदिस्थ गकार होने से ककार नहीं हुआ, ६२ से बिन्दु, गमन ॥ ३ ॥

इवस्य पिवः ॥ ४ ॥

इवशब्दस्य स्थाने पिव इत्ययमादेशो भवति । कमलं पिव मुखं (कमलं, मुखं संस्कृतसमौ शब्दौ, शो० स्प०) ॥ ४ ॥

इवस्य पिव—इव इति सिद्धस्याव्ययस्य स्थाने पिव-इत्ययमादेश स्यात् । कमल पिव मुख (कमलमिव मुखम्) । कमल (अत्र सोबिन्दु), (मुख-इत्यत्रापि), इमावु-भावपि शब्दौ संस्कृतेन समौ, केवलम् इवेत्यव्ययस्य स्थाने पिवादेश ॥ ५ ॥

इवस्येति । इव इस अव्यय के स्थान में पैशाची भाषा में पिव आदेश होता है । कमलम् इव मुखम्—यहाँ पर इव के स्थान पर पिव आदेश हुआ और कमलम् तथा मुखम् इन दोनों में 'नपुसके सोबिन्दु' से बिन्दु होने से रूप-सिद्धि हुई ॥ ४ ॥

णो नः ॥ ५ ॥

णकारस्य स्थानेन इत्ययमादेशो भवति । तलुनी (स्प०) । तरुणी ॥

णो न —पैशाचीभाषाया णकारस्य स्थाने सर्वत्रैव न इत्ययमादेश कर्तव्य । (तरुणी) अनेन नकार, तथा 'रसोर्लशा'विति हेमसूत्रेण लत्वम् । तथा च तलुनी ॥ ५ ॥

ण इति । पैशाचीभाषा में सर्वत्र 'ण' इस अक्षर के स्थान पर 'न' यह आदेश करना चाहिए । (तरुणी) में हेमसूत्र 'रसोर्लशौ' से लकार के रकार को लकार और प्रकृत सूत्र से णकार के स्थान पर नकार करने से 'तलुनी' यह बनता है ॥ ५ ॥

ष्टस्य सटः ॥ ६ ॥

ष्ट इत्यस्य स्थाने सट इत्ययमादेशो भवति । कसटं मम बट्टइ (५-३० बि०, मम तत्समः, ३-२२ तस्य टः, ३-५० टद्धि०, ७-१ त = इ) । कष्टं मम वर्तते ॥ ६ ॥

ष्टस्य सटः—अस्या भाषायां मूलादागतस्य 'ष्ट' इति वर्णस्य स्थाने 'सट' इति आदेशो भवति । (कष्ट मम वर्तते स्पष्टम्) कसट मम बट्टइ फसट ॥ ६ ॥

ष्टस्येति । पूर्व में स्थित ष्ट इस अक्षर के स्थान में सट यह आदेश हो । कष्ट मम वर्तते स्पष्टम्—यहाँ कष्टशब्दगत 'ष्ट' के स्थान पर सट करने पर १२ से बिन्दु 'कसट' हुआ, मम-यह संस्कृतसम है और ६-५० से सिद्ध भी है, वर्तते में ३-२२ 'तस्य टः' से तं

१ रसोर्लशौ । ८।५।२८८ । मागध्या रेफस्य दन्त्यञ्जकारस्य च स्थाने यथासंख्य लकार-स्तालव्यञ्जकारश्च भवति । हे० । बाहुलकात् पैशाच्यामपि भवति ।

को ट, ३-५० 'शेषादेशः' से बहिव्य, तथा ७-१ 'तद्विपो०' से त को इ = बह्वृ, स्पष्टम् में ३-३९ 'स्पष्टम्' इससे क, प्रकृत से इ को सट तथा 'लोकिन्वुर्नपुंसके' ५-३० से विन्दु, कसटं बनेगा । कसटं मम बह्वृ कसटं ॥ ६ ॥

स्यस्य सनः ॥ ७ ॥

स्य इत्यस्य स्थाने सन इत्ययमादेशो भवति । सनानं । सनेहो (स्प०, पू० विभक्तिः साध्या) । ज्ञानम् । ज्ञेहः ॥ ७ ॥

ज्ञस्य सनः—सकारनकाराभ्यां संयुक्तस्य 'ज्ञ' इति वर्णस्य स्थाने सन-इत्यय-मादेशो भवति । सनानं = ज्ञानम्, सनेहो = ज्ञेहः ॥ ७ ॥

जस्येति । संयुक्त 'ज्ञ' के स्थान पर 'सन' यह आदेश होता है । (ज्ञानम्) ज्ञाके स्थान पर प्रकृत सूत्र से 'सना' हुआ और ५-३० से विन्दु, सनानं । (ज्ञेहः) ज्ञे के स्थान पर 'सने' करने पर ५-१ से ओ, सनेहो ॥ ७ ॥

र्यस्य रिञः ॥ ८ ॥

र्य इत्यस्य स्थाने रिञ इत्ययमादेशो भवति । भारिञ् । भार्या ॥

र्यस्य रिञः—संयुक्तस्य 'र्य' इत्यस्य स्थाने 'रिञ' इत्यादेशः स्यात् । (भार्या) रिञादेशो कृते भारिञ् ॥ ८ ॥

र्यस्येति । संयुक्त अर्थात् र-युक्त य के स्थान में 'रिञ' आदेश हो । भार्या में र्य के स्थान पर 'रिञ' आदेश प्रकृत सूत्र से करने पर झीत्व होने से आकार, भारिञ् ॥ ८ ॥

ज्ञस्य ज्ञः ॥ ९ ॥

ज्ञ इत्यस्य स्थाने ज्ञ इत्ययमादेशो भवति । विज्ञातो (५-१ ओ, शो० स्प०) । सव्वज्जो (३-३ रलोपः, ३-५० बह्वि०, शो० स्प० पू०) । विज्ञातः । सर्वज्ञः ॥ ९ ॥

ज्ञस्य ज्ञः—जकार-अकाराभ्यां सपञस्य ज्ञ-इत्यक्षरस्य स्थाने ज्ञ-इत्यादेशः स्यात् । (विज्ञातः) = विज्ञातो । (सर्वज्ञः) = सव्वज्जो ॥ ९ ॥

ज्ञस्येति । 'ज्ञ' इस अक्षर के स्थान में 'ज्ञ' यह आदेश हो । विज्ञातः—प्रकृत सूत्र से ज्ञ करने पर ५-१ से ओ, विज्ञातो । सर्वज्ञः—'सर्वज्ञ छवराज्' से रलोप, 'शेषादेशयोः' से बहिव्य, प्रकृत से ज्ञ, 'अत ओष्ठो' से ओकार, सव्वज्जो ॥ ९ ॥

कन्यायां न्यस्य ॥ १० ॥

कन्याशब्दे न्यस्य स्थाने ज्ञ इत्ययमादेशो भवति । कञ्जा (स्पष्टम्) ॥

कन्यायां न्यस्य—कन्याशब्दान्तर्गतस्य 'न्ये'त्यक्षरस्य स्थाने 'ज्ञ' आदेशो भवति । कन्या = कञ्जा ॥ १० ॥

कन्येति । कन्या-शब्द के 'न्य' के स्थान पर ज्ञ आदेश होता है । कन्या । प्रकृत सूत्र से ज्ञ-आदेश करने पर कञ्जा ॥ १० ॥

अं च ॥ ११ ॥

उज्जशब्दस्य शौरसेनीसाधितस्य स्थाने च इत्ययमादेशो भवति ।
कच्चं । कार्यम् ॥ ११ ॥

अं च—‘अं’ इति लुप्तषष्ठीकं, चेति प्रथमान्त पदम्, शौरसेनीनियमसिद्धस्य
‘अं’वर्णस्य स्थाने च इत्यादेशो भवति । संयुक्तत्वात् ‘वर्णाणां’मिति सूत्रेणाप्राप्तस्य
विधानम् । कार्यम् = कच्च ॥ ११ ॥

अेति । शौरसेनीनियम से साधित ‘अं’ के स्थान पर ‘च’ यह आदेश होता है ।
कार्यम् = ‘यथायथाभिमन्युषु अं’ इससे यं के स्थान पर अं, ‘शेषादेः’ से द्वित्व होने
पर ‘ह्रस्व संयोगे’ से ह्रस्व करने पर ‘कञ्ज’ इस वशा में प्रकृत से ‘अं’ को ‘च’,
‘सोर्विन्दुर्नपुमके’ से विन्दु, ‘कच्च’ यह रूप पैशाची से सिद्ध होता है ॥ ११ ॥

राज्ञो राचि टाडसिडसडिषु वा ॥ १२ ॥

राजन्-शब्दस्य टा, डसि, डस्, डि-इत्येतेषु परतो राचि इत्ययमा
देशो वा भवति । राचीना (५-४१ टा = णा कृते, १०-५ णा = ना^२, शे०
स्प०) । रजा (राज्ञा अत्र १०-९ ज्ञा = जा, ह्रस्वः संयोग इति ह्रस्व,
पञ्चमप्रेऽपि) । राचिनो (५-३८ डसि, डस् = णो^३, १०-५ णो = नो) ।
रजो । राचिनि, रजि । (राचि = डि ५-२८ डि = णो, शे० पू०) । राज्ञः । राञ्चि ।
एतेष्विति किम् ? राचा । राचानं । रजो (राजा इत्ययुक्तस्य १०-३ सू०
जा = चा, एवं राजानं = राचानं । राज्ञः १०-९ ज्ञ = ज) ॥ १२ ॥

राज्ञो राचि टा-डसि-डस्-डिषु वा—राजन्-शब्दस्य टा-डसि डस् डिषु
परेषु ‘राचि’-इत्ययमादेशो विकल्पेन भवति । टा-राचिना, रजा = राज्ञा । डसिडसो—
राचिनो, रजो = राज्ञ, पञ्चमीषष्ठयो । डौ-राचिनि, रजि = राञ्चि । पूर्वोक्तास्तेषु विभक्तिषु
इति किम् ? सौ-राचा, अभि-राचान-इत्यत्रापि स्यात्, न च भवति ॥ १२ ॥

राज्ञ इति । टा-डसि-डस् डि इन पर रहते राजन् शब्द को राचि यह आदेश विकल्प
से होता है । टा, राचिना—राजन्शब्द से टा पर रहते प्रकृत सूत्र से राचि आदेश, ‘टा
णा’ ५-४१ से टा को णा, ‘णो न’ १०-५ से ण को न, राचिना । राचि आदेश के अभाव
पक्ष में ‘जस्य अ’ १०-९ से अ आदेश, ‘ह्रस्व संयोगे’ से ह्रस्व, रजा = राज्ञा । इसी
प्रकार डसि तथा डस् पर रहते प्रकृत से राचि आदेश, ‘जस्यसुडसो णो’ ५-३८ में
‘डस्’ ने डसि, डस् दोनों का ग्रहण होने से पञ्चमी तथा षष्ठी दोनों विभक्तियों में
डसि-डस् को णो आदेश, ‘णो न’ १०-५ से ण को न, राचिनो । अभावपक्ष में—‘जस्य’
१०-९ से अ आदेश, ‘ह्रस्व संयोगे’ से ह्रस्व, रजो = राज्ञ । एवं डि = सप्तमी के एक
वचन में—इससे राचि आदेश, ‘जस्यसु’ ५-३८ से णो, ण को नञ्, इराच, राचिनि ।

१ ३-१७ प्रतिपादितस्येत्यर्थः । तत्र जज इति पाठान्तरं दृश्यते । प्राकृतस्य शौरसेनी-
व्यवहारस्य प्रायशो दर्शनाच्च । २ लाक्षणिकम्याऽपीति साम्प्रदायिका । ३ तत्र
डस्ग्रहणान्तेरेपि ग्रहणम् ।

पञ्चाक्षरं—इति = इति । सिद्धि पूर्ववत् । टा-कसि-कस्-कि पर रहते ही राशि आदेश क्यों ? ऐसा न कहेंगे तो—राधा, राधानं इत्यादि में भी होगा, परन्तु होता नहीं ॥ १२ ॥

क्त्वस्तूनं ॥ १३ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने तूनं इत्ययमादेशो भवति । दातूनं (दाधातोः क्त्वास्थाने तूनमादेशः) । कातूनं (८ १७ कृञ् = का, शे० पू०) । घेत्तूनं (८ १६ प्रह = घेत्, शे० म्य०) ॥ १३ ॥

क्त्वस्तूनं—पैशाचीभाषायां क्त्वा-प्रत्ययस्य स्थाने तून-इत्यादेशो भवति । दातून । कातून । घेत्तून ॥ १३ ॥

स्व इति । पैशाची में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान पर तून यह आदेश होता है । (क्त्वा) दा धातु से क्त्वाप्रत्यय, प्रकृत से तून आदेश, दातून । (कृत्वा) कृञ् धातु से क्त्वा, प्रकृत से क्त्वा को तून, 'कृञ् का०' ८-१७ से कृ को का, कातून । (गृहीत्वा) प्रह धातु से क्त्वा, इससे क्त्वा को तून, 'घेत् क्त्वातुमुनृतव्येषु' ८-१९ से प्रह को घेत् आदेश, घेत्तून ॥ १३ ॥

हृदयस्य हितअकं ॥ १४ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु प्राकृतसूत्रेषु दशम परिच्छेदः ।

हृदयशब्दस्य हितअकं निपात्यते । हितअकं हरसि मे तलुनि (१-२७ ऋ = अ, ७-२ थास्, सिप् = सि । मे तत्समः, तुलनि ५ २९ ह्रस्वः, शे० १०-५ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

इति श्रीभामहृक्ताया मनोरमाव्याख्यायां पैशाचिकी नाम दशमः परिच्छेदः १ ॥

१ शो ऋ पैशाच्याम् ८।४।३०६ । अभिमञ्जु । पुञ्जकम्पो । पुञ्जाह । कञ्जका । लो ल ८।४।३०८ । लकारस्य लकार एव । मील । कुल । सलिल । न कगजादिषट्स सम्यन्तसूत्रोक्तम् ८।४।३२४ । इति सूत्रेण प्रायो द्वितीयपरिच्छेदस्यकार्याभावोऽत्र शेषः । यथा—सुनुमा । क्वचित्तीयस्यापि । तेन भगवती पञ्चतीत्यादौ न तलोपः । पताका, वेतसो—इत्याद्यपि च सिद्धयति । तथा च मकरकेतु-सगरपुत्तवचन-‘विजयसेनेन लपित’-मित्यादि सन्नच्छते । शपो सस्तु भवति, ‘शपो स’ ८।४।३०९ । इति पुनः सूत्राऽऽरम्भाद् । हृदये यस्य प ८।४।३१० । हितपक । किपि किपि हितपके अथ चिन्तय-मानी । दोस्तुर्वा ८।४।३११ । कुतुम्बक—कुटुम्बक । दधूनत्थूनौ इ ८।४।३१३ न दधून-नत्थून । तदधून । तत्थून । रं ख-ष्टा रिय सिन-सदा क्वचित् । ८।४।३१४ । यथासख्यम् । भार्या = भारिया । ज्ञातम् = सिनातम् । कष्टम् = कसटम् । क्वचिदिति किम् ? सुजो । सुनुसा । तिद्धो-इत्यादि । सूर्यः । स्नुषा । दिष्टम् । यादृशदेर्दुस्ति ८।५।३१७ यातिसो । तातिसो । केतिसो । प्रतिसो । शुम्हातिसो, अम्हातिसो । यादृशः । तादृशः । कीदृशः । पतादृशः । शुम्हादृशः । अस्मादृशः । अन्यादृशस्य तु अञ्ज्यादृशो-इति । शेष शौरसेनीवद्वगन्तव्यम् । हेमस्तु पैशाचीशुद्धवृत्तिका-

हृदयस्य हितअक - हृदय-शब्दस्य स्थाने पैशाच्या हितअकं-इति निपात्यते ।
हृदय हरसि मे तरुणि ।, हृदयम् इत्यस्य स्थाने निपातनात् हितअकं । एष पूर्णस्य
वाक्यस्य पैशाचीरूपान्तरमिदम्—हितअक हरसि मे तरुनि ।-इति ॥ १४ ॥

इति श्रीहोशिङ्ग-जगन्नाथशास्त्रिकृताया चन्द्रिकापूरण्यां प्राकृतप्रकाश-
व्याख्याया पैशाचिको नाम दशम परिच्छेदः ।

हृदयस्येति । पैशाची में हृदय के स्थान पर हितअक निपातन से किया जाता है ।
हितअक हरसि मे तरुनि । में 'हृदय'के स्थान पर हितअकं-ऐसा व्यवहार में आता है ।
हरसि में हृधातु, 'अतोऽत्' १-२७ से अ को अर, 'धास्सिपो सिसे' ७-२ से सि, मे
सस्कृत सम, 'मे मम०' ६-५० से सिद्ध भी, तरुणि । में 'णो न' १०-५ से ण को न,
'रसोर्लशौ' इस हेमसूत्र से ल, 'ईदूतो०' ५-२९ से सम्बुद्धि में हस्व, तरुनि । 'हितअक
हरसि मे तरुनि' इति ॥ १४ ॥

इति प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपाख्यसरलहिन्दीव्याख्यानस्य पूरण्यां
दशम परिच्छेदः ।

भेदेन दिवा मित्रा 'बर्गाणा'मिति प्रतिपादित कार्यं चूलिकाविषयकं मन्यते । पैशाच्यां दकारस्य
तकारविधानार्थं 'तदोस्त' ८।४।३०७ । सूत्रमेव पठितवान् । मतनपरवसो = मदनपरवश इति ।
अत एव पैशाच्यां सगरपुष्पवन, भगवतीत्याद्युदाजहार । तत्र 'रस्य लो जे'ति भेदमेकमित्य-
मुदाजहार । 'उच्छलन्ति समुद्रा, सल्ल निपतन्ति, तं इह नमथ'-इति । अन्यत्र पूर्ववत् ।

अथैकादशः परिच्छेदः

मागधी ॥ १ ॥

मागधानां भाषा मागधी, लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते ॥ १ ॥

मागधी—मागधानां मगधदेशवासिनां लोकानां पारस्परिकव्यवहारशुद्धा तैश्च्य-
माना भाषा मागधीति सङ्गृह्यता भवति । छात्र सम्प्रति लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्पष्टीक्रियते ।
परिच्छेदसमाप्तिं यावत् एतत्सूत्रस्याधिकारः ॥ १ ॥

मागधीति । मगध-देश-निवासियों के आपस के व्यवहार में बोली जानेवाली
उनकी भाषा मागधी कहलाती है । उदाहरण पृष्ठ छन्दों से उसे स्पष्ट करते हैं ।
यह परिच्छेद समाप्ति तक अधिकार सूत्र है । अतः प्रत्येक सूत्र से साधित रूप मागधी
भाषा के हैं—ऐसा अर्थ समझना होगा ॥ १ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्या मागध्याः प्रकृतिः शौरसेनी'-इति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी—मागधीभाषाया अपि प्रकृतिः अर्थात् मूलाश्रयवती
पैशाचीवत् शौरसेन्येव भाषा वर्तते—इति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

प्रकृतिरिति । मागधी-भाषा की भी पैशाची-भाषा के समान प्रकृति = मूल
आधार शौरसेनी भाषा ही है । शौरसेनी के नियमों से सिद्ध शब्दों में प्रकृतिप्रत्ययादि
के कुछ परिवर्तन द्वारा मागधी नामक भाषा बनती है—ऐसा समझना चाहिए ॥ २ ॥

✓ षसोः शः ॥ ३ ॥

षकारस्कारयोः स्थाने शो भवति । माशे । विलाशे । (स्प०) ।
माषः । विलासः ॥ ३ ॥

षसोः शः—शौरसेनीनियमानुसार सिद्धानां शब्दानां मध्ये वर्तमानयोः षकार-
स्कारयोः मूर्धन्यदन्त्ययो स्थाने तालव्यः श = शकारो भवति । (माषः) = माशे ।
(विलासः) = विलाशे ॥ ३ ॥

षसोरिति । शौरसेनी के नियमों द्वारा साधित शब्दों में वर्तमान मूर्धन्य और दन्त्य
ष-स के स्थान पर तालव्य शकार होता है । (माषः) प्रकृत सूत्र से 'ष' के स्थान में
'श', 'अत इदौ' ११-१० इससे एकार, माशे । इसी प्रकार (विलासः) का विलाशे ॥ ३ ॥

✓ जो यः ॥ ४ ॥

जकारस्य यकारो भवति । यायदे (प्रायोग्रहणात् २-२ यस्मोपो न,
१२-२ सू = दू) । आयते ॥ ४ ॥

१. प्राकृतस्वाप्यत्र ग्रहण वेदितव्यम् ।

जो यः—जकारस्य स्थाने यकारो भवति । (जायते) जायदे ॥ ४ ॥

अ इति । शौरसेनीसिद्ध शब्द में वर्तमान जकार के स्थान पर यकार आदेश होता है । जायते—यहाँ शब्द के आदि में वर्तमान अ को इससे य हुआ, 'कगच०' २-२ में प्रायोग्रहण से 'य' का लोप नहीं, 'अनादावयुजो०' १२ ३ से त को द, जायदे ॥ ४ ॥

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारणः ॥ ५ ॥

चवर्गो यथास्पष्टस्तथोच्चारणो भवति । पलिचप (रसोर्लशौ ८। ४।२८० हेम० सू० र=ल्, २-२ यलोपः, एत्वं पूर्ववत्) । गहिदच्छले (२-२७ ऋ=अ, १२-३ त = द, शो० पू०) । वियले (११-४ ज=य, शो० पू०) । णिज्जिले (एत्वं पूर्ववत्, शो० ३-५१ सू० स्प०) । परिचयः । गृहीतच्छलः । विजलः । निर्झरः ॥ ५ ॥

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारण—चवर्गस्य यथा स्पष्टमुच्चारण स्यात्तथा तस्योच्चारण कर्तव्यम् । (परिचय) पलिचप । (गृहीतच्छल)=गहिदच्छले । (विजल)=वियले । (निर्झर)=णिज्जिले ॥ ५ ॥

चवर्गेति । चवर्ग की स्पष्टता झलकानेवाला उच्चारण इस भाषा में करना चाहिए । (परिचय) 'रसोर्लशौ' हेमसूत्र से ल, 'कगच०' २-२ से यलोप, 'अत इ०' ११ १० से एत्व, पलिचप । (गृहीतच्छल) 'ऋतोऽत्' १-२० से ऋ को अ, 'अनादावयु०' १२ ३ से त को द, ह्रस्व, पूर्ववत् एत्व, गहिदच्छले । (विजल) 'जो य' ११ ४ से ज को य, पूर्ववत् एत्व, वियले । (निर्झर) 'सर्वत्र ल०' ३ ३ से रलोप, 'शेषादे०' ३ ५० झद्वित्, 'वर्गेषु युज' ३ ५१ से झ को ज, 'रसोर्लशौ' हेमसूत्र से र को ल, पूर्ववत् एत्व, 'नो ण सर्वत्र' २ ४२ से नि के न को णत्व, णिज्जिले ॥ ५ ॥

हृदयस्य हृडकः ॥ ६ ॥

हृदयस्य स्थाने हृडको भवति । हृडके आलले मम (स्पष्ट०) । हृदये आदरो मम ॥ ६ ॥

हृदयस्य हृडक—मागध्या हृदयशब्दस्य स्थाने हृडक-इत्यादेशो भवति । हृदये आदरो मम = हृडके आलले मम ॥ ६ ॥

हृदवेति । हृदय-शब्द के स्थान में हृडक-आदेश होता है । (हृदये) इससे हृडक आदेश, 'डेरैम्मी' ५-९ से ए, हृडके । (आदरः) 'अत हृदेतौ०' ११-१० से एत्व, 'रसोर्लशौ' से लत्व, आलले । मम-तत्समशब्द । एवं 'हृडके आलले मम' इति ॥ ६ ॥

र्यर्जयोर्यः ॥ ७ ॥

र्यकारर्जकारयोः स्थाने र्यो भवति । कय्ये (संयोगे ह्रस्वः, ११-१० एत्वम्) । दुट्यणे (२-४२ न=ण, पूर्ववत् एत्वम्) । काय्यम् । दुर्जनः ॥ ७ ॥

१ कचिद् अ इति पाठस्तन्मते-कज्ज, इज्जनो-इति ।

र्यर्जयोर्ध्वः—रकारयुक्तयोर्ध्वकारजकारयोः र्य-र्ज इति वर्णयोः स्थाने य्य इत्यादेशः स्यात् । (कार्यम्) र्यस्य व्यकारादेरो, 'सन्धावना' ४-१ मन्तर्गतान् 'संयोगे ह्रस्व' इति सूत्रेण ह्रस्वे, क्य्य इति जाते पूर्ववत् एत्वं, क्य्ये । एवमेव दुय्यसौ (दुर्जन) ॥ ७ ॥
यैति । र्य और र्ज के स्थान में य्य आदेश हो । (कार्यम्) प्रकृत से र्य के स्थान में य्य, 'सन्धावना' ४-१ के अन्तर्गत संयोग पर रहते ह्रस्व, पूर्ववत् एत्वं, क्य्ये । (दुर्जन) प्रकृत से र्ज को य्य, 'नो ण.०' २-४२ से णत्व, पूर्ववत् एत्वं, दुय्यजे ॥ ७ ॥

क्षस्य स्कः ॥ ८ ॥

क्षस्य स्थाने स्ककारो भवति । लस्करो । दस्के (पलिषप-वत् र = ल, ११-३ स=श, एत्वं भाशेवत् । एवं दस्के) । राक्षसः । दक्षः ॥ ८ ॥

क्षस्य स्कः—क्ष-इत्यक्षरस्य स्थाने स्क-इत्यादेशः स्यात् । (राक्षसः) = लस्करो । (दक्ष) = दस्के । उभयत्र क्षस्य स्थाने स्कादेशः । एत्वम् ॥ ८ ॥

क्षस्येति । मागधी में क्ष के स्थान पर स्क-आदेश हो । (राक्षसः) इससे क्ष को स्क, 'बसो वा' ११-३ से सको वा, पूर्ववत् एत्वं, 'रसोर्लसौ' से ल, 'सन्धा' ४-१ से संयोग पर रहते ह्रस्व, एत्वं, लस्करो । (दक्ष) प्रकृत से क्ष को स्क, पूर्ववत् एत्वं, दस्के ॥ ८ ॥

अस्मदः सौ हके-हगे-अहके ॥ ९ ॥

अस्मदः स्थाने सौ परतो हके, हगे, अहके इत्येत आदेशा भवन्ति । हके, हगे, अहके भणामि । (स्प०) अहं भणामि ॥ ९ ॥

अस्मदः सौ हके-हगे-अहके—सौ परत अस्मद स्थाने हके, हगे, अहके इति त्रय आदेशा भवन्ति । आशयः—अहम्-इत्यस्य पूर्वोक्तानि त्रीणि कृपाणि भवन्तीति । (अह भणामि) अहम्-इत्यत्र हके, हगे, अहके भणामि ॥ ९ ॥

अहम् इति । अस्मदशब्द को प्रथमैकवचन सुविभक्ति में हके, हगे, अहके ये तीन रूप होते हैं । हके, हगे, अहके=(अह), भणामि-तत्समक्रिया । भणामि से 'इहमि-पोमि' ७-३ से मि, 'अत आ मिपि वा' ७-३० से आत्व ॥ ९ ॥

अत इदेतौ लुक् च ॥ १० ॥

सावित्यनुवर्तते । अकारान्ताच्छब्दात्सौ परत इकारैकारौ भवतः, पक्षे-लोपश्च । एशि (एतत्सूत्रेण इकारैकारौ) पक्षे लुप्यते, ११-३ च=श । लाआ (राजा इत्यत्र रसोर्लसौ इति हेम० व्याकरणानुसारं र=ल, शो ५-३६ सू० स्प०) । एशे (एशिषत् शकारः, शो० स्प०) । पुत्तिशे (लाभावत् लकारः, शो० पू०) । एष राजा । एष पुरुषः ॥ १० ॥

अत इदेतौ लुक् च—'अस्मद सौ' इत्यत सौ-इत्यस्यानुवृत्तिः । अकारान्तात् शब्दात् सौ परत इदेतौ भवतः, तत्पक्षे लोपश्च भवति । (एष राजा) = एशि लाआ । (एष पुरुष) = एशे पुत्तिशे । इत्त्वपक्षे-एशि-इति, एत्त्वपक्षे-एशे-इति । उभयत्रापि सोर्लोपः ॥ १० ॥

अत इति । इस सूत्र में पूर्व सूत्र से 'सौ' की अनुवृत्ति करते हैं तब अर्थ होता है कि अकारान्त्य शब्द को सु' पर रहते ह, ए होते हैं तभी सु का लोप भी होता है । (एषः 'तदेतदोः स.०' ६-२२ से तकार को सकार, 'अन्त्यस्य हल.' ४-६ से ढलोप, 'एतदः सावोत्वा वा' ६-१९ से प्राप्त ओत्वा को बाध कर मागधी में प्रकृत सूत्र से इत्त्व तथा सुलोप, एशि । एत्वपक्ष में—एशे । उभयत्र 'बसो. श.' १४-३ से शकार । (राजा) 'रसोर्लशा' हेमसूत्र से र को ल, 'राज्ञश्च' ५-३६ से आ, 'कगचल०' २-२ से जलोप, लाथा । (पुरुषः) 'रसो.' इससे ल, 'बसो वाः' ११-३ से शकार, 'इत्पुरुषे रो' १-३३ से उकार को इकार, पूर्ववत् एत्व, पुलिशे ॥ १० ॥

क्तान्तादुश्च ॥ ११ ॥

क्तप्रत्ययान्ताच्छब्दात्सौ परतः उकारश्च भवति, चकाराद् इदेतौ लुक् च । हशिदु, हशिदि, हशिदे, हशिद । (शकारः पूर्ववत्, शे० स्प० पू०) । हसितः ॥ ११ ॥

क्तान्तादुश्च—क्तप्रत्ययान्तात् शब्दात् सौ परतः उकारो भवति, चकारादिदेतौ लुक् च । (हसित) उकारे-शत्वे लुकि च हशिदु । इत्वे-हशिदि । एत्वे-हशिदे इति त्रीणि रूपाणि ॥ ११ ॥

क्तान्तादिति । क्त प्रत्यय है अन्त में जिसके ऐसे शब्द को सु पर रहते उकार होना है । सूत्र में चग्रहण से इकार और एकार भी होते हैं और सु का लोप भी । हस् धातु से क्तप्रत्यय करने पर सिद्ध क्तप्रत्ययान्त हसित शब्द है, उसे सु पर रहते क्तप्रत्ययवाले अकार को उकार, इकार, एकार तथा लोप करने पर 'बसो' ११ ३ से स को श किया, तब हशिदु, हशिदि, हशिदे ये तीन रूप हुए ॥ ११ ॥

डसो हो वा दीर्घत्वं च ॥ १२ ॥

ऊसः षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने हकारादेशो वा भवति तत्संयोगे च दीर्घत्वम् । पुलिशाह (पुलिशावत् र = ल, शकारश्च, शे० स्प०) । धणे (२-४२ न् = ण्, एत्वं माशेवत्) । पक्षे-पुलिशश्श धणे (५-८ ऊस् = स्स, ११-३ स्स = श्श, शे० पू०) । पुरुषस्य धनम् ॥ १२ ॥

ऊसो हो वा दीर्घत्व च—षष्ठीविभक्तेरैकवचनस्य ऊस स्थाने हकारो विकल्पेन भवति, तत्संयोगे च दीर्घत्वमपि भवति । (पुरुषस्य) पुरुष + ऊस् इति स्थितौ प्रकृत-सूत्रेण विकल्पिके हकारे, तत्संयोगे दीर्घे च कृते पुरुषाह इति जाते, हेमसूत्रेण 'रसोर्लशा'-वित्यनेन लकारे, 'इत्पुरुषे रो' १-२३ इत्यनेन रोरुकारस्य इत्वे, 'बसो' श' इति शत्वे पुलिशाह-इति सिद्धम् । पक्षान्तरे-'सो ऊस' ५-८ इति सूत्रेण ऊस् स्सकारादेशो, पूर्ववत् इत्वे, लत्वे, शकारे च कृते पुलिशश्श इति रूपं सिद्धयति । धनम्-णत्वे, एत्वे च धणे-इति । पुलिशाह, पुलिशश् वा धणौ = पुरुषस्य धनम् ॥ १२ ॥

कस् इति । षष्ठी के एकवचन के कस्-प्रत्यय के स्थान पर 'ह' यह आवेश विकल्प से होता है, उसी समय उसके साथ ही तत्पूर्ववर्ती स्वर को दीर्घ भी होता है । उदाहरण- पुलिशाह धणे, अथवा पुलिशरश धणे । पुलिशाह और पुलिशरश दोनों स्थान पर 'इत्युरुषे रोः' से रुके उकार को इकार, 'रसोर्लशौ' से लकार । कस् को प्रकृत सूत्र से हकारादेश के पक्ष में दीर्घ भी होने पर पुलिशाह । पञ्चान्तर में- 'स्सो कस्' से कस् को स्स करने पर ष और स्स को 'बसोः श' से शकार करने पर पुलिशरश-इति । वनम्-को 'नो ण' से णत्व, पूर्ववत् एत्व करने पर धणे सिद्ध होता है ॥ ११ ॥

अदीर्घः सम्बुद्धौ ॥ १३ ॥

अदन्तादित्येव । अदन्ताच्छब्दादकारो दीर्घो भवति सम्बुद्धौ । पुलिशा आगच्छ । माणुशा (२-५२ न-ण, ११-३ ष = श, ५-२ जसो लोपः) आगच्छ । सम्बुद्धाविति किम् ? बम्हणश धणे (५-४७ सू० स्प०, शो० पुलिशरशवत्) । ब्राह्मणस्य धनम् ॥ १३ ॥

अदीर्घः सम्बुद्धौ—ह्रस्वाकारान्तादित्येव । अस्य दीर्घः = अदीर्घः इति षष्ठी-तत्पुरुष । ह्रस्वाकारान्तस्य शब्दस्य अन्ते वर्तमानोऽकारो दीर्घो भवति सम्बुद्धौ । पुलिशा आगच्छ, माणुशा आगच्छ । = हे पुरुष । आगच्छ । हे मानुष । आगच्छ । सम्बुद्धाविति किम् ? बम्हणश धणो (ब्राह्मणस्य धनम्) ॥ १३ ॥

अदीर्घः इति । अदन्त (ह्रस्व अकारान्त) से ही । अदीर्घः में नम्-तत्पुरुष नहीं किन्तु 'अस्य दीर्घः' इस प्रकार षष्ठीतत्पुरुष समास है । ह्रस्व अकारान्त शब्द के अन्तिम अकार को सम्बुद्धि पर रहते दीर्घ होता है । ह्रस्व अकारान्त पुरुष शब्द से तथा मानुष शब्द से सम्बुद्धि के सु पर रहते उभयत्र वकारोत्तरवर्ती अकार को दीर्घ अर्थात् आ हुआ तब पुरुषा, मानुषा हुआ । पूर्वोदाहरण में 'इत्युरुषे रोः' से ह्रस्व, 'रसोर्लशौ' से ल, 'बसोः शः' से श, पुलिशा इति । द्वितीयोदाहरण में 'नो न. सर्वत्र' से णत्व तथा 'बसोः शः' से शकार, माणुशा इति । सम्बुद्धौ ऐसा क्यों कहा ? नहीं कहते तो षष्ठी में 'बम्हणश' यहाँ पर भी दीर्घ प्राप्त हो जाता । यहाँ सम्बुद्धि न होने से दीर्घ नहीं हुआ ॥

चिट्ठस्य चिष्ठः ॥ १४ ॥

चिट्ठस्य^१ स्थाने चिष्ठ इत्ययमादेशो भवति । पुलिशे चिष्ठदि । (पुलिशो व्याख्यातः, १२-१६ चिट्ठस्य चिष्ठः, १२-३ ति=दि) । पुरुषस्तिष्ठति ॥ १४ ॥

चिट्ठस्य चिष्ठः—ब्रह्ममार्गो न 'स्थचिट्ठ' १२-१६ इति सूत्रेण साधितस्य चिट्ठ-इत्यस्य स्थाने चिष्ठ इत्यादेशो भवति । पुलिशे चिष्ठदि = पुरुषस्तिष्ठति । चिष्ठदि-स्थावातो शौरसेन्यां साधितस्य चिट्ठस्य स्थानेऽनेन चिष्ठादेशे 'अनादा०' १२-३ इति सूत्रेण तीत्यस्य तकारस्य दकारः, चिष्ठदि ॥ १४ ॥

१ 'स्थचिट्ठ' इति साधितस्येत्यर्थः ।

चिह्नितेति । सौरसेनी-भाषा नियम के द्वारा साधित 'चिह्न' के स्थान में चिह्न आदेश होता है । पुल्लिङ्गे चिह्नदि=(पुरुषस्तिष्ठति) में पुल्लिङ्गे की स्थिति पूर्व में कही जा चुकी है । स्था धातु से वर्तमानकालिकप्रत्ययादेश त्ति करने पर वचनमाण 'स्थचिह्नः' सूत्र से चिह्न होने पर प्रकृत से चिह्न को चिह्न, 'अनादावयुजोः' से तकार को दकार, चिह्नदि ॥

कृञ्मृञ्गमां कस्य डः ॥ १५ ॥

डुकृञ् करणे, मृड् प्राणत्यागे, गम्लु गतौ एतेषां कप्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति । कडे । मडे । गडे (१-२७ ऋ = अ, एत्वं, सोलौपश्च माशेषत्, शो० स्प०) । कृतः । मृतः । गतः ॥ १५ ॥

कृञ्-मृञ्-गमां कस्य डः—डुकृञ् करणे, मृड् प्राणत्यागे, गम्लु गतौ-एषां धातूनां परत कृतस्य कप्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति । (कृत) = कडे । (मृत) = मडे । (गत) = गडे ॥ १५ ॥

कृणिति । कृञ् धातु, मृड् धातु तथा गम् धातु से विहित कप्रत्यय के स्थान पर 'ड' यह आदेश होता है । कृतः—'ऋतोऽत्' १-२७ से ऋ को अ, प्रकृत से ड, पूर्ववत् प्रथमैक वचन में एव, सुलोप, कडे । मृत = में कृतः के समान सब कार्य, मडे । गतः—उक्त सूत्र से ड, एव, सुलोप, गडे ॥ १५ ॥

क्त्वो दाणिः ॥ १६ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दाणि इत्ययमादेशो भवति । शहिदाणि गडे (११-३ स = श, ७-३३ इत्वं, शो० स्प०) । करिदाणि (१२-१५ कृञ् = कर, इकारः, पू० शो० स्प०) । आग्रडे (२-२ गलोपः, शो० पू०) । सोढ्वा गतः । कृत्वाऽऽगतः ॥ १६ ॥

क्त्वो दाणि —धातोर्विहितस्य क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दाणि-इत्येष आदेशः स्यात् । शहिदाणि गडे = सोढ्वा गत । करिदाणि आग्रडे = कृत्वा आगत । यह मर्षणे-इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्यये सूत्रेणानेन दाणि आदेशः शहिदाणि । डुकृञ् करणे धातो विहितस्य क्त्वाप्रत्ययस्य दाणि-इत्यादेशः, करिदाणि ॥ १६ ॥

क्व इति । क्त्वाप्रत्यय के स्थान में मागधी भाषा में दाणि आदेश हो । वह मर्षणे से क्त्वाप्रत्यय करने पर 'क्वो' दा' से क्वा, 'ए च क्त्वा०' ७-३३ से चकारात् इ, प्रकृत से दाणि आदेश, शहिदाणि = सोढ्वा । गडे-गतः पूर्व सूत्र में स्पष्ट किया गया है । करिदाणि = कृत्वा, कृधातु से क्त्वाप्रत्यय करने पर कृ + त्वा, 'डुकृञ् करः' १२-१५ वचन-माण से कर, ७-३३ से इ, प्रकृत से दाणि, करिदाणि । आग्रपूर्वक गम् धातु से क-प्रत्यय, आ + ग + त इस स्थिति में 'कगच०' २-२ से गलोप, 'कृञ्-मृञ्-गमां कस्य डः' ११-१५ से ड, एव-सुलोप आगडे ॥ १६ ॥

शृगालशब्दस्य शिआलाशिआलकाः ॥ १७ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सूत्रेष्वेकादशः परिच्छेदः ।

शृगालशब्दस्य स्थाने शिआलादय आदेशा भवन्ति । शिआले आञ्छदि । शिआलके आञ्छदि (आङ्पूर्वक-गमेः २-६ गलोपः, १२ । स्प०) । शृगाल आगच्छति ॥ १७ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशस्य मनोरमाध्याख्यानं
मागध्याख्य एकादश परिच्छेदः ।^१

शृगालशब्दस्य शिआलाशिआलकाः—शृगाल-इतिशब्दस्य स्थाने शिआल, शिआलक इत्यादेशौ भवत । शृगाल आगच्छति-इत्यत्र शृगालस्य स्थाने शिआल-इत्यादेशो, एत्वे सुलोपे च शिआले-इति । शिआलक-इत्यादेशपक्षेऽपि एत्सुलोपयो कृतयो शिआलके-इति । आङ्पूर्वस्य गमे वर्तमाने तिप्रत्यये आ + गच्छ + ति-इत्यत्र 'कगच०' इत्यादिना गलोपः, 'अनादावयुजो' इति तस्य दकारे, आञ्छदि ॥

इति श्रीजगन्नाथशास्त्रिहोशिङ्गकृतायां चन्द्रिकापूरण्यां
मागध एकादश परिच्छेदः समाप्तः ।

१ अत एव सौ पुति मागध्याम् ८।१।२८७ । मागध्यां भाषायां सौ परे अकारस्य एकारो भवति पुंलिङ्गे । एष मेघ । एषे मेघे । एष पुरुष । एषे पुलिङ्गे । करोमि भदन्त । करोमि भन्ते । अत इति किम् ? गिही । क्ली । गिली । पुसीति किम् ? जलम् । [रसोल्लसौ] । र, नके । कले स, दशे । उभयो । शालशे । पुलिङ्गे ।

तयो सयोगे सोऽग्रीष्मे ८।४।२८९ । मागध्यां सकाराकारयोः सयोगे वर्तमानयोः सौ भवति, ग्रीष्मशब्दे तु न भवति । ऊर्ध्वलोपावपवादः । स-पस्वलदि हस्ती । गुहस्पदी । मस्कली । ष-सुस्कादाहु । कस्ट । विस्तु । शस्पकवले । उरमा । निस्फुल । धनुस्त्रण्ड । अग्रीष्म इति किम् ? गिम्हबाशले ।

टृष्ठयोः स्तः ८।४।२९० । द्विस्तस्य टस्य वकाराक्रान्तस्य च ठकारस्य मागध्यां सकारा क्रान्तः टकारो भवति । टृ मस्टालिका । मस्टिणी । ङ शुस्टु कद । कोस्टागाक ।

स्थर्ययोस्त ८।४।२९१ । स्थ-र्य-इत्येतयोः स्थाने मागध्यां सकाराक्रान्तस्तौ भवति । स्थ-ववस्तिदे । शुस्तिदे । र्यं अस्तवदी । शस्तवाहे ।

ऊर्ध्वार्थः यः ८।४।२९२ । मागध्यां ऊर्ध्वार्थां स्थाने यो भवति । ऊ-वर्णवदे । य-मर्ध्यं । अय्य किल विद्याङ्के आगदे । यस्य यत्प्रविधानम् अदिषौ जः ८।१।२४५ । इति बाधनार्थम् ।

श्रगालेति । श्रगालशब्द के स्थान में शिआल, शिआलक—ये दो आदेश मागधी में होते हैं । 'श्रगालः आगच्छति' में श्रगाल के स्थान में शिआल किंवा शिआलक आदेश करने पर पूर्ववत् एख तथा सुलोप, शिआले, शिआलके—ये दो रूप होते हैं । आगच्छति में आखपूर्वक गम् धातु से वर्तमानकालिक लादेश ति करने पर 'कगच्चज०' २-६ से गलोप, 'अनादावयुजोः' १२-१ से ति को दि, आअच्छदि । एवं-श्रगाल आगच्छति—यह सिद्ध हुआ ॥ १७ ॥

इति प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपाख्ये हिन्दीसरलव्याख्याने
एकादश-परिच्छेदः समाप्त ।

ब्रजो ज ८।४।२९४ । मागध्या ब्रजेजकारस्य आ भवति । यापवादः । वजति ।

छस्य श्वोऽनादौ ८।४।२९५ । मागध्यामनादौ वर्तमानस्य छस्य तालव्यशकाराक्रान्तश्वो भवति गश्च । पिश्विले । पुश्वदि । लाक्षणिकस्यापि आपन्नवत्सल । अवन्नवश्चले । तिर्यक्-तिरिच्छि । तिरिश्चि । अनादाविति किम् ? छाले ।

स्क प्रेक्षाचक्षोः ८।४।२९७ । मागध्या प्रेक्षेराचक्षेश्च क्षस्य सकाराक्रान्तः को भवति । जिहामूलीयापवाद । पेस्कदि । आचस्कदि ।

अवणाद्वा लसो डाह ८।४।२९९ । मागध्यामवणात्परस्य लसो डित् आह इत्यादेशो वा भवति । इगे न एलिशाह कम्माह काली । पक्षे-डिडिम्बाए बहुकथ शोके ण उवशमदि ।

आमो डाह् वा ८।४।३०० । मागध्यामवणात्परस्य आमोऽनुनासिकान्तो डित् आहादेशो वा भवति । शय्यणाह् सुह । पक्षे-नलिन्दाण । व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि ताह् । तुम्दाह् । अम्दाह् । सरिआह् । कम्माह् ।

अहवयमोर्हगे ८।४।३०१ । मागध्यामहवयमोः स्थाने इगे इत्यादेशो भवति । इगे शक्काववा-लतिस्त्तिगिवाशी धीवळे । इगे शम्पत्तौ । शेष शौरसेनीवत् । इति हेमः ।

अथ द्वादशः परिच्छेदः

शौरसेनी ॥ १ ॥

शूरसेनानां भाषा शौरसेनी । सा च लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते-
इति वेदितव्यम् । अधिकारसूत्रमेतदापरिच्छेदसमाप्तेः ॥ १ ॥

शौरसेनी—शूरसेनदेशोद्भवैः पुरुषैः परस्पर व्यवहियमाणा शूरसेनानां भाषा
शौरसेनीति निगद्यते । सा च लक्षणोदाहरणं स्पष्टता नीयते-इत्यवगन्तव्यम् । आ
परिच्छेदसमाप्तेरिदमधिकारसूत्रम् । इदं सूत्रं प्रत्येकस्मिन् सूत्रे स्वाधिकारेण प्रविरच्य
त्वया क्रियमाणं कार्यं शौरसेनीसङ्गकं स्यादिति बोधयति ॥ १ ॥

शौरसेनीति । शूरसेन-नामक देशवासियों की आपस की बोलचाल की भाषा को
शौरसेनी कहते हैं । उस शौरसेनी को लक्षणों तथा उदाहरणों द्वारा स्पष्ट करते हैं ।
परिच्छेद-समाप्ति तक अधिकार-सूत्र होने के कारण निम्नांकित सूत्रों द्वारा साबित रूप
शौरसेनी के कहे जायेंगे ॥ १ ॥

प्रकृतिः संस्कृतम् ॥ २ ॥

शौरसेन्यां ये शब्दास्तेषां प्रकृतिः संस्कृतम् ॥ २ ॥

प्रकृतिः संस्कृतम्—शौरसेनीभाषायां वर्तमानानां शब्दानां प्रकृतिः प्रुवाचं
मुह्यमत्रलम्बनं संस्कृतं गीर्वाणानां वाच्येव-इति हेयम् ॥ २ ॥

प्रकृतिरिति । शौरसेनीनियमों से सिद्ध शब्दों की मूल प्रकृति संस्कृत ही है ॥ २ ॥

अनादावयुजोस्तथयोर्द्धौ ॥ ३ ॥

अनादौ वर्तमानयोरसंयुक्तयोस्तथयोर्द्धौ भवतः । तस्य-मारुदिना
मन्तिवो (त = द, शे० संस्कृतवत्, ३-३ रत्नोपः, ५-१ ओ) यस्य-करेध
(१२-१५ कृञ्=कर, ७-३४ एत्वम्) । तथा (स्प०) । असंयुक्तयोरित्येव ।
तेन अज्जउत्त-इत्ता सउन्तले, इत्यादौ न । अनादाविति किम् ? तस्स ।
मारुतिना मन्त्रितः । कुरुथ । तथा । आर्यपुत्र-इत्ता शकुन्तले । तस्य ॥ ३ ॥

अनादावयुजोस्तथयोर्द्धौ—आदाववर्तमानयोरसंयुक्तयोः तकारधकारयोः स्थाने
क्रमेण दकारधकारौ भवतः । तस्योदाहरणं, 'मारुदिना मन्तिवो' = मारुतिना मन्त्रितः ।

१ अस्मिन् परिच्छेदे सर्वत्र वृत्तानुपलम्बितेति । तत्र मया यथामति आमहानुसूनां श्रेणी
मवलम्ब्य वृत्तिनिगम्यते । २ अधिकारोऽयम् । अत्र केचिद् 'अनादावयुजः' अतादौ
वर्तमानां वर्णां सर्वे असंयुक्ताः । प्रयोक्तव्याः । कसणो । पण्य । कुण्यः । पण्यद् । इति ।
ततः 'तथयोर्द्धौ' इति च छेदेन व्याख्यातवन्तः । का० पा० ।

यस्य-करेध = कुरुध । तथा = तथा । असयुक्तयोरित्येव, तेनेह न—'अज्जउत्त, हला सउन्तले' आर्यपुत्र-हला शकुन्तले । अनादाविति किम् ? तस्स, आदिस्थत्वाच्चात्र ॥३॥

अनादाविति । आदि में अवर्तमान तथा असयुक्त त एवं थ के स्थान पर क्रम से द और ध अर्थात् त को द और थ को ध होते हैं । त का, मारुतिना-संस्कृतप्रकृतिसिद्ध मारुतिना में त को द होने से, मारुदिना । मन्त्रित —'सर्वत्र लवराम्' ३-३ से रलोप, प्रकृत से कप्रत्ययावयव त को द, 'अत ओत्सो' ५-१ से ओकार, मन्त्रितो । थ का, कुरुध-कृन् धातु को 'हुकृन्. कर.' १२-१५ से कर, 'छादेशे वा' ६-३४ से एरव, प्रकृत से थ को ध, करेध । तथा में प्रकृत से थ को ध, तथा । सयोग-रहित त-थ होने चाहिएँ, अत एव 'अज्जउत्त' = (आर्यपुत्र) में तथा 'सउन्तले' (शकुन्तले) में सयुक्त होने से दकार नहीं हुआ । अनादौ—ऐसा क्यों कहा ? न कहते तो तस्स = (तस्य) में भी होता । होना इष्ट न होने से अनादौ कहा । अतः यहाँ आदिस्थ तकार होने से दकार नहीं हुआ ॥ ३ ॥

व्यापृते डः ॥ ४ ॥

व्यापृतशब्दे तस्य डो भवति । पूर्वसूत्रापवादः । वाचडो (३ २ यलोपः, २-१५ प-व, ५-१ ओ) । व्यापृतः ॥ ४ ॥

व्यापृते ड — व्यापृतशब्दावयवस्य तकारस्य डकारो भवति । पूर्वसूत्रापवाद । व्यापृत —'अनादा'विति १२-३ सूत्रेण प्राप्त दकारम् अपवादत्वेन बाधित्वाऽनेन डकार, वाचडो ॥ ४ ॥

व्यापृते-इति । व्यापृत के त को ड हो । 'अनादा'वित्वादि-पूर्वसूत्र का अपवाद अर्थात् बाधक सूत्र है । व्यापृत—'अधो मनयाम्' ३-२ से व्यागत व का लोप, 'पो व.' २-१५ से व, 'ऋतोऽत्' १-२० से ऋ को अ, प्रकृत से त को ड, 'अत ओत्सोः' ५-१ से ओ, वाचडो ॥

पुत्रेऽपि कचित् ॥ ५ ॥

कचित् पुत्रशब्देऽपि तस्य डो भवति । पुडो (३ ३ रलोपः) । पक्षे-पुत्तो (३ ३ रलोपः, ३-५० तद्धि०, ५ १ ओ) ॥ ५ ॥

पुत्रेऽपि कचित्—कचिदितिपदेन विकल्पो गृह्यते । पुत्रशब्दावयवीभूतस्यापि तकारस्य विकल्पेन डकारो भवति । छादेशपक्षे—पुडो । पक्षान्तरं तु-पुत्तो । पुत्र इत्यर्थः ॥

पुत्रेऽपीति । पुत्र शब्द में भी कहीं त को ड होता है । कहीं कहने से यह भी सिद्ध होता है कि अन्यत्र नहीं भी होता अर्थात् विकल्प से होता है । पुत्रः—'सर्वत्र' ३-३ से रलोप, उक्त से ड, 'अत.' ५-१ से ओ, पुडो । पक्षान्तर में—'सर्वत्र' ३-३ से रलोप, 'शेषादेशयो' ३-५० से तद्धिस्व, 'अत ओत्' ५-१ से ओ, पुत्तो ॥ ५ ॥

इ गृध्रसमेषु ॥ ६ ॥

गृध्रसमेषु ऋकारस्य इर्भवति । गिडो (३-३ रलोपः, ३-१ दलोपः, ३-५० घद्धि०, ३ ५१ घ् = व, ५ १ ओ) । गृध्रः ॥ ६ ॥

इ गृध्रसमेधु—गृध्रसदृशेषु ऋकारयुक्तेषु शब्देषु ऋकारस्य 'इकारो भवति ।
गृध्र-इकारे, रलोपे, द्वित्वे च गिद्धो ॥ ६ ॥

इ-इति । गृध्रशब्द के समान शब्दों में ऋकार को इकार होता है । गृध्रः—प्रकृत
से गकारोत्तरवर्ती ऋकार को इकार, 'सर्वत्र' ३-३ से रलोप, 'शेषादेशः' ३-५० से
द्वित्व, 'वर्गेषु युजः' ३-५१ से घ को व, 'अत ओत्' ५-१ से ओ, गिद्धो ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां ण्यज्ञन्यानां ज्ञो वा ॥ ७ ॥

एतेषां ण्यज्ञन्यानां ओ वा भवति । पैशाच्यां तु नित्यमिति विशेषः ।
बम्हञो (३-३ रलोपः, ३-८ ह्रस्व विपर्ययः, ५-१ ओ) विज्ञो, जज्ञो,
कज्ञा (एते १०-९, १०-१० सूत्रयोः स्प०) । पक्षे-बम्हण्णो, विण्णो,
जण्णो, कण्णा (३-४४ सू० द्रष्टव्यम्) ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां न्यज्ञन्यानां ओ वा—एतेषां शब्दानां मध्ये
वर्तमानानां ण्य-ज्ञ-न्य वर्णानां स्थाने ओ=अकारसहितो जकारो वा स्यात् । पैशाच्यां
नित्यम्, इह तु विकल्पेनेति विशेषः । ब्रह्मण्यम्-बम्हञो । विज्ञ-विज्ञो । यज्ञ-जज्ञो ।
कन्या-कज्ञा । पक्षान्तरे तु कमरा—बम्हण्णो, विण्णो, जण्णो, कण्णा-इति ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्येति । ब्रह्मण्य, विज्ञ, यज्ञ, कन्या-शब्दों में अन्तिम ण्य, ज्ञ, न्य वर्णों के स्थान
पर अथवा आदेशविकल्प से होता है । पैशाची में नित्य और शौरसेनी में विकल्प से वही
विशेषता है । ब्रह्मण्यम्—'सर्वत्र क०' ३-३ से रलोप, 'इहोत्पे' ३-८ से प्रथम अकार
अन्तर हकार (ऊर्ध्वस्थिति), प्राकृतत्वात् छिन्नान्तर पुंस्त्व, 'अत ओत्' ५-१ से
ओकार, बम्हञो । विज्ञः—प्रकृत सूत्र से अ, 'अतः' ५-१ से ओ, विज्ञो । यज्ञः—'आदे-
यों ज' २-३१ से य को ज, प्रकृत से ज्ञ को ज्ञ, पूर्ववत् ओत्स्व, जज्ञो । कन्या-इससे
अ, कज्ञा । वैकल्पिक आदेश होने से पक्षान्तर में तो—'ज्ञज्ञ' ३-४४ से ण, 'शेषादेशः'
३-५० से आदेशभूत ण को द्वित्व, ओत्स्व पूर्ववत्, बम्हण्णो । ३-४४ से ण, पूर्ववत् द्वित्व
ओत्स्व, विण्णो । 'आदेशः' २-२१ से ज, पूर्ववत् णत्स्व, द्वित्व, ओत्स्व, जण्णो । 'अथो
मनयाम्' ३-२ से वलोप, 'नो णः सर्वत्र' २-४२ से णत्स्व, 'शेषा०' ३-५० द्वित्व, कण्णा ॥

सर्वज्ञेक्षितज्ञयोर्णः ॥ ८ ॥

एतयोः संयुक्तस्यान्त्ययोर्णो भवति । सव्वण्णो (३-२ रलोपः,
३-५० वणयोर्द्धि०, ५-१ ओ) । इक्षिअण्णो (२-२ तलोपः, शो० पूर्व०) ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेक्षितज्ञयोर्णः—सर्वज्ञेक्षितज्ञशब्दयोरन्त्यस्य णस्य ण इत्यादेशः स्यात् ।
सव्वण्णो सर्वज्ञ । इक्षिअण्णो-इक्षितज्ञः । अनेनोभयत्र णस्य आदेशात् सिद्धिः ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेति । सर्वज्ञ और इक्षितज्ञ शब्दों में वर्तमान ज्ञ-वर्ण के स्थान में ण आदेश हो ।
सर्वज्ञः—'सर्वत्र कवचाम्' ३-३ से रलोप, 'शेषादेशः' ३-५० से वद्वित्व, प्रकृत से ज्ञ
को ण, पुन, 'शेषादेशः' से णद्वित्व, 'अत ओत्' ५-१ से ओत्स्व, सव्वण्णो । इक्षितज्ञः—
'कवचज०' २-२ से तलोप, पूर्ववत् णत्स्व, द्वित्व, ओत्स्व, इक्षिअण्णो ॥ ८ ॥

क्त्वा इअः^१ ॥ ६ ॥

क्त्वा इत्यस्य इअ आदेशः । भणिअ । भविअ (स्पष्टम्) । भणित्वा । भूत्वा ॥ ९ ॥

क्त्वा इअ—क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने शौरसेन्याम् इअ इत्यादेशः स्यात् । भणित्वा-भण् धातो क्त्वाप्रत्यये, भण + क्त्वा इत्यत्र सूत्रेणानेन क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने इअ-इत्यादेशः, भणिअ । भूत्वा=भविअ ॥ ९ ॥

क्त्वा इति । शौरसेनी में क्त्वाप्रत्यय के स्थान में इअ—ऐसा आदेश होता है । भण् से क्त्वा-प्रत्यय करने पर उक्त सूत्र से इअ आदेश करने पर भणिअ = भणित्वा बनता है । भू + क्त्वा—यहाँ प्राकृत सूत्र से क्त्वा को इअ करने पर भू + इअ इस वृत्ता में गुण, अवादेश, भविअ ॥ ९ ॥

कृगमोर्दुअः^२ ॥ १० ॥

आभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य दुअ इत्यादेशः । कदुअ = कृत्वा । गदुअ = गत्वा (स्प०) ॥ १० ॥

कृगमोर्दुअः—पूर्वसूत्रस्यांशिकोऽपवादः । कृ-गम्-धातुभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दुअ इत्यादेशः स्यात् । कृत्वा-कृ + क्त्वा-इत्यत्र 'ऋतोऽत्' १-२७ इत्यनेन अत्वे, क्त्वाप्रत्ययस्य दुअ आदेशः, कदुअ । एवमेव-गत्वा=गदुअ ॥ १० ॥

कृगमोरिति । कृ और गम् धातु से पर क्त्वाप्रत्यय को दुअ आदेश हो । पूर्वसूत्र से सर्वत्र क्त्वा को इअ प्राप्त था, इसने कृ-गम् धातुओं में विशेष दुअ-आदेश के विधान द्वारा आंशिक बाध दिखलाया है । कृत्वा-कृ धातु से क्त्वाप्रत्यय होने पर इससे दुअ आदेश हुआ और 'ऋतोऽत्' से कृ के ऋ की अकार, कदुअ । गम् धातु से क्त्वा करने पर शौरसेनी की प्रकृति संस्कृत होने से किंवात् धात्ववयव म का छोप, क्त्वा को प्राकृत सूत्र से दुअ, गदुअ ॥ १० ॥

णिर्जशशोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घश्च ॥ ११ ॥

नपुंसके वा जशशोर्णिर्भवति, पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घश्च । वणाणि, धणाणि = वनानि, धनानि (२-४२ न = ण, श्रो० स्प०) ॥ ११ ॥

णिर्जशशोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घश्च—नपुंसके प्रातिपदिकात् परयोर्जस्-शस्-प्रत्यययोः स्थाने णि = णि इत्यादेशो भवति, तदैव पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घश्च भवति । वनानि-वनशब्दात् जसि शसि वा पूर्वोक्तसूत्रेण णित्वे दीर्घे च, 'नो ण' इति वनशब्द-घटकीभूतस्य नकास्य च णत्वे, वणाणि । एवमेव धनानि-इत्यस्य धणाणि ॥ ११ ॥

१ सिद्धहेमस्तु—क्त्वा इयदूणौ ८।४।२८१ । भवत । भविय । भोदूण । हविय । होदूण । पठिय । पठिदूण । रमिय । रन्दूण । पक्षे-भोत्ता । होत्ता । पठित्ता । रन्ता—इति । ता अह बन्धनो भविअ दाणि मवन्त सीसेण पडिअ विण्णेपि । तदह जाळणो भूरेवेदान्ती भवन्त शीर्षेण पतित्वा विहापयामि ।

२ कृगमोर्दुअ ८।४।२७२ । कदुअ । गदुअ । पक्षे-करिय, करिदूण । गच्छिय, गच्छिदूण ।

गिरिति । प्रातिपदिकमात्र से वयुसकलिङ्ग में जस् और शस् को णि होता है और पूर्वस्वर को दीर्घ भी होता है । वन अथवा धन शब्द से जस् और शस् प्रत्यय करने पर इस सूत्र से जश्नास् को णि और तत्पूर्ववर्ती नकार के अकार को दीर्घ, तथा 'नो ण.' २-४२ इस सूत्र से वन और धन के नकार को णकार, घणाणि=वनानि, धणाणि=धनानि ये रूप सिद्ध होते हैं ॥ ११ ॥

भो भुवस्तिङि ॥ १२ ॥

भूधातोर्भो भवति तिङि । भोमि = भवामि ॥ १२ ॥

भो भुवस्तिङि—भू-धातोस्तिङि परतो भो इत्यादेशो भवति । भोति = भवति । भोसि = भवसि । भोमि = भवामि ॥ १२ ॥

भो-इति । तिङ्ग पर रहते भू धातु को भो यह आदेश होता है । भू को भो आदेश करने पर भोति, भोसि, भोमि ये रूप वर्तमान के एकवचन में भवति, भवसि, भवामि के स्थान पर क्षौरसेनी में प्रयुक्त किए जायेंगे । ऐसे ही बहुवचन में भवामि के स्थान पर भी भो आदेश करने पर भोमो ऐसा रूप होगा ॥ १२ ॥

न लटि ॥ १३ ॥

भूधातोर्लटि भो न भवति । भविस्सदि = भविष्यति ॥ १३ ॥

न लटि—भूधातोर्लटि परे भो इत्यादेशो न स्यात् । भविस्सदि=भविष्यति ॥ १३ ॥
नेति । भूधातु को पूर्वसूत्र से प्राप्त भो आदेश नहीं होता लट् पर रहते । भविष्यति 'शबो. स.' २-४३ से षकार को सकार, 'अबो मनयाम्' ३-३ से यलोप, 'शेषादेशः' ३-५० से सङ्गित्व, 'अनादा०' १२-३ से ति को दि, लट् होने से भो आदेश का प्रकृत सूत्र से निषेध, भविस्सदि ॥ १३ ॥

ददातेर्दे दइस्स लटि ॥ १४ ॥

दाधातोर्दे आदेशो भवति तिङि, दइस्स इति लटि च । देमि = ददामि । दइस्स = दास्यामि ॥ १४ ॥

ददातेर्दे दइस्स लटि—दाधातोस्तिङि परतो दे इत्यादेशो भवति, किन्तु लटि परतो दइस्स इति भवति । देति = ददाति । देसि = ददासि । देमि = ददामि । लटि तु तिङ्प्रत्ययविशिष्टस्य दाधातोः दइस्स इत्यादेशः, तेन-दइस्स इत्यस्य दास्यति, दास्यसि, दास्यामि इति ॥ १४ ॥

ददातेरिति । दा-धातु को तिङ्ग पर रहते दे यह आदेश होता है और लट् पर रहते दइस्स आदेश होता है । इससे दा को दे आदेश करने पर देति, देसि, देमि रूप सिद्ध होते हैं । इसी प्रकार लट् में दइस्स यह रूप होगा ॥ १४ ॥

१. अत्र केचित् सूत्रद्वय लिखितवन्त —'तत्तदे' । तच्छब्दस्य तेदे आदेशो भवति । तेदो गदो । तेर्द पुच्छः । तेदेण किद् इति । तन्- 'ददातेर्दे दइस्स लटि' । दाधातोः दकारस्य लटि परतो दे आदेशो भवति । देस्सदि-इति च । का० वा० ।

डुकुञ्जः करः ॥ १५ ॥

डुकुञ्जधातोः कर आदेशो भवति । करोमि=करोमि (६-४१ सू० स्प०) ॥

डुकुञ्जः कर — डुकुञ्ज करणे-धातो स्थाने कर आदेशो भवति तिङि परतः । करोमि । कृञ् धातोर्वर्तमाने लादेशो मिति तिङ्परकत्वादानेन कर आदेशो, 'लादेशो वा' ७-३३ सूत्रेण, 'अनन्त्य एच्' १२-२८ इति सूत्रेण वा एत्वं, करोमि ॥ १५ ॥

डु-इति । डुकुञ्ज करणे-धातु को कर आदेश होता है तिङ् पर रहते । कृधातु से लट् को मिप् करने पर उक्त सूत्र से कर आदेश, 'लादेशो वा' अथवा 'अनन्त्य एच्' से एत्वं, करोमि=करोमि ॥ १५ ॥

स्थश्चिद्विः ॥ १६ ॥

तिङि । एषो चालुदत्ते रुक्खवाडिआए चिद्विदि = एष चारुदत्तो वृक्ष-वाटिकायां तिष्ठति । (स्प०) ॥ १६ ॥

स्थश्चिद्वि — छाधातो 'धात्वादे ष स' इति सत्वे 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति नियमेन ठस्य थकारे कृते स्था-इति भवति । तस्यैव स्थाधातो तिङि परे शौरसेन्या चिट्ठ आदेश स्यात् । एषो चालुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि = एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति ॥ १६ ॥

स्थ इति । छाधातु से परिवर्तित स्थाधातु को तिङ् पर रहते चिट्ठ-आदेश हो । एषो एतद् में 'अन्त्यस्य हल्' ४-६ से दलोप, 'तदेतदो' ६-२२ से त को स, 'बलो' शा' ११-३ से स को झ, 'अत इदेतौ' ११-१० से ए, एषो=एष । चालुदत्ते-रसोल्लंशौ' हे सू. से र को ल, 'अत इदेतौ' से ए, चालुदत्ते=चारुदत्त । रुक्खवाडिआए—'वृक्षे वेन रुक्वा' १-३२ से वृ को रु, 'अकरकणां ख' ३-२९ से ख को ख, 'शेषादे' ३-५० से ख=द्वित्व, 'वर्गेषु' ३-५१ से प्रथम ख को क, 'टो ड' २-२० से ट को ड, 'कगचज' २-२ से कलोप, 'ङरेस्मी' ५-९ से एव, रुक्खवाडिआए=वृक्षवाटिकायाम् । चिट्ठदि-स्थाधातु को प्रकृत सूत्र से चिट्ठ, ति के त को 'अनादा' १२-३ से द, चिट्ठदि = तिष्ठति ॥ १६ ॥

स्मरतेः सुमरः ॥ १७ ॥

तिङि स्मृधातो. केवलं सुमर इत्यादेशो भवति । स्मरतेर्भरसुमरौ प्रातौ, तदेकं भरादेशं निवर्तयति । सुमरइ = स्मरति (८-१४ सू० स्प०) ॥

स्मरतेः सुमर — अस्या भाषाया स्मृधातो तिङि परे केवल सुमर इत्यादेशो भवति । 'स्मरतेर्भरसुमरौ' ८-१८ इति प्राप्त केवल भरादेश निषेधति । स्मरति-स्मृधातो स्थाने तिपि परे सुमरादेशो, 'ततिपोरिदेतौ' ७-१ इति तिप ह्रस्वे, सुमरइ ॥ १७ ॥

स्मरतेरिति । स्मृ धातु को तिङ् पर रहते केवल सुमर आदेश होता है । 'स्मरतेर्भरसुमरौ' ८-१८ से प्राप्त भर-सुमर इन दो आदेशों में से केवल एक ही होता है दूसरा जो भर आदेश है उसको निषेध करता है । स्मृ चिन्तावाक्य-इस धातु से ति करने पर 'स्मरतेर्भरसुमरौ' से प्राप्त भर आदेश के बाधक प्रकृत सूत्र से सुमर आदेश किये जाने पर 'ततिपोरिदेतौ' ७-१ से ति को इ हुआ-एव सुमरइ-सिद्ध हुआ ॥ १७ ॥

दृशोः पेक्खः ॥ १८ ॥

दृश् धातोः पेक्खादेशस्तिङि । पेक्ख = पश्य । अरे रे पेक्ख पेक्ख ओहारिओ पवहणो वब्बह मज्जेण राजमग्गस्स । पदं ताव विआरह-कस्स कहि पवसिओ पवहणोति ॥ १८ ॥

दृशो. पेक्ख—दृश्-धातोस्तिङि पेक्खादेशो भवति । पश्य—दृश्धातोर्लोपि मध्यमपुरुषैकवचने सेहिरादेशो, प्रकृतेन पेक्खादेशो संस्कृतप्रकृतित्वात् 'अतो हे' इति हेर्लुकि, पेक्ख इति । अरे रे पेक्ख पेक्ख, ओहारिओ पवहणो वब्बह मज्जेण राजमग्गस्स = अरे रे । पश्य पश्य, अपसारित प्रवहण वर्तते मध्येन राजमार्गस्य । एद ताव विआरह-कस्स कहि पवसिओ पवहणोति = इद तावद्विचारय-कस्य कुत्र प्रवेशित प्रवहणमस्ति ॥ १८ ॥

होरेति । दृश् धातु को पेक्ख आदेश होता है तिङ् पर रहते । इस् धातु से लोट्-मध्यमपुरुषैकवचन में सि को 'सेहपिक्ख' से हि होने पर प्रकृत सूत्र से पेक्ख आदेश, 'अतो हे' से हि का लोप, पेक्ख = पश्य । वाक्यगत प्रयोग नाटक से उद्धृत किया गया है—'अरे रे पेक्ख पेक्ख'-इत्यादि ॥ १८ ॥

अस्तेरच्छः ॥ १९ ॥

अस्धातोस्तिङि अच्छादेशो भवति ॥ १९ ॥

अस्तेरच्छ — अस्-धातो अच्छ इत्यादेशो भवति तिङि । अच्छसि = अस्ति ॥ अस्तेरिति । अस् धातु को तिङ् पर रहते अच्छ आदेश होता है । अस्ति-अस् + सिप् इस अवस्था में अस् को अच्छ और 'यास्सिपो' सिन्से ७-२ से सि, अच्छसि ॥ १९ ॥

तिपा त्थि ॥ २० ॥

अस्तेस्तिपा सह त्थि इत्यादेशो भवति । अत्थि = अस्ति । पसंसितुं णात्थि मे वाआविहवो । प्रशंसितुं नास्ति मे वाग्विभवः ॥ २० ॥

तिपा त्थि—तिप्-प्रत्ययेन सह अस्धातोर्थान्तरस्य सकारस्य स्थाने त्थि-इत्यादेशो भवति । अस्ति-इत्यत्र सूत्रेणानेन 'स्ति'-इत्यस्य स्थाने त्थि-इति । अत्थि = अस्ति । ग्रन्थान्तरादुदाहरणमुद्धृत्य प्रदर्श्यते—पसंसितुं णात्थि मे वाआविहवो = प्रशंसितुं नास्ति मे वाग्विभवः ॥ २० ॥

तिथेति । अस् धातु को तिप् के साथ त्थि यह आदेश होता है । अस् धातु के अन्य अवयव स् को ति के साथ त्थ आदेश करने पर अत्थि = अस्ति-सिद्ध हुआ । वाक्य में प्रयुक्त ग्रन्थान्तर का उदाहरण—पसंसितुं = (प्रशंसितुम्) रलोप, सत्थ, दत्थ । णात्थि = (नास्ति) इस सूत्र का मुख्य उदाहरण, वाआविहवो = (वाग्विभवः) 'स्त्रियामात्' ४-७ से क् को आ, 'खधधधमां हः' २-२७ से ह, 'अत ओत्' ५१ से ओ ॥

मविष्यति मिपा स्सं वा स्वरदीर्घत्वं च ॥ २१ ॥

अस्तेर्मिपा सह स्सं इत्यादेशः, पक्षे घातोः स्वरदीर्घत्वं च । स्सं, आस्सं = भविष्यामि ॥ २१ ॥

भविष्यति मिपा स्स वा स्वरदीर्घत्व च—अस्तेर्भविष्यदर्थे मिपा सह स्सं-इत्यादेशो भवति वा । पक्षे घात्ववयवस्य अकारस्य स्वरस्य दीर्घत्व च भवति । भविष्यामि—एतस्य स्थाने स्स-इत्यादेशो, स्स-इति । पश्चान्तरे-पूर्वस्वरस्य दीर्घत्वे, आस्सं-इति । भविष्यामीत्यर्थ ॥ २१ ॥

भविष्यतीति । अस् धातु को भविष्यत्काल के उत्तम पुरुषैकवचन में मिप् के साथ स्स-यह आदेशरूप होता है विकल्प से । पश्चान्तर में—स्वर को दीर्घ भी होता है । तथा च-स्स, आस्स-ये दो रूप होते हैं । इनका अर्थ भविष्यामि = (होगा) यह होता है ॥

स्त्रियामित्थी ॥ २२ ॥

स्त्रीशब्दस्य स्थाने इत्थी इत्यादेशो भवति । इत्थी = स्त्री ॥ २२ ॥

स्त्रियामित्थी—स्त्रीशब्दे अर्थात् स्त्रीशब्दस्य स्थाने इत्थी-इत्यादेशो भवति । इत्थी स्त्री ॥ २२ ॥

स्त्रियामिनि । स्त्रीशब्द के स्थान में इत्थी आदेश होता है । तात्पर्य यह कि 'स्त्री' का इत्थी यह रूपान्तर शौरसेनी में होता है । स्त्री = इत्थी ॥ २२ ॥

एवस्य जेव्व ॥ २३ ॥

स्पष्टम् । जेव्व = एव ॥ २३ ॥

एवस्य जेव्व—एव इत्यव्ययस्य स्थाने जेव्व-इति प्रयुक्त भवति । जेव्व = एव ॥

एवस्येति । शौरसेनी में एव इस अव्यय के स्थान पर जेव्व का प्रयोग होता है । एव = जेव्व ॥ २३ ॥

इवस्य विअ ॥ २४ ॥

सुगमम् । विअ = इव ॥ २४ ॥

इवस्य विअ—इव इत्यव्ययस्य स्थाने विअ इति प्रयुज्यते । विअ = इव ॥ २४ ॥

इवस्येति । इस भाषा में इव इस अव्यय के स्थान में विअ का प्रयोग किया जाता है । जैसे—विअ = इव । वाचडो विअ = व्यापृत इव । वाचडो की सिद्धि 'व्यापृते इ' १२४ सूत्र में स्पष्ट की गई है ॥ २४ ॥

अस्मदो जसा वअं च ॥ २५ ॥

अस्मदो जसा सह वअं इत्यादेशः, चकारात् अम्हेऽपि भवति । वअं, अम्हे = वयम् ॥ २५ ॥

अस्मदा जसा वअ च—जसा सह अस्मद्-शब्दस्य वअ इत्यादेशो भवति, चकारात् अम्हे अपि भवति । वअ, अम्हे = वयम् ॥ २५ ॥

अस्मद् इति । अस्मद् शब्द को जस् के साथ वअ-आदेश होता है । चकारग्रहण से 'अम्हे जरशासो' ६-४६ से नित्य प्राप्त अम्हे को केवल जस् पर रहते विकल्प से करता है । वयम्-प्रकृत से वअ-आदेश करने पर, वअं । चकार से अम्हे भी होता है तब,

अग्ने । वयं-इस संस्कृत का 'क्यावज०' से अधिक खोप करने पर भी वयं-होगा । केवल भाषा-वैशिष्ट्य के सूचनार्थ यह सूत्र है ॥ २५ ॥

सर्वनाम्नां छेः सित्वा ॥ २६ ॥

सर्वनाम्नां छेः सप्तम्येकवचनस्य स्थाने सित्वा इत्यादेशो भवति । सव्वसित्वा । इदरसित्वा । सर्वस्मिन् । इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

सर्वनाम्नां छे सित्वा—सर्वनामसङ्गकानां शब्दानां परस्य सप्तम्येकवचनस्य छे-इत्यस्य स्थाने सित्वा इत्यादेशो भवति । सव्वसित्वा = सर्वस्मिन् । इदरसित्वा = इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

सर्वेति । सर्वनामसङ्गक शब्दों से विहित सप्तमी एकवचन छि प्रत्यय के स्थान पर सित्वा यह आदेश होता है । सर्वशब्द से छि करने पर सर्व+छि-इस दृष्टा में प्रकृत सूत्र से छि को सित्वा, 'सर्वत्र लघुराम्' ३-३ से रखोप, और 'शेषा०' ३-५० से वद्वित्, सव्वसित्वा = सर्वस्मिन् । इतर से छि होने पर उक्त सूत्र से छि को सित्वा, 'अनाद्यो०' १२ ३ से त को द, इदरसित्वा = इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

शौरसेन्यामेव । भावे-सासाअसि । किं दाणि दासीएपुत्ता । दुग्मि-वृक्षकाले रुढरंको विअ उद्धकं सासाअसि ऐसा सा सेत्ति । किमिदानीं दास्याः पुत्र ! दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्ग इव ऊर्ध्वकं श्वासायसे, एषा सा सेत्ति । कर्तरि-अज्ज वन्दामि=आर्य्य वन्दे । कर्मणि-कामीअदि । अदाज्जेव कामीअदि = अतएव काम्यते ॥ २७ ॥

धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम्—धातो शौरसेन्यामेव भावे, कर्तरि, कर्मणि च परस्मैपद भवति, नात्मनेपदम् । भावे, सासाअसि । ग्रन्थान्तरोदाहरण यथा—किं दाणि दासीए पुत्ता । दुग्मिवृक्षकाले रुढरंको विअ उद्धक सासाअसि, एसा सा सेत्ति । किमिदानीं दास्या पुत्र ! दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्ग इव ऊर्ध्वकं श्वासायसे, एषा सा सेत्ति । कर्तरि, अज्ज ! वन्दामि = आर्य्य वन्दे । कर्मणि, कामीअदि । अदो जेव कामीअदि = अत एव काम्यते ॥ २७ ॥

धातोरिति । शौरसेनी भाषा में ही भाव, कर्तृ, कर्म में धातु से परस्मैपद होता है अर्थात् प्राप्त आत्मनेपद नहीं होता । भाव में—शासायसे का सासाअसि, 'अयोः सः' से स, 'सर्वत्र लघुराम्' से व ल-खोप, उक्त से परस्मैपद, अतएव 'सि' । कर्मर्थ में—वन्द धातु आत्मनेपदी होने पर उक्त नियम से परस्मैपद, वन्दे का वन्दामि । कर्म में—काम्यते का कामीअदि, परस्मैपद, त को इत्थ इत्थादि ॥ २७ ॥

१ केचिद् 'सर्वनाम्नां छे' । सर्वनामसङ्गकानां चतुर्थ्येकवचनस्य वयं इत्यादेशो भवति । सव्ववयं । वयवयं । महवयं । पुहवयं । सर्वस्मै । कस्मै । मज्झम् । तुभ्यस् । तत्त. 'सित्वायोर्वात्थो'-रित्यादि-इत्याहुः । का० पा० ।

अनन्त्य एव ॥ २८ ॥

अन्त्यभिन्ने वर्णे एत्वं च भवति । करोदि ॥ २८ ॥

अनन्त्य एव—अन्त्यवर्णभिन्ने वर्णे एत्वं च भवति । करोति = करोदि । कृञ्-धातोर्लोपि प्रथमपुरुषैकवचने तिप्रत्यये परे 'डुकृञ् कर' १२-१५ इति सूत्रेण कृञ्-करादेशः, 'अनाद्यो'रिति १२-३ सूत्रेण तकारस्य दकारे, प्रकृतसूत्रेण कर-इति रकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्य एत्वे, करोदि ॥ २८ ॥

अनन्त्य इति । अन्त्य से भिन्न वर्ण को एव होता है । करोदि-'डुकृञ् कर' से कर, प्रकृत से एव, 'अनाद्यो' से त को द, करोदि = करोति ॥ २८ ॥

मिपो लोटि च ॥ २९ ॥

मिपञ्चैत्वं भवति लोटि परतः^१ ॥ २९ ॥

मिपो लोटि च—लोट स्थानिकस्य मिपोऽपि एत्वं भवति । करए = करवाणि । मिप एत्वे रूपमिदम् ॥ २९ ॥

मिप इति । लोट के स्थान में हुए मिप् को एकार हो । कृञ्-धातु से लोट, उसके स्थान में उत्तमपुरुषैकवचन में मि होने पर 'डुकृञ् कर' से कर, प्रकृत से मिप् के मि को एव, करए = करवाणि ॥ २९ ॥

आश्चर्यस्याच्चरिञ् ॥ ३० ॥

आश्चर्य इत्यस्य अच्चरिञ्मित्यादेशः । अहह, अच्चरिञ् अच्चरिञ् ॥ ३० ॥

आश्चर्यस्याच्चरिञ् । आश्चर्यम्-इत्यस्य स्थाने अच्चरिञ्-इत्यादेशो भवति । अहह ! अच्चरिञ् अच्चरिञ् = अहह ! आश्चर्यमाश्चर्यम् ॥ ३० ॥

आश्चर्यस्येति । आश्चर्यम् के स्थान पर अच्चरिञ् यह आदेश होता है । अर्थात् आश्चर्यम्-को अच्चरिञ् निपातवत् आदेश होता है । अहह ! आश्चर्यमाश्चर्यम्-का 'अहह ! अच्चरिञ् अच्चरिञ्'-ऐसा बनता है ॥ ३० ॥

प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु ॥ ३१ ॥

दोलादिषु प्रकृतिवद्भावो भवति ॥ ३१ ॥

प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु । दोला-दण्ड-दशन-शब्देषु प्रकृतिवद्भावो भवति । एषु त्रिष्वपि शब्दरूपेषु 'दोलादण्डदशनेषु ङ' २-२५ इति सूत्रात् ङवे, दशनशब्दे सत्त्वे च प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण प्रकृतिवद्भावाभादेशान्तराणि । दोला, दण्डो, दशनो-इति रूपाणि भवन्ति शौरसेन्याम् ॥ ३१ ॥

१ 'अन्त्ये एव' । सिन्धोर्भातोर्मावादिषु विहित यत् परस्मैपद तदन्त्यवर्णस्य एव भवति । इति केचित् । का० पा० । गच्छदे । गच्छदि । हे० ।

२ 'मिपो लोटि च' । लोटि परतोऽन्त्ये मिप एव भवति । अह करवामि, अह गच्छामि । अह करवाणि, गच्छामि इति केचिद् व्याचक्षुः । का० पा० ।

३ प्राकृतो-इति प्राकृतः शब्द प्रयोक्तव्य इति च व्याचक्षुः । का० पा० ।

प्रकृत्येति । शौरसेनी-भाषा में दोला, वण्ड तथा दशन-इस शब्दों को प्रकृतिज्ञाव होता है अर्थात् इनका रूपपरिवर्तन नहीं होता । इन तीनों शब्दों में 'दोलावण्डदशनेष्टु ङः' २-३५ सूत्र से दकार को ङकार प्राप्त था तथा दशनशब्द में 'शपोः सः' २-४३ से श को सत्व भी प्राप्त था, परन्तु प्रकृत सूत्र से प्रकृतिवद्भाव होने से ये कार्बं नहीं होंगे । वण्डो-दशनो, में सुप् प्रत्ययसम्बन्धी सू को 'अत ओत्' ५-१ से ओत्व होगा । उदाहरण ये हैं—दोला । वण्डो । दशनो । इति ॥ ३१ ॥

शेषं महाराष्ट्रीवत् ॥ ३२ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सत्रेषु द्वादशः परिच्छेदः ।

१ पूर्वस्य पुरवः ८।४।२७० । शौरसेन्या पूर्वशब्दस्य पुरव इत्यादेशो वा भवति । अपुरव नाड्य । अपुरवागद । पक्षे—अपुव्व पद । अपुव्वागद ।

विरिचेचो ८।४।२७३ । त्यादीनामाद्यत्रयास्य आद्यस्येचेचो ८।१।३१ । इति विहितयोरि-
चेचो स्थाने दिर्भवति । वेति निवृत्तम् । नेदि । देदि । मोदि । होदि ।

अतो देअ ८।४।२७४ । अकारात्परयोरिचेचयो स्थाने देशकाराद् दिश्च भवति । अच्छदे । अच्छदि । गच्छदे । गच्छदि । रमदे । रमदि । किच्छदे । किच्छदि । अन इति किन् ? वसु-
आदि । नेदि । मोदि ।

भविष्यति स्मि ८।४।२७५ । शौरसेन्या भविष्यदर्थे विहिते प्रत्यये परे रिसिर्भवति ।
रिस्ताहामपवाद् ।

इडानीमो दाणि ८।४।२७७ । शौरसेन्यामिडानीम स्थाने दाणिमित्यादेशो भवति ।
अनन्तर करणीय दाणि आणवेदु अण्यो । व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि अन्नदाणि बोहि ।

तस्मात्ता ८।४।२७८ । शौरसेन्या तस्माच्छब्दस्य ता इत्यादेशो भवति । ता जान पवि-
सामि । ता अळं पदिणा माणेण ।

मोडन्त्याणो वेदेतो ८।४।२७९ । शौरसेन्यामत्थान्मकारात्पर इदेतोः परयोर्णकारागमो वा
भवति । इकारे—जुणं गिम, जुणं मिण । सरिस गिम, सरिस मिण । एकारे—किं गेद, किमेदं ।
एवं गेद, एक्मेद ।

एवार्थे ज्येव २८० । स्पष्टम् । मम ज्येव बन्मणस्त ।

इच्छे चेव्याहाने २८१ । शौरसेन्या चेव्याहाने इच्छे इति निपात प्रयोक्तव्यः । इच्छे
चदुरिके ।

हीमाणहे विरमये निर्वेदे २८२ । शौरसेन्या हीमाणहे इत्यत्र निपातो विरमये, निर्वेदे
च प्रयोक्तव्यः । विरमये—हीमाणहे जीवन्तब्रह्मा मे जणणी । निर्वेदे—हीमाणहे पछिस्सन्ता ह्यो
एदेण नियमविधिणो दुम्बवासिदेण ।

ण नन्वर्थे २८३ । शौरसेन्या नन्वर्थे णमिति निपात प्रयोक्तव्यः । णं अफलोदवा । ण अञ्च-
मिस्सेहि पुडम येव आण्ण । णं मवं मे अगदो चळहि । आर्वे—वाक्पथल्लारेऽपि इदयते ।
नसोत्थु ण । जयाण, तथाण ।

अम्महे ह्वे २८४ । शौरसेन्याम् अम्महे निपातो ह्वे प्रयोक्तव्यः । अम्महे एवाप सुम्मिका-
य सुपळिगाठियो मवं ।

अनुक्तं कार्यं महाराष्ट्रीवज्ज्ञेयम् । महाराष्ट्रीपदेनाथ प्राकृतस्य ग्रहणं
बोध्यम् ॥ ३२ ॥

(इत्यभिनवाया वृत्तौ द्वादश परिच्छेदः)

इति धीवररुचिप्रणीतसूत्रसहितः धीमामहविरचितः प्राकृतप्रकाशः समाप्तः ।

ही-ही विदूषकस्य २८५। शौरसेन्या हा-ह्रीं इति निपातो विदूषकाणां हर्षं बोध्यं प्रयोज्यम् ।
ही-हो मो । सम्पन्नो मणोरधो पियवयस्सस्स ।

इहहचोईस्य । इह-शब्दसम्बन्धिनो 'मध्यमस्वैत्याहचो' (८।१।१४३) इति विहितस्य
हचश्च हकारस्य शौरसेन्यां हो वा भवति । इव । होय । परित्तावध । पक्षे-इह । होह ।
परित्तायह ।

न वा यो वय ८।४।२६६। शौरसेन्या वयस्य स्थाने व्यो वा भवति । अरुयउत्त । पयशाकुली
कदम्बि । पक्षे-अज्जो । पज्जाउलो । कज्जपरवसो ।

शेष प्राकृतवत् २८६। इति हेम ।

अथ मार्कण्डेयमुनीन्द्रकृत-प्राकृतसर्वस्वानुसारि- सौरसेनी-विशेषकायाणि प्रदर्शयन्ते-

वेदसो, अज्ञारो-इदमाव । वेतस, अज्ञार । बभर, कवण, लावण, चउट्टी, चउहही,
मकरो, महूओ । ओदभाव-जवा, तथा, कुमारो । हस्वाभाव-पिण्ड इत्यादि । सु एदभाव-
किंसुओ, केसुओ=किंशुकम् । तुण्ड-इत्यादिषु ओत्वाभावः । मोती=मुक्ता । पोम्भरम्-
पुम्भरम् । पोम्भरिणी=पुम्भरिणी । उल्लहो । ओदभावः । ईदिस, कीदिस-एदभावः ।
पुक्वो-इदभावः । जुहुट्टिरो, उवरी अदभावः । वेअणा, देअरो-इदभावः । पओट्टो, बत्वाभाव ।
देव्व, अहत्वाभावः । गोरव, गउरव । पोरवो, गोरवो-अवस्वाभावः । आदभावः-कचित्
भवति-पउरस । जाविस । तादिस । मिओ=मृतः । पिदणा=पृतत्वा । वस्तो=वृक्षः, नतु
वच्छो । सीअरो (भ) । चदिआ (म, न) । पताकाभ्याकृतगमिसेम्बोऽन्यस्य सत्त्वं ह ।
पावो=पाप । कववो=कवन्धः । (प०, म०, न) । अउव्व, अवक्क, अपूर्वम् । जथा ।
मरथो । सोदामिणी-बहुल न दलोपः । कचित् । हिअअ । थमौदवदुच्चावो मधुरम् ।
(उ० मदुर) रस्य ल कचित् । हलिहा । मडुरो । सहल=सफलम् । सहरो=शफरी ।
पासाणो । (ह०, व०, न) दस, दह-दश । नाम्मि-दसरहो । एभारह । बारह । सावो ।
(छ० न) । कळल । लोहल । लगूल । गत्वाभावः । जट्टी=यष्टी क्त्वाभावः । किरातो-क्त्वा
भावः । जञ्जमाणो=दञ्जमान । फोडओ=स्फोटक-क्त्वाभावः । उत्तिवो-ठत्वाभावः ।
खणो, खीर, सरिक्ख-क्त्वाभावः । सम्महहो-उत्वाभावः । कुम्हण्डो-हत्वाभावः । अहिमण्ण-
क्त्वाभावः । जणसेणो=यज्ञसेनः । इक्किअज्जो=इक्षितवः । जिण्ह-न्वाभावः । वाहो,
वप्फो-वाष्पः । मिन्दिवाळो, मिण्डिवाळो=मिन्दिपालः । अक्कम्हण, अक्कम्हण=अन्नक्षणयम् ।
कणआ, कज्जआ कन्वा-लोपामाव (सन्धी० ४-१ वत्) । कोदूहल, झूल-दिक्त्वाभावः ।
कालाअसो, माअणम्-अलुक् । इदाणि, इदाणि-लुक् वा । मस । गूण । कथ । विहक्कदो=वृह-
स्पति-भभाऽभावः । पडुत्तणम्-त्तमभावः । खसे वो एव । कचित् अदन्तादा अपि । 'तव

शेषं महाराष्ट्रीवत् । 'उक्तादन्वः शेषः' इति निबन्धादनुकमित्यर्थो लभ्यते ।
तथा च—अनुक्तं कार्यं शौरसेन्या महाराष्ट्रीवत् बोध्यम् । महाराष्ट्रीपदेनात्र सामान्य-
तया विहितस्य प्राकृतस्य ग्रहणं कर्तव्यमिति । महत्त्वं तदाहं च महाराष्ट्रमिति
'आन्महतः समासाधिकरणयोर्विस्थात्वे भवति । एव भारतस्य राष्ट्रस्येति कलि-
तोऽर्थः । तत्रत्याना भाषा महाराष्ट्रीति, तथा तुल्यमित्यर्थे 'तेन तुल्य क्रिया चे-
द्वति'रिति वत्-प्रत्यय ॥ ३२ ॥

इति श्री काशीवास्तवस्य साहित्याचार्यस्य होशिहोपनाम्न श्रीजगन्नाथशास्त्रिणः
कृतो प्राकृतप्रकाशस्य चन्द्रिकापूरण्या व्याख्याया शौरसेनीसमाख्या
द्वादश परिच्छेदः समाप्तिमगात् ।

होशितान्वय विष्णुनाथविबुध-श्रीलाङ्गपूर्णजने

श्रीमल्लहमणभालचन्द्रविबुधोत्तसातबोधश्रिय ।

काशीवासरते कृतौ द्विज जगन्नाथस्य पूर्ति गता

व्याख्या 'प्राकृत'-सत्-'प्रकाश'विषये श्रीचन्द्रिकापूरणी ॥ १ ॥

रमेन्दुनाकाक्षिमिते श्रीमद्विक्रमवत्सरे ।

अपूर्यत नभ शुक्लपूर्णमाकुजवासरे ॥ २ ॥

कारणा किलिङ्गि सो जणो' । अदन्तान्दरे —रुबले । इदुङ्गायां केमि.—अणिमि, वाउमि ।
इदुङ्गायां जसो वो—आदेशाभावात् । कइणो = कअओ । माणओ, माणओ । क्खिवां जस उदमावः ।
माळाओ । णईओ । बहूओ । टाङ्गसिउत्तलीनामेत्—बन्नाप । नईए । बहूए । द्वितीयाया मातुः—
मादर । किमादेः क्खियामीत्वाऽभावः—का । जा । ताए । इमाए । क्खीवे—कसो णि वा,
वणाणि-वणार्ह । इदमादेराम एति ममाव । तथा-अमा सह इदमः सिमभावः । इमाण । काण ।
जाण । ताण, पदाण=एतेषाम् । आस, स्ता, सो, इति विभक्त्यादेशाः, से इति पदादेशश्च न
भवति । कस्स । जस्स । तस्स । काए । ताए । इमाए । पदाए । कदो । जदो । तदो । इमादो ।
कुदो, इदो—इति तु भवतः । आहा, इआ, आहे—इत्वादयस्तु न भवन्ति । कस्सि, कर्हि,
कत्थ । तस्सि, तर्हि, तत्थ । म्मिन्नं भवति । इअ = इह । इअ वनं, इण वण—इति द्वे क्खीवे ।
इअं बाला । अअ वक्खो । एसो जणो । अवसत्थाऽऽभावः । अमु जणो । अमु बहू ।
अमु वण । एतदसोउत्तिष्ठन्त्याम् । अदो । कारणादो । तुअं (त्व, त्वां वा) । तुअे
(यूयम्, युष्माक् वा) । तए (त्वया, त्वयि) । तुअेहि = (युष्माभिः) । तुअेहिन्तो =
(युष्मभ्यम्, युष्मान्) । तुअ्हाण = युष्माकम् । तुअेस = युष्मास्तु । तुमादो = त्वत् । ते, वे,
तुअ = (तव) । वो = (युष्मान्, युष्माकम्) । अह = अहम् । वणं = वयम् । अअे = वयम्, —
अस्मान् वा । मे = मां । मए = (मया) । मइ = मयि । उसा मक्खादेशाभावः, (मए) मे,
मम, मइ । अअ्, अअ्हाण = (अस्माकम्) । मओ, ममादो—अन्ते न भवन्ति । भातोः पर-
स्मैपदमेव । त्रिष्यपि काठेषु लङ्गेव प्रायेण । त्यादेस्तत्त्व द—गच्छदु ओवि—इत्यादि । बहुव्ये
तत्त्व वः । उत्तमे मिपा सह त्समेव = गमिस्त् ३० । धातुतिकोर्मध्यविहिता क्ख, आ, हा इति

नोचमिति । औरसेनी में अनुक्त कार्य महाराष्ट्री = भारतीय राष्ट्र की भाषा के समान अर्थात् पूर्वोक्त सर्वसाधारण प्राकृत-विषयों से सिद्ध भाषा की तरह होते हैं—ऐसा समझ कर ग्रहण करना चाहिये ॥ ३२ ॥

इति श्री प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपाभिधस्य हिन्दीसरलव्याख्यानस्य द्वादशः परिच्छेदः ।

अयं, तिळा स्थानं ज्ञ, ज्ञा इत्युभौ च, सोच्छ-इत्यादयश्च न भवन्ति । देहि । मोदि । करि-
स्सदि इत्यादि । भू = भो, हो । भोदि, भविस्सदि । के-भू । भूद । इशे, पेच्छ-पेच्छदि ।
हुवो बुच्च-बुच्चदि । कथे कथ-कथेदि । घ्राते, जिग्व-जिग्वदि । भातेभाअ-भाअदि ।
सृजे. फुस = फुसदि । घूर्णे घुम्म-घुम्मदि । स्तोतु धुण-धुणदि । भियो भा-भादि ।
सजते. पस-पसदि । लटि दाअ-दइस्सदि । चर्णे चव्व । चव्वदि । ग्रहेर्णेण्ह । गेण्हदि ।
ग्रहेर्यपा सह गेज्ज-वेप्पी गेज्जादि, वेप्पदि । शक्कोते सक्कुणसक्कौ-सक्कुणादि, सक्कादि ।
म्लायो-मिआअदि । उदा सह तिष्ठते. उत्थ-उत्थेदि । स्वपे सुअ-सुअदि । शीङ् सुआदि ।
सथे-रोवदि । रुदे-रोददि । मज्जे-उडुदि । हुहादीनां यका सह दुम्मादयो न-दुहीअदि ।
बहीअदि, लिहीअदि । भिम्फो-(भीम्म) सत्तुग्घो (सत्तुग्ग.) जेत्तिक वाक्क (तेत्तिक)
पत्तिक । मट्टा । धूदा । दुहिदिआ । इत्थी । भादा, भादुओ जमादा, जामादुओ इत्यादयः ।
दउत्ति-द्वाग् । वसु-निश्चये विन्दुन परे तु सु इत्येव । त सु मणामि इत्यादि । व्व-इव ।
चन्दो व्व । ज्जेव एवार्थे । विन्दो. परे, त जेव । तजेव्व इति । णं—ननु । विअ = इव ।

इति डबरालोपाद्धेन श्रीउदयरामशास्त्रिणा कृता टिप्पणी समाप्ता ।

प्राकृतप्रकाशस्य पाठान्तरसहितः सूत्रपाठः ।

तत्र प्रथमः परिच्छेदः

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- १ आदेशतः
- २ आ समुद्रवादिषु वा
- ३ इदीचपकस्वप्नवेतस्य जनमुद्रा-
ङ्गारेषु
(इदीचपकस्वप्नवेतस्य जन-
मुद्राङ्गारेषु च)
- ४ लोपोऽरण्ये
- ५ ए शब्दादिषु
(ए च शब्दादिषु)
- ६ ओ चदरे देन
- ७ लवणमल्लिकबोर्वेन
- ८ मयूरमयूखयोर्वा वा
- ९ चतुर्थीचतुर्दशोस्तुना
- १० अदातो यथादिषु वा
- ११ इस्वदादिषु
- १२ इत् एत् पिण्डसमेषु
- १३ अत् पथिदग्निप्रायिर्वाषु
- १४ इतेस्त पशदे.
- १५ उदिषुबुद्धिकयोः
- १६ ओ च द्विचाकृन्
- १७ ईत् सिद्धिभिक्षयोश्च

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ॐ ऊदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन
- ॐ ईदितः
- १८ इदीतः पानीवादिषु
- १९ एषीढापीडकीइगीइशेषु
- २० उत ओत् तुण्डरूपेषु
(उत ओत् तुण्डसमेषु)
- २१ उल्लखले दवा वा
- २२ अन्मुकुटादिषु
- २३ इत्युक्ते रोः
- २४ उदूतो मधूके
(उदूतो मधूकादिषु)
- २५ अद् बुकूले वा कस्य द्वित्वम्
- २६ दक्षपूरे
- २७ ऋतोऽत्
- २८ इहप्यादिषु
(इहप्यादिषु वा)
- २९ उहत्वादिषु
- ३० अ रीतिः
- ३१ कचिषुक्तस्यापि }
- ३२ कृषे वेन कर्वा
- ३३ कृतः कृतस इक्तिः

( ) एतत्कोष्ठकान्तर्गतः पाठः 'चन्द्रिका व्याख्यासमत -इति श्रेयम् ।

ॐ पाठान्तरेण रूपान्तरं प्राप्तानां सूत्राणां पाठान्तराणि संजीवन्यादिसमतया नवीनया 'चन्द्रिका'समाख्यया व्याख्यया समतानि सूत्राणि ॐ एतच्छिष्टेन दर्शितानि ।

१ पुस्तकान्तरे तु—'अयुक्तस्य रि.'—इति पाठः । द्वयोरनयोः सूत्रयोः स्थाने सूत्रमेकमिदम् ।

सूत्राङ्काः सूत्राणि
 ३४ एत इद्रेदनादेवरयोः
 ४५ एत एत्
 ३६ दैत्यादिष्वह्
 (दैत्यादिष्वह्)
 ३७ दैवे वा
 ३८ इत् सैन्धवे
 ३९ ईद् धैर्ये

सूत्राङ्काः सूत्राणि
 ४० ओतोऽङ्गा प्रकोष्ठे कस्य व.
 (ओत उङ्गा प्रकोष्ठे कस्य व.)
 ४१ औत ओत्
 ४२ पौरादिष्वउ
 (पौरादिष्वउत्)
 ४३ आ च गौरवे
 (आच गौरवे)
 ४४ उरसौन्दर्यादिषु

द्वितीयः परिच्छेदः

१ अयुक्तस्त्वानादौ
 २ कगचञ्जतद्वपयबां प्रायो लोपः
 ३ यमुनायां मस्य
 ४ स्फटिकनिकषचिकुरेषु कस्य ह. }
 ५ शीकरे भ
 (स्फटिकनिकषचिकुरशीकरेषु को ह)
 ६ चन्द्रिकायां मः
 ७ ऋत्वादिषु तो द
 ८ प्रतिसरवेतसपताकासु डः
 (प्रतिवेतसपताकासु ड)
 ९ वसतिभरतयोर्ह
 १० गर्भिते ण
 ११ घेरावते च
 (घेरावते वा)
 १२ प्रदीप्तकदम्बदोहवेषु दो क.
 १३ गद्गदे र.
 १४ सङ्ख्यायां च
 १५ पो वः
 १६ आपीषे लः
 १७ उत्तरीयानीययोर्जो वा
 (उत्तरीयानीययोर्जो जो वा)

१८ व्यायायां ह
 १९ कबन्धे वो म.
 २० टो ड
 २१ मटाशकटकैटभेषु ड.
 २२ स्फटिके ल
 २३ डस्य च
 २४ टो ड
 २५ अङ्गोले ह
 (अङ्गोले ह.)
 २६ को भ
 २७ लघयधर्मां ह. }
 (लघयधर्मां ह.)
 २८ प्रथमशिथिलनिचधेषु ड
 २९ कैटमे व
 ३० हरिद्रादीनां रो ल.
 ३१ आवेषो ज.
 ३२ बट्टयां ल.
 ३३ किराते च
 ३४ कुठजे लः
 ३५ दोलाबन्धदसनेषु ड.
 ३६ पशुपपरिषपरिहासु क.

सूत्राङ्का. सूत्राणि
 ३७ पनसेध्वि
 (चन्द्रिकायां नास्ति सूत्रमिदम्)
 ३८ विसिन्धा भ.
 ३९ मम्मये वः
 ४० लाहले ण.
 (लाहललाङ्गललाङ्गलेषु वा ण)
 ४१ षट्शावकसप्तपणिना छ.
 (षट्शावसप्तपणेषु छ)

सूत्राङ्का. सूत्राणि
 ४२ नो णः सर्वत्र
 (नो ण.)
 ४३ शयोः स
 ४४ वंशादिषु ह.
 ४५ सज्ञायां वा
 ४६ दिवमे सस्य
 ४७ स्नुषायां ण्ह

तृतीयः परिच्छेदः

१ उपरि लोप कगहत्तदपयसाम्
 २ अथो मनषाम्
 ३ सर्वत्र लवराम्
 ४ द्वे रो वा
 ५ सर्वज्ञतुल्येषु ज
 ६ रमभुरमज्ञानयोरादे.
 ७ मध्याह्ने हस्य
 ८ हृल्लोषु नलमा रितितिरुध्वम्
 ९ युक्तस्य
 १० हस्य ठ.
 ११ अस्थनि
 १२ स्तस्य थ
 १३ स्तम्बे
 (त स्तम्बे)
 १४ स्तम्बे ल
 १५ स्थानावहरे
 १६ स्फोटके
 (स्फोटके च)
 १७ र्यकाटयाभिमन्युषु जः
 १८ तूर्धधैर्यसौन्दर्याभ्यर्पण्यन्तोषु रः
 १९ सूर्ये वा

२० चौर्यसमेषु रिभ
 (चौर्यसमेषु रिभ.)
 २१ पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु ल.
 २२ तंस्य टः
 २३ पत्तने
 (सृष्टिकापत्तनयोश्च)
 २४ न भूतादिषु
 २५ गर्ते ह
 २६ गर्वभसमर्दवितर्दिनिष्कर्दिषु र्वस्य
 २७ त्यद्वद्यां चङ्गजा
 २८ ध्यङ्गोर्क्ष
 (ध्यङ्गयोर्क्ष)
 २९ प्कस्कक्षां ल.
 ३० अक्षयादिषु षङ्ग.
 ३१ वमाहृकणेषु वा
 (वमाहृकणेषु वा)
 ३२ प्मपक्षमविस्मयेषु म्हः
 ३३ हृल्लण्यणरनां वह
 ३४ चिह्ने म्भः
 ३५ प्यस्य क.
 ३६ स्पस्य सर्वत्र स्थितस्य
 (स्पस्य)

सूत्राङ्का सूत्राणि

३७ सि च

(चन्द्रिकायां सूत्रमिदं नास्ति)

३७ बाण्येऽश्रुणि ह.

३९ कार्वाण्ये

४० श्वत्सवत्सां च

४१ वृद्धिके च

४२ नोस्तुकोरसन्धयो

४३ न्मो मः

४४ अक्षपञ्चाशत्पञ्चदशेषु ण

(अक्षपञ्चाशत्पञ्चदशसु ण)

४५ तालवृन्ते ण

४६ भिन्दिपाले ण

४७ विह्वले भवौ वा

(विह्वले भो वा)

॥ आदेश

४८ आत्मनि प

४९ वमस्य

५० शेषादेशयोद्वित्वमनादौ

५१ वर्गेषु युजः पूर्व.

(वर्गे युजः पूर्वः)

५२ नीडादिषु

सूत्राङ्का सूत्राणि

५३ आभ्रताम्रयोर्ध.

५४ न रहोः

५५ आङो ज्ञस्य

(आङो ज्ञादेशस्य)

५६ न बिन्दुपरे

(चन्द्रिकायां नास्ति)

५७ समासे वा

५८ सेवादिषु च

५९ विप्रकर्ष

(विकर्ष)

६० क्लिष्टश्लिष्टरसक्रियाशङ्केषु

नस्वरवरपूर्वस्य

६१ कृष्णे वा

६२ इ' श्रीह्रीक्लीतक्लान्तक्लेशग्लान-

स्वप्नस्पर्शहर्षाहर्षेषु

(इत् श्रीह्रीक्लान्तक्लेशग्लानस्वप्न-

स्पर्शादर्शहर्षाहर्षेषु)

६३ अ चमाश्लक्षयो.

६४ स्नेहे वा

६५ उ पद्मन्वीलमेषु

६६ ज्यायामीत्

चतुर्थः परिच्छेदः

१ सन्धावचामउलोपविशेषा बहुलम्
(सन्धावचामउलोपविशेषा बहुलम्)२ उदुम्बरे दोर्लोप.
(उदुम्बरे दोर्वा लोप)३ कालायसे यस्य वा
(कालायसे यस्य)

४ भाजने अस्य

५ यावदादिषु यस्य

६ अन्त्यहल.

(अन्त्यस्य हल)

७ स्त्रियामात्

८ रो रा

९ न विद्युति

॥ सुषो हः

१० शरदो दः

(शरदोऽयं)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

११ दिक्वाङ्गयोः सः

१२ मो बिन्दुः

१३ अचि मक्ष

(मो बिन्दुरचि वाऽलोपश्च)

१४ नञोहलि

(नञ हलि)

१५ वक्रादिषु

१६ मांसादिषु वा

(मांसादिषु)

१७ कपि तद्वर्गान्त

(कपि तद्वर्गान्त)

१८ नसान्नप्राङ्ङशरद् पुंसि

(नसान्नप्राङ्ङशरद् पुंसि)

१९ न शिरोनभसी

२० पृष्ठाक्षिप्रना. स्त्रियां वा

२१ ओदवापयो.

२२ तल्लव्योदात्तणी

२३ बरव ऊज.

(बरव तूज)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

२४ वृण इरः झोळे

(वृण इर झोळे)

२५ आक्षिप्तोक्तालवन्तेन्ता मनुष

ॐ स्वार्थे को वा

२६ विष्णुपीताम्बां वा ल.

(विष्णुपीतयोर्ल.)

२७ वृन्दे वो र

(वृन्दे दो वः)

२८ करण्वा रणो. स्थितिपरिकृतिः

२९ आलाने लनोः

ॐ महाराष्ट्रे हरो.

३० बृहस्पती बहोर्भौ

(बृहस्पती बहोर्भौ)

३१ मलिनैरिली वा

३२ गृहे बरोऽपती

(गृहस्थ बरोऽपती)

३३ दाढादयो बहुलम्

पञ्चमः परिच्छेदः

१ अत ओत् सोः

२ अरशसोर्लोप.

३ अतोऽमः

(अतोऽमः)

४ टामोर्ण

५ भिसो हिं

६ ऊसेरादोदुहय

७ भ्यमो हिन्तो-सुन्तो

८ स्तो कसः

९ हेरेम्मी

१० सुपः सुः

११ अरशसुक्स्याम्सु दीर्घ.

(अरशसुक्स्याम्सु दीर्घ)

१२ ए च सुप्यङ्कितो

(ए सुप्यङ्कितोः)

१३ कचिद् कसिकयोर्लोपः

(कचिदचि लोपः)

१४ हृदुतो वासो गो

१५ कसो वा

१६ असम् ओ सूत्वम्

(अस ओ ओ वाऽव च)

१७ टा या

सूत्राङ्काः सूत्राणि

१८ सुमिसुप्सु दीचः

१९ स्त्रियां कस उद्योतौ

२० असो वा

२१ अमि ह्रस्व.

२२ टाडसङ्कीर्णामिदेदरात्

२३ नातोऽदातौ

२४ आदीतौ बहुलम्

२५ न नपुसके

(नास्तीदं चन्द्रिकायाम्)

२६ इजशसोर्दीर्घश्च

(इं जशसोर्दीर्घश्च)

२७ नामन्त्रणे सावोऽवदीर्घबिन्द्व

२८ स्त्रियामात एत्

(आत ए)

२९ ईदुतोर्ह्रस्व

३० सोबिन्दुर्नपुसके

(नपुसके सोबिन्दु)

३१ ऋत आर. सुवि

३२ मातुरात्

(मातुरा)

३३ उज्जशसटाडसुप्सु वा

(उ जशसटाडसु वा)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

३४ वितृभातृजामातृणामरः

३५ आ च सौ

३६ राशश्च

(राशः)

३७ आमन्त्रणे वा बिन्दुः

(आमन्त्रणे बिन्दुर्वा)

३८ जशसटसां गो

३९ कस एत्

(कस एत्)

४० आमो ण

(अमो णं)

४१ टा णा

४२ कसश्च द्वित्वं चाम्यलोपश्च

(कसश्च द्वित्वं वा जलोपश्च)

४३ इद्वित्वे

४४ आ णोणमोरकसि

४५ आरमोऽप्पाणो वा

४६ ह्रस्वद्वित्ववर्जं राजवदनादेणे

(इद्वित्ववर्जं राजवदनादेणे)

४७ ब्रह्माद्या आरमवत्

(ब्रह्माद्योऽप्येवम्)

षष्ठः परिच्छेदः

१ सवादेर्जस एत्वम्

(सवादे.)

(जस एत्) } चन्द्रिकायां सूत्रद्वयम्

२ डेः सिस्मिन्थाः

३ इदमेतर्कियत्तज्जपटा इणा वा

५ आम एसि

५ किञ्चत्तज्जपो कस आमः

(किञ्चत्तज्जपो कस आस)

६ ईज्य ससा-से

७ केर्हि

८ आदे-इजा काले

९ सो दो कसे

(ओत्तोदो कसेरनिवमः)

१० तद् ओश्च }

११ कसा से }

(तदो कसा से वा स्त्रियामपि)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- १२ आमा सिं
(आमाः सिं)
- १३ किमः क
१४ इदम इम
१५ स्तस्तिमोरद्वा
(अं स्तिस्तयोर्वा)
- १६ केर्वेन ह
(केर्वेन हः)
- १७ न त्थ
१८ नपुसके स्वमोसिदमिणमिणमो
१९ एतद् सावोत्वं च
(एतद् सौरोत्वं च)
- २० सौ कुसेः
२१ सौत्थयोस्तलोप
(सत्थयोस्तस्य लोपः)
- २२ तदेतदो स सावनपुंसके
२३ अदमो दो मु
२४ हव्य सौ
२५ पदस्य
२६ युष्मदस्त तुम
२७ तु चामि
२८ तुज्जे-तुग्गे जसि
(तुज्जे-तुज्ज-तुग्गे जसि)
- २९ वो च जसि
३० टाकयोस्तद्-तप्-तुमप्-तुमे
(टाकयोस्तद्-तप्-तुमद्-तुमप्-तुमे)
- ३१ कसि तुमो-तुह-तुज्ज-तुग्ह-तुम्मा
(कसि तुमो-तुह-तुज्ज तुब-तुग्हाः)
- ३२ आहि च ते दे
३३ तुमाह च
३४ तुज्जेहि-तुग्गेहि-तुम्मेहि मिसि
(तुज्जेहि-तुम्मेहि-तुग्गेहि मिसि)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ३५ कसौ तत्तो-तद्दत्तो-तुमादो-तुमाहु-
तुमाहि
(कसौ तत्तो-तद्दत्तो-तुमाओ-तुमाह-
तुमाहि वा)
- ३६ तुग्हाहिंलो-तुग्हासुंतो ऋसि
(तुज्जाहिंलो-तुज्जासुंतो ऋसि)
- ३७ वो-मे-तुज्जाणं-तुग्हाणमामि
(वो-ते-तुज्जाणं-तुग्हाणमामि)
- ३८ ऊ तुममि
(तुममि च ऊ)
- ३९ तुज्जेसु तुग्गेसु सुपि
(तुज्जेसु-तुम्मेसु-तुग्गेसु सुपि)
- ४० अस्मदो हमहमद्वं सौ
४१ अहमिरमि च
(अमिरमि च)
- ४२ म ममं
(म-ममं च)
- ४३ अग्गे जसो
४४ गो जसि
(गो च जसि)
- ४५ आहि मे-ममाह
४६ ऊ च मह-मप्
४७ अग्गेहि मिसि
४८ मत्तो-मद्दत्तो-ममादो-ममाहु-ममाहि
कसौ
(मत्तो-मद्दत्तो-ममाओ-ममाह-
ममाहि कसौ)
- ४९ अग्हाहिंलो-अग्हासुंतो ऋसि
५० मे-मम-मह-मज्ज कसि
५१ मज्जणो-अग्ह-अग्हाणमग्गे जामि
५२ मममि ऊ
५३ अग्गेसु सुपि

सूत्राङ्का सूत्राणि
 ५४ द्वेर्दो
 ५५ त्रेस्ति
 (त्रेस्ती)
 ५६ तिणिण जशसम्भ्याम्
 (तिणि जशसम्भ्याम्)
 ५७ द्वेर्दुवे-दोणि वा
 (द्वेर्दुवे-दोणि)
 ५८ चतुरश्रसारा-चसारा

सूत्राङ्का सूत्राणि
 ५९ एवामामो णं
 ६० शेषोऽदन्तवत्
 (शेषाददन्तवत्)
 ६१ न छिद्रस्योरेदातो
 ६२ ए भ्यसि
 ६३ द्विवचनस्य बहुवचनम्
 ६४ चतुर्थ्या चङी
 छ कचिन्न तादर्थ्ये

सप्तमः परिच्छेदः

१ तातिपोरिवैनौ
 २ थास्तिपो सि-से
 (सिप्यासो- सि-से)
 ३ हृमिपोर्मिः
 (हृमिपोर्मिः)
 ४ न्तिहेस्थामोमुमा बहुवु
 ५ अत ए से
 ६ अस्तेर्लोप-
 ७ मिमोमुमानामधो हञ्
 ८ यक ईअइजौ
 (यक हअइजौ)
 ९ नान्त्यद्वित्वे
 १० न्तमानौ कानृशानचोः
 ११ ई च स्त्रियाम्
 १२ भातोर्मविषयति हिः
 १३ उत्तमे स्ता हा च
 १४ मिना स्तं वा
 १५ मोमुमैर्हिस्त्वा-हिस्था
 १६ कृदाश्रुवचिगमिरुद्विहसिबिदिरूपाणां
 काह-दाह-सोच्छ-वोच्छ-गच्छ-रोच्छ-
 दच्छं वेच्छं

(कृदाश्रुवचिगमिरुद्विहसिरूपाणां
 काह-दाह-सोच्छ-वोच्छ-गच्छ-रोच्छ-
 दच्छं)
 १७ अवादीनां त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं हि-
 लोपश्च वा
 (अवादीनां त्रिष्वनुस्वारवर्जं हिलो-
 पश्च वा)
 १८ उ-सु-मु विध्यादिष्वेकस्मिन्
 १९ तु ह-मो बहुवु
 २० वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्जाञा वा
 (वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोश्च
 जाञा वा)
 २१ मध्ये च
 २२ नानेकाच-
 २३ ईअ भूते
 २४ एकाचो हीअ
 २५ अस्तेरासिः
 (आसिरस्ते.)
 २६ णिच एदादेरत आत्
 (णिच एदादेरात्)
 २७ आवे च

सूत्राङ्काः सूत्राणि

(आद्ये वा)

२८ आदि. कर्कर्मभावेषु वा

(आदि. कर्भावकर्मसु वा)

२९ नैदावे

सूत्राङ्काः सूत्राणि

३० अत आ भिपि वा

३१ इत्थ बहुषु

३२ के

३३ ए च क्त्यास्तुमुन्तश्चसविध्यसु

३४ लादेशो वा

अष्टमः परिच्छेदः

१ भुवो हो हुवो

(भुवो होहुवौ)

२ के हः

(क्ते ह्)

३ प्रादेर्भवं

४ स्वरस्तुवर.

५ क्ते तुरः

(चन्द्रिकायां नास्ति)

६ वुणो षोळ

(वुणो षोळवुम्भौ)

७ णुदो णोक्त्व

८ दृक्को दृम्

(चन्द्रिकायां नास्ति)

९ पटे फळ

१० पदेः पाल.

(चन्द्रिकायां नास्ति)

११ वृषकृषमृषकृषामृतोऽरिः

(वृषादीनामृतोऽरिः)

१२ ऋतोऽरः

(अन्ते अर.)

१३ कृजः कुणो वा

(कृज कुण च)

१४ जम्भो जम्भाजः

(जम्भेर्जम्भा)

१५ ग्रहेर्गणह

१६ घेत क्त्वास्तुमुन्तश्चेषु

(घेत क्त्वास्तुमुन्तश्चेषु)

१७ कृज का भूतभविष्यतोश्च

१८ स्मरतेर्भरसुमरी

१९ भियो भावीह्यौ

२० जिघ्रतेः पापाशौ

(चन्द्रिकायां नास्ति)

२१ ग्ले वावाभौ

(ग्लो वा वाभ)

२२ तृपस्थिपः

(तृपस्थिप्य.)

२३ शो जाणमुणौ

⊗ घटेर्गहः

⊗ समो गलः

⊗ समो वहसः

⊗ ने सद सज्जः

⊗ जाको रभेर्भव.

⊗ उदि शले. यज्ञो वा

⊗ पिबतेर्चोदः

२४ जल्पेर्लोमः

२५ हाष्यागानां ठाज-साज-गाभाः

२६ ठासागाञ्च वर्तमानभविष्यद्विध्या-

शेकवचनेषु

- सूत्राङ्काः सूत्राणि
 (डाक्षाणाञ्च मविष्यद्वर्तमान-
 विषयाद्येकवचने)
 २० सादिषाभ्योः साधी
 (सादिषाभ्योः सा-धा)
 २८ प्रसेर्विस्
 २९ चिजश्चिण.
 ३० क्रीज किणः
 ३१ वे के च
 (वे. क च)
 ३२ उद्धम उद्धमा
 (उद्धमो धुमा)
 ३३ अदो धो दह
 ३४ अवाद् गाहेर्वाह
 ३५ कासेर्वास.
 (काशेर्वास.)
 ३६ निरो माळो माणः
 (निरो माळो माणमवौ)
 ☞ पदेर्वच.
 ३७ चियो क्षिज.
 ३८ भिदिचिद्धोरन्त्यस्य न्
 ३९ कथेर्हः
 ४० वेष्टेज
 ४१ उत्समोर्ल.
 (उत्समोर्लः)
 ४२ रुदेर्च.
 (रुदो व.)
 ४३ उदो विज.
 (उदो विजे)
 ४४ वृथेर्हः
 (वृथेर्हः.)
 ४५ हन्तेर्मर्जः

- सूत्राङ्काः सूत्राणि
 ४६ रुधादीनां दीर्घता
 (रुधादीनां दीर्घः)
 ४७ ङो व्रजनृत्यो.
 ४८ युधिबुध्योर्ल.
 (युधिबुधिगृधिसिधिरुधां अलः)
 ४९ हन्धेर्ध्वंभो
 ५० मृदो ल.
 ५१ शद्लुपरयोर्ह.
 (शदिपत्योर्हं)
 ५२ शकादीनां द्विरवम्
 ५३ स्फुटिचस्योर्वा
 (स्फुटिचलोर्वा)
 ५४ प्रादेर्मील
 ५५ भुजादीनां स्स्वातुमुस्तद्वेषु ङोवः
 ५६ शुहुजिल्लधुनां णोऽन्त्ये हस्व.
 (शुहुजिल्लधुनां णोऽन्त्ये हस्वञ्च)
 ५७ भावकर्मणोर्ध्वञ्च
 ५८ गमादीनां द्विःच वा
 ५९ लिहेर्लिज्जः
 (दुहिलिहिवहा दुज्ज-लिज्ज-भुज्जः)
 ६० हकोर्हरीकीरौ
 (हज्जकोर्हरीकीरौ)
 ☞ ङो जाणमुणौ
 ६१ ग्रहेर्वाचो वा
 (ग्रहेर्वेत्तः)
 ६२ क्तेन द्विष्णाद्वयः
 ☞ तच्चे रंपवचञ्चौ
 ६३ सिदेर्विसूरः
 ६४ कुषेर्भूरः
 ६५ चर्षेर्भूरः
 (चर्षेर्भूरः)
 ६६ असेर्वजः

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- १७ मृजेर्लुभपुंस्त्री
(मृजेर्लुभपुंस्त्री)
१८ मृद्वस्तुपौ मज्जे
(मृद्वस्तुपौ मज्जे)
१९ दसोः पुलभ-णिअञ्ज अवक्खा
(दसोः पुलभ णिअञ्ज अवक्ख-
सक्खावा)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ७० मकेस्तर-वज-सीराः
७१ मयमन्थेऽपि
७२ मोषाणामवन्तता
७३ अनवन्ताणामद्वा
७४ अढादेशा बहुकम्

नवमः परिच्छेदः

- १ निपाता
७ कील किमर्थे
२ हु दानपृच्छानिधारणेषु
(हुं दानपृच्छानिवारणेषु)
३ विभ-वेभ अवधारणे
(विभ-वेभ अवधारणे)
४ ओ सूचनापञ्चात्तापविकल्पेषु
५ हरकिरकिला अनिश्चितास्थाने
(हरकिरकिला अनिश्चितास्थाने)
६ हु-क्खु निश्चयवितर्कसम्भावनेषु
(हुं-क्खु निश्चयवितर्कसम्भावनासु)
७ णवरः केवले
(चन्द्रिकायां नास्ति)
८ इजेराः पादपूरणे
८ आमन्तर्ये णवरि
७ उ चेपविस्मयसूचनासु
९ किणो प्रसे

- १० अदसो हुःकसूचनासम्भावनेषु
(अदसो हुःकसूचनासम्भावनेषु)
११ अलाहि निवारणे
१२ अह-वले सम्भावणे
(अह-रणे सम्भावणे)
१३ णवि वैपरीत्ये
१४ सू कुरत्तायाम्
(सू कुरत्तायाम्)
१५ रे-अरे-हिरे सम्भावणरतिकलहा-
चेपेषु
(रे-अरे-हरे सम्भावणरतिकलह-
चेपेषु)
१६ मिमवमिक्खिभा इवार्थे
(पिक्-मिक्-मिक्-व इवार्थे)
१७ अज्ज आमन्त्रणे
(वेज्ज आमन्त्रणे)
१८ शेषः संस्कृतात्

दशमः परिच्छेदः

- १ पैसाची
२ प्रकृतिः कौरसेनी
३ बर्गाणां पृतीयचतुर्थचोरपुञ्जोरवा-
कोराची

- ४ इवस्य पिबः
५ गो नः
६ इवस्य सतः
७ इवस्य सनः
८ इवस्य रिभः

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ९ अस्य अः
१० कन्ध्यायां न्यस्य
११ आ च

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- १२ राज्ञो राशि टाकसिकसक्तिषु वा
१३ तवस्तून
१४ हृदयस्य हितत्रक

एकादशः परिच्छेदः

- १ मागधी
२ प्रकृतिः कौरसेनी
३ चलो. श.
४ जो य
५ चवरांस्य स्पष्टता तथोच्चारण
६ हृदयस्य हृदय
७ धर्मजोऽर्थ
८ अस्य रः
९ अस्मद्ः सौ हके हरो अहके

- १० अत इदेतौ लुक् च
११ कान्तादुष्ण
१२ कसो हो वा दीर्घः च
१३ अदीर्घं सगुह्यौ
१४ चिट्टस्य चिट्ट
१५ कृज्मुह्यमा तस्य ड
१६ तवो दाणि
१७ शृगालवाक्यस्य शिभाकाशिभा-
लका.

द्वादशः परिच्छेदः

- १ कौरसेनी
२ प्रकृतिः सस्कृतम्
३ अनादावयुजोस्तथयोर्द्धौ
४ भ्वापृते ड
५ पुत्रेऽपि कश्चित्
६ इ गृध्रसमेषु
७ ब्रह्मण्यविष्णुपशुकन्यकानां व्यञ्ज-
न्यानां ओ वा
८ सर्वश्रेष्ठितज्ञयोर्णः
९ तव हञ.
१० कृगमोर्द्धुञ
११ गिज्जरससोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घञ
१२ ओ भुवस्तिकि
१३ न लृटि
१४ द्वातेर्दे, दहस् लृटि
१५ झृङ्ग. कर.
१६ स्थम्बिदुः

- १७ स्मरते सुमर
१८ हरो. पेक्व
१९ अस्तेरञ्छु
२० तिपा स्थि
२१ भविष्यति मिपा स्तं वा स्वर-
दीर्घः च
२२ स्त्रियांमिथी
२३ एवस्य जेव
२४ हवस्य विञ
२५ अस्मद्दो जसा वञ च
२६ सर्वनाम्नां डे. सिक्वा
२७ भातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम्
२८ अजस्य एञ्
२९ मिपो कोटि च
३० आश्चर्यस्वाच्चरिञं
३१ प्रकृत्या बोकादण्डवक्षनेषु
३२ शेष महाराष्ट्रीवत्

इति प्राकृतप्रकाशस्य सूत्रपाठः समाप्तः ।

प्राकृतप्रकाशस्यसूत्राणामकाराद्यनुक्रमणिका ।

पृष्ठाङ्काः	सूत्रांशाः	पृष्ठाङ्काः	सूत्रांशाः
	अ		२८ अयुक्तस्या०
८० अ चमाश्लाघ०	३।६३	२१८ अलाहि०	९।११
२१८ अङ् वले०	९।१२	१८४ अवाद् गा०	८।३४
६१ अचवादिषु०	३।३१	२४५ अस्तेरच्छः	१२।१९
३८ अङ्गोले०	२।२५	१६५ अस्तेरासि	७।२५
९४ अचि मञ्च	४।१३	१५२ अस्तेरौप०	७।६
२२१ अज्ज आम०	९।१७	५३ अस्थनि	३।११
२०३ अडादेशा०	८।७	२३३ अस्मद् सौ०	११।९
१६९ अत आ०	७।३०	२४६ अस्मद्दो ज०	१२।२५
२३३ अत इदेतौ	११।१०	१४० अस्मद्दो ह०	६।४०
१५२ अत ए से	७।५	१४० अहमिमर०	६।४१
१०७ अत ओत्०	५।१		आ
१०८ अतोऽम	५।३	१३८ आङि च ते०	६।३२
१० अत् पथि०	१।१३	१४२ आङि मे म०	६।४५
१३५ अदसो दो०	६।२३	७३ आङो नृस्य	३।५५
७ अदातो०	१।१०	१७९ आङो रभे०	८।७
६३५ अदीर्घ०	११।१३	२६ आ च गौर०	१।४३
१७ अद् बुक्क०	१।२५	१२० आ च सौ	५।३५
४९ अधो मन०	३।२	१२४ आ णोणमो०	५।४४
२०३ अनवन्त०	८।७	६८ आत्मनि प०	३।४८
२४८ अनन्त्य ए०	१२।२८	१२४ आत्मनोऽप्या०	५।४५
२३९ अनादाव०	१२।३	११६ आदीतो ब०	५।२४
८७ अन्त्यहल०	४।६	१ आदेरत०	१।१
१६ अम्मुकुटा०	१।२२	४१ आवेयो ज०	२।३१
२१७ अम्बो हु ल०	९।१०	६८ आदेअ	३।७
११५ अमि हस्व०	५।२१	२१६ आनन्तर्ये०	९।८
१४३ अमहाहितो०	६।४९	३५ आपीडे म०	२।१६
१४१ अग्ने जरश०	६।४३	१२८ आम एसि	६।४
१४४ अग्नेसु सु०	६।५३	१२१ आमम्प्रणे०	५।३७
१४२ अग्नेहि मि०	६।४७	१३२ आमा सि	६।१२

७ सूत्रांशोत्तर क्रमशः परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काश्च सन्ति ।

७ सूत्राङ्कस्थानेषु चन्द्रिकाभूतानां सूत्राणां कृते * एतच्चिह्नं स्थापितम् ।

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः.

१२२ आमो अं	५१४०
७२ आभ्रताम्र०	३१५३
१०१ आछाने०	३१२९
९७ आखिबन्धो०	३१२५
१६७ आविः कक०	३१२८
१६६ आवे क	३१२७
२४८ आभयस्या०	१२३०
१ आ समुद्रया०	११२
१३० आदे-इआ०	६१६

इ

७८ इः श्रीह्री०	३१६२
२४० इ गृध्र०	१२१६
१६९ इव बहू०	७१३१
२१६ इजैराः पा०	९१७
११७ इज्जरा०	५१२६
१५१ इहमिपो०	७१३
९ इत एत०	१११२
११ इतेवतः प०	१११४
१६ इत्युक्ते०	११२३
१२४ इत्यद्वित्व०	५१४६
९ इत्यदादि०	११११
२४ इत्यैक्यवे	११३८
१२३ इत्यद्वित्वे	५१४३
१३२ इदम इ०	६११४
१२८ इदमेत०	६३
१४ इदीतः०	१११८
३ इदीपरप०	११३
११३ इदुतोः श०	५११४
१८ इद्वया०	११२८
२१४ हरकिर०	९१५
२२६ इवस्य पि०	१०१४
२४६ इवस्य वि०	१२१२४

इ

१६४ ईष भूते	७१२३
१५४ ई क क्षि०	७१११
१२ ईष सिंह०	१११७

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः.

१३ ईदितः	११७
११८ ईदुतोर्हं	५१२९
२४ ईव जैये	११३९
१२९ ईद्वयः स्ता से	६१६

उ

८० उः पद्यतन्वी०	३१६५
२१६ उ जेपवि०	९१७
१५ उत ओत्०	११२०
१५५ उत्तमे स्ता०	७१३३
३५ उत्तरीया०	२११७
१८६ उत्तमोर्हः	८१४१
२७ उत्तमीन्द्वया०	११४४
११ उदिक्क इ०	१११५
१७९ उदि काले०	८१७
८५ उदुम्बरे०	४१२
१७ उदुतो मधू०	११२४
२० उद्वत्तादि०	११२९
१८७ उहो विज०	८१४३
१८३ उद्वम् उ०	८१३२
४८ उपरि लोप०	३११
११९ उर्जरास्त्०	५१३३
१५ उल्लल्ले०	११२१
१५९ उल्लु वि०	७११८

ऊ

१२ ऊदुत उष०	११७
-------------	-----

ऋ

११९ ऋत आरः०	५३१
१८ ऋतोऽतव	११२७
१७५ ऋतोऽरः	८११२
३१ ऋत्वादिबु०	२१७
२१ ऋ रीति	११३०

ऌ

२२ ऌतः कल्ल०	११३३
--------------	------

ए

१६५ एकाचो हीम	७१२४
१७० ए क वत्ता०	७१३३

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

११२ ए च सुन्द०	५१२२
२२ एत इद्वेव०	११३४
१३४ एतदः सा०	६११९
१४ एकीवापीड०	१११९
१८ एन्नपुरे	११२६
१४७ ए इयसि	६१६२
१९९ एवमन्योऽपि	८१७७
२४६ एवस्य जेव	१२१२३
५ ए कालवादि०	११५
१४५ एवामासो	६१५९
२३ ऐत एव	११३५
३३ ऐरावते च	२१११
ओ	
११ ओ च द्विधा०	१११६
२५ ओतोऽङ्का प्र०	११४०
९५ ओदवाप०	४१२१
६ ओ बदरे०	११६
२१३ ओ सूचना०	९१४
औ	
२५ औत ओव	११४१
क	
२८ कगचजत०	२१२
२२७ कन्दार्या न्य०	१०११०
३६ कबन्धे बो०	२११९
१०१ करण्वा २०	४१२८
६५ कार्पापणे	३१३९
८६ काळायसे०	४१३
१८४ कासेर्वासः	८१३५
२१७ किणो प्रश्ने	९९
१३२ किमः कः	६११३
४२ किराते चः	२१३३
१२९ किञ्चत्तथो०	६१५
२१२ कीस किमर्थे	९१७७
४२ कुञ्जे सः	२१३४
२४२ कुयमोर्हुजः	१२११०
१७६ कृजः का भूत०	८११७

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१७५ कृजः कुणो०	८१३३
२३६ कृम्यसूत्रां०	११११५
१५७ कृदाभुवधि०	७११६
७८ कृष्णे वा	३१६१
४० कटमे वः	२१२९
२३४ कान्ताकुञ्ज	१११११
१६९ के	७१३२
१७३ के पुरः	८१५
१९६ केन दिण्णा०	८१६२
१७२ के हुः	८१२
२४२ कसव इधः	१२१९
९६ कसव ऊणा	४१२३
२२९ कसवस्तूनं	१०११३
२३६ कसो दाणि.	११११६
६९ कसस्य	३१४९
१८२ क्रीमः किनः	८१३०
१९७ कुबेरूरः	८१६४
७७ कुट्टिहिट०	३१६०
११३ कश्चिद् क०	५११३
२१ कश्चिस्तुक्त०	११३१
१४८ कश्चिन् ता०	६१७७
१८६ कयेहं	८१३९
६२ कामादृष्ट०	३१३१
२३३ कस्य स्कः	१११८
१८५ कियो सिजः	८१३७
८९ कुधो हः	६१७७
ख	
३८ खचयध०	२१२७
१८१ खादिधाव्योः ०	८१२७
१९७ खिदेर्विसुरः	८१६३
ग	
३४ गज्जदे रः	२११३
१९४ गमादीना ०	८१५८
५८ गर्ते कः	३१२५
५८ गर्वमसंम०	३२६
३३ गर्भिते णः	२११०
१०२ गृहे करो०	४१३२

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१८२ असेर्विसः	८१२८
१७६ अहेर्गेणहः	८११५
१९५ अहेर्वीचो वा	८१६१

घ

१६८ घटेर्गह	८१७७
१७३ घुणो बोल.	८१६
१७६ घेत् कस्वा०	८११६

ङ

१२३ ङसश्च द्वि०	५१४२
१३१ ङसा से	६१११
१३८ ङसि तुमो०	६१३१
१०९ ङसेरादो०	५१६
११३ ङसो वा	५११५
२३३ ङसो हो वा	११११२
१३९ ङसौ तसो०	६१३५
१२७ ङसि-मिम०	६१२
१११ ङेरेम्मी	५१९
१३३ ङेर्वेन ह	६११६
१३० ङेहि	६१७
१४२ ङौ च मह०	६१४६
१४० ङौ तुममिम	६१३८

च

१४५ चतुरश्चत्ता०	६१५८
७ चतुर्थीचतु०	११९
१४७ चतुर्थ्या. ०	६१६४
३१ चन्द्रिकायां	२१६
१९७ चर्चेश्चम्य	८१६५
२३२ चवर्गस्य०	१११५
१८२ चिजक्षिण	८१२९
२३५ चिट्टस्य चि०	११११४
६३ चिह्ने न्च.	३१३४
५६ चौर्यसमेधु०	३१२
१८८ चो व्रजन्तु०	८१४७

छ

३६ छायायां हः	२११८
---------------	------

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

ज

१८० जहपेल्लोम	८१२४
१०७ जरशसोल्लो०	५१२
१२१ जरशसुहसां०	५१३८
१११ जरशसुहस्या०	५१११
११४ जसश्च ओ०	५११६
११५ जसो वा	५१२०
१७७ जिघ्रते पा०	८१२०
१७६ जृमो जम्मा०	८११४
२३१ जो य	१११४
२२८ ज्ञ ह	१०१११
२२७ ज्ञस्य ज्ञ	१०१९
१७८ ज्ञो जाणमुणौ	८१२३
१९५ ज्ञो जाणमुणौ	८१७७
८१ ज्यायामीत्	३१६६

ट

११६ टाडसुह्री०	५१२२
१३७ टाडयोस्तह०	६१३०
११४ टा णा	५११७
१२२ टा णा	५१४१
१०८ टामोर्ण	५१४
३१ टो ह	२१२०

ठ

१८० ठाक्षागाक्ष०	८१२६
३८ ठो ह.	२१२४

ड

३७ डस्य च	२१२३
२४४ डुकृञ. कर.	१२११५

ण

२१५ णवर. के०	९१७
२१९ णवि धेप०	९११३
१६६ णिच पृ दा०	७१२६
२४२ णिज्जदशसो०	१२१११
१७४ णुदो णोञ्ज.	८१७
२२६ णो नः	१०१५
१४१ णो शसि	६१४४

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

त

१९७ तच्चे रंपव०	८१७
१५० तत्तिपोरि०	७११
१३१ तद् ओश्च	६११०
१३५ तदेतदो०	६१२२
९५ तल्लव्यो०	७१२२
६७ ताल्लुन्ते०	३१४५
१४४ तिणिण जइशस्०	६१५६
२४५ तिपा स्थि	१०१२०
१५१ तिहेत्थामो०	७१४
१३६ तु चामि	६१२७
१३७ तुज्जे-तुग्गे०	६१२८
१४० तुज्जेसु तुग्गे०	६१३९
१३८ तुज्जेहि तु०	६१३४
१३८ तुमाह च	६१३३
१३९ तुग्गाहितो०	६१३६
१६१ तु ह मो व०	७११९
५५ तूर्यधैर्य०	३११८
९६ तृण हरः ०	७१२४
१७८ तृपस्थिपः	८१२२
१३४ तो वत्तेः	६१२०
१३४ तोरथयोस्त०	६१२१
१३० तो दो वत्तेः	६१९
५९ त्वय्यथा०	३१२७
१९८ त्वसेवज्ज	८१६६
१४४ त्वेस्ति	६१५५
१७३ त्वरस्तुवरः	८१४
१५० थास्तिपोः०	७१२
२४३ ददातेर्वेह०	१२११४
४६ ददादिषु०	२१४४
१०३ दादाद्वो०	४१३३
८९ दिक्कमावृषोः०	४१११
४७ दिवसे सत्थ	२१४६
१७४ दूको दूमः	८१८
१९८ द्रोः पुल्ल०	८१६९

थ

द

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

२४५ द्रोः पेक्काः	१२११८
२३ दैत्थादिष्वह	११३६
२४ दैवे वा	११३७
४२ दोलादण्ड०	२१३५
५० द्वे रो वा	३१४
१४७ द्विवचनस्य०	६१६३
१४५ द्वेद्वे दोणि०	६१५७
१४४ द्वेद्वे	६१५४
१५५ धातोर्भावि०	७११२
२४७ धातोर्भावि०	१२१२७
६० ध्यङ्गोष्ठाः	३१२८
२४३ न लुटि	१२१३३
१४६ न वित्तस्यो०	६१६१
९१ नजोर्हलि	४१४४
१३३ न स्थः	६११७
३८ न धूर्ताविषु	३१२४
११७ न नपुसके	६११८
१३४ नपुसके०	५१२५
७४ न वित्तुपरे	३१५६
७३ न रहो०	३१५४
८९ न विद्यति	४१९
९४ न विरो०	४११९
९३ नसान्तप्रा०	४११८
११६ नातोऽवातो	५१२३
१६४ नानेकाक्षः	७१२२
१५३ नान्त्यद्वित्वे	७१९
११८ नामन्प्रणे०	५१२७
२१२ निपाताः	९११
१८४ निरो माक्को०	८१३६
७२ नीडाविषु	३१५२
१७९ नेः सव०	८१७
१६८ नैदावे	७१२९
४४ नो णः सर्वत्र	२१४२
६६ नोत्सुकोत्स०	३१४२

पृष्ठाङ्काः सूत्राङ्काः

१५४ म्लमाणौ क्षतु०

७१०

६६ म्मो मः

३१४३

प

१७४ पटेः कलः

८१९

९८ पत्तने

३१२३

१३६ पदस्य

३१२५

१७४ पदेः पाकः

८१०

१८५ पदेः कलः

८१७

४३ पनसेऽपि

२१३७

४३ पदपपरि०

२१३६

५६ पर्यस्तपर्या०

३१२१

१२० पितृभ्रातृ०

५१३४

१७९ पिबतेर्बोटः

८१७

२४० पुत्रेऽपि क०

१२१५

९४ पृष्ठाक्षिप्ररनाः ०

४१२०

२२४ पैवाची

१०११

३४ पो वः

२११५

३६ पौरादिष्व०

११४२

२२४ प्रकृतिः कौ०

१०१२

२३१ प्रकृतिः कौ०

१११२

२३९ प्रकृतिः लं०

१२१२

२४८ प्रकृत्या दो०

१२१३१

३२ प्रतिसर०

२१८

४० प्रथमशिशि०

२१२८

३३ प्रदीप्तकद०

२११२

१७२ प्रादेर्भब०

८१३

१९१ प्रादेर्भीलः

८१५४

फ

३८ फो मः

२१२६

ब

६४ बाण्डेऽङ्गुलि०

३१३८

४३ बिसिन्यां भः

२१३८

१०१ बृहस्पती०

४१३०

२४१ ब्रह्मव्यचि०

१२१७

१२५ ब्रह्माद्या०

५१४७

भ

३४५ भविष्यति०

१२१२१

पृष्ठाङ्काः सूत्राङ्काः

८६ भाजने जडय

४१४

१२३ भावकर्म०

८१५७

१८५ मिदिभिक्कदो०

८१३८

६८ मिन्दिपाले०

३१३३

१७७ मिथो भा०

८११९

१०९ मिसो हिं

५१५

१९१ मुखादीनां०

८१५५

१७२ मुवो हो०

८११

२४३ भो मुवस्ति०

१२११२

११० म्यसो हितो०

५१७

म

१४३ मज्झणो०

३१५१

१४२ मत्तो मङ्गलो०

३१४८

१९० मृदो क

८१५०

५१ मय्याहे ह०

३१७

१६३ मथये च

७१२१

४३ मन्मथे व०

२१३९

१४१ म-सम

३१४२

१४३ समम्मि कौ

३१५२

६ मयूरमयू०

११८

१०२ मळिने क्लिनो०

४१३१

१०१ महाराष्ट्रे०

४१७

२३१ मागाची

११११

११९ मातुराल

५१३२

९२ मांसादिषु०

४१३६

१५६ मिना स्स वा

७११४

२४८ मिपो कोटि०

१२१९९

१५२ मिमोमुमा०

७१७

१९८ मृजेर्ल्लम०

८१६७

१४३ मे मम मङ्ग०

३१५०

९० मो बिन्दु०

४११२

१५६ मोमुमैर्हि०

७११५

६७ म्रक्षपञ्चा०

३१४४

१२० म्मिबमिच०

९११६

१७८ म्ळे वावाची

८१२१

य

१५३ यक ईज०

७१८

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

३० यमुनायां०	२।३
९२ ययि तद्व०	४।१७
४१ यष्टयां लः	२।३२
८७ यावदादि०	४।५
५२ युक्तस्य	३।९
१८९ युधिष्ठिर्यो०	८।४८
१३६ युष्मदस्तं०	६।२६

र

१२१ राक्षस	५।३६
१२८ राज्ञा रात्रि०	१०।१२
१८७ रक्षेर्व०	८।४२
१८९ रुधेर्गर्भौ	८।४९
१८८ रुषादीनां०	८।४६
२१९ रे-अरे-हरे०	९।१५
८८ रो रा	४।८
५७ र्त्तस्य टः	३।२२
२३२ र्जयोर्यः	११।७
५५ र्जयोर्यभि०	३।१७
२२७ र्यस्य रिभ०	१०।८

ल

६ लक्षणमङ्गि०	१।७
१७० लादेशे वा	७।३४
४४ लाङ्के णः	२।४०
१९४ लिङ्गलिङ्ग	८।५९
४ लोपोऽप्ये	१।४

व

९१ वक्राविषु	४।१५
२२४ वर्गाणां वृ०	१०।३
७१ वर्गेषु यु०	३।५१
१६१ वर्तमान०	७।२०
३३ वसतिभर०	२।९
२१३ विभ-वेभ०	९।३
१०० विद्युत्पीला०	४।२६
७७ विप्रकर्षः	३।५९
६८ विह्वले मही०	३।४७
१९८ वुट्टुप्पौ०	८।६८
२२ वृषे वेन०	१।३२

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१८७ वृषेर्वः	८।४४
१०० वृन्दे वो रः	४।२७
६६ वृत्रिके वृत्रः	३।४१
१७४ वृषकृष०	८।११
१८३ वेः स्त्रे च	८।३१
१८६ वेष्टेभ्य	८।४७
१३७ वो च कसि	६।२९
२४० व्यापृते हः	१२।४

श

१९० शाकादीनां०	८।५२
१९९ शकेस्तर०	८।७०
१९० शब्दलुपत्थो०	८।५१
८९ शरवो वृ०	४।१७
४५ शशोः सः	२।४३
१२२ शस एव	५।३९
३० शीकरे भः	२।५
२३७ श्मालसम्ब०	११।१७
२२१ शेषः सस्कृ०	९।१८
२४९ शेष माहा०	१२।३२
२०१ शेषाणाम०	८।७१
६९ शेषादेश०	३।५०
१४६ शेषोऽन्त०	६।६०
२३९ शीरसेनी	१२।१
६५ श्वत्सुप्तां वृः	३।४०
५१ श्वभुरमशा०	३।६
१८३ श्वो वो वृ०	८।३३
१९२ शुद्धमिच्छ०	८।५६
१५८ श्वादीनां०	७।१७

ष

४४ षट्सावक०	२।४१
२३१ षसोः वाः	११।३
६० षस्कृषां०	३।२९
५२ षस्य ठः	३।१०
२२६ षस्य सटः	१०।६
१८० षाषाणानां०	८।२५
६३ षपस्व कः	३।३५
६२ षपस्वम०	३।३२

पृष्ठाङ्काः सूत्राङ्काः

स

३४ सख्यायां च	२१४४
४६ संज्ञायां वा	२१४५
३७ सटाशकट०	२१२१
८० सन्धावचा०	४११
७४ समासे वा	३१५७
१७९ समो गल	१॥७७
५१ सर्वज्ञतु०	३१५
२४१ सर्वशक्ति०	१२१८
५० सर्वत्र लव०	३१३
२४७ सर्वनाम्नां	१२१२६
१२७ सर्वादेर्जस०	६११
६४ सि च	३१३७
१११ सुप० सुः	५११०
११४ सुमिस्तुप्तु०	५११८
२१९ सू कुसायाम्	९११४
५५ सूर्ये वा	३११९
७५ सेवादिषु०	३१५८
११८ सोबिन्दुर्न०	५१३०
५४ स्तम्भे	३११३
५४ स्तम्भे ख	३११४
५३ स्तम्भे थः	३११२
११८ क्षियामात०	५१२८
८८ क्षियामात्	४१७
२४६ क्षियामित्थी	१२१२२
११५ क्षियां शस०	५११९

पृष्ठाङ्काः सूत्राङ्काः

२४४ स्थमिष्ट	१२११६
५४ स्थाणावहरे	३११५
२२७ स्तस्य सनः	१०१७
४७ स्तुषायां०	२१४७
८० स्नेहे वा	३१६४
६४ स्पस्थ सर्व०	३१३६
३० स्फटिकनि०	२१४
३७ स्फटिके ल	२१२२
१२० स्फुटिचक्षयो०	१५३
५४ स्फोटके	३११६
२७७ स्मरतेभर०	८११८
२४४ स्मरते. सु०	१२११७
१७९ जसो वृहसः	८१७७
९९ स्वार्थे को वा	४१७७
१३३ स्तस्तिमो०	६११५
११० स्तो कस	५१८
ह	
१८८ हन्तेर्मन्.	८१४५
४० हरिद्रादी०	२१३०
१३६ हृश्च स्तो	६१२४
११५ हुं वसु नि०	९१६
२१२ हुं दानपृ०	९१२
१९५ हृकोर्हृरि०	८१६०
२३२ हृदयस्य ह०	१११६
२२९ हृदयस्य हि०	१०११४
६३ हृक्षणाण०	३१३३
५२ हृहृक्षोषु०	३१८

इति सूत्रानुक्रमणिका ।

चन्द्रिकोद्धृतानां पद्य-पद्यांशानां वर्णानुक्रमणिका ।

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

प्रणामपद्यम्

- ३ २९ एमो पञ्चणमुष्कारो सव्वपावप्पणासनं ।
मगलाण भ सव्वेसि पढम हवह मगलं ॥

संस्कृतव्याकरणकाराः

- ९ १८ इन्द्रश्चन्द्रः काश्यपश्च कपिलः शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेश्च इत्यष्टौ शब्दिका मताः ॥

बाहुलकलक्षणम्

- ४ १ कश्चित् प्रवृत्तिः कश्चिदप्रवृत्तिः कश्चिद्विभाषा कश्चिदन्यदेव ।
विधेर्विधान बहुधा समीपव चतुर्विध बाहुलकं वदन्ति ॥

अव्ययलक्षणम्

- ९ १ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यत्न म्येति तदव्ययम् ॥

गण-संग्रहः

- ३ ६५ तन्वी लम्बी तथाऽर्जिन्धी मृद्वी पट्वी तथैव च ।
बह्वी गुर्वी च पृथ्वी च तन्वीतुल्या स्युरीदृशाः ॥
- ८ ६२ दत्तमुक्त्यतिक्रान्तवस्तानामुदितस्य च ।
दिष्ण मुक्तं च बोलीणहित्यरुणा भवन्त्यमी ॥
दष्टद्वयार्जितकयातस्यापितामामिमे मताः ।
डक्क दड्ड विदत्तं च संस्वादं धाविज तथा ॥
स्पष्टास्वादितनष्टानां स्यात् प्रसारितकूनयोः ।
क्लिबिजं चक्लिजं लुक्कं तथा विलविज लुज ॥
आरब्धार्पितयोः स्वाताम् आहत्तं च विष्णविजं ।
एव दिष्णाद्बोऽन्वेऽपि दत्तादीनां निपातिताः ॥
- ४ ३३ दंष्ट्राकलाटपत्नीनां स्युर्बुवो व्याकुलस्य च ।
दाढा-गिदाक-पाङ्क-भुमका बावकाः क्रमात् ॥

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पर्यायाः

अधोवैदूर्यशुक्लीनां बधून्ममितसम्बधोः ।
 हेतुं वेरुह्मिण्य सुप्पी अठञ्जा चाय भाभिर्भं ॥
 दुहित्राकूटयोस्तद्वत् स्यात् अमूलेलिहानयोः ।
 धूआ आभट्टिअ चैव अत्ता लङ्कमेव च ॥
 मण्डलीसमवेदानींमिळयानां भवम्भमी ।
 विचिह्मिअ च अम्भुक् पूर्णिह चाय मिहेलणं ॥
 कटसी अवहोभासं रमशानोभनपार्श्वयोः ।
 उत्पलस्य तु कदोट् कोट् कौतूहलस्य च ॥
 स्याञ्जालुहणी चेति लञ्जावस्था निपातनम् ।
 शाळिवाहनसदस्य हाळो शाळाहणो तथा ॥
 गोदाचर्याञ्च गोला स्वादिरयासाः पाण्डिकाः पुनः ।
 अहो वेदुज्जभं सुत्ती बङ्गाद्या एवमादयः ॥
 मातृष्वसृ पितृष्वोरोरत इत्थं सलुक् ततः ।
 पद्ये च स्वसृशब्दस्य छा इत्येतन्निपात्यते ॥

- ३ ३५ पद्यधस्मरकश्मीरवेरमसद्या-शरा-द्वयः ।
 समानाः पद्यशब्दस्य प्राकृतज्ञैः प्रकीर्तिताः ॥
- ५ ४७ बन्हाणो ब्रह्माणो वा स्याद् धूनो जूआण इत्यपि ।
 राज्ञो राभाण आदेशो प्राणो गावाण इत्यपि ॥
 अर्धग्नस्त्वज्जमानो वा पूष्णः पूसाण इत्यपि ।
 अङ्गाणो स्वभवन-स्थाने ब्रह्माद्या एवमादयः ॥
- ४ ५ यावत्तावज्जीवितदेवकुलावर्तमानशब्दा ये ।
 प्रावारक एवमेव स्कन्धाचारो यावदादयो ह्येवम् ? ॥
- ४ १५ वक्रग्न्यस्त्रवयस्थाधुसौरभाणि मनस्विनी ।
 स्पृशो निवसनं शुक्कं द्युर्बकादय ईरसाः ॥
- १ ५ शय्यासौन्दर्यपर्यन्तवस्त्रीप्रतिभास्योत्कराः ।
 आश्चर्यमाश्रयानि ज्ञेयः शय्यादिरीरसाः ॥
- १ ३ समृद्धिः प्रतिषिद्धिश्च प्रसिद्धिश्च मनस्विनी ।
 अभिजातं प्रसुप्तं च प्रतिपद् प्रकटं तथा ॥
 सदृशं चैवमादिः स्यात् समृद्धयादिगण-किल ।
- ३ ५८ सेवा कौतूहलं द्वैव निहितं नखजातुनी ।
 इवार्थका निपाताश्च एतद्वार्थास्तथा पराद् ॥

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पञ्चांशाः

श्लोकस्य कर्णिकारम्भे वेरवा शूर्वेण दृशितः ।

पद्यजातीयकान् सम्भ्रान् विदुः सेवादिकान् बुधाः ॥

उदाहरणम्

- ४ ३३ इह हि नववसन्ते मज्जरीयुजरेणुषुरितचक्रदेहा ब्रह्मवेका वसन्ति ।
तरुमणिमयूरा हरिदुङ्कारकंठा बह्वपरिमलाकीमुन्दराः सिन्धुवाराः॥

व्याकरण-नियमाः

अ

- ६ ६० अकारलोपसूत्रेऽपि नेष्ट शेषावदन्तवत् ।
७ ५ अकारान्ताक्रियस्येते न्तमागौ कापि पण्डितैः ।
४ २५ अजाते कुस्तिते चाक्षे तथा इस्वानुक्तयोः ।
संज्ञायामपि विद्वज्जिः प्रत्ययोऽयं विधीयते ॥
१ ३३ अस्थमित्थ तथा चोत्थं रिचं रुचमुतोऽत्र वत् ।
यथा कचयवसात् कार्थो निश्चयो न तु सुज्ञतः ॥
५ २ अदन्ताद् यो विधिः प्रोक्तः शेषादित्यतिदेवतः ।
आदन्तादिवदन्तात् स ईदृदन्तादपीष्यते ॥
९ १६ अनारम्भे च क्षेपे च पञ्चाक्षापविषादयोः ।
निश्चये च कुक्षे प्रोक्तो निपातो इत्य इत्ययम् ॥
हस्त बाष्पविभूषायां हे इत्यामन्त्रणे भवेत् ।
आ-शाब्दोऽपि भवत्यर्थे नाम इत्येवमर्थकः ॥
हण्ठे-हजे-हले इत्यादयः सम्बोधने मताः ।
इषार्थे ण इति कापि हा खेदानुपतापयोः ॥
अलं-अल विषादाद्यौ अप्यर्थोऽपि ह्-इत्ययम् ।
३ ११ अनुस्वारपरस्यादेशस्य न द्वित्वम् (इष्यते) ।
७ २२ अनेकाक्षोऽपि विष्वाक्षौ ज-ज्ज। मध्ये लिङां कश्चित् ।
६ ७ अन्धशब्दात्परस्यापि हिंकारो केविकल्प्यते ।
६ ६४-७७ अन्वाहयपि वीपसायो द्विकृतिः कापि दृश्यते ।
८ ३ अ(१)प्रादेरपि तथा दृश्यते भवतेर्भवः ।
६ १२ अम्-टा-मिस्सु तद् स्थाने ण इत्येष स्त्रियामपि ।
६ ५३ अम्हासु इति आदेशो द्वितीयोऽप्यस्मद्ः सुपि ।
६ ४९ अम्हेहितो च अम्हेहि अम्हेतो वाऽस्मदो भवसि ।
६ ४३ अम्हो-अम्ह तथैवैतौ अदन्तोरस्मदो मताः ।

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

- ४ २५ अर्थे तस्येदमित्थस्मिन्नङ्ग, हस्तस्तु तन्नवे ।
 ३ ४८ अविकल्पेन पादेषो माहात्म्ये प्रतिपाद्यते ।
 ४ } { २३ असमासे अभादेशः केत्येतस्य प्रवर्तते ।
 ८ } { २५

आ

- ८ २९ आदिश्यते चित्रो धातोश्चैव हृत्येष वा कश्चित् ।
 ३ १४ आदेशाविद्सश्चान्यौ पुस्वश्चमिथ स्त्रियाम् ।
 ४ ११ आयुरप्सरसो मो वा हलाऽन्त्यभ्य विधीयते ।
 ३ २१ आर्मे विभाषा लत्व स्यादाकारश्चेत्यते बुधैः ।
 ६ ८ आला इत्यपि यत्तन्नयो काले वाच्ये वदन्ति ते ।
 ६ ३३ आहुरे दि-तु इत्यन्यानादेशानाडि युष्मद्- ।
 ७ २८ आहुरोत्वं णिच् स्थाने स्यादाविर्युगपत् कश्चित् ।

इ

- ६ १५ इदमोऽत्वं स्त्रियामात्वं सह स्ता च कसस्तु वा ।
 ५ १४ इदुञ्जयामुत्तरस्येष्टो वा णो इति कसेरपि ।
 ७ ४ इरे इत्यपि वादेशस्तपो श्लेष्मस्य च स्मृतः ।
 ३ १० इष्टायामप्रियाया तु ठादेशो नैव दृश्यते ।
 ४ २५ इष्टौ कियत्तदेतेभ्यः परिमाणे स्तिग्रहद्वौ ।

ई

- १ } { १७-४(२)
 ३ } { ४० ईदूताविदुतो, स्थाने स्याता लक्ष्यानुरोधतः ।
 ३ } { ५०
 ३ २० ईषत्पृष्टो रियादेशे यकारोऽकार एव वा ।

उ

- ३ ३१ उरसवार्ये ण्णे कृत्व मुहूर्ते तु खणो भवेत् ।
 ३ १ उपरिस्थोऽपि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च ।
 ८ २ उपसर्गात्परस्यापि भुवो ह्रदुस्त्वसम् ।
 ४ } { २३ उ वागब्दस्य वादेशः क्त्वास्थितस्य कश्चिन्नवेत् ।
 ८ } { ३५ " उमा० " " " " ।

ऊ

- १ } { १७*(१)
 ४ } { ऊदुतः सविर्गस्य दुर्जनादिषु जेष्यते ।
 ४ } { २१

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पञ्च-पञ्चांशाः

- १ } { १७*(१)
४ } { ऊढुत. सविसर्गस्य दुःसहादौ विभावया ।
२१

लृ

- ७ १५ लृटो यन्मध्यमैकत्वं हित्या तेन सम कृजः ।

ए

- ८ २७ एरुवेऽपि भवेत् क्वापि धावतेर्धां विभावया ।
७ २१ एकांशां सिद्धयोर्मध्ये ज लघ्वयवशाद्भवत् ।
६ ११ एतदोऽपि कसा से वा त्रिलिङ्गयामिष्यते बुधैः ।
४ २० एवं लिङ्गविपर्यामो ज्ञेय शब्दान्तरेऽपि ।
६ २२ एम इत्येव सावाहुः स्त्रियामप्येतदः परे ।
५ } { १२ ए सुप्यङ्गिह लोः सूत्रे नेष्ट शेषादवन्तवत् ।
६ } { ६०

ऐ

- ४ ३३ ऐ-औ-स्फ-प्य-ऋ-ॠ-लृ-लृ-प्लुतशवा बिन्दुश्चतुर्थी कश्चित्
ग्रान्ते हलङ्गना पृथग् द्विवचन नाष्टादश प्राकृते ।
रूपं चापि यदात्मनेपदकृतं यद्वा परस्मैपदे
भेदो नैव तयोश्च लिङ्गनियमस्तादृग् यथा संस्कृते ॥

ओ

- ४ २१ ओत्वं वा स्यान्नितो मास्ये कश्चिदोत्वमुपस्य वा ।
३ ५१ ओत्वं सह नकारेण स्यादितो निहन्तेऽपि वा ।

क

- ६ ५९ कति-पञ्चादिशब्दानामामो ण्हं नैव दीर्घता ।
६ ८ काले छेरेतदस्याहे एकशब्दादिया तु वा ।
६ ६ कियत्तद्भयो भवत्याद्भवः स इत्येव तु वा कसः ।
३ ६१ कृष्णशब्दे विकर्षो वा वर्णेऽर्थे नतु नामनि ।
७ २० क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज-ज्वा वेति न्त-माणवत् ।
८ ३९ कश्चित्कषाप्रत्ययस्येह उज्जाण इत्यपीष्यते ।
८ ४५ कश्चित् हन्तेर्मर्म् इति आदेशो नेष्यते बुधैः ।
३ } { ३६ कश्चित्सस्य कश्चित्पस्य छोपः स्पाश्च इष्यते ।
४ } { ३०
३ ११ कश्चिदभ्यत्रापि(बुधैः)स्यस्य ठत्वमि(हे)ष्यते ।
३ ३८ कश्चिद् दक्षिणशब्देऽपि ञस्य हादौ ञ इष्यते ।

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

- ४ २३ कापि क्त्वाप्रत्ययादेशो उभाण इत्यपीष्यते ।
 ४ ६ कापि लोपाजुबन्धस्य बुधा बाण्डुम्यदन्तनाम् ।

क्व

- ८ ४५ खने' कापि म्म इत्येव स्वावन्त्यस्य हनेरिव ।
 २ ३४ लादेशो मज्जदेशे न कुञ्जे पुष्पवाचिनि ।

कु

- ५ ४३ कसिकथोर्जशसो राज्ञ ह्वादेशोऽनजादिके ।
 ५ } { ६ कसेरतः परस्येह हितो इत्यपि हरयते ।
 ६ } { ९ कसेर्यदाऽऽहिरादेशौ नादन्तवदुतो विधिः ।
 ५ ६ कसेर्यदाऽऽहिरादेशौ नादन्तवदुतो विधिः ।

क्व

- ६ ४२ चत्वारोऽन्येऽस्मदोऽमि स्युर्मिम-गो-अम-अम्ह च ।
 ९ १६ च वा ह हे अहो हंहो गणे आहो हही सिहो ।
 अविमो मुत्तु अह हो इत्याद्यास्तु चवाद्यः ॥
 आहो अहो उताहो च है हे भो मोस्तयैव च ।
 हंहो इत्यादयः शब्दाः स्युः सन्बोधनबोधकाः ॥
 ३ ४० षष्ठादेशः आस्योः कापि न मन्थन्तेमनीषिणः ।

ज

- ५ १२ जसि दीर्घः कसि स्वेत्थं णान्तां सकथां विना भवेत् ।
 ८ १४ जृमेजमेति नादेशः सोपसर्गस्य हरयते ।
 ७ २० जहि-जो चैव हरयेते विध्यादिवपि वा कथित् ।

ट

- ६ ४६ टाप्रत्ययेऽस्मदो णे-मि स्यातां द्वावपरावपि ।

ण

- ६ ४७ णे-अम्हे-अम्ह-अम्हाण चत्वारोऽन्येऽस्मदो भित्ति ।
 ५ ४२ णो कसेर्णत्वद्वित्वं स्याद्राज्ञो लोपश्च जस्य वा ।

त

- ६ ३१ तज्ज-तम्बे-दिप-तुज्ज-तुमाह-तु-तुमे-तुमाः ।
 ६ २८ तज्जे-तम्बे-तम्हे चैव त्रयोऽन्ये युष्मदो कसि ।
 ३ ३३ तीमार्थे तीक्काशब्दे ण्हो निमित्तार्थे तु लो भवेत् ।
 ६ ३७ तुज्ज-तुम्भ-तुम्भ इति त्रयोऽन्ये चापि युष्मदः ।

वर्णानुक्रमिका

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पञ्च-वर्णाङ्काः

- ६ ३५ तुग्रहार्हितो-सग्रहार्हितो-तुर्हितो युष्मदो लसौ ।
अमी अ(न्वा)पि त्रयः श्लोकाः पृथगादेशपञ्चकात् ॥
८ ३८ ए इति कश्चिदादेशो विकल्पेन भिद्विच्छेदोः ।
६ ९ एो इत्यपि तत्त्वं भाट्टरादेशं कसिना सह ।
३ ४९ एवस्य स्थाने कचौ कापि गघद्वयेषु च ङः कश्चित् ।

इ

- ३ ५७ द्वित्वं कापि समासे स्यादशेषादेशयोरपि ।
४ २५-२७ द्वित्वापसो लकारोऽपि कश्चित्स्वार्थं इतीष्यते ।
६ ५७ द्वेजंशसम्बन्धा सह स्यातां द्वावन्धौ वेणि-वे इति ।

न

- ६ १८ नपुंसक इमञ्च स्याच्चतुर्थं इदमः स्वमोः ।
६ १३ नपुंसके स्वमोः कत्वं न किमः स्यादल्लस्योः ।
२ २७ न हत्व लक्षणादीनां परेषां बिन्दुतो भवेत् ।
४ १८ नान्त नपुंसके विद्धि पुँल्लिङ्गेऽपि प्रकल्प्यते ।
८ ३६ निरः परस्य माळो वा स्यातां मणमरौ कश्चित् ।

प

- ७ २० पञ्चे द्विञ्च सह स्यातां भ्रातॄनां कृटि कर्मणि ।
२ ३६-३७ पनसेऽपि पकारस्य फकारादेश इष्यते ।
५ १ परस्य कश्चिदीकारात् सोरोकारः प्रवर्तते ।
२ ३८ पाषाणेऽपि (च) यस्य ह ।
५ ३५ पित्रादिभ्यः परस्यापि सावाकार ऋतो मतः ।
३ ६२ पूर्वशब्दे विकर्षो वा पूर्वस्येत्वं च यस्य मः ।
२ ८ प्रतिशब्दे तकारस्य रेफलोपावपि कश्चित् ।
२ ३८ प्राधान्याद् विसर्गान्दस्य स्याद्भादेशोऽस्त्रियां तु वा ।
३ ६२ भ्रूवे भ्रुष्टे भवेत् क्षायौ श्लोके विशेषेण इत्यथा ।

व

- ४ ८ वहिःशब्दे इकोऽन्त्यस्य रेकादेशो विभाषया ।
५ ३७ बिन्दुदीर्घौ विनाङ्गाने राज्ञो हे राध इत्यपि ।
अवज्ञगवतोर्बिन्दुः सावयामन्त्रणेऽपि च ॥

- ५ } { ४ बिन्दुहामोर्णं इत्यादौ सप्तसप्तपि वा कश्चित् ।
६ } { ५ ३
३ } { ३ ६ बिन्द्वादीदूत्परस्येह द्वित्वं शेषस्य नेष्यते ।
३ } { ५ ७

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पथ-पञ्चाङ्काः

अ

- ३ ४९ भवति स्थानिनो ङ्मस्व कुङ्मलेऽपि पकारता ।
 ४ २५ भवेतां मतुपोऽन्यस्य न्त आकारस्तथा कश्चित् ।
 ५ ४३ मित्थसोराम्मुपोरित्त्वं राज्ञोऽकारस्य चेप्यते ।
 ७ } { ४ भुवः प्रादे परस्य स्यादादेशो हुम्ब इत्यपि ।
 ८ } { ३

म

- १ २४ मूल्यताम्बूलयोस्त्वोत्वम् ।

य

- ३ २७ यथाप्राप्तो यलोपोऽपि त्यथ्यर्षेषु तु इत्यते ।
 ६ २७ युष्मदोऽमि पदस्य स्याच्चतुर्थस्तु तुमे इति ।

र

- ८ ४९ रधो ण्वन्भौ कश्चिच्चैव कश्चित् उक्तो भावकर्मणोः ।
 ७ १६ रूपशब्दस्य साहचर्यावन्म्येऽन्येषां निपातिताः ।
 ३ ६२ रेफस्याधो हकारस्य लोपो भवति कुत्रचित् ।
 ३ २ रेफस्याधो हकारेऽपि लोपो भवति कुत्रचित् ।
 ३ १७ र्य-इत्यस्य रलोपोऽपि शौरसेन्यां प्रयुज्यते ।

ल

- ७ } { १० लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि च कश्चित् ।
 ७ } { २०
 १ } { १७(१)
 ४ } { लुगवा दुहपसर्गस्य विसर्गस्य कश्चिन्नवेत् ।
 ४ } { २
 ४ ३ लोपः साचो, यकारस्य कश्चिन्नित्यं कश्चिन्न वा ।

व

- ३ ६३ वा विकर्षो विपर्यासो दीर्घेऽप्यत्वं च पूर्ववत् ।
 ३ ६२ वा विश्लेषो भवेद्गुप्ते पूर्वस्य स्वर एव वा ।
 ७ १८ विध्यादौ प्रथमैकत्वे शौरसेन्यां दुरिण्यते ।
 ७ १८ विध्याद्यर्थेषु सिप्यासोरन्नादेशो विधीयते ।
 ९ १७ वेङ्ग-वेङ्गलिभौ स्यातां वारणे तुरगे तथा ।
 ४ २५ वेङ्ग्येते स्वार्थं हङ्गोह्वी, आङ्ग्यां कः स्वार्थं पृथ-वा ।

श

- ५ ११ शस्-टा कसिपु दीर्घत्वं वक्तव्यमितुतो. खियाम् ।
 ७ १ शौरसेन्यां विभाषासु भवेद् द्विरपि तिस्रोः ।
 ३ १८ शौण्डीर्येऽपि (च) रादेश ।
 ८ ५६ श्वादिभ्य इतरस्यापि णोऽन्ते कचन इत्यते ।
 ८ ५६ श्वादीनां यो णकारोऽन्ते स कचिद्वा विधीयते ।
 ३ ३५ श्लेष्मशब्दे तु कादेशः ष्म इत्यस्य प्रचक्षते ।

ष

- ३ २ षकस्योरत्र खादेशो व्यवस्थितविभाषया ।

स

- ४ २५ सखयायाः कृत्वसो हुसं धाभिमुख्येऽपि इत्यते ।
 ४ १६ संस्कारसस्कृतादौ तु नित्यं बिन्दुर्विलुप्यते ।
 ९ ९ सम्भवत्येकवाच्यत्वे वाक्ये भेदश्च नेप्यते ।
 ५ ११ सर्वादिष्विदमो दीर्घो नत्वन्येषां कदाचन ।
 ६ ९ " " " " कसौ भवेत् ।
 ६ ४१ सावस्मदो भवत्यत्र मिम इत्येष च पञ्चमः ।
 १ १७-ॐ(१) सुभगाया भवत्यत्र दुर्भगायाश्च गत्य वः ।
 ६ १२ खियामपि सहैवामा स्याच्च सिं इदमोऽपि वा ।
 ४ २९ स्थितयोः परिवृत्तिर्वा हरिताले छरेफयोः ।
 ३ १४ स्थूणार्थे स्तस्य ख. स्तम्भे नत्वन्यस्मिन् कदाचन ।
 ३ २२ स्यस्तयोरपि वा टत्वं क्रियते क्वापि शान्दिकैः ।
 ७ २४ स्यात्सिद्धां हीन एकाचो वर्तमानेऽपि भूतवत् ।
 ६ १५ स्यात् प्रत्ययान्तरेऽप्यत्वं खियामन्यत्र चेदम् ।
 ४ २५-ॐस्वार्थे क. स्यात् ङकारोऽपि को वा तस्मादपि स्मृतः ।

ह

- ३ ४७ हस्य भः कचिदन्यत्र गोजिह्वादावपीष्यते ।

इति पद्य-पर्यायानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ परिशिष्टम्

कर्पूरमञ्जरी सेतुबन्ध-कुमारपालचरितादिप्राकृतनिबन्धज्ञानायः ग्रन्था-
न्तरेभ्योऽपभ्रंशादिभाषाप्रपञ्चाय परिशिष्टं प्रारभ्यते—

तत्राऽपभ्रंशविचार ।

युष्मदः सौ तुहं ८।४।३६८। अपभ्रंशे युष्मद् सौ परे तुहं-इत्यादेशो भवति ।
तुहं । एवम् ।

जस्-शसोस्तुम्हे तुम्हह् ८।४।३६९। अपभ्रंशे युष्मद् जलि शलि च प्रत्येकं
तुम्हे, तुम्हह्-इत्यादेशौ भवतः । तुम्हे, तुम्हह् जाणह, पेक्कह् ।

टाळयमा पइ तहं ८।४।३७०। अपभ्रंशे युष्मद् टा-ळि-अम् इत्येतैः सह पइं,
तहं-इत्यादेशौ भवतः । टा-पइ सुक्का । एव-तह् । ङिना-‘पइ मइ बेहि वि रणगायहि
को जयसिरि तक्केह् । केसहि लेप्पिणु जम-चरिणि भण सुहुं को थक्केह्’ ॥ एव-तह् ।
अमा सह-‘पइ मेळ्ळन्तिहें महु मरणु मइ मेळ्ळन्तहो तुज्झु । सारस जसु जो वेगला
सो वि किदन्तहो सज्झु’ ॥ एव—तहं सर्वत्र ।

मिसा तुम्हेहि ८।४।३७१। अपभ्रंशे युष्मदो मिसा सह तुम्हेहि-इत्यादेशो
भवति । तुम्हेहि । युष्माभिः ।

उसिक्कम्भ्यां तउ तुज्झ तुभ्र ८।४।३७२। अपभ्रंशे युष्मदो उसिक्कम्भ्यां सह
तउ, तुज्झ, तुभ्र-इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । उसिमा-तउ होत्तउ आगदो ।
तुज्झा होन्तउ आगदो । तुभ्र होन्तउ आगदो । कसा-‘तउ गुण-सपइ तुज्झ मदि
तुभ्र अणुत्तर खन्ति । जइ उप्पत्तिं अज्ज जण महिमण्डलि सिक्खन्ति’ ॥ एवं-तुभ्र, तव ।

भ्यसाभ्या तुम्हह् ८।४।३७३। अपभ्रंशे युष्मदो भ्यस् आम् इत्येताभ्यां सह
तुम्हहं-इत्यादेशो भवति । तुम्हह् होन्तउ आगदो । तुम्हह् केरउं धणु ।

तुम्हासु सुपा ८।४।३७४। अपभ्रंशे युष्मदः सुपा सह तुम्हासु-इत्यादेशो
भवति । तुम्हासु ठिक्का ।

सावस्मदो हउ ८।४।३७५। अपभ्रंशे अस्मद् सौ परे हउ-इत्यादेशो भवति ।
‘तसु हउ कलिज्जुगि तुल्लहहो’ ।

जस्सासोरम्हे अम्हहं ८।४।३७६। अपभ्रंशे अस्मदो जलि शसि च परे
प्रत्येकम् अम्हे-अम्हहं-इत्यादेशौ भवतः । जसि-अम्हे, अम्हहं । जयम् । शसि-अम्हे,
अम्हह् पेक्कह् । अस्मात् ।

टाळयमा मइं ८।४।३७७। अपभ्रंशे अस्मद् टा-ळि अम् इत्येतैः सह मइं-
इत्यादेशो भवति । मइ । मया, मयि, माम् । टा-‘मइ जाणिउं पिअविरहिअह

क वि धर होइ विजाति । अवर मिथंहु वि तिह सवइ जिह विजयह कवनाकि ॥
जमा-महं मेघन्तहो मुञ्च ।

अग्नेहिं मिसा ८।४।३७८। अपभ्रंशे अस्मदो मिसा सह अग्नेहिं-इत्यादेशो
भवति । 'मुग्नेहिं अग्नेहिं जं किजतं' ।

महु-मञ्जु कसिकस्याम् ८।४।३७९। अपभ्रंशे अस्मदो कसिजा कसा च सह
प्रत्येकं महु, मञ्जु-इत्यादेशौ भवतः । महु, मञ्जु = मत्, मम । कसिजा-महु होंतड
गदो । मञ्जु होंतड । कसा-मञ्जु पिण । एवं महु ।

अम्महं म्यसाम्भ्याम् ८।४।३८०। अपभ्रंशे अस्मदो म्यसा जामा च सह
अम्मह इत्यादेशो भवति । अम्महं-अस्मत् । जामा-अहवगा अम्महं तणा ।
अस्माकम् ।

सुपा अम्हासु ८।४।३८१। अपभ्रंशे अस्मदः सुपा सह अम्हासु-इत्यादेशो
भवति । अम्हासु ठिख ।

स्यादौ दीर्घह्रस्वौ ८।४।३८०। अपभ्रंशे नाग्नोऽस्तस्य दीर्घह्रस्वौ स्यादौ
प्रायो भवतः ।

स्यमोस्सोत् ८।४।३८१। अपभ्रंशे अकारस्य स्यमोः परयोत्कारो भवति ।
'दहमुहु भुवण-मअंकरु तोसिम-सकरु गिगाउ रहवरि चडिअह । चउमुहु झमुहु
झाडि पक्किं लाडिवा णावइ दह्वें चडिअउ' ॥

ऊसे-हेँहु ८।४।३८२। अकारापरस्य ऊसेहेँ-हु इत्यादेशौ भवतः । वक्कहेँ-हु ।
म्यसो हुं ८।४।३८३। अपभ्रंशेऽकारापरस्य म्यस्-पञ्चमीबहुवचनस्य हुं-
इत्यादेशो भवति । 'मिह गिरिसिगाहु पडिअ सिलअमु बिचूरक्रेह' ।

ऊसः सु-हो-स्सुवः ८।४।३८४। अपभ्रंशे अकारापरस्य ऊसः स्थाने सु-हो-स्सु-
इति आदेशा भवन्ति । 'जोगुण गोवह अप्पणा पमडा करइ परस्सु । तसु हउ कलिउणि
हुहहहो वलि किजउ सुअणस्सु' ॥

आमो हं ८।४।३८५। अपभ्रंशे अकारापरस्यामो हमित्यादेशो भवति । तणहं ।
हुं चेदुज्ज्याम् ८।४।३८६। अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्यामो हुं, हं आदेशौ
भवतः । तरहुं । सउणिहुं । प्रायोऽधिकारात्कविसुयोऽपि हुं । वुहुं दिसिहि ।

कसिम्यस्कीनां हे-हु-ह्यः ८।४।३८७। अपभ्रंशे ह्युज्ज्यां परेषां कसि-म्यस्-
कि-इत्येतेषां यथासक्यं हे-हु-हि इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । कसि-गिरिहेँ
सिकायलु तरहें फलु वेप्पइ बीसावम्सु । म्यस्-तरहुं वि वक्कलु फलु मुणि वि परिहणु
असणु लहन्ति । सामिहुं एसिउ अगाळउ आअइ मिणु गृहन्ति ॥ छे-अह
विरुपहाउ जि कलिहि धम्सु' ।

स्यञ्जसञ्जसां लुक् ८।४।३८८। अपभ्रंशे सि-कञ्-जस्-जस् इत्येतेषां कानो
भवति । 'एह ति बोडा एह चकि-इत्यादि । अत्र स्यञ्जसां कोपः । 'जिअ जिअ

वंकिम कोअमहं जिह्वा सावैकि स्त्रिकसेह । तिम तिम वम्महु निअज सब खरपथरि
तिक्खेह' ॥ अत्र स्वस्वशासो कोपः ।

वृक्षधाः ८१४।३४५ । आसो कुग् भवति । 'संगरसएहिं जु वणिअह देवसु
अहारा कन्तु । अहमतहं वत्तकुसहं गय कुम्भइ दारन्तु' ॥ पृथग्योगो लक्ष्यानुसारायः ।

आमन्त्र्ये असो होः ८१४।३४६ । अपभ्रंशे आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानाज्ञानः परस्य
असो हो-इत्यादेशो भवति । कोपापवाद' । 'तरुणहो तरुणिहो मुणितं मइं करहु म
अप्पहो घाठ' ।

मिस्सुपोहिं ८१४।३४७ । मिस्-मुणहिं न सपह किति पर' । सुप्-भाईरहि
जिबै मारइ मगोहिं तिहिं वि पयट्टह' ।

स्त्रियां अस्शसोरुदोय ८१४।३४८ । कोपापवादौ । अस- 'अगुलिउ उज्जरियाओ
नहेण' । शसः- 'सुदूरसव्वगाउ विलासिणीओ पेच्छन्ताण' ।

टा ए ८१४।३४९ । 'निअमुहकरहि विमुअकर अन्धारइ एडि पेक्खइ । ससि-
मण्डल-विन्धमए पुणु काइ न दूरे देक्खइ' ॥ अहिं मरगयकतिप संवलिअ ।

उसउस्योहें ८१४।३५० । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानाज्ञान परयोर्हसुडसि-
इत्येतयोर्हें इत्यादेशो भवति । डसः-तुच्छ मज्झहे जमिपरहे । डसे- 'कोवेन्ति जे हि-
अडं अप्पणउं ताह पराई कवण घिण । रक्खेज्जहो कोअहो अप्पणा बालहें जाया-
विसमथण' ॥

म्यसामोहुं ८१४।३५१ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानाज्ञान परस्य म्यस आसअ
हु-इत्यादेशो भवति । 'अह्मा हुआ ओ मारिआ बहिणि महारा कन्तु । लज्जित
वअसिअहु जइ भगगा जर एन्तु' ॥ वयस्याभ्यो वयस्यानां वेश्यर्थः ।

केहिं ८१४।३५२ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानाज्ञान परस्य केहिं (हिं)-इत्या-
देशो भवति । 'अह्मा बलया महिहि गय अह्मा कुट्ट तडसि' ।

क्रीबे अस्शसोरि ८१४।३५३ । 'कमलइ मेह्वि अलि-डलइ करि-गण्डाहं
महन्ति' ।

कान्तस्यात उं स्यमोः ८१४।३५४ । अपभ्रंशे क्रीबे वर्तमानस्य ककारान्तस्य
नाग्नो योऽकारस्तस्य स्यमोः परयोर्ह-इत्यादेशो भवति । तुच्छउ, भगगउ, पसरिअउ ।

सर्वाद्वैसेहं ८१४।३५५ । अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात्परस्य कसेहं—इत्यादेशो
भवति । जहां-तहां ।

किमो किह वा ८१४।३५६ । अपभ्रंशे किमोऽकारान्तात्परस्य कसेहिं-इत्या-
देशो वा भवति । किह । 'उ किह वंकेहिं कोअणेहिं जोइअउं सय-वार' ।

केहिं ८१४।३५७ । सर्वादेरकारान्तात्परस्य-इत्येव । 'अहिं खण्डिअह सरिणसह
जिअइ खगिण लग्गु । तहिं तहविइ मडबडनिवहि कतु पयासइ भगगु' ॥ 'एक्कहिं
अक्खिहिं सावणु अजहिं भइवउ । माहउ महिअक-सत्थरि गण्डस्थले सरउ' ॥

‘अभिहि मिहसुहृदोः’ शिख भवि ममासिक्तः । तह सुहृदं सुहृदं कइ अभासित
सिसिह ॥ ‘हिभडा कुहि तहसि करिका कक्खेवै काइ’ । वेक्खउं हव विदिक्काहं ठवइ
यइ विणु दुत्तसवाइ ॥

यत्तकिम्भो कपो डासुर्न वा ८।४।३५८ । अपभ्रंशे यत्-तत्-किम्-इत्येतेभ्यः
परस्य कपो डासु-इत्यादेशो भवति । ‘कम्पु महारउ हकि सहिप मिच्छइ कसइ
जासु । अत्थिहि सत्थिहि हत्थिहि वि ठाउ वि केइह सासु’ ॥ ‘जीविउं कासु न
यक्खइउं थणु पुणु कासु न इट्ठु । दोणि वि अवसरविबदिअइं तिणसम नभाइ
विसिट्ठु’ ॥

जियां वहे ८।४।३५९ । अपभ्रंशे जीलिङ्गे वर्तमानेभ्यो यत्तकिम्भ्यः परस्य
कपो वहे-इत्यादेशो वा भवति । जहे, तहे, कहे-केरउ ।

यत्तदो स्यमोभुं नु ८।४।३६० । अपभ्रंशे यत्तदोः स्थाने स्यमोः परपोर्यथा-
संख्यं भुं, नु-इत्यादेशो वा भवति । ‘प्रगणि विट्ठदि नाहु भु नुं रणि करदि न ज्जन्ति’ ।
पणे—त बोझअइ तु निव्वहइ ।

इदम इमु क्खीवे ८।४।३६१ । स्यमोः परपोरित्येव । इमु कुलु पुह तणउं ।
इमु कुलु वेक्ख ।

एतदः खी-पु-क्खीवे एह-एहो-एहु ८।४।३६२ । अपभ्रंशे जियां, पुंसि, अपुंसके
वर्तमानस्यैतद्-स्थाने स्यमोः परपोर्यथासंख्यं एह, एहो, एहु-इत्यादेशा भवन्ति ।

एह जससमोः ८।४।३६३ । अपभ्रंशे एतदौ जसससोः परपोरेह-इत्यादेशो
भवति । जसः-‘एह ति घोडा एह थलि’ । जसः-एह वेक्ख ।

अदस ओइ ८।४।३६४ । अपभ्रंशे अदसः स्थाने जसससोः परपोरेह-इत्या-
देशो भवति ।

इदम आय ८।४।३६५ । अपभ्रंशे इदमनादस्य स्वादौ आय-इत्यादेशो
भवति । ‘आयइं लोअहो लोअणइं जाइ सरइ न ज्जन्ति । अप्पिपु विट्ठइ मठकिअहिं
गिपु विट्ठइ विहसन्ति’ ॥ ‘मोसउ म सोमउ खिअ उअही बडवानलसस किं तेण । जं
जलइ जले जलणो आपण वि किं न पज्जस’ ॥ ‘आयहो दव्हककेवरहो जं वाहिउ तं
सार । जइ उट्ठअइ तो कुहइ अइ डउअइ तो छार’ ॥

सर्वस्य साहो वा ८।४।३६६ । अपभ्रंशे सर्वस्यस्य साह-इत्यादेशो वा भवति ।

किम. काइकवणौ वा ८।४।३६७ । अपभ्रंशे किमः स्थाने काइं, कवण-इत्या-
देशो वा भवतः ।

त्पादेराघत्रयस्य बहुत्वे हिं न वा ८।४।३६८ । त्पादीनामाघत्रयस्य सम्भ-
न्धिना बहुत्वर्थेषु यत्तमानस्य कच्चनस्यापभ्रंशे हिं-इत्यादेशो वा भवति । ‘मुह-
कवरिवध तहे सोह भरहिं । जं जक्ख-जुज्झ ससि-राहु करहिं ॥’ ‘तहे सोइहिं कुरल
अमरउल्लुलिअ । जं तिमिरहिंअ खेज्जन्ति मिळिअ ॥’

अम्यत्रयस्वाप्तस्य हि ८।४।३८३ । त्यादीनां मय्यत्रयस्य कदाचं वचनं तस्या-
पञ्चमे हि-इत्यादेशो वा भवति ।

बहुत्वे दुः ८।४।३८४ । त्यादीनां मय्यत्रयस्य सम्बन्धि बहुवच्येषु वर्तमानं
बहुवचनं तस्यापञ्चमे दु-इत्यादेशो भवति । 'बलिज्जमत्थणि महुमहसु कहुईहुभा
सोइ । जइ इच्छु बहुत्तणउ देहु म मग्गहु कोइ' ॥ पचे-इच्छुइ-इत्यादि ।

अम्यत्रयस्वाप्तस्य उं ८।४।३८५ । त्यादीनामन्यत्रयस्य कदाचं वचनं
तस्याऽपञ्चमे उ-इत्यादेशो वा भवति ।

बहुत्वे दुः ८।४।३८६ । त्यादीनामन्यत्रयस्य सम्बन्धि बहुवच्येषु वर्तमानं
बहुवचनं तस्य दु-इत्यादेशो भवति । 'सग्गविसाहिउ जहिं कहुं पिय तहिं देसहिं
आहुं । रणहुम्भिल्लं मग्गाहं विणु जुल्लं न बल्लाहुं' ॥ पचे-ल्लिहसु इत्यादि ।

हिस्ययोरिवुदेत् ८।४।३८७ । पञ्चम्यां—(लोकादेशस्य सञ्ज्ञेयम्) हिस्ययोरप-
ञ्चमे इ, उ, ए-इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति ।

स्यस्य सः ८।४।३८८ । अपञ्चमे भविष्यदर्थविषयस्य त्यादाः स्यस्य सो
वा भवति । 'दिअहा जम्भि ऋत्तपट्टहि पट्टहि मणोरह पत्तिव । ज अत्तइ तं
माणिअइ होसइ करतु म अत्ति' ॥ पचे-होहिहि ।

क्रिये कीसु ८।४।३८९ । क्रिये इत्येतस्य क्रियापदस्यापञ्चमे कीसु-इत्यादेशो
वा भवति । 'सग्गा भोग जु परिहरइ तसु कन्तहो बलि कीसु । तसु दइवेण वि
जुम्भिज्जपउं असु सल्लिहउउ सीसु' ॥ पचे-साधमानावस्थात् क्रिये-इति सस्कृ-
तसम्बाधेय प्रयोगः । 'बलि किज्जउं सुअणस्सु' ।

भुवः पर्याप्तौ हुच ८।४।३९० । अपञ्चमे भुवो जातोः पर्याप्तावर्थे वर्तमा-
नस्य हुच-इत्यादेशो भवति । 'अइ तुगत्तणु ज थणह सो जेयउ न हु काहु ।
सहि बइ केवइ मुत्तिवसेण अहरि पहुचइ नाहु' ॥

बुगो भुवो वा ८।४।३९१ । अपञ्चमे बुगो = 'बुज' जातोर्भुव-इत्यादेशो वा
भवति । भुवह सुहासित किं पि । पचे-'एत्तउ बोप्पिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु
बोप्पि । ता हउं जाणउं एहो हरि अइ अग्गइ बोप्पि' ॥

ब्रजेर्जुनः ८।४।३९२ । अपञ्चमे ब्रजतेर्जातोर्जुन-इत्यादेशो भवति । बुजइ-
जुजेप्पि । जुजेप्पणु ।

हसोः प्रस्स ८।४।३९३ । अपञ्चमे हसोर्जातोः प्रस्स-इत्यादेशो भवति ।
प्रस्सदि ।

ग्रहेर्गृण्ह ८।४।३९४ । अपञ्चमे ग्रहेर्जातोर्गृण्ह-इत्यादेशो भवति । पठ गृण्हे-
प्पिणु मत्तु ।

तथयादीनां लोकादयः ८।४।३९५ । अपञ्चमे तथि-अमृतीनां भातूनां लोका
इत्यादय आदेशा भवन्ति । आदिग्रहणाद् देशीषु वे क्रियावचना उपलभ्यन्ते ते
उदाहार्याः ।

अवरादी स्वराक्षसंयुक्तानां कसलस्यपदां कसलस्यपदाः ८।४।३९९।
अपभ्रंशोऽवरादी वर्तमानानां स्वरात्परोक्षसंयुक्तानां क-क-व-व-व-कां स्थाने
ग-ग-द-द-व-माः प्रायो भवन्ति । कस्य यः-‘जं दिट्ठं सोममाहुणु अस-
इहि हसिठ मिसंकु । पिबमाणुसविच्छोहगद गिति गिति राहु मयंकु’ ॥ कस्य वा-
‘अम्मिण् सत्थावत्तेहि सुधि चिन्तिउअइ माणु । पिण् दिट्ठे इक्कोहकेण को चेअइ
अप्पाणु’ ॥ तथपफानां वृत्तव्याः-‘सवपु करेप्पिणु कविणु मइं तसु वर समळउं
अम्मु’ । अनादाविति किम् ? सवपु करेप्पिणु-अथ कस्य गात्वं न । स्वरादिति किम् ?
गितिगिति । असंयुक्तानां किम् ? एकहिं । प्रायः इति कचिच्च-अकिपा-इत्यादि ।

मोऽनुनासिको वो वा ८।४।३९७ । तथोक्तस्य मस्य अनुनासिको वकारो
वा भवति । कबँलु, कमलु । भबँर, भमर । लाङ्गणिकस्यापि-जिबँ, तिबँ, जेबँ,
तेबँ । अनादावित्येव-मयणु । अस्युक्तस्येत्येव-‘तसु वर समळउं अम्मु’ ।

अभूतोऽपि कचिद् ८।४।३९९ । अपभ्रंशे कचिद्विद्यमानोऽपि रेफो भवति ।
‘प्रासु महारिसि एउ भणइ अइ सुइसत्थु पमाणु । मावह चळण नवताहं दिवे
दिवे गंगण्हाणु’ ॥ कचिदिति किम् ? वासेण वि भारह खंमि वडु ।

आपद्भिस्तम्पदा इ ८।४।४०० । अपभ्रंशे आपद्-विषद्-सम्पदा इ इकारो
भवति । आवह । विवह । संपह । प्रायोऽधिकारात्-‘गुणहिं न सपह किसि पर’ ।

कथयथातथाधादेरेमेमेहेषा दितः ८।४।४०१ । अपभ्रंशे कथ, यथा, तथा-
इत्येतेषां धादेरवयवस्य प्रत्येकम् एम-इम-इह-इच-इत्येते दितव्यत्वार
आदेशा भवन्ति । ‘केम समप्पउ दुट्ठु विणु किं रयणी सुह होइ । मक्कवडुवंस-
णकाळसठ वहइ अणोरह सो इ’ ॥ ‘ओ गोरीमुहणिजिअठ वहकि लुक्कु मिसंकु ।
अन्दु वि जा परिहवियतणु सो किबँ अबँइ मिसंकु’ ॥ ‘बिबाहरि तणु रअणवणु
किह ठिउ सिरिआणंद । निक्कमरसु पिण् पिअवि अणु सेसहो दिण्णी मुह’ ॥ एवं
तिथजिधातुदाहार्यौ ।

यादवताद्वकीदगीदशां दादेकैहः ८।४।४०२ । एषां दादेरवयवस्य कित् एह-
इत्यादेशो भवति । ‘मह अणिअठ बलिराउ तुहुं केइउ मगगणु एहु । जेहु तेहु नवि
होइ वठ सइं नारायणु एहु’ ॥

अतां वइसः ८।४।४०३ । अदन्तानामेषां पूर्वोक्तानां दादेरवयवस्य वइस-
इत्यादेशः । अइसो-तइसो-ऊइसो-अइसो ।

यत्रतत्रयोक्तस्य विदेश्यत् ८।४।४०४ । एतयोक्तस्य एत्थु, अत्तु-इत्येतौ द्विौ
भवतः । ‘अइ सो वडिवि प्रयावदी केत्थु वि केप्पिणु सिक्कु । जेत्थु वि तेत्थु वि
एत्थु अगि मण तो तहि सारिक्कु’ ॥ अत्तु ठिदो । तत्तु ठिदो ।

केत्थु कुत्राऽत्रे ८।४।४०५ । कुत्राऽत्रयोक्तस्य कित्-एत्थु आदेशः । केत्थु वि,
केप्पिणु सिक्कु । जेत्थु वि, तेत्थु वि, एत्थु अगि ।

चहुमाद्योऽनर्थकाः ८।४।४२४ । आदिपदाद् काई—इत्यादयः ।

तादर्थ्यं केहि तेहि-रेसि-रेसि-तलेणः ८।४।४२५ । एते पञ्च निपातास्तादर्थ्यं प्रयोक्तव्याः ।

युष्मदादेरियस्य द्वारः ८।४।४३४ । अपभ्रंशे युष्मदादिभ्यः परस्य ईय-प्रत्य-यस्य द्वार-इत्यादेशो भवति । तुहार । त्वदीयः ।

त्रस्य चेत्तहे ८।४।४३७ । अपभ्रंशे सर्वादेः सप्तम्यन्तात्परस्य त्रप्रत्ययस्य चेत्तहे-इत्यादेशो भवति ।

तस्यस्य एह्वयउं-एह्वयउं-एवा ८।४।४३८ । अपभ्रंशे तस्यप्रत्ययस्य एह्वयउं, एह्वयउ, एवा-इत्येत आदेशा भवन्ति ।

कव इ-इउ-इवि-अवय. ८।४।४३९ । क्त्वाप्रत्ययस्व एते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

तुम एवमणाऽणहमणहि च ८।४।४४२ । अपभ्रंशे तुमः प्रत्ययस्य एवम्-अण-अणहम्-अणहि-इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

तृनोऽणभ ८।४।४४३ । अपभ्रंशे तृनप्रत्ययस्य अणभ-इत्यादेशो भवति ।

इवार्थे न नउ-माह-नावह-जनि-जणव ८।४।४४४ । अपभ्रंशे इवार्थे एते चट् आदेशा भवन्ति ।

लिङ्गमतन्त्रम् ८।४।४४५ । अपभ्रंशे लिङ्गमतन्त्रं व्यभिचारि प्रायो भवति ।

शौरसेनीवत् ४।४।४४६ । अपभ्रंशे प्राक् शौरसेनीवत् कार्यं भवति ।

व्यत्ययश्च ८।४।४४७ । प्राकृतादिभाषाकृष्णानां व्यत्ययश्च भवति । यथा मागध्यां-‘तिष्ठस्त्रिष्ठ’ इत्युक्तं, तथा प्राकृतपैशाचीशौरसेनीष्वपि भवति । चिह्नादि । अपभ्रंशे रेफस्याधो वा लुगुक्तो मागध्यामपि भवति । साद्-माण्वा-शक्वा-भालके । कुम्भकाहश्च वशाहे शस्त्रिदे । इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम् । न केवलं भाषाकृष्णानां स्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति । ये वर्तमानकाले प्रसिद्धास्ते भूतेऽपि भवन्ति । अह पेच्छहरहु तणओ । अथ प्रेक्षाञ्चके तनय इत्यर्थः । आभासह रयणीअरे । आवभासे रजनीचरानित्यर्थः । भूते प्रसिद्धा वर्तमानेऽपि—लोहीअ एस वण्ठी । मृणोत्येव वण्ठ इत्यर्थः ।

शेष संस्कृतवर्तिसदम् ८।४।४४८ । शेष यदत्र प्राकृतभाषासु अष्टमेवोक्तं तत्संसाध्यायीनिबद्धसंस्कृतवदेव सिद्धम् । हेट्टट्टिअसूरनिवारणाय कृतं अहो इव वहन्ती जयह ससेसवराहसासदूकखुया पुहवी । अत्र चतुर्थ्या आदेशो नोक्तः, स च संस्कृतवदेव सिद्धः । उक्तमपि कश्चित् संस्कृतवदेव भवति । यथा प्राकृते उरस्-शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तस्य उरे, उरम्मि-इति प्रयोगी भवतस्तथा कच्चिदुरसीत्यपि भवति । एव सिरे, सिरम्मि । शिरसि । सरे, सरम्मि । सरसि ।

अत्र छाटीचुलिकादीनां विशेषभेदाभावाच्च ग्रन्थविस्तरो वितन्दते । माग-ध्याद्याः सन्निशेषं पूर्वमेवोक्ताः ।

इति हेमानुशासनेऽपभ्रंशविचारः समाप्तः ।

शब्दरूपावलिः

अकारान्तः पुंलिङ्गः

वच्छ = (वत्स, वृक्ष-)शब्दः
 प्रथमा-वच्छो=वत्सः, वृक्षो वा-एवं
 सर्वत्र, ए०। वच्छा, वच्छे=वत्सा^१ व०।
 द्वि०-वच्छ = वत्सम् ए०। वच्छा,
 वच्छे=वत्साम् व०।
 तृ०-वच्छेण^२ = वत्सेन ए०। वच्छेहि,
 वच्छेहिहि, वच्छेहि = वत्से व०।
 पं०-वच्छाद्, वच्छाहि, वच्छावा =
 वत्सात् ए०। वच्छातो, वच्छात, वच्छा-
 हितो—इत्यादि। कश्चित्-वच्छाहितो,
 वच्छासुतो, वच्छेहितो, वच्छेसुतो =
 वत्सेभ्यः व०।
 ष०-वच्छस्स = वत्सस्य ए०।
 वच्छाण, वच्छाण = वत्सानाम् व०।
 स०-वच्छे, वच्छमि = वत्से ए०।
 वच्छेहि, हुं^३ = वत्सेषु व०।
 सं०-वच्छ, वच्छो = हे वत्स।
 शेषं प्रथमावत्। गोक्षब्धः पुंसि-
 गावो, गावे—इत्याद्यन्तवत्। एवमेका-
 रीकारान्तादयः। एवं देव-कसण-
 इत्यादयः अकारान्ताः शब्दाः बोध्याः।

इकारान्तः पुंलिङ्गः

अग्नि = (अग्नि-)शब्दः

प्र०-अग्नी = अग्निः ए०^४। अ-
 ग्नीओ = अग्नयः व०। अग्नियो^५।
 द्वि०-अग्नि = अग्निम् ए०। अग्नी^६
 अग्नियो = अग्नीम् व०।
 तृ०-अग्निणा = अग्निना ए०।
 अग्नीहि, अग्नीहि = अग्निभिः व०।
 प०-अग्नीद्, अग्नीहि, अग्नीदो =
 अग्नेः ए०। अग्नीसुतो, अग्नीहितो =
 अग्निभ्यः व०।
 ष०-अग्निरस्, अग्नियो = अग्नेः
 ए०। अग्निण, (अग्नीण) कश्चित्,
 अग्निण = अग्नीनाम् व०।
 स०-अग्निरिम = अग्नी ए०। अग्नी-
 सु, अग्नीसु=अग्निषु व०।
 सं० अग्नि=हे अग्ने। ए०। शेषं
 प्रथमावत्। एवं गिरि-अद्यादयः।
 उकारान्तः पुंलिङ्गः
 वाउ = (वायु-)शब्दः
 प्र०-वाऊ = वायुः ए०। वाउणो,
 वाऊओ, वाऊओ = वायवः व०।

१ प्राकृतभाषासु दिवचन चतुर्थी विभक्तिश्च न भवतः। 'सर्वत्र वृक्षो चतुर्थ्याः' इति
 क्रमदीश्वरः। यथा-विष्णस्स देहि।

२ कल्पलतिकारकारमते वच्छेण, वच्छाण टामोरूपम्।

३ अपभ्रंशे सप्तम्या बहुवचने सुपि हु वा कश्चिद्भवति।

४ अग्निशब्दस्य प्राकृते अग्नी, अग्निणी इति द्वे रूपे भवत इति केचिद्।

५ क्रमदीश्वर 'जस ओरोरिणश्चात्' इति सूत्रेण अग्नीओ, अग्नीरो, साहओ, साहरो-इत्ये-
 तानि साधितवान्।

६ अग्नीओ, अग्नि, शुक्रओ, शुक, इति केवाञ्चिन्मते शसि रूपं स्यात्।

द्वि०-वाडं = वायुन् ए० । वाड-
णो = वायून् व० । वाडहूँ, वाडहुँ
(अथअंशे) ।

तृ०-वाडणा = वायुना ए० । वाडहि,
वाडहिं = वायुभिः व० ।

पं०-वाडयो, वाडयु, वाडहि = वायोः
ए० । वाडहितो, वाडसुतो - वायुभ्यः
व० ।

ब०-वाडस्स, वाडणो = वायोः ए० ।
वाडण, वाडण = वायूनाम् व० ।

स०-वाडस्मि=वायो ए० । वाडसु,
वाडसु = वायुषु व० ।

स०-वाड = हे वायो ए० । वाडओ=
हे वायव० व० । एव-कारु-गुरु-प्रभृतयः ।
हेमचन्द्रमतानुसारेण सर्वे ईकारान्ता
ऊकारान्ताश्च प्राकृते ह्रस्वाः प्रयुज्यन्ते,
अतः अग्निवायुवत्तेषां रूपाणि
भवन्ति ।

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः

पिअर = (पितृ-) शब्दः ।

प्र०-पिआ, (पिदा-शौरसेनी), पि-
अरो = पिता ए० । पिअरो, पिअरा =
पितरः व० ।

द्वि०-पिअरं, (पितर-शौर०) =
पितरम् ए० । पिअणो, पिअरे =
पितॄन् व० ।

तृ०-पिअणा, पिअरेण = पित्रा ए० ।
पिअरेहिं, पिअरेहि = पितृभिः व० ।

पं०-पिअरा, पिअरादो, पिअराहु,
पिअराहि, (पिअणो-शौर०) = पितुः
ए० । पिअरहितो, पिअरसुतो (पिअ-
हितो, पिअसुतो-शौर०) = पितृभ्यः व० ।

ब०-पिअरस्स, (पिअणो-शौर०) =
पितुः ए० । पिअरानं, पिअरान्ण,
(पिअण-शौर०) = पितृणाम् व० ।

स०-पिअरे, पिअरस्मि, (पिअस्मि-
शौर०) = पितरि ए० । पिअरेसु,
पिअरेसुं = पितृषु, (पिअसु, पिअसुं-
शौर०) व० ।

स०-हे पिअ, पिअर = हे पितः ए० ।
हे पिअरा = हे पितरः व० । एवं
जामातृ-भ्रातृ-प्रभृतयः ।

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः

भत्तार = (भर्तृ-) शब्दः ।

प्र०-भत्तारो = भर्ता ए० । भत्तारा,
भत्तणो = भर्तारः व० ।

द्वि०-भत्तार = भर्तारम् ए० । भत्तारे,
भत्तणो = भर्तॄन् व० ।

तृ०-भत्तारेण, भत्तणा = भर्त्रा ए० ।
भत्तारेहिं, भत्तुहिं = भर्तृभिः व० ।

पं०-भत्तारा, भत्तारादु, भत्ताराहि,
भत्तारादो, भत्तणो = भर्तुः ए० ।
भत्ताराहितो, भत्तारासुतो, भत्तुहितो,
भत्तुसुतो = भर्तृभ्यः व० ।

ब०-भत्तारस्स, भत्तणो = भर्तुः ए० ।
भत्ताराण, भत्तण = भर्तॄणाम् व० ।

स०-भत्तारस्मि, भत्तस्मि, भत्तारे =
भर्तारि ए० । भत्तारेसु, भत्तारेसु,
भत्तुसु, भत्तुसुं = भर्तॄषु व० ।

सं-हे भत्तार = हे भर्ता ए० । हे
भत्तारा = हे भर्तारः व० । एवं कर्तृ-
होतृ-प्रभृतयः ।

आद्यन्तः स्त्रीलिङ्गः (माता) शब्दः

प्र०-माका = माका ए० । माका,
माकाउ, माकाओ = माकाः व० ।

पपाठः । ओकारान्तस्थीलिङ्गनोक्तवत्त्व
गन्धी, गार्ह, गोणी इति रूपानि
भवन्ति, अतः ईकारान्तगार्हवत्
रूपानि भवन्ति । गोपोतलिका-
रूपन्यायन्तशब्दवत्त्वम् ।

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः

वण = (वन-) शब्दः

प्र०-वण = वनम् ए० । वणानि,
वणाह, वणाह् = वनानि व० । एवं
द्वितीया ।

सं०-हे वणं = हे वन ए० । शेषं
पुंलिङ्गाकारान्तशब्दवत् । एवं धन-
कुल-प्रभृतयः ।

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गः

दहि = (दधि-) शब्दः ।

प्र०-दहि, दहि = दधि ए० । दही-
णि, दहीह, दहीह् = दधीनि व० ।
एवं द्वितीया ।

सं०-हे दहि = हे दधि ए० । शेष प्रथमा-
वत् । शेष पुंलिङ्गाकारान्तशब्दवत् ।

उकारान्तो नपुंसकलिङ्गः

महु = (मधु) शब्दः ।

प्र०-महु = मधु ए० । महुणि, महुह,
महुह् = मधूनि व० । एवं द्वितीया ।

सं० हे महु = हे मधु, मधो ए० ।
शेषमुकारान्तपुंलिङ्गवत्त्वम् ।

नकारान्तः पुंलिङ्ग आत्मन्-शब्दः

प्र०-अत्ता, अत्ताणो, अप्पा, अप्पाणो =
आत्मा ए० । अप्पाणा, अप्पाणो,
अप्पा = आत्मान् । अप्पा, अप्पाणो,
अप्पाण व० ।

द्वि०-अप्पाणं, अप्पं, अप्पञ्जं =
आत्मानम् ए० । अप्पाणु, अप्पु,
अप्पाणो, अप्पाणो = आत्मनः व० ।

तृ०-अप्पाणह्वा, अप्पाणा, अप्पाणि-
आ, अप्पेण, अप्पहो = आत्मना ए० ।
अप्पाणेहि, अप्पेहि = आत्मभिः व० ।

प०-अप्पाणाओ, अप्पाणो, अप्पाओ,
अप्पाहो, अप्पाहु, अप्पाहि = आत्मनः
ए० । अप्पाणाहितो, अप्पाणासुतो अप्पा-
हितो, अप्पासुतो = आत्मभ्यः व० ।

ष०-अप्पाणस्स, अप्पाणो = आत्मनः
ए० । अप्पाणाण, अप्पाण = आत्म-
नाम् व० ।

स०-अप्पाणस्मि, अप्पे = आत्मनि
ए० । अप्पाणेषु, अप्पाणेषु, अप्पसु =
आत्मसु व० ।

सं०-हे अप्प = हे आत्मन्-इत्यादि^१
ए० । शेष प्रथमावत् ।

राअ = (राजन्-) शब्दः

प्र०- राय, राआ^२ = राजा ए० ।
राया, राआ, राआणो, राआणो,
राह्णो = राजानः व० ।

द्वि०-रायं, राअ = राजानम् । राया,
रायाणो, राए, राआणो = राज्ञः व० ।

तृ०-राह्णा, राएण, एण्णा, राचिना,
रक्षा = राज्ञा ए० । राईहि, राएहि,
रायाणेहि = राजभिः व० ।

प०-रण्णो, रायाउ, राआहो, राआहु,
राआहि = राज्ञः ए० । राईहितो, राई-
सुतो, राआहितो = राजभ्यः व० ।

ष०-राह्णो, एण्णो, राअस्स, राय-

१. भगवद्-सबल्लब्धयो. सम्बोधने क्रमदीश्वरो भगव, भव-इति प्राह ।

२. हेमचन्द्रेण विकल्पेन नान्तस्य पुंसि 'आणो' आदेशो विहितः । यथा-राआणो, राआ ।
क्रमदीश्वरेण-राह्णा, राह्णा, एण्णा-इति साधितम् ।

स्व = राज्ञः ५० । राजानं, राज्ञं,
रायानं = राज्ञाय ५० ।

स०-राज्ञि, राज्ञि, राप्, रा-
ज्ञि = राज्ञि ५० । राज्ञु, राप्सु,
राप्सुं = राज्ञाय ५० ।

सं०-राजा, राजं, राजं=हे राजन् ५० ।
काका = राजन्^१ । शेषं प्रथमावत् ।

एवं ज्ञान्, युवन्, ज्वन्—एव-
मावयो यथाकथमवगन्तव्याः ।

अथ सर्वनामानि त्रिषु लिङ्गेषु ।

सर्व = (सर्व-) शब्दः

सर्वो = सर्वः । सर्वे = सर्वे १।
सर्व = सर्वम् । सर्वे = सर्वान् २।
सर्वेण = सर्वेण । सर्वेहि = सर्वैः ३।
सर्वदो, सर्वतो, सर्वदुः, सर्वहि =
सर्वस्मात् । सर्वेहितो, सर्वेसुतो =
सर्वेभ्यः ५। सर्वस्व = सर्वस्य । सर्वेसि,
सर्वान = सर्वेषाम् ६। सर्वस्मि, सर्वमि,
सर्वस्थ, सर्वहि=सर्वस्मिन् । सर्वेसु,
सर्वेसु = सर्वेषु ७। क्लीबे नपुंसके
वादान्तवत् ।

त = (तत्-) शब्दः

प्र०-स, सो, सु = सः । ति, ते =
ते । सा = सा । ता, ताभो, ताउ,
तीभो = ताः । त, त = तत् । ताहं =
तानि ।

द्वि०-तं=तम् । तं=ताम् । ते=तान् ।
क्रीबे प्रथमावत् ।

तृ०-जेण, तिणा, तेण, तेणं, नेव =
तेन । जेहि, तेहि, तेहि = तैः । जाए,
तिज, नाह = तथा । ताहि = तानिः ।

पं०-तग्हा, ततो, १-१० तद्वा,

तदो, १-१० तद्, 'ताभो = तस्मात् ।

ततो १-१०, तो १-१०, = तेभ्यः ।

व०-तस्स, तसु, तासु = तस्य ।

ताण, तानं, तास, तेसि = तेषाम् ।

तद्दे, ताम्, ताए, तिस्सा, तीह, तीए,

तीसे = तस्याः । तसि = तास्मात् ।

स०-तस्मि, तस्सि, तहि = तस्मिन् ।

तद्वा = तदा १-८, तस्मिन् काळे ।

ताका, ताहे, काळे । ताहि = तस्याम् ।

तीए, तासु = तासु ।

ज = (यद्-) शब्दः

प्र०-जो, जु = यः । ज, जि = ये ।

जा, जी = या । जाभो, जीभो = याः ।

ज, जु, (धु-अप०) = यत् । जाहं =
यानि ।

द्वि०-जं=यम् । जे=यान् । जं=याम् ।

तृ०-जिणा, जेण = येन । जेहि=यैः ।

जीस = यया ।

पं०-जग्हा, जंतो, जदो, (जहां-
अप०), काळे-जाभो = यस्मात् ।

तुमत्तो, तुम्ह, तुम्हत्तो, तुम्ह, (जाभो-
अप०), जाहिंत्तो, जासुंत्तो = येभ्यः ।

व०-जसु, जाहं, जेसि, जस्स =
यस्य । जिस्सा, जीए, जीसे, जास,
जासु, जेसि, जाण = येषाम् । जहे=
यस्याः । जाण=यासाम् ।

स०-जस्मि, जस्सि, जहि = यस्मिन्,
(जाका, जाहे), जद्वा = यदा
काळे । जेसु = येषु । जीए, जाहि =
यस्याम् । जासु = यासु ।

क = (किम्-) शब्दः

प्र०-को = का । के = के । का = का ।
का = का । किं = किम् । काह = कानि ।
द्वि०-क = कम् । के = कान् । क =
कम् । का = का । कि = किम् ।
काह = कानि ।

तृ०-किणा, केण=केन । केहि, केहि=
के । काह, काए, कीह, कीए = कया ।
काहि = कानि ।

पं०-कग्हा, (कुदो-शौ०), कुतो,
कुदो = कस्मात् । काओ, किणो, किहे,
कीस, (कहा-अप०) = कस्या । कहितो,
कसुतो = केभ्यः ।

ष०-कसु, कासु, कास, कस्स =
कस्य । कास, केसि, काणं = केषाम् ।
कास, काए, काह, कहे, किरसा, कास,
कीअ, कीआ, कीह, कीए = कस्या ।
काण = कासाम् ।

स०-कहि, कस्सि, कस्मि, कथं =
कस्मिन्, (कद्वा, कद्वा, काला-काले) ।
केसु, केसुं = केसु । काहे, कीहि, कीए =
कस्याम् । कासु, कीसु = कासु ।

इम = (इद्म्-) शब्दः

प्र०-(अय-अप०), अजं, अयं,
इमो = अयम् । इमे = इमे । इमा, इअ,
इमिआ = इयम् । इमा = इमाः ।
इदं = इदम् । आयहं = इमानि ।

द्वि०-इण, इणमो, इदं = इमम् ।
इसु-(शौर०) = इद्म् । आयहं =
इमानि । (अप०)-इमण = इमम्,
इमे, मे = इमान् ।

तृ०-इमिणा, इमेण, मेणं, इमण =
अनेन । इमेहिं, एहिं, मेहिं = एभिः ।

इमाह, इमाए, इमीए = अयथा । अहिं,
इमाहि = आभिः ।

पं०-इदो, इमादो, इतो = अस्मात् ।
इमेहितो, इमेसुतो = एभ्यः ।

ष०-अस्स, अयहो, इयस्स, से =
अस्य । इमाण, सि-(शौर०) =
एषाम् । इमाह = अस्याः । सि =
आसाम् ।

स०-अस्सि, इमस्मि, इमस्सि = अस्मिन् ।
एसु = एषु । इदो = इत् । इह, इह =
इह । इअ = इह ।

(अदस्-) शब्दः

प्र०-अह = असौ पु० । अह = असौ
स्त्री० । अह = अद् न० । अमू = असौ
पु०, स्त्री० । अमु = अद् न० । ओह =
अमी, अमून् । अमुणा = अमुना ।
इअस्मि, अयस्मि = अमुस्मिन् । अमूसु =
अमूषु । अन्यस्तुगमम् ।

(एतत्-) शब्दः

प्र०-इणम्, एस, एतो, एहो =
एष । इणमो, एसा, एह, एही =
एषा । एआ = एते, एताः ।

द्वि०-एअ, एद, एस, एहु = एतच्च,
एतम् । एआह = एतानि । एह =
एतान् ।

तृ०-एएण, एदिणा = एतेन । एआए =
एतया ।

ष०-एआओ = एतस्मात् । एताहे,
एतो = एतेभ्यः ।

स०-एअस्स, एदस्स = एतस्य । एआह,
एआण = एतेषाम् ।

स०-अयस्मि, इअस्मि, एअस्मि,
एअस्सि, एअथ = एतस्मिन् । एसु,
एअसु = एतेषु ।

(अस्मद्-प्रत्ययः)

प्र०-अस्मि, अस्मि, अस्म, स्मी-
(शौर०), अहं, अहस्मि, हं, हस्ते,
(अप०-हयो, अहके) = अहं, वयं वा ।
(माग०)-अहम् । अहं, अहहं,
अह्मे, अहो, मे, मो, वयं, वयं
(शौर०) = वयम् ।

द्वि०-अस्मि, अस्म, अस्मि, अहं,
जं, जे, म-(शौर०), महं, ह्-(अप०),
मम, ममह, मि, मिमं = माम् । अहं,
अहहं, हं, अह्मे, (शौर० + अप०),
अहो, जे = अस्मान् ।

तृ०-जे, मह्-(अप०), महं, मप,
ममप, ममं, ममाह, मपाह, मि, मे =
मया । अहं, अहहहि, अह्मे, अह्मेहि-
(शौर० + अप०), अह्मेहि, ६-४७
जे = अस्माभिः ।

प०-महत्तो, मद्य-(अप०), मज्जत्तो,
ममत्तो, महत्तो, मज्जु, मत्तो-(शौर०),
मह, ममादो-(शौर०) = मत् ।
अहत्तो, अहह, अह्मेहितो-(अप०)
= अस्मद् ।

ष०-अह, अह, मेह, मज्ज, मज्जु,
मज्ज, मम, मह्-(शौर०), महं,
महु-(अप०), मद्य-(अप०), मे-
(शौर०) = मम । अह, अहहं,
अह्माण-(शौर०), जे, जो, मज्जाण,
मज्जाण, ज, मह्माण, मह्माण = अस्माकम् ।

स०-अहस्मि, मह्-(शौर०+अप०),
मह, मप-(शौर०), मज्जस्मि,
ममस्मि, महस्मि, ममाह, मि, मे =
मयि । अह्मासु-(अप०), अह्मेसु-
(शौर०), मज्जेसु, ममेसु, महेसु =
अस्मासु ।

(युष्मद्-प्रत्ययः)

प्र०-तं, तुमं-(शौर०), तुमर्थं,
तुवं, तुह, तुहु, मा-(अप०) = त्व-
म् । उम्हे, तुज्ज, तुज्जे, तुज्जे तुम्ह-
(माग०), तुम्हाहं-(अप०), तुम्हे-
(शौर० + अप०), तुम्हे, मे = यूयम् ।

द्वि०-तं, या-(अप०), तहं-
(अप०), तुप, तुं-(शौर०), तुमं,
मे, वं, ह, पहं-(अप०), उ, उम्हे =
त्वाम् । तुज्ज, तुज्जे, तुज्जे, तुम्हहं,
तुम्हे, तुम्हेहि-(अप०), तुम्हे, मे, वो =
युष्मान् ।

तृ०-तह, तहं, प-(शौर०),
तुमह, प, तुमं, तुमाह, तुमे, ते, दि,
वे, महं, मे, तह, प = त्वया । उम्हेहिं,
उम्हेहिं उम्हेहिं, तुज्जेहिं, तुज्जेहिं,
तुम्हेहिं, तुम्हेहिं, मे-(शौर०) = युष्माभिः ।

प०-तहत्तो, तत्तो, तउ, तहिंत्तो,
तुज्ज, तुज्जत्तो तुज्ज, तुभ, तुभ,
तुभत्तो, तउहो, त-(अप०), तभु-
होन्त, तज्जुहोन्त, तुवत्तो, तुहत्तो, तुम्हा-
वो-(शौर०) = त्वत् । उम्हत्तो, तुज्जत्तो,
तुभत्तो, तुम्हत्तो, तुम्हहं, तुम्ह-(अप०),
तुम्हत्तो, तुम्हाहितो-(शौर०) = युष्मत् ।

ष०-उज्ज, उज्ज, उम्ह, तव, उम्ह,
प, तह, तउ, तु, तुं, तुज्ज, तुज्ज,
तुभ, तुभ, तुम, तुमाह, तुम, मा,
तुम्ह, हं-(शौर०), तुम्ह, तुव, तुह,
तुहं, ते-(शौर०), दि, वे (शौर०) तह-
(शौर०) = त्वत् । उम्भाणं, उम्हाणं, उम्हाणं,
तु, तुज्ज, तुज्जं, तुज्ज, तुज्जाण, तुज्जाणं,
तुभ, तुभाणं, तुभाण, तुभणं, तुभाण,
तुभाणं, तुम्हहं-(अप०), तुम्हहं,

तुम्हाणं-(कौ०), तुवाण, तुवाणं,
तुम्हाण, मे, वो = बुध्माकम् ।

स०-तह १-३०, तह, ए, तुम्हम्मि,
तुम्हम्मि, तुमए, तुमम्मि, तुमाह, तुम,
तुम्मि, तुम्हम्मि, तुवम्मि, पइ=स्वप्ति ।
तुम्हसु, तुम्हासु, तुम्हेसु, तुम्भसु,
तुम्भासु, तुम्मेसु, तुम्भासु, तुम्हसु, तुम्हा-
सु-(अप०), तुम्हेसु, तुवसु, तुवेसु,
तुसु, तुहसु, तुहेसु = बुध्मासु ।

अथ संख्यावाचकाः शब्दाः

(द्वि-)शब्दः

प्र०-दुणिण, दोणि, दोणि, दुवे, दो,
वे, वेणि = द्वौ । एवं द्वितीया । दोहिं,
दोहि=द्वाम्भ्याम् । वेहिं, विहि, दोहितो,
दोसुतो, वेहितो=द्वाम्भ्याम् १-५ ।
दुणह, वैण्ण=द्वयोः, दोसु, वेसु=द्वयोः ।

(त्रि-)शब्दः

तिणिण = त्रयः १ । तिम्मि = त्रीन्
२ । तीहिं = त्रिभिः ३ । तीहितो =
त्रिभ्यः ५ । तिण्णं = त्रयाणाम् ६ ।
तीसु = त्रिषु ७ ।

(चतुर्-)शब्दः

चत्तारो, चउरो, चत्तारि=चत्वारः,
चतस्रः, चत्वारि, १ । चउहिं = चतुर्भिः
३ । चउहितो = चतुर्भ्यः ५ । चउण =
चतुर्णाम् ६ । चउसु = चतुर्षु ७ ।

(पञ्च-)शब्दः

पञ्जे, पञ्ज = पञ्च १ । पञ्जे = पञ्च २ ।
पञ्जेहिं = पञ्चभिः ३ । पञ्जेहितो=पञ्चभ्यः
५ । पञ्जणह = पञ्चानाम् ६ । पञ्जेसु =
पञ्चसु ७ । कोलिङ्गे नपुंसके चादन्तव-
द्रूपाणि बहुवचन एव ।

इति प्राकृतप्रकाशे परिशिष्टे शब्दरूपावलि सप्तमा ।

धातुरूपदिग्दर्शनम्

भू-सत्तायाम् (वर्तमाने)—

प्र० पु०, एक०-होइ, हुवइ, होप,
हुवप, हवइ, हवति, हवेइ, भोदि,
होजइ, होजा, होजइ=भवति, भूषते
च । एवमन्यत्र । बहु०-होन्ति, हुवन्ति
= भवन्ति ।

म० पु०, एक०-होसि, होसे, हुवसि,
हुवसे, हवेसि = भवसि । बहु०-होह,
होहिथ, हुवह, हुवहिथा = भवथ ।

उ० पु०, एक०-होमि, हुवामि,
हुवमि = भवामि । बहु०-होमो, होसु,
हुवामो, हुवामु=भवाम ।

(भूते)—

प्र०, एक०-होहीअ, हुवीअ = अभ-
वत्, बभूव, अभूत् । बहु०-होहीअ,
हुवीअ = अभवन्, बभूवुः, अभूवन् ।

म०, एक०-होहीअ, हुवीअ=अभवः,
बभूविथ, अभूः । बहु०-होहीअ,
हुवीअ = अभवत, बभूव, अभूवन् ।

उ०, एक०-होहीअ, हुवीअ=अभवम्,
बभूव, अभूवम् । बहु०-होहीअ,
हुवीअ = अभवाम, बभूविम, अभूम ।

(भविष्यति)—

प्र०, एक०-होहिइ, हवहिइ, होजअ,
होज्जा, होजअहिइ, होज्जाहिइ, होसइ,
होही = भविष्यति, भविता । बहु०-
होहिन्ति, हुविहिन्ति = भविष्यन्ति,
भवितास् ।

म०, एक०-होहिहि, हुविहिहि, हुवि-
हिहि, होहिहि=भविष्यसि, भवितासि ।

बहु०-होहिथा, होहिहु, हुविथा,
हविहिह = भविष्यथ, भवितास्व ।

उ०, एक०-होस्सामि, होस्सामो,
होहामि, होहिमि, होस्स, होहिमो =
भविष्यामि, भवितास्मि । बहु०-
होहिस्सा, होहिथा, होहिभो, होहिमु,
होहामो, होहामु, होहाम, होस्सामो,
होस्सामु, होस्साम = भविष्यामः,
भवितास्मः ।

(विभ्यादिषु)—

प्र०, एक०-होउ, भोदु, होदु, हुवउ,
हुवदु, हुज, होज्ज, होज्जउ, होज्जा,
होज्जाउ = भवतु, भवेत् । बहु०-होन्तु,
हुवन्तु, हवन्तु = भवन्तु, भवेयुः ।

म०, एक०-होसु, हुविहि, हुवसु,
हवेहि = भव, भवे । बहु०-होह,
हुवह इत्यादि = भवत, भवेत ।

उ०, एक०-होसु, हुवसु-इत्यादि =
भवानि, भवेयम् । बहु०-होमो,
हुवमो = भवाम, भवेम ।

(हेतुहेतुमन्त्रावे)—

प्र०, एक०-होअ, होमाणं = अभ-
विष्यत् । बहु०-होअ, होज्जा,
होहिन्ति, हुविहिन्ति इत्यादि = अभ-
विष्यन् ।

म०, एक०-होअ, होजा, होहिहिहि,
हुविहिहि, होमाणं-इत्यादि = अभ-

विष्यः । व०-होउज, होउजा, होहिरथा
होमाणा-इत्यादि = अभविष्यत् ।

उ०, एक०-होउज, होउजा होस्सामो,
होमाण-इत्यादि = अभविष्यम् । बहु०
होता, अभउजा, होउज = अभविष्याम ।

कृञ्-करणे ।

(धर्तमाने)—

प्र०-कुणइ, करइ=करोति । कुणन्ति,
करइ = कुर्वन्ति ।

म०-कुणसि, करसि = करोषि । कु-
णह, कुणित्था, करह, करित्था =
कुरुथ ।

उ०-करेमि, करमि, कुणमि, करउं-
(हेम.) = करोमि । कुणमो, कुणमु,
कुणम, करमो, करमु, करम, करमो,
करेमु, करेम=कर्म. ।

(भूते)—

प्र०-काहीअ, अकासि, कासी, काही
(हेम.) = चकार, अकरोत्, अकाशीत्
वा । एवं सर्वत्र ।

(भविष्यति)—

प्र०-काहिइ = कर्ता, करिष्यति वा ।
काहिन्ति = कर्तारः, करिष्यन्ति वा ।

म०-काहिसि = कर्तासि, करिष्यसि
वा । काहित्था, काहिह = कर्तास्थ,
करिष्यथ वा ।

उ०-काहं, काहिमि (हेमः) = कर्ता-
स्मि, करिष्यामि वा । काहिमो, काहिमु,
काहिम = कर्तास्मः, करिष्यामः ।

इति धातु रूपदिग्दर्शनं समाप्तम् ।

(विध्यादौ)

प्र०-कुणउ, करउ = करोतु । कुणन्तु,
करन्तु = कुर्वन्तु ।

म०-कुणसु, कुणेतु, कुण, करहि,
करि, करे = कुव । करहा, करह, कुणह=
कुरुत ।

उ०-कुणसु, करसु, करेसु=करवाणि ।
कुणमो, करमो, करेमो = करवाम । एवं
लिङ्गयपि । हेतुहेतुमद्भावे-कुणउज,
कुणउजा, करउज, करउजा-इत्यादि =
अकरिष्यत् ।

(णिचि)—

करावइ, करावेइ, कारेइ = कारयति ।
एव सर्वत्र ।

(कर्मणि)—

किउजदि, किउजदे, कीरते, कीरइ =
क्रियते-इत्यादि ।

व्यन्तात्-करीअइ, करावीअइ,
कराविजइ, करावीजइ, करिउजइ, =
कार्यते-इत्यादि ।

कृत्षु, (के)—^१

कअ, कत, कव, कय, किअ = कृतः ।
एवम्-कारिअ, कराविअ = कारितः ।

(क्त्वायाम्)—

काउ,^२ काउजं,^३ कबुअ, कबुय,
करवि, करिउ, करिउ, करिय, करिअ,
करिवि, करेप्पि, करेप्पिणु, करेवि,
करेविणु = कृत्वा ।

एवमन्येषामपि रूपाणि समूहानि ।

अथ कतिपयधातूनामादेशा व्याकरणान्तरेभ्यः प्रदर्श्यन्ते—

भुज्^१
भुजइ, भिमइ, जेमइ, कम्मेइ,
अणइ, समाणइ, चमवइ, चडइ-
इत्यादि ।

प्र-विष् = रिअ-
रिअइ = प्रविशति इत्यादि ।

इष्^२ = निअ ।

दसइ, सइ, दावइ, दकखवइ, इत्यादि ।

आस् = अक्क,^३ अक्कइ इत्यादि ।

गस् = ४

दईइ, अइक्कइ-इत्यादि ।

स्या^५ =

ठाइ, यक्कइ, चिट्टइ, निरप्पाइ-इति ।

स्या = अठमुत्त ।^६

मस्त्^७—

आठडइ, णिठडइ, मुडइ, मज्जइ,
मुप्पइ ।

सुप्पा^८ १०१ ।

अल्प = अल्प । हेमस्तु क्य् = अल्प

इष् = इस्^९

स्त् = सुप्^{१०}

धुणिज्जइ, धुण्वइ^{११} ।

(दइ = दज्ज, दइ)

अहिकलइ, आलुक्कइ^{१२} ।

इति परिशिष्टे व्याकरणान्तरेभ्यो धातूनामादेशा समाप्ताः ।

१ भुजो भुज-जिम-जेम-कम्म-णइ-समाण-चमव-चड्ढा. ८।४।११०।६० ।

२ इशेदाँन-दस-दक्खवा ८।४।२२।ण्यन्तत्य। ६० ।

३ गमिष्ययमासां छ ८।४।२१५ ।

४ गमेरई—अइक्कइऽऽणवज्जाऽऽवज्जसो-कुसाऽऽवकुस-पक्कडु-पक्कन्द-णिम्मइ-णी-णीण-
णील्लक-पदअ-रम्म-परिअल-बोल-परिअल-णिरिणास-णिवइऽऽवसेइऽऽवहरा ८।४।१६२ ।
आळा अहिपण्णुज ८।४।१६३ । समा अभिमइ ८।४।१६४ । अभ्याळाम्मत्थ ८।४।
१६५ । प्रत्याळा पलोट्ट ८।४।१६६ ।

५ स्याहा-वक्क-चिट्ट-निरप्पा १६ । उदइ-कुक्कुरो १७ । ठठइ, उक्कुकुरइ ।

६ स्यातेरमुत्त. १४ ।

७ मत्तेराडडु-णिठडु-मुड्डा ।

८ दश-दहो २१८ । इति कः । शक्क-मुक्क-दइ-रुण-मुट्टवे को वा । २।२ । एणु
समुक्कत्य को वा भवति । दइ, दक्क, डट्ट, इति ६० ।

९ चि-चि-छ-हु-स्त्-छ-प्-वृ-गा णो कत्थश्च ८।२४१ ।

१०. न वा कर्मेभावे क्यः क्यस्य च लुक्. २४२ । आदीनां कर्मणि भावे च वर्तमाना-
नामान्ते द्विक्रियाकारागमो वा भवति, तत्सञ्चयोगे च क्यस्य लुक् । कुम्भन्त-स्त्वसावः । ६० ।

११. दहेरहिकलाऽऽहंखो ४ । २०६ । ६० ।

अकारादिक्रमेण शब्दा नुक्रमणिका

अ

अंकुसो = अंकुशः २।४३
 अंको = अङ्कः ४।१७
 अंकोलो = अङ्कोठ', अङ्कोलः २।२५
 अंगुली = अङ्गुरी २।३२
 असो = असः ४।१४
 अअ = अयम् ९।५
 अइ = अयि ९।१२
 अओ = अकः २।१, ३।३
 अग्नि = अग्निम् ४।१२
 अग्निणी = अग्नीन् ५।१४
 अग्नोहो = अर्घ २।१
 अक्षरिअं = आक्षर्यम् १२।३०
 अक्कु = अस्ति १२।१९
 अक्कुं = अस्ति ४।१२-२०
 अक्कु = अस्ति ३।३०, ४।२०
 अक्कुहिं = अस्तिभ्याम् ९।१०
 अक्कुह = आक्षर्यम् १।५, ३।१८, ४०
 अजसो = अयशः २।२
 अजा, अज = आर्या, अथ, ९।१७
 अज्झाओ = अभ्यायः ३।२
 अट्टी = अस्ति ३।११, ५।१
 अणुत्तन्त, अणुवत्तन्त = अनुवर्त्तमान ४।५
 अण्णं = अन्यत् ९।७
 अण्णह-वअणं = अन्यथावचनम् १।१४
 अतुलं = अतुलम् २।२
 अत्ता, अत्ताणो, अप्पा, अप्पाणो
 = आत्मा ५-४५
 अत्तुं = अत्तुम् ९।१०

अत्तो = आतः ३।२४
 अत्थि = अस्ति १२।२०
 अदा, अदाणो = अप्या ५।४७
 अधीरो = अधीरः २।२७
 अपारो = अपारः २।२
 अप्पुक्कल = आत्मीयम् ४।२५
 अवबो = अवो, खेदे ९।१०
 अमू = असौ ३।२३
 अंब, अम्बं-आम्बम् ३।५३
 अग्ग, अग्गहाणं, अग्ग = अस्माकम् ६।५१
 अग्गहिंतो = अस्मभ्यम् ६।४८
 अग्गहात्तुंतो = अस्मत् ६।४९
 अग्गे = वयं ६।४३
 अग्गेसु = अस्मासु ६।५३
 अग्गेहिं = अस्माभिः ६।४७
 अरिहो = अहं. ३।६२
 अरे = अरे ९।१५
 अरे = सम्भाषादिषु ९।१५
 अलहादो = आलहाद्. ३।८
 अलाहि = अलम्, निवारणे ९।११
 अलिअ = अलीकम् ९।११
 अलहादो = आलहाद् १।१८
 अवक्कइ = पश्यति ८।३९
 अवजलं = अपजलम् २।२
 अवत्तो = आवतं ३।९४
 अवरं = अपरम् ९।१०
 अवरण्हो = अपराद्धः ३।८
 अवरि = उपरि १।२२
 अववात्तइ = अवकाशते ८।३५

अववाहृ = अववाहते ८।३४
 अवसरिअं = अपस्तम् ४।२१।५।१
 अवहरहृ = अपहरणि ४।१३
 अवहासो = अवहासः ४।२१
 अवहोवासअं = उभयपार्श्वम् ४।३३
 असिषअ, असिष्वअ = अशिषम् ३।५८
 असु, सुं = आसु ४।१६
 असो = अश्वः २।२
 असो, आसो = अश्वः ३।५४
 अस्त = अस्याः, अस्त्य ३।१५-१७
 अरिस = अस्याम्, अस्मिन् ३।१५-१७
 अस्तु = अस्तु ४।१५
 अस्सो = अश्वः १।१, ३।५८
 अह = असौ-अहम् ६।२३
 अहअ, अह = अहम् ६।४०
 अहके = अहम् १।१२
 अहम्मि = अहम्, माम् ६।४१
 अहिजाई = अभिजातिः १।२
 अहिमज्जु = अभिमन्युः ३।११
 अहिमुको = अभियुक्तः ४।१५

आ

आअच्छदि = आगच्छति १।११७
 आअवे = आगतः १।११६
 आअदो = आगतः २।७
 आइदी = आकृतिः २।७
 आउदी = आकृतिः २।७
 आणत्ति = आह्वतिः १।५५
 आणा = आज्ञा ३।५५
 आणाकस्समो, आणाकस्समो =
 आलानस्तम्भः ४।२९, ३।५७
 आत्मा-आत्मानः ५।४६, ३।४८,
 ५-४५, ४६.
 आदरो-आदरः २।१

आपेको, आमेको = आसीदः १।१
 आसि = आसीत् ७।२५
 आसो = अश्वः १।२ ३।५८
 आसु, सु = आसु ४।१६
 आहिजाई = अभिजातिः १।२

इ

इअ = इति १।१४
 इअरत्थ, इअरम्मि, इअरहिंस = इत-
 रस्मिन् ३।२
 इअलो = अङ्गरः १।३२।३०
 इअिअज्जो = इअित्तज्जः ३।५
 इअिअणो = इअित्तज्जः १।२।८
 इठ्ठी = स्त्री १।२।२२
 इणअ, इनअं, इअम् = इअम् ३।१८
 इमिणा, इमेण = अनेन ३।३, १४
 इमेसिं = एवाम्, आसाम् ३।४
 इमो-इअम् ३।१४, १।५-१६
 इसि = ईषत् १।३
 इसि = ऋषिः १।२८
 इस्सरो = ईश्वरः ३।५८
 इह = अस्मिन् ३।१६-१७

ई

ईसारो = ईश्वरः ३।५८
 ईसालु = ईर्ष्यावान् ४।२५
 ईसि = ईषत् १।३

उ

उअ, उअह = परथ, परथत् १।१४
 उअका = उअका ३।३
 उअकेरो = उअकरः १।५
 उअअअं, उअसा = उअसातम् १।१०
 उअसा = उअसा ३।३०
 उअिअतो = उअित्तः ३।३०
 उअम्ह = इअम् १।१५ ३।३०

उज्जुओ = उज्जुको ३१५२
 उत्तरिजं, उत्तरीय = उत्तरीयम् २१२७
 उदू = उदूः ११२९ २१७
 उदूधुमाई = उदूधमति ८१३२
 उपपलं = उपपलम् ३११
 उपपाओ = उपपातः ३११
 उदभवइ = उदूभवति ८१३
 उम्बर = उदुम्बरम् ४१२
 उम्हा = उम्मा ३१३२
 उलवो = उलपः २११५
 उल्लहलं = उल्लहलम् ११२१
 उवसगो = उपसर्गः २११५
 उभिन्नवई = उद्भिजते ८१४३
 उम्बेक्कइ = उम्बेक्कते ८१४१
 उस्सवो = उत्सवः ३१४२
 उस्सुओ = उस्सुको ३१४२

ए

एअ = एव ४१५
 एअ = एकम्, एवम् ३१५८, ४१५
 एआरह = एकादश २११४-४४
 एवक = एकम् ३१५८
 एण्हं = इदानीम् ४१३३
 एत्तिअं, एवह = एतावत् ४१२५
 एत्तो = एतस्मात् ३१२०-२१
 एत्थ = एतस्मिन्, अत्र ३१२१
 एव = एतद्, एनम् ३१२२
 एदिणा, एरेण = एतेन ३१३
 एदेसिं, एदाणं, एदाण = एतेषाम्,
 एतासाम् ३१४
 एव्हं = एतावत् ४१२५
 एरावणो = ऐरावतः ११३५, २१११
 एरिसो = ईदृशः १११९, ३१
 एव्व = एव ४१५

एव्वं = एवम् ४१५
 एअ, एत्ति, एओ = एवः १११०
 एस, एओ = एवः ३११९, २२

ओ

ओक्खल = उल्लहलम् ११२१
 ओवासइ = अवकासते ८१३५
 ओवाहइ = अवगाहते ८१३४
 ओसारिअं = अपसारितम् ४१२१
 ओहाओ = अवहासः ४१२१

क

कअ = कृतम् ११२७, ५१२३
 कहवो = कैतवः ११३६
 कहवा = कदा ३१८
 कई = कपि २१२
 कउरओ = कौरवः ११४२
 कउसलो = कौशलः ११४२
 कक्क = काट्यम् १०१११
 कज्जलरसरजिएहिं =
 कज्जलरसरजिताभ्याम् ९११०
 कजा = कन्या १०११०
 कज्जवा = कन्यका १२१७
 कडे = कृतः ११११५
 कवइ = कथति ८१३९
 कठोरं = कठोरम् २१२४
 कणअ = कनकम् २१४३
 कणिआरो, कणिणआरो = कर्णिकारः
 ३१५८
 कणेरू = करेणुः ४१२८
 कणणउरं, कणणउरं = कर्णपूरम् ४११
 कण्हो, कसणो = कृष्णः ३१३३, ३१
 कत्तरी = कर्तरी ३१२४
 कत्तो, कदो = कस्मात् ३१९
 कक्क, कम्मि, कहिं, कसिं = कस्मिन्
 ३१७, ८

कबुल = कबुल १२१०
 कथेहि = कथय ११२
 कन्धोष्टो-ठरपलम् ४३३
 कमन्धो-कमन्धः २११९
 कम्भो-कम्भ ४१६-१८
 कटये = कार्यम् ११७
 कर = कृ ८११३, १२११५
 कराविर्भ = कारितम् ७१२८-२९
 कराविज्जह = कार्यते ७१२८
 करावेह = कारयति ७१२७
 करिदाणि = कृत्वा ११११६
 करिसह = कर्षति ८१११
 करिसो = कृषा १११८
 करिसो = कृषः ८१२
 करेमि = करोमि ६१४०-४१
 कलम्बो = कदम्ब २११२
 कलहबधेण = कलहबन्धेन ११११
 कलहार = कलहारम् ३१८
 कलुण = कणम् २१३०
 कलेसि = कलयसि १११२
 कसो = कसः ४११४
 कसट = कष्टम् १०१६
 कसण = कणम् १११६
 कसार्भ = कषायम् २१४३
 कह, कह = कथम् ४११६
 कहि = कस्मिन्, कदा ६१७, ८
 काभम्भ = कर्त्तव्यम् ८११७
 काठं = कर्तुम् ८११७
 काऊण = कृत्वा ४१३२, ८१२७
 कामूयं = कृत्वा १०१३३
 कारिर्भ = कारितम् ७१२८-२९
 कारावेह = कारयति ७१२७
 कारिज्जह = कार्यते ७१२८

कारेह = कारयति ७१२६
 काकासं, काकासं = कालायसम् ४१३
 कास = कस्य, कस्या ६१५
 काह = करिष्यामि ७१३६
 काहावणो = कार्यापणः ६१३९
 काहीन = चकार ८११७, ७१२४
 काहे = कदा ६१८
 किं = किम् १११२
 किई = कृतिः ११२८
 किप्पा = कृत्वा ११२८
 किणह = कीनाति ८१३०
 किणा = केन ६१३
 किणो = किन्तु ११२
 किती = कीर्ति ३१२४
 किर-किल = किल ११५
 किरिया = क्रिया ३१६०
 किरिसो = कील ३१२२
 किटिट्ट = किलट्टम् ३१६०
 किठित्त = कृतम् ११३३
 किलेसो = ह्येसः ३१६३
 किबा = कृपा ११२८
 किसरो = कृषार ११२८
 किसी = कृषिः ११२८
 किस्सा = कस्याः ६१२८
 कीअ, कीआ, कीह, कीए, कीसे =
 कस्याः ६१६
 कीरह = क्रियते ८१६०
 कुअकअं = कुवल्लयम् ४१५
 कुअबोओ = कौबेयकः ११४४
 कुअडी = कृषिः ३१३०
 कुणह = करोति, कुरुते ८११३
 कुम्भारो, कुम्भारो = कुम्भकारः ७१३
 कुसुम्भारो, कुसुम्भारो = कुसु-
 मप्रकरः ३१५७

केदवो-कैदवः २।२१-२२
 केत्तिअं, केद्वहं = कियत् ४।२५
 केरिसो = कीरसाः १।१९ १।३१
 केलासो = कैलासः १।३५
 केवट्ठो = कैवर्तकः ३।२२
 केसवो = केसावः १०।३
 केत्ति = केषाम्, कासाम् ६।४
 कोट्ठिमं = कुट्टिमम् १।२०
 कोत्थुहो = कौस्तुभः १।४ १।३।१२
 कोमुई = कौमुदी १।४१
 कोसम्बी = कौशाम्बी १।४१
 कोसलो = कौशलम् १।४२
 वसु = खलु ९।६
 ख
 खइअं, खाइअ = खादितम् १।१०
 खगो = खड्गः ३।१
 खण = खणम् ३।३१
 खदो = खतः ३।२९
 खन्दो = स्कन्दः ३।२९
 खन्धो = स्कन्धः ३।२९
 खमा = क्षमा, यमा ३।३१, ३।६३
 खम्भो = स्तम्भः ३।१, ४।५०
 खलिअ = खलितम् ३।१, ५०
 खादइ = खादति ८।२०
 खाणू = स्थाणुः ३।१५
 खुजो = कुञ्जः २।३४
 खुप्पइ = मज्जति ८।६८
 खोढओ = स्फोटकः ३।१६
 ग
 गअणं = गगनम् ९।१६
 गआ = गदा २।२
 गढरव = गौरवम् १।४३
 गओ = गजः २।२
 गम्गरो = गङ्गादः २।१३

गच्छं = गमिष्यामि ७।१६
 गचे = गतः १।११५
 गह्वहो = गर्दभः ३।२६
 गह्वो = गर्तः ३।२५
 गदुअ = गत्वा १२।१०
 गदिमणं = गर्भितम् २।१०
 गमण = गमनम् १०।३
 गम्मइ, गमिज्जइ, गमीअइ =
 गम्यते ७।९, ८।५८
 गरिहो = गर्हः ३।६२
 गरुअ = गुरु १।२२
 गरुई = गुर्वी ३।२२
 गह्वइ = गृहपतिः ४।३२
 गहिज्जइ, गाहिज्जइ = गृह्यते ८।६१
 गहिदच्छले = गृहीतच्छलेः १।१५
 गहिर = गभीरम् १।१८
 गाअइ, गाइ = गायति ८।२९
 गाअउ, गाउ = गायतु ८।२९
 गाअन्ति = गायन्ति ८।२५
 गारव = गौरवम् १।४३
 गाहा = गाथा २।२७
 गिट्ठी = गृष्टि १।२८
 गिहो = गृहः १।२।६
 गिग्गो = ग्रीष्मः ३।३२
 गिरा = गीः ४।८
 [गुरुओ = गुरुः]
 गुज्जओ = गुह्यकः ३।२८
 गुण्ठी = गृष्टिः ४।१५
 गेणइ = गृह्णाण ९।२
 गेणइइ = गृह्णाति ८।१५
 गोट्ठी = गोष्ठी ३।१
 गोणा = गोदावरी ४।३३
 गोविन्तो = गोविन्दः १०।३

ख

खणा = खणा १।२७
 खर = गृहम् ४।३२-३३
 [खे, खेत् = ग्रह ८।१६]
 खेळण = गृहीत्वा ४।२३
 खेत्तव्यं = ग्रहीतव्यम् ८।१६
 खेत्तुं = ग्रहीतुम् ८।१६
 खेत्तूण = गृहीत्वा ८।१६
 खेत्तून = गृहीत्वा १०।१३
 खोलइ = खूर्णते, खोणते ८।१६
 ख
 खहत्तो = चैत्रः १।२६
 खटस्थी = चतुर्थी ३।९
 खडइह = चतुर्दश २।१४
 खडइही = चतुर्दशी १।९
 खऊहिं = चतुर्भिः ३।६०
 खड्ड, खाड्ड = चाटु १।१०
 खतुण्हं, खटण्ह = चतुर्णाम् ३।५९
 खत्तारि, खत्तारो = खत्तार, खतुरः ३।५८
 खन्दिमा = खन्दिमा २।३
 खन्दो, खन्दो = खन्त्रः ३।४
 खमरं, खमर = खमरम् १।१०
 खम्पइ = खर्चयति ८।६५
 खलइ, खलइ = खलति ८।५३
 खळणो = खरणः २।३०
 खातुलिख = खातुर्त्यम् ४।३३
 खिट्ट = स्था १।११३, ३।६३, १।११४
 खिणइ = खिनोति ८।२९
 खिण्धं खिं खेंधं, खेंधं = खिण्धम्
 १।१२, ३।३४
 खिलादो = किरातः २।३०-३३
 खिष्ठदि = सिष्ठति २।१४
 खिहुरो = खिहुरः २।४
 खुन्वइ = खुन्वति ८।७१

खोत्थी, खोदही = चतुर्थी, चतु-

र्थी १।९, २।४४

खौरिबं = खौर्यम् ३।१०

ख

खट्टी = खट्टी २।४१

खणं = खणम् ३।३१

खसवणो = सप्तपर्णः २।४१

खमा = खमा ३।३१

खम्मुहो = खम्मुहः २।४१

खारं = खारम् ३।३०

खावथो = खावकः २।४१

खाहा = खाया २।१८, ५।२४

खिदइ = खिनति ८।३१८

खीर = खीरम् ३।३०

खुण = खुतम् ३।३०

खुणो = खुणः ३।३०

खुरं = खुरः ३।३०

खुखो = खुखः ३।३०

खेत्त = खेत्तम् ३।३०

ज

जभा, जइ = यदा १।११

जहभा = यदा ३।८

जठणअइ, जठणाअइ = यमुना-
तटम् ४।१

जठणा = यमुना २।३

जवखो = यवः २।३१, ३।२९, ५।१

जखो = यज्ञः १।२७

जट्टी = यष्टिः २।३१

जठरं = जठरम् २।२४

जण्णओ = जनकः ३।५३

जण्णो = यज्ञः ३।४४

जण्हू = जह्नुः ३-३३

जत्तो, जदो = यस्मात् ३।९

जम्पइ = जम्पति ८।२४

जम्भाअइ = जम्भते ८।१४

जम्भो = जम्भ ३१७३, ४११८
 जसो = यथा: २१३१, ४१९, १८
 जह, जहा = यथा १११०
 जहणो, जहणं = जघनम् २१२७
 जहिद्विलो = युधिष्ठिरः ११२९, २१३०
 जा = यावत् ४१५
 जाणह = जानाति ८१२३
 जामाउओ = जामातृक. ११२९
 जामाभा, जामाभरो = जामाता ५१३५
 जाव = यावत् ४१५
 जास = यस्य ३१५
 जाहे = यदा ३१८
 जिणह = जयति ८१५६, ५७
 जिणा = येन ३१३
 जिण्वह = जीयते ८१५७
 जिस्सा = यस्याः ३१३
 जीअ = जीवः, जीवितम् २१२, ४१५
 जीआ = उवा ३१६६
 जीह, जीए = यस्याः ३१६, ५१२
 जीविअ = जीवितम् ४१५
 जीहा = जिह्वा १११०, ३१५४
 जुज्झह = युद्धयते ८१४८
 जुगुक्खा = जुगुप्सा ३१४०
 जुगां = युग्मम् ३१२
 जुवा, जुवाणो = युवा ५१४७
 जूरह = क्रुध्यति ८१६४
 जेत्तिअं, जेहहं = यावत् ४१२५
 जेस्व = एव १२१२३
 जोअगो = योग्यः ३१३
 जोअणवन्तो = यौवनवान् ४१२५
 जोअणं = यौवनम् ११४१, ३१५२
 झ
 झाअति = भ्यामस्ति। झाह = भ्यायति
 ८१२५

झिज्जह = जयति ८१३७
 ठ
 ठा, ठाअंति = तिष्ठन्ति ८१२५
 ठिअं = स्थितम् ५११३-२२
 ड
 डण्डो = दण्डः २१३५, १२१३१
 डसणो = दशन २१३५
 डोळा = दोळा २१३५, १२१३
 ण
 णअणं = नयनम् २१३
 णअरं = नगरम् २१२
 णहुरगामो, णहुरगामो = नदीग्रामः
 ३१५७
 णहसोसो = नदीस्रोतः ४११, ३१५२
 णह्रं = नदी २१४२, ५११९-२२-
 २९, ३१६०
 णउलं = नकुलम् २१२
 णक्खो = नख. ३१५८
 णगो = गगन. ३१२
 णव्वह = नृत्त्यति ८१४७
 णत्थि = नास्ति ४-१ टि०
 णट्ठो = नर्तक. ३१२२
 णटो = नटः २१२०
 णवर = केवलम् ९१७
 णवरि = आनन्तर्ये ९१८
 णवि = न-अपि, विपरीतम् ९११६
 णह = नमस् ४१६-१९
 णहो = नख. ३१५८
 णाओ = नागः ९११५
 णाहलो = काहलः २१४०
 णिअक्कह = परयति ८१६९
 णिअन्तो = निष्क्रान्तः ४-१ टि०
 णिअणं = नित्यम् ३१२७
 णिअण्रो = निर्झरः १०१३
 णिअण्रो = निर्झरः ३१५१

गिट्दुरो = मिष्टुरः ३११

गिडाळं = छटाटम् ७१३३

गिहा = मित्रा १११२

गिहाळ = मित्रावान् ७१२५

गिष्काओ = निष्पायः २१३५

गिम्माणइ = निर्माति ८१३६

गिवत्तओ = निवर्तकः ३१२७

गिबिडो = निबिडम् २१२३

गिब्बुदं = निर्बुतम् ११२९

गिब्बदी = निष्पत्तिः २१७

गिस्तओ = निषेधः २१२८

गिस्ता = निष्ठा २१४३

गिस्तासो, गीस्तासो = नि-
श्वासः ३१५८

गिहसो = निकषः २१४

गिहिओ, गिहितो = निहितः
३१५८, ७१३३

गुण, गूण = नूनम् ७११६

गेउर = नूपुरम् ११२६

गेड्ड = बीडम् १११९, ३१५२

गेहा = मित्रा १११२

गेहो = स्नेहः ३११, ६४

गो = नः, अस्मान् ३१४४, ५१

गोमल्लिभा = नवमल्लिका ११७

गोळइ = बुद्धति, बुद्धते ८१७

गहाण = ज्ञानम् ३१३३

त

तभा, तह = तदा ११२

तभाणि = तदानीम् १११८

तह्छं = तृतीयम् १११८

तह, तए = त्वया, त्वयि ३१३०

तह्भा = तदा ३१८

तह्सो = त्वत् ३१३५

तं = तद्, तम् ३१२९

तं = त्वम्, तं, त्वाम् ३१२९-३७

तंस = त्वयाम् ७११५

तणं = तृणम् ११७

तणुई = तन्वी ३१६५

तंबं = ताम्रम् ३१५३

तम्बो = स्तम्बः ३११३

तरइ, तीरइ = कवयोति ८१७०

तकाजं = तडागः २१२३

तलवेण्डअं = तालवृन्तकम् १११०,
३१४५

तलुनी = तरुणी १०१५

तह, तहा = तथा १११०

तहि, तहिं = तस्मिन्, तस्मिं ७११६, ३१७

ता = तावत् ७१५

तारिसो = ताडयः ११३१

ताव = तावत् ७१५, ६

तास = तस्य ५१५, ११

ताहे = तदा ३१८

तिणा = तेन ३१३

तिणिण = त्रयः, त्रीन् ३१५६

तिण्हं = तीक्ष्णम् ३१३३

तिण्ह = त्रयाणाम् ३१५९

तिस्सा, तीसे, तीय, तीभा, तीज,

तीह = तस्याः ३१६

तीहि, तीसु = त्रिभिः, त्रिषु ३१५५, ६०

तुज्ज, तुम्ह = तव ३१२८

तुज्जे = यूयम्, युष्मान् ५१२८, २९,
३१३९

तुगिहओ, तुगिहओ = तृणीकः ३१७८, ८१२

तु, तुमं = त्वं, त्वाम् ३१३६, २७

तुमाइ = त्वया ३१२३

तुमो, तुह = तव ३१३१

तुरिअं = त्वरितम् ८१५

तुवरइ = त्वरते ८१७

दुहन्धं, दुहन्धं = दुहन्धम् ७११

दूरं = दूरम् ३१३८-५३

दूसइ = दुष्यति ८१३६

ते = ते ६१२२

ते = तव, त्वया ६१३२

तेत्तिअं, तेदह = तावत् ६१२५

तेरह, तेरहो = अयोदश ११५,
२११४, ४४

तेलोअं, तेलोअं = त्रैलोक्यम्

११३५, ३१५८

तेसिं = तेषाम्, तासाम् ६१४

तो, ततो, तदा = तस्मात् ६११०

तोण्ड = तुण्डम् ११२०

त्ति = इति १११४, २७

थ

थवओ = स्तवकः ३११२, ५०

थाणू = स्थाणु ३११५

थिपइ = तुष्यति ८१२२

थुई = स्तुतिः ३११२

द

दहन्धो = दैत्यः ११३६

दहवं = दैवम् ११३७, ३१५८

दहस्स = दास्यामि १२११४

दण्ण = दण्डयामि ७११६

दण्णो = दण्डः ३१३०

दट्ठ = दष्टम्, दष्टम् ४११२

दव्वं = दग्धम् ८१६२

दवग्गी = दावाग्मि १११०

दसण = हर्षनम् ७११५

दसवलो = दशवलयः ३१४५

दसमुहो = दशमुखः २१४५

दसरहो = दशरथः २१४५

दसवतनो = दशवदनः १०१३

दहिं = दधि ५१२५, ३०

दस्के = दक्षः १११८

दाळण = दण्डा ४१२३

दाळा = दंष्ट्रा ४१३३

दातूणं = दण्डा १०११३

दाळिमं = दाडिमम् २१३३

दाहं = दास्यामि ७११६

दिअरो = देवरः ११३४

दिअहो = दिवसः २१२-४६

दिट्ठी = दृष्टिः ११२८, ३११०, ५०, ५१

दिण्ण = दण्डम् ८१६२

दिता = दिना ४१११

दीह = दीर्घम् ३१५८

दुअल्ल, दुजल्ल = दुकूलम् ११२५

दुरअ = द्वितीयम् १११८

दुक्खिओ = दुःखितः ३१५८

दुअणो = दुर्जनः १११७

दुवे = द्वौ ६१५७

दुअवारिओ = दौवारिकः ११४४

दुहाइअ, दोहाइअ = द्विधाकृतम् १११६

दुहाइज्जइ, दोहाइज्जइ = द्विधाक्रियते

१११६

दूमइ = दुग्गोति, दूयते ८१८

दे = ते, त्वया ६१३२

देअरो = देवरः ११५४

देवथुई = देवस्तुतिः ३१५७

देअव = दैवम् ११३७, ३१५८

देहि = देहि ६१६४

दो, दोणिण = द्वौ ६१५७

दोण्हं = द्वयोः ३१५९

दोहलो = दोहदः २११२

दोहाइअं = द्विधाकृतम् १११६

दोहाइज्जइ = द्विधाक्रियते १११६

दोहिं = दास्यामि ६१५४

दोहो, दोहो = दोहः ३१४

अ

अथं = अथम् ३१२९, ५१३०
अणवन्मो, अणाको = अणवान् ३१२५
अम्मिष्ठ, अम्मिष्ठं = अम्मिष्ठः ११२२
आह = आवति ८१२७
धीआ = दुहिता ३१३३
धीरं = धैर्यम् ११२९, ३११८, ५४
धुणह = धूनोति ८१५६
धुतो = धूर्तः ३१२४
धुरा = धुर् ३१८
धुवह, धुणिजह = धूयते ८१५०
धुवसि = धूयसे ९१९
धूवा = दुहिता ३१३३

प

पअड, पाअडं = प्राकटम् ११२
पउअ, पाउअ = प्राकृतम् १११०
पउत्ती = प्रवृत्तिः ११२९
पउम = पथम् ३१६५
पउरो = पौर ११४२
पउरिसो = पौरुष. ११४२
पओडो = प्रकोष्ठः ११४०
पखलो = प्रखल ३१२७
पखक्लं = प्रत्यक्षम् ३१२७
पखल = पथ्यम् ३१२०
पखिद्धमं = पक्षिमम् ३१४०
पज्जतो = पर्याप्तः ३११
पज्जणो = प्रज्जणः ३१४४
पकृणं = पक्तनम् ३१२३
पखह = पतति ८१५१
पकाआ = पताका २१८
पकि = पति २१७
पकिवआ = प्रतिपदा २१७
पकिवही = प्रतिपत्तिः २१७
पकिसनो = प्रतिलक्षः २१८

पकिसिद्धी, पकिसिद्धि = प्रतिस्व-

द्विन् ११२७, ३१३७

पकिमुवुं = प्रतिभुतम् ३११५

पवमो = प्रथमः २१२८

पणरहो = पणवसा ३१४४

पण्णासा = पण्णासत् ३१४४

पण्हा, पण्हो = प्रभः ३१३३, ३१२७

पण्डुवुं = प्रस्तुतम् ३१३३

परधरो, परधारो = प्रस्तरः १११६

पमवह = प्रभवति ८१३

पमिहह, पमीलह = प्रमीलति ८१५४

पग्हो = पथमम् ३१३२

परहुओ = परभृत् ११२९

परिमवह = परिभवति ८१३

पलंअणो = प्रलंअन २१२७

पलिअपु = परिअयः १११५

पलित = प्रदीप्तम् ३१२१

पल्लय = पर्यस्तम् ३१२१

पल्लाण = पर्याणम् ३१२१

पबहो = प्रकोष्ठ ११४०

पवणुअअ, पवणोअअं = पवनोअ-

तम् ३११

पसिद्धी, पासिद्धी = प्रसिद्धिः ११२

पसुत्त, पासुत्तं = प्रसुप्तम् ११२

पसुत्तह = प्रष्टुप्यति ११२२

पहरो, पहारो = प्रहारः १११०

पहो = पन्थाः १११३

[पाअह, पाह = अभिप्रति ८१२०]

पाउअं = प्राकृतम् १११०

पाउसो = प्राकृत् ३१११, १८

पाकिसिद्धी = प्रतिस्पर्द्धी ११२, ३१३७

पाणाहन्तो = प्राणवान् ३१२५

पारिअअं = पारीयम् १११८

पारावो, पारावली = पारावतः ४१५
 पाखेइ = पक्षते ८११०
 पाखणं = पादपवनम् ४११
 पिआ, पिअरो = पिता ५१३५
 पिआपिअ = पीतापीतम् ४११
 पिअं = पक्कम् ११३, ३१३
 पिट्ठं = पिष्टम् १-१२
 पिअ = इव १०१४
 पीअं = पीतम् ४१२६
 पीअलं = पीतलम् ४१२६
 पीअदा, पीअत्तण = पीनता,
 पीनत्वम् ४१२२
 पुट्ठं = पृष्ठम् ४१२०
 पुओ, पुओ = पुत्रः १२१४
 पुक्क = पुष्पम् ३१६०, ५१
 पुरिअं = पौरस्यम् ४१२५
 पुरिसो = पुरुषः ११२३
 पुअइ = परयति ८१६१
 पुलिअरअ = पुरुषस्य ११११२
 पुलिआ = पुरुषाः ११११२
 पुलिआह = पुरुषस्य ११११२
 पुलिओ = पुरुषः ११११४
 पुअण्हो = पूर्वाह्नः ३१८
 पुसो, पुसो = पुण्यः ३१४८
 पुहवी = पृथिवी १११३, २९
 पेअ = परय ५१३९
 पेअइह, = परयति, प्रेक्षते ५१३, ५११४,
 १२११८
 पेट्ठं = पिष्टम् १११२
 पेण्ड = पिण्डं, पिण्डः १११२
 पेअं = प्रेमम् ३१५२
 पेअन्तं = पर्यन्तम् ११५, ३११८
 पोअलो = पुष्करः १११०, ११११९
 पोअओ = पुस्तकम् ११२०

फ
 फंसो = स्पर्शाः ३१३, ३१४, १५
 फणसो = प्रमत्ताः ३१३७
 फण्णं = स्पर्शम् ३१३६
 फरिसो = स्पर्शाः ३१६२
 फरुसो = पुरुषः २१३६
 फलिअं = पलितम् ८१९
 फलिहा = परिष्कारः २१३-३६
 फलिहो = परिषः २१३०-३६
 फलिहो = स्फटिकः २१४-३२
 फुहइ, फुअइ = स्फुटति ८१५३
 भ
 भअक्कइ = बृहस्पतिः ४१३०
 भअरवो = भैरवः ११३६
 भत्त = भक्तम् ३११
 भत्तारो = भर्ता ५१३१-३३
 भइ = भद्रम् ४११२
 भमइ = भ्रमति ८१७१
 भमिरो = भ्रमणशीलः ४१२४
 भरइ = स्मरति, स्मरते ८११८
 भरणिअं, भरणिअ = भरणीयम् २११७
 भरहो = भरतः २१९
 भाअण, भाअं = भाजनम् ४१४
 भाआ, भाअरो = भ्राता ५१३५
 भारिआ = भार्या १०१८
 भाइ = बिभेति, बिभीते ८११९
 भिअरो = भृङ्गारः ११२८
 भिअो = भृङ्गः ११२८
 भिअिवालो = भिन्दिपालः ३१४३
 भिअइ = भिगति ८१३८
 भिअलो = विह्वलः ३१४० टि०
 भिसिणी = बिसिनी २१३८
 भुअ = भुक्तम् ३१५०
 भोअुं = भोक्तुम् ८१५५

भोत्तुण = भुक्त्वा ८१३५

भोत्तव्वं = भोक्तव्यम् ८१५५

भ

मभं = मृतम् ११२७

मह, मए = मवा, मयि ६१४५, ५२

महत्ती = मत् ६ = ४८

महल = मलिनम् ४११३

मउड = मुकुटम् ११२२, २११

मउल, मउलो = मुकुलम् ११२२, २१२

मऊरो = मयूरः ११८

मऊहो = मयूखः ११८

मओ = मव २१२

मवगो = मार्ग २१२, ३१५०

मविल्लभा = मविका ३१३०

मउत्त = भस्मत् ६१४०-५३

मउत्तणो = मध्याह्नः ३१७

मवे = मृतः ११११५

मव = मठ. २१२४

मणसिणी = मनस्विनी ११२४, १५

मणोजा = मनोज्ञा ३१५

मणूरो = मण्डूक. ४१३३

म, ममं = माम् ६१४२

मथं = मुस्तम् ४११५

मम्महो = मम्मथः ३१४३

मरइ = म्रियते ८१११

मलइ = मृद्राति ८१५०

मलिणं = मलिनम् ४१३१

मंस = मांसम् ४११६

मंसू = रमण ४११५

मसाणं = रमणायम् ३१६

मस्सू = रमणू ३१६

मह, मउत्त = मम ६१५०

महअइं = ममार्द्धम् ४१३

महु = मधु ५१२५-२७-३७

महुअं = मधुकम् ११२४

माअन्वो = माकन्वः ४१३३

माआ = माता ५१३१

माहन्वो = माकन्वः ४१३३

माउओ = मातृकः ११२९

माणसिणी = मनस्विनी ११२, ४११५

माणुतो = मनुष. २१४२

मायवो = माधवः १०१३

माळा = माला ४११९, २४, ६१६०

माळाइवलो = मालावान् ४१२५

माओ = माषः ११११

मास = मांसम् ४११६

मिअको = मृगाह्न. ११२८

मिओ = मृतः ३१५८

मिण्हा = मिथ्या ३१२७

मितो = मित्र. ३१५८

मिलाणं = म्लानम् ३१६२

मिव = इव ९११६

मुइंगो = मृदङ्ग. ११३

मुक्कं = मुष्कः ३१२९ टि०

मुग्गरो = मुद्गरः ३११

मुग्गो = मुद्गः ३११

मुण्हा = मूषर्हा ३१५१

मुजाणो = मौञ्जयनः ११४४

मुणइ = जानाति ८१२३

मुणाओ = मृणालम् ११२९

मुसी = मूर्तिः ३१२४

मुओ = मुग्गः २१२७

मुहं = मुखम् २१२७

मुहलो = मुखरः २१३०

मूत्तणं = मूत्रम् ४१२३

मूहवा = मूढता ४१२२

मेओ = मेघः १७१३

मेहका = मेघला ३१३७

मेहो = मेघः २।१७
 मोत्ता = मुक्ता १।२०
 मोरो = मयूरः १।८
 मोहो = मयूलः १।८
 मिमव = इव १।१६
 म्हु, मिह, म्हु, म्हो = अस्मि ७।७
 य
 मायवे = जायते १।१४
 र
 रभणं = रक्तम् ३।६०
 रभवं = रजतम् २।२, ७
 रवखसो = राक्षसः १।६
 रव्छा = रथ्या ३।२७
 रणण = अरण्यम् १।४
 रण्णो, रण्णा = राज्ञः, राज्ञा ५।३८, ४२
 रत्त = रक्तम् ८।६२
 रत्ती-रात्रिः ३।५८
 रमणिज्ज, रमणिज्ज = रमणीयम् २।१७
 रमिज्जह, रम्भह = रम्यते ८।५८
 रसी, रस्सी = रसिमः ३।२, ५८
 राभउलं, राउल = राजकुलम् ४।१
 राभा = राजा ५।३६, ४४
 राहणो, रण्णो = राज्ञः ५।३८, ४२
 राई = रात्रिः ३।५८
 राखिना = राज्ञा १०।१२
 रासहो = रासभः २।२७
 राहा = राधा २।२७
 रिच्छो = श्वश्रुः १।३०, ३।३०
 रिणं = श्वणम् १।३०
 रिजो = श्वजः १।३०
 रक्खो = वृक्षः १।३२, ३।३१
 रण्णं = रुदितम् ८।६२
 र्हो, र्हो = रुद्रः ३।४
 र्ण्भह, र्ण्भह = रुग्णः ८।४९
 र्ण्पं = रुक्मम् ३।४९

र्विपणी = रुक्मिणी ३।४९
 रुवह = रोदिति ८।४२
 रुसह = रुण्यति ८।४६
 रे = भो, सम्भाषणादिषु ९।१५
 रोच्छं = रोदिव्यामि ७।१६
 रोत्तव्वं = रोदितव्यम् ८।५५
 रोत्तु = रोदितुम् ८।५५
 रोसाहत्तो = रोषवान् ४।२५
 ल
 लगह = लगति ८।५२
 लच्छी = लक्ष्मी ३।३०
 लट्टी = यष्टिः २।३२
 लस्करो = राक्षसः १।१८
 लहुई = लक्ष्मी ३।६५
 लाभा = राजा १।११०
 लिच्छा = लिप्सा ३।४०
 लिउसह = लिह्यते ८।५९
 लुणह = लुनाति ८।५६
 लुव्वह, लुणिज्जह = लुप्यते ८।५७
 लुद्धो = लुब्धकः ३।३
 लुभह = माहि ८।६५
 लोण = लवणम् १।७
 लोद्धो = लुब्धकः १।२०, ३।३
 व
 वभह = वाक्कति ८।७०
 वभण = वचनम् २।२, ४२
 ववं = वयम् १।२।२५
 वह्देहो = वैदेहः १।३६
 वह्देहो = वैदेहः १।३६
 वह्दरं = वैरम् १।३६
 वह्दसंपाअणो = वैशम्पायनः १।३६
 वह्दसाहो = वैशाखः १।३६
 वह्दसिओ = वैशिकः १।३६
 वक्कलं = वक्कलम् ३।३
 वग्गी = वाग्मी ३।३

वचो=वचाजः १०१३

वकं=वक्त्रम् ४११५

वक्त्र=व्रजति ८१४७

वक्त्रो=वस्तरः ३१४०

वक्त्रा=वृक्षाः ५१२

वक्त्राणं=वस्त्रानां वृक्षाणाम् वा ५१४

वक्त्रे ठिभ = वस्त्रे स्थितम् ५११३

वक्त्रेण=वस्त्रेण, वृक्षेण वा ५१४

वक्त्रो=वृक्षः ११३२, ३१३७

वक्त्रो=वक्त्रः ३१५१, १३, २७, ६१६३

वक्त्रो = वस्त्रः ३१४०, वृक्ष ३१३०,

४११८

वज्रह = व्रजति ८१६६

वज्रभो = वाद्यकः ३१२८

वज्रणीभं = वज्रनीयम् ४११४

वज्रिस् = वज्रिणम् २१२३

वज्रह = वर्जते ८१४४

वर्ण = वनम् ४११२, ५१३०

वर्णो = वर्णः ४११५

वर्णी = वर्तिः ३१३३

वर्तमान = वर्तमानम् ३१२४

वर्त्ता = वर्त्ता ३१२४

वर्त्तिभा = वर्त्तिका ३१२४

वज्रो = वृद्धः ११२७

वन्द = वृन्दम् ४१२७

वण्णो = वाण्यः, उष्मा ३१३८

वग्महो = वग्मथः २१३९, ३१४३

वग्मो = वर्म ४११८

वग्मो = व्राह्मण्यम् ११२७

वग्मो = व्राह्मणः ३१८, ६१६४

वग्मा, वग्माणो = व्राह्मा ५१४७

वग्म = वृणोति, वृणुते ८११२

वक्त्रही = वक्त्रभिः २१२३

वक्त्रिभं = वक्त्रिकम् १११८

वक्त्रे = वक्त्रि, वग्मवक्त्रे ९११२

वक्त्रही = वक्त्रिः २१९

वक्त्रो = वृक्षमः ११२७, २१४३

वहिरौ = वहिरः २१२७

वहुमुह, वहुमुहं = वहुमुखम् ४११

वहू = वधूः ५११९-२१-२९, ६१६०

वहूर्हि = वधूमिः ६१६१

वाधह, वाह = म्लायति ८१२१

वाजवहणं = वाद्ययन्त्रम् ४११

वाभा = वाक् ४१७

वाडभो, वाडणो = वाद्यकः ५११६

वाडण = वाद्यना ५११७

वाडणो, वाडस्स = वायोः ५११५

वाडग्मि = वायौ ६१६१

वाडस्स = वायोः ६१६०

वाज = वायुः ५११४-१८-२७, ६१

६०-६१

वाजो = वायोः ६१६०

वाजो, वाजहु, वाजहि=वायोः ६१६१

वाजसु = वायुसु ५११८, ६१६०

वाजहिं = वायुभिः ५११८, ६१६०

वाजहिंतो, वाजसुतो = वायुभ्यः ६१६२

वारह = व्राह्म २११४, ४४

वावहो = व्यापृतः ११२४

वाहिंसं = व्याहृतम् ३१५२

वाहो = वाण्यः ३१३८, ५४

विज = वृज ११३-१६, ११२२४

विजह्मी = वितर्हिः ३१२६

विजणा = वेदना ११३४

विजणो = वृजनम् ११३

विजाण = वितानम् २१२

विजारिक्को, विजारिक्को = विका-

रवान् ४१२५

विहन्तो = वितृण्यः ११२८

विठदं = विठुलम् ११२९, २१७
 विठलं = विठुलम् २१७
 विंदिधं = वृंहितम् ११२८
 विक्रवो = विक्रवः ३१३
 विक्किणह, विक्रकेह = विक्किणीते ८१३१
 विक्कड्डी = विक्कड्डीः ३१२६
 विक्कुओ = वृद्धिः १११५, २८, ३१४१
 विज्जा = विद्या ३१२७
 विज्जुली, विज्जू = विज्जु ४१९-२६
 विज्जो = विज्ज १२१७
 विज्जातो = विज्जात १०१९
 विज्जो = विज्ज ४११४
 विडवो = विटप २१२०
 विण्णाणं = विज्ञानम् ३१४४
 विण्हू = विष्णु. १११२, २१३३
 विप्परिसो = विस्पर्श. ३१५१
 विड्ढलो = विड्ढल. ३१४७
 वियले = विजल. १११५
 विलाशो = विलास. ११११
 विसह = प्रसते ८१२८
 विस = विसम् २१३८
 विसी = वृषी ११२८
 विसूरह = सिधते ८१६३
 विस्सासो = विश्वास ३१५८
 विहओ = विस्मय. ३१३२
 विहलो = विड्ढल. ३१४७
 वीरिअ = वीर्यम् ३१२०
 वीसओ = विश्वस्त. १११७
 वीसओ = विश्वस्तः १११७
 वीसासो = विश्वासः ३१५८
 वीहह = विमेलि, ८११९
 बुज्जह = बुज्जते ७१४८
 बुहह = मज्जति ८१६८
 बुत्तन्तो = बुत्तान्तः ११२९

बुन्दानं = बुन्दानम् ११२९
 वेअ = एव ९१३
 वेअणा = वेदना ११३४
 वेळ्ळं = वेत्स्यामि ७११६
 वेज्ज = वैद्यम् ३१२७
 वेडिसो = वेतस. ११३, २१८
 वेड्डह = वेष्टते ८१४०
 वेण्हू = विष्णु १११२
 वेत्तव्व = वेदितव्यम् ८१५५
 वेत्तुं = वेदितुम् ८१५५
 वेत्तूण = विदित्वा ८१५५
 वेड्डो = विड्ढल ३१४७
 वेळुरिअ = वदूर्यम् ४१३३
 वेळ्ळी = वल्लि ११५
 वेवह = वेपन्ती ७१११
 वेवन्ती = वेपन्ती ७१११
 वेवमाणा = वेपमाना ७१११
 वो = व. ११२९-३७
 वोळ्ळु = वत्स्यामि ७११६
 वोरं = वदरम् ११६
 वन्द = बुन्दम् ४१२७

श

शहिदाणि = सोद्धा १११६
 शिआलका, शिआला, शिआले =
 शृगालः १११७

स

सअओ = शकट. २१२१
 सअहुत्त = शतकृत्वः ४१२५
 सआ, सह = सदा १११५
 सहूर = स्वैरम् ११६६
 संवत्तओ = संवर्तक. ३१२४
 सवुद = सवृत्तम् ११२९
 संवुदी = संवृत्ति. २१७
 संवेहह = संवेष्टते ८१४१

सङ्ग=सङ् ८१५२
सङ्गह=सङ्गोति ८१५२
सङ्गो=सङ्गः ३१३
सङ्गामो=सङ्गाम् १०३
सङ्गन्ती=सङ्गन्तिः ४११ टि०
सङ्गन्तो=सङ्गन्तः ३१५६४
सङ्गा=सङ्गा ४११७
सञ्चारं=सञ्चारम् २१२
सञ्जो=सञ्जः ३११
संज्ञादो=संज्ञातः २१७
सङ्गह=सङ्गह्यते ८१५१
सङ्गा=सङ्गा २१२९
सङ्गेहो=सङ्गेहः ३१६४
सङ्गाविजं=संस्थापितम् ११११
सङ्गो=सङ्गः २१३३
सङ्गा=सङ्गा ३१५५
सङ्गा=सङ्गा ३१३२
सङ्गाको=सङ्गावान् २१४२
सङ्गो=सङ्गः २१४२
सङ्गा=सङ्गा १०१०
सङ्गेहो=सङ्गेहः १०१०
सङ्गा=सङ्गा ३१२६
सङ्गाव=सङ्गावः ९१२
सङ्गरी=सङ्गरी २१२६
सङ्गल=सङ्गलम् २१३५
सङ्गस्थो=सङ्गस्थः ३११२
सङ्गिदो=सङ्गिदः ११२
सङ्गपत्नी=सङ्गपतिः ४११७
सङ्गपति=सङ्गपति २१७
सङ्गवद्=सङ्गवदति ८१३
सङ्गवद्=सङ्गवद् ३१२६
संज्ञादो=संज्ञातः २१७
सङ्गह=सङ्गह्यते ८१५१
सङ्गो=सङ्गः ४११०१६
सङ्गसं=सङ्गसम् १०१३
सङ्गहं=सङ्गहम् ४११

सरिआ=सरित् ४१७
सरिचुं=सरिचम् ११२, ३१२०
सरिसो=सरिसः ११३१
सरी=सरः ४१६, १८
सलका=सलकः १०१३
सलाहा=सलाहा ३१६६
सवहो=सवहः २११५, २७
सवमुहो=सर्वमुखः ४११
सवोमुहो=सर्वमुखः ४११
सवमूहो=सर्वमुखः ४११
सवोमुहो=सर्वमुखः ४११
सव्वज्जो=सर्वज्जः ३१५
सव्वज्जो=सर्वज्जः ३१५
सव्वण्णो=सर्वणः १२१८
सव्वत्थ, सव्वत्थि, सव्वत्थि=सर्व-
स्मिन् ३१२
सव्वे=सर्वे ३११
सहमाणा, सहमाणी=सहमाना ५१२४
सहह, सहह=सहते ७११
सहस्सहस्र=सहस्रह्रस्वः ४१२५
सहा=सहा २१२७
सहामि=सह ७१३
सहिज्जह=सहाते ७१८
सहीअह=सहाते ७१८
साधरो=सागरः २१२
सामिदो=समृद्धिः ११२
सारगो=सार्गम् ३१६०
सारिच्छु=सहस्रम् ११२
साले=साले ५११५
साधो=साधः २१२५
सिआको=शृङ्गाकः ११२८
सिआसिअं=सितासितम् ४११
सिआरो=शृङ्गारः ११२८
सिटी=सृष्टिः ११२८
सिडिको=सिद्धिः ३१२८
सिडिको=सिद्धिः ३११

सिण्हो = सिङ्गः ३।३३
 सिण्णो = सिङ्गकम् ३।१
 सिन्धूरं = सिन्धूरम् १।१२
 सिण्णवं = सैन्धवम् १।३८
 सिभा = शिफा २।२६
 सिं = तेषाम्, तासाम् ३।१२
 सिरं = शिरः ४।११
 सिरवेज्जणा, सिरवेज्जणा = सिर्रो-
 वेज्जना ४।१
 सिर्री = श्रीः ३।६२
 सिलिहं = शिलहम् ३।६०
 सिविणो = स्वप्नः १।३, ३।६२
 सीआसीह = सीतासीतम् ४।१
 सीभरो = शीकरः २।३
 सीहो = सिंह १।१७
 सुइदी = सुकृतिः २।७
 सुउरिसो = सुपुरुषः २।२
 सुज्जो = सूर्यः ३।१९
 सुण्ह = मृगोति ८।५
 सुण्हो = गुण्डः १।४४
 सुन्देरं = सौन्दर्यम् १।५, ४४
 सुत्तो = सुतः ३।१, ७।६
 सुपह = माष्टि ८।६७
 सुप्पणहा = शूर्पणखा ५।२४
 सुमरह = स्मरति ८।१८, १२।१७
 सुववह = श्रूयते ८।५७
 सू = धिक् ९।१४
 सूई = सूची २।२

सूर्रो = सूर्यः ३।१९
 सूसह = शृण्वति ८।४६
 से = तत्त्व, तस्याः ६।२
 सेणं = सौम्यम् १।३५
 सेज्जा = शय्या १।५।३।७
 सेभाळिआ = शोफालिका २।२६
 सेको = शैलः १।३५
 सेवा, सेव्वा = सेवा ३।५८
 सो = सः ६।२२
 सोअमह = सौकुमार्यम् १।२२, ३।२१
 सोउण, सोइहि = श्रुत्वा ४।२३
 सोण्हं = श्रोष्यामि ७।१६
 सोण्हिह, सोण्हिहइ = श्रोष्यति ७।१७
 सोण्हित्था, सोण्हिहित्था = श्रोष्यथ
 ७।१७
 सोण्हिन्ति, सोण्हिहन्ति = श्रोष्यन्ति
 ७।१७
 सोण्हिसि, सोण्हिहिसि = श्रोष्यसि
 ७।१७
 सोण्हा = स्नुषा २।४७
 सोत्त = स्रोतः ३।५२
 सोमालो = सुकुमारः २।३०
 सोम्मो = सौम्य ३।२
 सोरिअं = सौर्यम् ३।२०
 सोस्सं = शुष्म ३।२
 सोहइ = शोभते ५।३२
 सोहन्ति = शोभन्ते ५।२
 ह
 हके, हगे = अहम् १।१९^१

१ अहो = वय ६।४३, मे = मया ६।४६, ममाइ = मया ६।४५, अह्हि = अस्माभि ६।४७, मेतो = मत् ६।४८, मइतो = मत् ६।४८, ममादो, ममादु, ममाहि = मत् ६।४८, अह्हहिंतो, अह्हासुनो = अस्मत् ६।४९, मे = मम, मे ६।५०, मम = मम, मे ६।५०, मह = मम, मे ६।५०, मज्ज = मम, मे ६।५०, मज्जणो = अस्माकम् ६।५१, ममम्मि = मयि ६।५२, अह्हइ = अस्मासु ६।८, ममज्जाबुम्मद्रुणयपि प्रदश्यन्ते तुम्हे = यूय, युष्मान् ६।२८ २९, तुमय, तुमे = त्वया, त्वयि ६।३०, तुम्हेहि, तुम्हेहि = युष्माभि ६।३४, तत्तो = त्वत् ६।३५, तुमादो, तुमादु, तुमाहि = त्वत् ६।३५, तुम्हाहिंतो, तुम्हासुनो = युष्मत् ६।३१, मे = युष्माकम् ६।३७, तुम्हाण = युष्माकम् ६।३७, तुम्हाणं = युष्माकम् ६।३७, तुमम्मि = त्वयि ३।२८, तुम्हेसु = युष्मासु ६।३९, तुम्हेसु = युष्मासु ६।३९, विस्तरस्त्वन्वयः ।

हृक्के = हृदयम् १११६
 हृणुमन्तो, हृणुमा = हृणुमान् ४१२५
 हृथो = हस्तः ३११२, ५०
 हवो = हतः २१७
 हं = अहम् ६१४०, ५३
 हसो = हस्व. ४११५
 हग्मह = हन्ति ८१४५
 हरिसह = हयति, हय्यति ८१११
 हरिसो = हर्षः ३१६२
 हलहा, हलही = हरिमा १११३, ५१२४,
 २१३०
 हलिभो = हलिकः १११०
 हवि = हवि ५१२५, ४१६
 हसिद, हसिदि, हसिदु, हसिदे =
 हसित. १११११
 हसई = हसन्ती ७१११
 हसन्ति = हसन्ति ७१४
 हसतो = हसन् ७११०
 हसमाणा = हसन्ती ७१११
 हसमाणो = हसन् ७११०
 हसह = हसथ ७१४
 हसिरो = हसनशील. ४१२४
 हसिहिह = हसिष्यति, हसिष्यते ७११२
 हसिहिस्था = हसिष्यामः ७११५
 हसिहिन्ति = हसिष्यन्ति ७११२
 हसिहिमो, हसिहिमु, हसिहिम,
 हसिहिसामो, हसिहिसामो = हसिष्यामः
 ७११५

हस्सह, हसिजह = हस्यते ७११, ८, ५८
 हलिको = हलिकः १११०
 हियभं = हृदयम् ११२८
 हितभक = हृदयम् १०११४
 हिरी = ही. ३१६२
 हिरे = सम्भाषणादिषु ९११५
 हीरह = हियते ८१६०
 हु = पृच्छायास् ९१२७, निश्चये ९१६
 हुभ = भूतम् ८१२
 हुणह = हुहोति ८१५६, ५७
 हुत्त = हुतम् ४१२५
 हुवह = भवति ८११
 हुवहु = भव ९१२
 हुवीज = अभवत् ७१२३
 हुण्वह, हुविजह = हुयते ८१५७
 होह = भवति ८११
 होज, होजा = भवति, भविष्यति
 भवतु ७१२०
 होस्स = भविष्यामि ७११४
 होस्सामि, होहामि, होहिमि = भवि-
 ष्यामि ७११४
 होहिह = भविष्यति ७११२
 होहिस्था, होहिस्सा = भविष्यामः ७११५
 होहिन्ति = भविष्यन्ति ७११२
 होहिम, होहिमु, होहिमो, होहिसामो,
 होहामो = भविष्यामः ७११५
 होहिस्सामो = भविष्यामः ७११५
 होहीज = अभूत् ७११४

इति ङवराकोपाह-पण्डित-उद्दयशमशास्त्रिकृते
 प्राकृतप्रकाशपरिशिष्टे शब्दसूची समाप्ता ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५५	२१	० पर्यन्तेषु रः	० पर्यन्तेषु रः
६७	१०	० शस्त्रं०	० शस्त्रं०
९९	२५	वेद्यते	वेद्यते
१०१	१६	नलोः	नलोः
१३२	१७	१२	१३
१४४	२२	देवो	देवो
१७८	६	वाभा	वाभ
२३०	१	हितभक्त	हितभक्तं
२३७	१	शिखलाशिखलकाः	शिखलाशिखलेशिखलकाः
२३७	३	भवन्ति शिखले०	भवन्ति । शिखला भाजकद्वि शिखले०
२३७	८	शिखलाशिखलकाः	शिखलाशिखलेशिखलका
२३७	९	शिखल, शिखलक-इत्यादेशौ भवतः	शिखला, शिखले, शिखलक इत्यादेशा भवन्ति
२३७	१०	शिखल इत्यादेशे एष्वे सुलोपे च शिखले इति	शिखला इत्यादेशे शिखला इति, शिखले इत्यादेशे शिखले इति
२३७	११	एष्वसुलोपयोः	एष्वसुलोपयोः
२३८	१	शिखल, शिखलक ये दो	शिखला, शिखले, शिखलक ये तीन
२३८	२	शिखल किंवा शिखलक	शिखला, शिखले किंवा शिखलक
२३८	३	शिखले, शिखलके ये दो	शिखला, शिखले, शिखलके ये तीन
२४९	७	शेषं महा०	शेषं माहा०
२५१	१	शेष महाराष्ट्री०	शेषं माहाराष्ट्री०

